

WIELKOPOLSKIE
SPRAWOZDANIA
ARCHEOLOGICZNE

STOWARZYSZENIE
NAUKOWE
ARCHEOLOGÓW
POLSKICH

Oddział Wielkopolski

WIELKOPOLSKIE
SPRAWOZDANIA
ARCHEOLOGICZNE
TOM **21** 2020

Poznań 2022

RADA NAUKOWA/SCIENTIFIC COUNCIL:

Michał Brzostowicz (Poznań), Dobrochna Jankowska (Poznań), Eliška Kazdová (Brno),
Michael Meyer (Berlin), Danuta Minta-Tworzowska (Poznań),
María Ruiz del Árbol Moro (Madryt)

LISTA RECENZENTÓW:

Artur Błażejowski, Grzegorz Domański, Marcin Ignaczak,
Hanna Kóčka-Krenz, Michał Kara, Rafał Koliński, Andrzej M. Wyrwa

REDAKCJA WSA:

Andrzej Michałowski (redaktor)
Daniel Żychliński (z-ca redaktora)
Milena Teska (sekretarz)

REDAKCJA TOMU:

Daniel Żychliński, Jacek Wierzbicki

TŁUMACZENIA

Autorzy

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Niklas

SKŁAD

Jacek Wierzbicki

RYCINA NA OKŁADCE:

Wycinek panoramy G. Brauna i F. Hogenberga z 1618 r.
z fragmentem południowo-wschodniej części Poznania

RYCINA NA STRONIE TYTUŁOWEJ:

Rogowo-Łaziska, pow. zniński, stan. 15. Grzebień szylkretowy (fot. K. Waszczuk)

Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa

AUTORZY ARTYKUŁÓW PONOSZĄ PRAWNĄ I FINANSOWĄ
ODPOWIEDZIALNOŚĆ ZA ZAMIESZCZONE W TOMIE TEKSTY
I ILUSTRACJE

© Copyright by Wydział Archeologii UAM, 2022
© Copyright by SNAP Oddział Wielkopolski, 2022
ISSN 978-83-65085-10-8

ADRES REDAKCJI:

Wydział Archeologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
e-mail: wsa@amu.edu.pl
www.snap.poznan.pl/wsa

IN MEMORIAM

HENRYK KLUNDER

(10.07.1957–10.10.2018)

Współzałożyciel pierwszej prywatnej
firmy archeologicznej w Polsce

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	9
-------------------	---

IN MEMORIAM HENRYK KLUNDER

PAWEŁ PAWLAK Henryk Klunder (10.07.1957-09.10.2018). Wspomnienie	13
--	----

CZĘŚĆ 1 | MATERIAŁY

KAMILA FRĄTCZAK, KAROL ZBRÓG Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku nr 13 w Piotrowie Pierwszym, gm. Czempin, pow. powiat kościański	25
ARTUR BŁĄŻEJEWSKI, SEBASTIAN PRZYBYLSKI Badania stanowiska z początków epoki żelaza w Czekanowie-Bagateli, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie	39
LUBOMIRA TYSZLER, WERONIKA BUJNOWICZ-ZGODZIŃSKA, BARTOSZ ZGODZIŃSKI Groby ciałopalne w Czachu, stanowisko 14, pow. kościański, jako przyczynek do zagadnienia kultury pomorskiej w Wielkopolsce	49
PIOTR WAWRZYNIAK, MATEUSZ WAWRZYNIAK Nowe dane do lokalizacji cmentarzyska ludności kultury wielbarskiej w Brójcach, gm. Trzciel, pow. międzyrzecki, woj. lubuskie	63
BARTŁOMIEJ ROGALSKI, DANIEL ŻYCHLIŃSKI Osada z późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów w Deszczynie, pow. gorzowski, stan. 11/13 (AZP 46-12/138)	69
MARCIN KRZEPKOWSKI, MAGDALENA ZAWOL Dwie wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste ze zbiorów prywatnych Stanisława Pijanowskiego z Głuchej Puszczy.....	93
PAWEŁ PAWLAK, ANDRZEJ SMARUJ, KAMILA WASZCZUK Relikty wczesnośredniowiecznej osady w Dąbrówce, gm. Dopiewo, stan. 5. Badania w 2015 i 2017 roku	99
JANUSZ TOMALA, PAWEŁ TOMALA Badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Grabowie nad Prosną, gm. Grabów n. Prosną, pow. ostrzeszowski, woj. wielkopolskie	113
Aneks I: MAREK KRĄPIEC Datowanie dendrochronologiczne prób drewna z zamku w Grabowie nad Prosną	136
Aneks II: PIOTR PACHULSKI Zwierzęcy materiał kostny z wykopalisk w Grabowie nad Prosną	138

HENRYK KLUNDER Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w rejonie Placu Kolegiackiego oraz ulic Koziej i Za Bramką w Poznaniu w 2015 roku	141
MAGDALENA POKLEWSKA-KOZIEŁŁ Nowe znaleziska kafla z badań archeologicznych na terenie klasztoru cysterek w Owińskach, gm. Czerwonak, pow. poznański, woj. wielkopolskie	155
ANNA WRZESIŃSKA, JACEK WRZESIŃSKI Wyniki prac antropologicznych w kryptach klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu	175

CZĘŚĆ 2 | SPRAWOZDANIA Z BADAŃ TERENOWYCH

PIOTR LEŻAŃSKI Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku nr 3 w miejscowości Kobylniki, gm. Kościan, pow. kościański, woj. wielkopolskie	205
KAMILA FRĄTCZAK, KAROL ZBRÓG Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku nr 30 w Targowisku, gm. Lipno, pow. leszczyński	215
ANDRZEJ SMARUJ Ratownicze badania wykopaliskowe w Dąbrówce Słupskiej, gm. Szubin, stan. 38 – komunikat z badań	221
MICHAŁ BONK Wyniki ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w Nietążkowie, stan. 16, gm. Śmigiel, pow. kościański, woj. wielkopolskie w 2018 roku	227
KAMILA WASZCZUK, DANIEL ŻYCHLIŃSKI, PIOTR PACHULSKI, ROBERT PRAWNICZAK, ANDRZEJ SMARUJ, ARTUR REWEKANT, MICHAŁ BONK Wstępne wyniki badań cmentarza ewangelickiego w Rogowie-Łaziskach, pow. żniński, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 15 (AZP 45-34/113)	231

CZĘŚĆ 3 | Z ŻYCIA ODDZIAŁU WIELKOPOLSKIEGO SNAP

JACEK WIERZBICKI Sprawozdanie z działalności Oddziału Wielkopolskiego Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich w 2019 roku	241
JACEK WIERZBICKI XXI Konferencja Sprawozdawcza „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej 2013-2017”	243
MICHAŁ KRUEGER, VIOLETA MORENO MEGÍAS Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji pt. „Interdisciplinary Studies on Pottery from the Iberian Peninsula”, Poznań, 27–28 czerwca 2019 r.	249

OD REDAKCJI

Drodzy Czytelnicy!

Oto przekazujemy do Waszych rąk kolejny tom naszego czasopisma. Poświęciliśmy go pamięci znanego zapewne wszystkim z nas Archeologa Poznańskiego – Henryka Klundra, który zmarł w październiku 2018 roku. Jego jakże charakterystyczna postać wryła się na zawsze w krajobraz archeologiczny Poznania, jak i całej Wielkopolski. Niewiele jest, jak myślimy osób, które nie współpracowały bliżej lub dalej z panem Henrykiem. Ogromne rzesze studentów, obecnie już archeologów, wspominają badania, w których brali udział, prowadzone w ramach jego „Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej”. Podkreślenia wymaga fakt, że to właśnie Henryk Klunder wraz z Mirosławem Andrałowiczem założyli pierwszą w Polsce prywatną firmę archeologiczną, która zajmowała się badaniami ratowniczymi. Już sam ten fakt upoważnia by wpisać postać pana Henryka do annałów poznańskiej i polskiej archeologii!

W niniejszym tomie znajdziecie Państwo opis życia i działalności naukowej (choć nie tylko!) Henryka Klundra sporządzony przez jego najbliższego, wieloletniego współpracownika, Pawła Pawlaka. Zamieściliśmy także artykuł autorstwa H. Klundra dotyczący badań wyników badań ratowniczych prowadzonych w 2015 roku w rejonie Placu Kolegiackiego w Poznaniu, który do druku także przygotował Paweł Pawlak.

Pozostałe artykuły zebrane w tomie 21 to materiały i studia prezentujące analizy oraz wyniki ba-

dań osiedli i cmentarzysk pradziejowych, jak i historycznych, umieszczone w części pierwszej naszego periodyku pod nazwą „Materiały”. Znalazło się tu 10 prac poświęconych zagadnieniom od okresu neolitu, poprzez epokę brązu i wczesnego żelaza, okres wpływów rzymskich i wędrówek ludów, wczesne średniowiecze i średniowiecze, aż po czasy nowożytne. Tak więc spektrum czasowe wydaje się być rozległe i szersze niż w tomie poprzednim, gdzie zabrakło nam epok najwcześniejszych.

Natomiast prace krótsze, o walorze informacyjnym, umieszczone w część drugiej naszego pisma „Sprawozdania z badań terenowych”, przedstawiają „najświeższe” odkrycia poczynione ostatnio na trasie budowy drogi ekspresowej S5 w granicach historycznych Wielkopolski, w jej części południowej, jak też północnej.

Niestety, w obecnym tomie zabrakło „świeżo uruchomionego” działu „Doniesienia konserwatorskie”. Możemy jednak obiecać, że jesteśmy po rozmowach z „naszymi” Urzędami Konserwatorskimi, od których otrzymaliśmy zapewnienia, że od następnego numeru naszego czasopisma, na jego łamach, będą ukazywać się sprawozdania obrazujące zakres prac wykonanych na niwie ochrony dziedzictwa archeologicznego Wielkopolski. Nie zabraknie także, jak mamy nadzieję, i innych tekstów z zakresu praktyki konserwatorskiej autorstwa archeologów wielkopolskich pracujących w urzędach konserwatorskich naszego regionu.

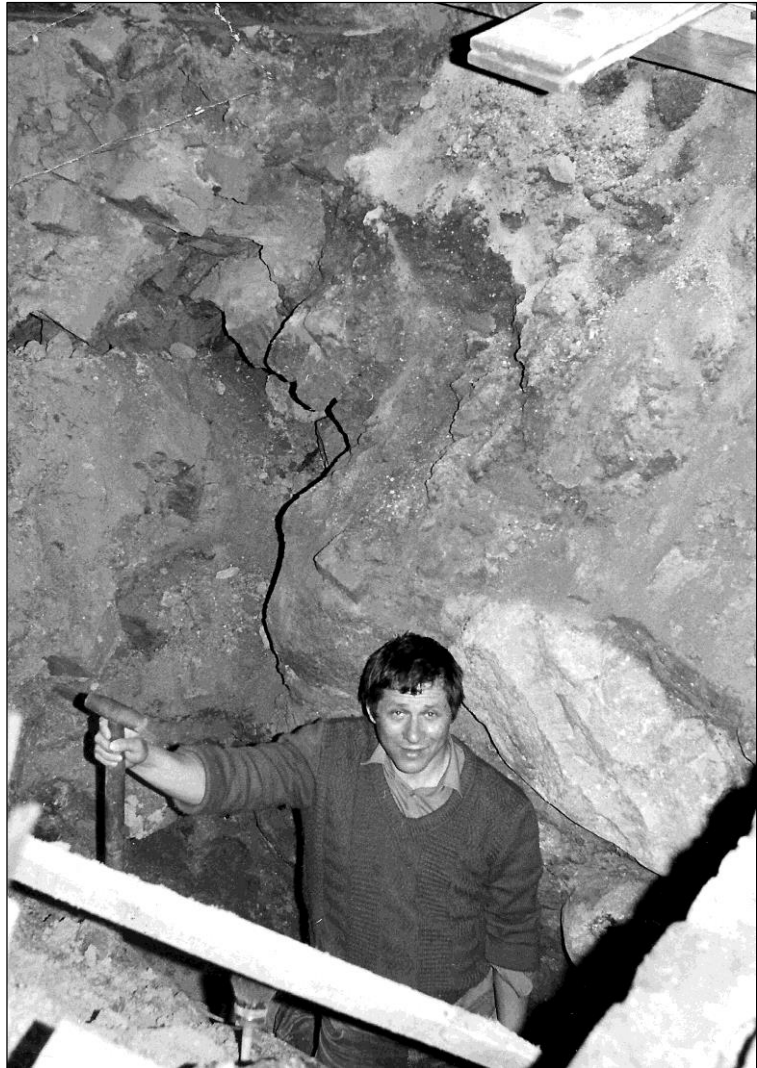
Cieszy natomiast rozwijający się dział poświęcony działalności naszego Wielkopolskiego Od-

działu SNAP, gdzie znalazły się artykuły pióra Jacka Wierzbickiego przedstawiające działalność oddziału w roku 2019 oraz zorganizowaną z naszym udziałem konferencję sprawozdawczą pod nazwą „XXI Konferencja Sprawozdawcza. Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej 2013–2017”. Przedstawiamy także nowość, a mianowicie relację z przebiegu i wstępne wyniki obrad międzynarodowej konferencji pod tytułem: „Interdisciplinary Studies on Pottery from the Iberian Peninsula”, poświęconej zagadnieniom starożytnej Iberii. Odbyła się ona w Poznaniu w dniach 27–28 czerwca, a jej głównym organizatorem był dr Michał Krueger – członek naszego Oddziału.

Należy nadmienić, że badania dotyczące tej tematyki rozwijają się prężnie w naszym środowisku akademickim, a w związku z tym chcielibyśmy by rozwój ten i sukcesy naszych koleżanek i kolegów w tej dziedzinie znalazły odzwierciedlenie na łamach naszego pisma.

Życzymy przyjemnej i ekscytującej lektury! Zachęcamy też, jak to mamy w zwyczaju, w każdym tomie, wszystkich Czytelników, nie tylko członków SNAP, do przysyłania tekstów do naszej redakcji!

Andrzej Michałowski
Daniel Żychliński
Milena Teska

In memoriam Henryk Klunder

Paweł Pawlak

HENRYK KLUNDER (10.07.1957–9.10.2018) WSPOMNIENIE

HENRYK KLUNDER (10.07.1957–9.10.2018)
MEMORY

Abstrakt: Niniejszy artykuł przedstawia sylwetkę znanego poznańskiego archeologa Henryka Klundera, który zmarł w 2018 roku. Jest to wspomnienie najbliższego współpracownika, który opisuje życie i działalność archeologiczną Zmarłego. Henryk Klunder był współzałożycielem wraz z Mirosławem Andrałowiczem pierwszej prywatnej firmy archeologicznej w Polsce.

Abstract: This article presents the person of well-known in Poznań archaeologist Henry Klunder, who died in 2018 year. It is the memory of the closest co-worker, which describes the life and archaeological work of deceased. Henry Klunder was co-founder (with Mirosław Andrałowicz) the first private archaeological company in Poland.

Słowa kluczowe: Henryk Klunder, archeologia ratownicza, Poznań, prywatna firma archeologiczna

Key words: Henryk Klunder, rescue archaeology, Poznań, private archaeological company

Dnia 16 października 2018 roku pochowaliśmy na poznańskim Junikowie Henryka Klundera – osobę niezwykle ważną i wielce zasłużoną dla poznańskiej oraz wielkopolskiej archeologii. Bez najmniejszej wątpliwości tak ważnej postaci, jaką był Henryk, nie tylko z racji zasług na polu archeologii, ale też z powodu opozycyjnej działalności w latach studenckich, w czasie stanu wojennego, należy się tych kilka słów. Oprócz tych wszystkich obszarów aktywności, bardzo ważna była rodzina, o której często wspominał w codziennych rozmowach. Nie był obojętny na otaczający go świat – żywo dyskutował o bieżących sprawach politycznych, społecznych i obyczajowo-kulturowych¹.

Urodził się 10 lipca 1957 roku w Chojnicach. Tam też uczęszczał do Liceum Ogólnokształcącego im. Filomatów Chojnickich, w którym zdał maturę

w 1976 roku. Choroba nie pozwoliła mu przystąpić do egzaminów na kierunek archeologia na Uniwersytecie Poznańskim. Zatrudnił się w stoczni chojnickiej (Chojnicka Wytwórnia Sprzętu Sportowego) produkującej jachty, łódki, żaglówki, kajaki i bojery. Wiosną 1977 roku rozpoczął dwuletnią służbę wojskową w Wojskach Ochrony Pogranicza w Kłodzku, a następnie w Gdańsku. Właśnie w Gdańsku, w czasie odbywania służby wojskowej, uczęszczał na zajęcia przygotowujące do egzaminów na studia z historii i geografii. W 1979 roku przystąpił zatem do egzaminów na studia w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu, na które dostał się z pierwszej listy wraz z innymi sześcioma osobami. Po uwzględnieniu odwołań, stan osobowy roku został powiększony do 12 osób, a po pierwszym roku studiów wynosił 10 osób (ryc. 1). W cza-

¹ Za nieocenione informacje dotyczące okresu poprzedzającego działalność Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej, jestem wdzięczny żonie Henryka – Małgorzacie Klunder.

Informacje związane z początkami działalności archeologicznej po ukończeniu studiów uzyskałem głównie dzięki uprzejmości Państwa Małgorzaty i Mirosława Andrałowiczów.

sie studiów uczestniczył w pracach terenowych Zespołu Badań Kujaw (ryc. 2). Na podstawie pracy pt. *Obrządek pogrzebowy w społeczeństwach proto-brązowych Kujaw*, napisanej pod kierunkiem dr hab. Aleksandra Kośko i obronionej w 1985 roku, otrzymał tytuł magistra. Badaniom tym poświęcony jest artykuł zamieszczony w 36 tomie *Fontes Archaeologici Posnanienses* (Klunder 1988).

W czasach studenckich, począwszy od drugiego roku studiów, zaangażował się w działalność opozycyjną (ryc. 3-4). Brał udział w kolportowaniu podziemnych wydawnictw, uczestniczył w dwóch strajkach – w lutym (tu jako szef komórki pracy) i listopadzie/grudniu 1981 roku, będąc równocześnie członkiem Samorządu Studenckiego oraz przewodniczącym Samorządu Studentów Archeologii. Działał w ramach Niezależnego Zrzeszenia Studentów, także po ogłoszeniu stanu wojennego, przewożąc od 1983 roku tzw. „bibułę” z Warszawy. W 1987 roku został zatrzymany na 48 godzin, a następnie ukarany kolegium do straw wykroczeń. W 1982 roku był organizatorem mszy u oo. dominikanów za rektorów związanych z „Solidarnością”, w czasie której kościół został otoczony przez oddział ZOMO. W późniejszym czasie Henryk Klunder działał również w Klubie Politycznym „Ład i Wolność”. W 1980 r. (po pierwszym roku studiów) ożenił się z koleżanką z roku – Małgorzatą Graczyńską. Był ojcem czwórki dzieci.

Początki pracy w archeologii nie były łatwe. Zaledwie przez kilka miesięcy Henryk Klunder pracował w ramach zastępstwa w Instytucie Historii Kultury Materialnej w Szczecinie. W tym czasie prowadził badania AZP oraz wykonywał plany warstwowe na zlecenie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, a ponadto zajmował się inwentaryzacją folwarków w ramach akcji prowadzonej przez Muzeum Rolnictwa w Szreniawie.

Bardzo ważny etap pracy rozpoczął się dla Henia w 1987 lub na początku 1988 roku. Wówczas to wraz z kolegą z roku Mirosławem Andrałowiczem, założył pierwszą w Polsce prywatną Pracownię Archeologiczną, która została zarejestrowana w Spółdzielni Rzemiosł Specjalistycznych i Nakładztwa „Polergo” w Nowym Tomysłu. Wśród zadań reali-

zowanych przez Pracownię wymienić można między innymi nadzory towarzyszące budowie gazociągów Kostrzyn-Witnica, Łobżenica-Witrogoszcz, Ujście-Śmiardowo-Łobżenica (Andrałowicz, Klunder 1994, s. 26)², a ponadto prace badawcze prowadzone w Kucharach i Kościelnej Wsi pod Kaliszem. W latach 1990-1992 firma ta prowadziła również badania w samym Poznaniu – w kościele poddominikańskim (obecnie kościół Najświętszego Serca Jezusowego i Matki Boskiej Pocieszenia przy ul. Szewskiej; Andrałowicz 1990-1992; Klunder 1994a; 1994b – ryc. 5). W tym też czasie obaj panowie prowadzili wspólnie agencję „Optima” wydając gazetę reklamową w olbrzymim, jak na ówczesne realia, nakładzie liczącym 100 tysięcy egzemplarzy. Na łamach owej gazety, oprócz ogłoszeń reklamowych, ukazywały się krótkie artykuły Mirosława Andrałowicza i Henryka Klundera dotyczące archeologii. Działalność związana z tym wydawnictwem kontynuowana była do końca lat 90. ubiegłego wieku już przez samego Henryka Klundera.

Własną działalność gospodarczą pod nazwą „Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska” Henryk Klunder rozpoczął 2 stycznia 1992 roku. Jednostka ta istniała aż do śmierci jej Właściciela. Już w pierwszym okresie funkcjonowania, w latach 1992-1993, prowadzone przez Pracownię wykopaliska miały niezwykle istotne znaczenie dla badań nad przeszłością Poznania. Były one związane z zakładaniem sieci wodociągowej w rejonie Starego Miasta. W ich trakcie odsłonięto oraz zadokumentowano relikty bram miejskich – Wodnej i Wielkiej. W trakcie prac prowadzonych na ul. Wodnej, odkryto cmentarzysko wczesnośredniowieczne – niezwykle ważne dla badań nad kształtowaniem się poznańskiego zespołu osadniczego skupionego wokół grodu na Ostrowie Tumskim. W tym czasie (1992-1993) Pracownia prowadziła również badania na Wzgórzu Przemysła. W pierwszym etapie współpracowała ze Zbigniewem Karolczakiem z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu oraz z dr. Wojciechem Dzieduszyckim z IHKM PAN w Poznaniu. W latach 1996-1997 prowadzone były badania w rejonie Bramy Chwaliszewskiej (Garbarskiej). Na uwagę zasługuje fakt, iż badania związane z odsła-

² Prezentowany wybór bibliografii dotyczy jedynie mniej znanego okresu działalności, w którym istniała Pracownia prowadzona wspólnie przez M. Andrałowicza i H. Kundera. Ponadto jedna z przytaczanych publikacji zamieszczona na łamach czasopisma *Fontes Archaeologici Posnanienses*, związana jest z przedmiotem zainteresowań w czasach studenckich, rozwija-

nych w ramach badań na Kujawach. W tekście znajduje się również odwołanie do publikacji książkowej, która ukazuje ważny wkład Henryka Klundera i kierowanej przez niego Pracowni w rozpoznanie i eksplorację szczątków żołnierzy niemieckich z czasów II wojny światowej we Wrocławiu (por. w dalszej części tekstu).

Ryc. 1. Absolutorium roku archeologii 1979-1984. W trzecim rzędzie od lewej: Bogdan Walkiewicz, Michał Kondella (w czapce studenckiej), Marek Woźniak, Ryszard Szulczyński, Mirosław Marcinkowski; w drugim rzędzie: Henryk Klunder, Leszek Godzieba, Mirosław Andrałojć; na pierwszym planie: Małgorzata Klunder, Małgorzata Talarczyk-Andrałojć (fot. autor nieznan)

Fig. 1. Graduation of archaeology students of years 1979-1984. In the third row from left: Bogdan Walkiewicz, Michael Kondella (in the student cap), Marek Woźniak, Richard Szulczyński, Mirosław Marcinkowski; the second row: Henry Klunder, Leszek Godzieba, Mirosław Andrałojć; in the foreground: Małgorzata Klunder, Małgorzata Talarczyk-Andrałojć (photo by author unknown)

Ryc. 2. Praca na wykopie w czasach studenckich jako uczestnik badań na Kujawach (fot. autor nieznan)

Fig. 2. As a student at excavation on Kujawy (photo by author unknown)

Ryc. 3. W czasach działalności opozycyjnej (fot. D. Makowiecki)

Fig. 3. In times of opposition political activities (photo by D. Makowiecki)

Ryc. 4. Koniec strajku dnia 13 grudnia 1981 roku. W tylnym rzędzie od lewej: Piotr Chachlikowski, Janusz Czebreszuk; pośrodku: Małgorzata Talarczyk, Małgorzata Klunder, Henryk Klunder, Marek Woźniak; na pierwszym planie: Michał Kondella (fot. D. Makowiecki)

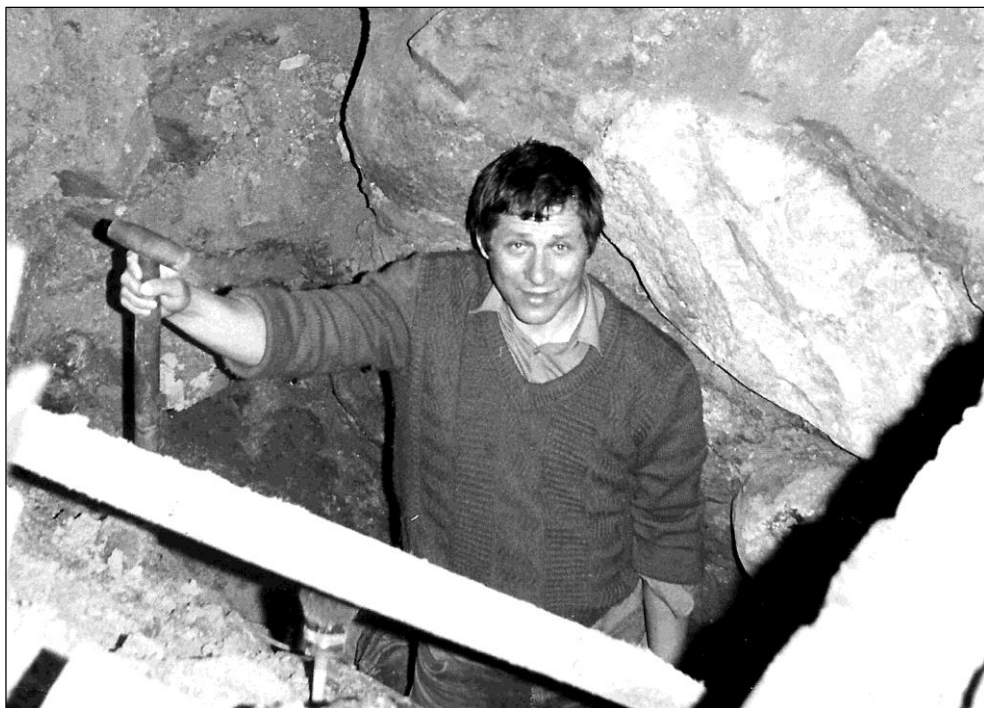
Fig. 4. The end of the strike on December 13th of 1981. In the back row from left: Piotr Chachlikowski, Janusz Czebreszuk; middle: Małgorzata Talarczyk, Małgorzata Klunder, Henryk Klunder, Marek Wozniak; in the foreground: Michael Kondella (photo by D. Makowiecki)

nianiem pozostałości owej bramy, odbywały się w systemie dwuzmianowym. Oprócz dużej liczby studentów, zatrudniano również kilka osób z Kiszkowa, pracujących wcześniej dla Pracowni na wykopaliskach prowadzonych na trasie gazociągu jamalskiego. Oprócz wymienionych, na uwagę zasługują również prace badawcze towarzyszące budowie nowej strażnicy przy ul. Masztalarskiej w Poznaniu (2002). Dzięki nim zdołano odsłonić kilkudziesięciometrowy odcinek tzw. trzeciego muru miejskiego (między Wzgórzem Przemysła a Bramą Wroniecką) oraz ustalić podstawowe parametry fosy miejskiej w tym rejonie. Duże znaczenie miały też badania w prawobrzeżnej części miasta – na Ostrowie Tumskim w roku 2000 (ryc. 6), a przede wszystkim na Śródcie, niemal przez cały okres istnienia Pracowni (1994–2017), głównie w związku z odkrytym tam wczesnośredniowiecznym cmentarzyskiem „szkieletowym”, na którym chowano mieszkańców poznańskiego grodu. Do niewątpliwych sukcesów zaliczyć trzeba odkrycie w 2007 roku (w związku z budową mostu Biskupa Jordana) reliktyw najstarszego poznańskiego mostu drewnianego wzniesionego w latach 70. X wieku, łączącego Wyspę Tumską z osadami na prawym brzegu – Ostrówkiem, Śródką i Komandorią. W 1993 roku rozpoczął się długoletni związek Pracowni Henryka Klundera z Grodziskiem Wielkopolskim. W tym właśnie roku nadzorowano budowę kanalizacji w centrum miasta, dzięki czemu pozyskano nowe, bezcenne dane dotyczące jego przeszłości. Z ważniejszych prac przeprowadzonych w Grodzisku oraz w jego okolicy, wymienić można te z lat: 1994–1995, 2003–2005 oraz 2010–2011. Wśród bardzo wielu pozostałych badań przy inwestycjach wykonanych przez Pracownię w czasie prawie 27 lat jej istnienia, wymienić można kilka o donioślejszym znaczeniu. Były to prace wykopaliskowe przeprowadzone w Kijewie, pow. średzki, stan. 4 i 6 (2004–2005), Gądkach, pow. poznański, stan. 21 (2007), Poznaniu-Nowym Mieście, pow. *loco*, stan. 46 (2007–2008), Oblączkowie, pow. wrzesiński, stan. 7 (2006–2009), Dąbrówce, pow. poznański, stan. 2 (2012–2014, 2016), Koninku, pow. poznański, stan. 21 (2014–2015, 2017). Oprócz powyższych, realizowane były nadzory i badania archeologiczne o mniejszym zakresie, choć wiele z nich związanych było z inwestycjami o znaczącej skali, wśród których można wymienić budowę obwodnic: Krobi (2009), Śremu (2005–2006, 2009) i Opalenicy (2012–2013; ryc. 7). Duże zaan-

gażowanie Pracowni wiązało się również z badaniami przeprowadzonymi w latach 2003–2004 w południowo-zachodniej Wielkopolsce w związku z budową gazociągów Brońsko-Kokorzyn i Kopanica-Ziemin, a ponadto z wykonaniem napowietrznych linii elektrycznych (ważniejsze prace prowadzone były między innymi w latach 2004 i 2010). Oprócz wymienionych, na uwagę zasługuje udział Henryka Klundera i jego Pracowni w badaniach związanych z budową gazociągu Jamał-Europa Zachodnia (Kiszkowo, pow. gnieźnieński, stan. 37) oraz autostrady A2 (Żerniki, pow. poznański, stan. 25; Markowice, pow. poznański, stan. 26). Poświęcając wiele uwagi prowadzeniu Pracowni, Henryk znajdował czas na zgłębianie zagadnień związanych głównie z przeszłością Poznania, ale również i innych miast (np. Grodziska Wielkopolskiego). Szczególnie interesowały Go średniowieczne i nowożytnie fortyfikacje Poznania, szeroka tematyka dotycząca Wzgórza Przemysła, a ponadto historia zabudowy terenów w obrębie Placu Kolegiackiego oraz w jego najbliższym sąsiedztwie. Osobiście kierował badaniami Bramy Chwaliszewskiej (Garbarskiej).

Odrębny rozdział w historii Pracowni kierowanej przez Henryka Klundera stanowiły prace ekshumacyjne prowadzone w zachodniej części Polski na zlecenie niemieckiej fundacji Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. (VDK) z siedzibą w Kassel w Niemczech, zajmującej się poszukiwaniami na terenie całej Europy grobów żołnierzy niemieckich z czasów II wojny światowej. W czasie owych poszukiwań prowadzonych przez Pracownię w latach 1993–2001, ekshumacji poddano łącznie szczątki ok. 20 000–25 000 żołnierzy. Największą ich liczbę pozyskano z cmentarzy we Wrocławiu-Kozanowie, Wrocławiu-Grabiszynie, Godzieszach Wielkich, Głogowie i Szczecinie. Ekshumacje prowadzono także w wielu innych miejscowościach. Pracownia prowadziła również prace tego typu niezwiązane z VDK – w Poznaniu, przy ul. Półwiejskiej (w związku z budową centrum handlowo-usługowego „Stary Browar”) oraz we Wrocławiu, przy ul. Wiśniowej (w związku z budową stacji paliw Shell – Trzaskowska 2008, s. 296, 297).

W czasie tej wielowątkowej aktywności śp. Henryk dał się poznać w wielu środowiskach. Któż z wielkopolskich archeologów nie wie kim był Zmarły? Bardzo wielu studentów i archeologów zatrudniało się do niezliczonych prac prowadzonych przez Jego Pracownię, zachowując nierzadko barw-

Ryc. 5. W czasie badań prowadzonych w latach 1990-1992 wraz z M. Andrałojciem we wnętrzu kościoła poddominikańskiego — obecnie Najświętszego Serca Jezusowego i Matki Boskiej Pocieszenia (fot. M. Andrałojć)

Fig. 5. During the excavations conducted in 1990-1992, together with M. Andrałojć in the post-Dominican Church — now the Sacred Heart of Jesus and Our Lady of Consolation (photo by M. Andrałojć)

Ryc. 6. Z okresu działalności Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej.

Badania na Ostrowie Tumskim w Poznaniu towarzyszące budowie kanalizacji deszczowej i uporządkowaniu terenu wokół Katedry Poznańskiej w 2000 roku (fot. A. Prinke)

Fig. 6. The time of Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska. Research on Ostrów Tumski in Poznań accompanying the construction of drainage and arranging the area around the Poznań Cathedral in 2000 (photo by A. Prinke)

Ryc. 7. Badania prowadzone w Zbrudzewie w 2010 roku w związku z budową obwodnicy Śremu
(fot. S. Pruchnik)

Fig. 7. The excavation conducted in Zbrudzewo in 2010 connected with by-pass of Śrem construction
(photo by S. Pruchnik)

Ryc. 8. Badania powierzchniowe w 1995 roku na trasie planowanej autostrady A4,
na odcinku między Dębicą a Przemyślem (fot. autor nieznan)

Fig. 8. The field walking in 1995 on the route of A4 highway,
between Dębica and Przemyśl (photo by unknown author)

Ryc. 9. W czasie badań w Zbrudzewie w 2010 roku (fot. S. Pruchnik)

Fig. 9. The excavation in Zbrudzew in 2010 (photo by S. Pruchnik)

Ryc. 10. Na spotkaniu roku ze studiów w 2014 roku. Od lewej: Michał Kondella, prof. dr hab. Aleksander Koško (opiekun roku), Mirosław Andrałojć, Henryk Klunder, Elżbieta Godzieba (fot. B. Walkiewicz)

Fig. 10. At the meeting of the students in 2014 year. From left: Michał Kondella, prof. dr. Aleksander Koško (tutor of the year), Mirosław Andrałojć, Henryk Klunder, Elżbieta Godzieba (photo by B. Walkiewicz)

ne wspomnienia i fotografie z tego okresu. Wśród wielu zdarzeń, w których brałem udział, ze szczególną sympatią powracam do wyprawy dziewięciu osób pod dowództwem Henryka, odbytej w ciepłym październiku 1995 roku do południowo-wschodniej Polski. Była ona związana z badaniami powierzchniowymi na odcinku między Dębicą a Przemyślem, stanowiącymi wstępny etap przygotowań do badań wykopaliskowych poprzedzających budowę autostrady A4 (ryc. 8). Henryk interesował się bardzo żywo bieżącymi wydarzeniami społeczno-politycznymi w kraju prowadząc ożywione „debaty” w drodze na niezliczone wykopy, kierując niezapomnianym i niemal niezniszczal-

nym, pomarańczowym busem (ryc. 9). Bardzo chętnie pojawiał się na zjazdach całego roku ze studentów organizowanych co kilka lat (ryc. 10). Mimo bardzo wielu osiągnięć, nie tylko na polu archeologii, pozostał człowiekiem bardzo skromnym. Potrafił słuchać nie rezygnując równocześnie ze swych wyrazistych poglądów, odnoszących się do wielu aspektów życia.

Adres Autora:

mgr Paweł Pawlak

e-mail: pawlak.pawel@poczta.onet.pl

LITERATURA:

ANDRAŁOJC M.

1990-1992 *Opracowanie archeologicznych badań kościoła poddominikańskiego – (ob. oo. Jezuitów) w Poznaniu, Poznań* (maszynopis w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

ANDRAŁOJC M., KLUNDER H.

1994 *Stare, gm. Wysoka woj. pilskie st. 7 AZP 35–28*, „Informator Archeologiczny”, Badania rok 1990, Warszawa, s. 26.

KLUNDER H.

1988 *Groby ludności kultury ceramiki sznurowej w Podgaju, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. włocławskie, stan. 6a*,

„Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 36 (1987-1988), s. 45-51.

1994a *Kościół poddominikański – wstępne opracowanie badań archeologicznych*, Poznań (maszynopis w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

1994b *Opracowanie archeologicznych badań kościoła poddominikańskiego (ob. oo. Jezuitów) w Poznaniu, 1990-1992*, Poznań (maszynopis w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

TRZASKOWSKA G.

2008 *Cmentarze wojenne we Wrocławiu w latach 1939-2002*, Wrocław.

CZĘŚĆ 1 | MATERIAŁY

Kamila Frątczak, Karol Zbróg

WYNIKI RATOWNICZYCH BADAŃ WYKOPALISKOWYCH NA STANOWISKU NR 13 W PIOTROWIE PIERWSZYM, GM. CZEMPIŃ, POW. KOŚCIAŃSKI

THE RESULTS OF RESCUE EXCAVATIONS AT SITE 13 IN PIOTOROWO PIERWSZE, CZEMPIŃ COMMUNE, KOŚCIAN COUNTY

Abstrakt: Artykuł przedstawia wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na trasie budowy drogi S5 na odcinku Wroczyń-Radomicko. Na stanowisku odkrytym w ramach stałego nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi zarejestrowano cztery fazy osadnicze – obiekty i ruchomy materiał zabytkowy związany z kulturami neolitycznymi, z kulturą przeworską oraz z okresem średniowiecznym i nowożytnym.

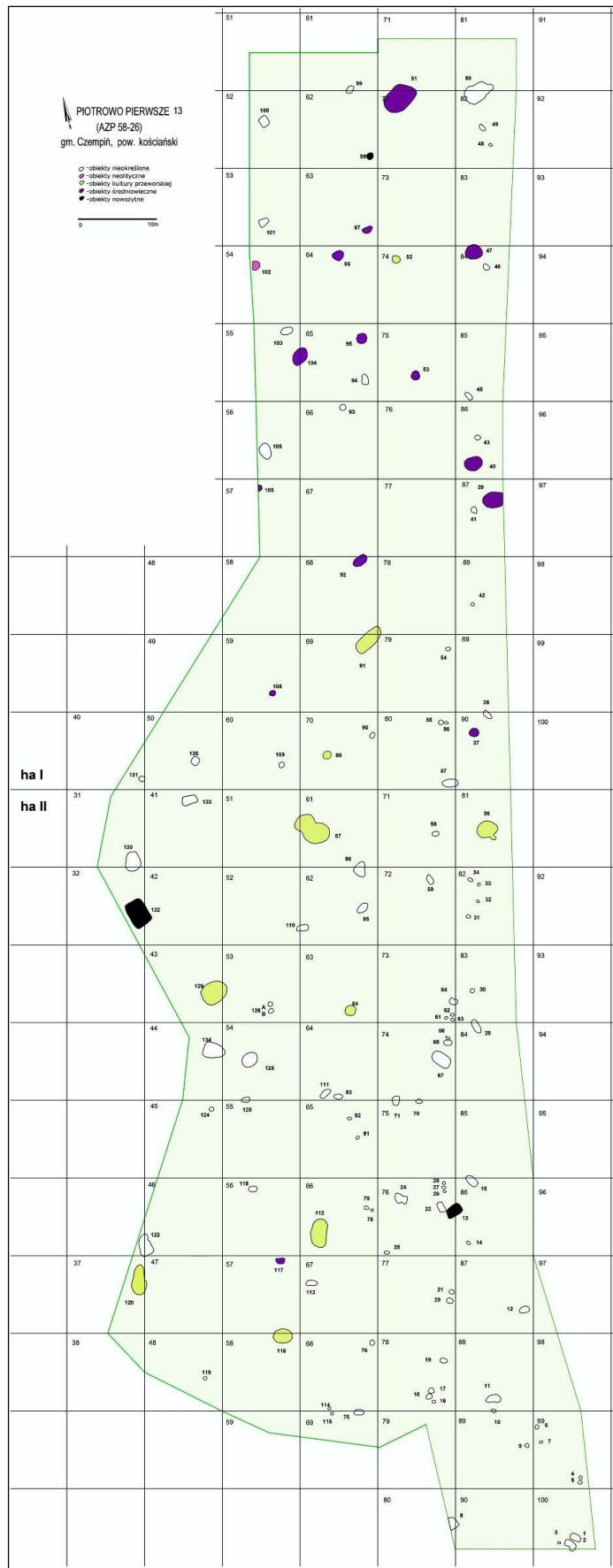
Słowa kluczowe: kultura przeworska, średniowiecze, mielerze, wypał węgla drzewnego

Abstract: The paper presents the results of rescue excavations conducted by the construction of expressway S5 at site no. 13 in Piotrowo Pierwsze, which was discovered during the archaeological supervision. The 4 phases of using this area were registered – features and archaeological material connected with Neolithic cultures, Przeworsk culture, as well as Middle Ages and Early Modern Period.

Key words: Przeworsk culture, Middle Ages, charcoal pile, wood coal firing

Stanowisko nr 13 zostało odkryte w 2018 roku, w ramach nadzoru archeologicznego prowadzonego na terenie budowy drogi ekspresowej S5. Miejscowość Piotrowo Pierwsze znajduje się w Dolinie Środkowej Obry, stanowiącej centralną część Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej, uformowanej w fazie leszczyńskiej zlodowacenia bałtyckiego. Dominują tu gleby piaszczyste i torfowe (Solon i in. 2018, s. 169, 170). Do drugiej połowy XVIII wieku, gdy rozpoczęto proces meliorowania terenu, obszar doliny stanowił rozległe i niedostępne bagno, regularnie zalewane przez występujące z brzegów wody Obry (Hildebrandt-Radke, Przybycin 2011, s. 324, 326; Szydłowski 2013, s. 60, 61, 76). Wieś znajduje się na skraju rynn glacialnej, w naj-

wyższym punkcie terasy zalewowej, u podnóża skarpy nadrzecznej. Stanowisko nr 13 położone jest około 260 m na wschód od zabudowań wiejskich i drogi krajowej nr 5. Podłoże glebowe stanowią piaski i drobny żwir przykryty humusem w postaci brunatnej, piaszczystej próchnicy. Teren badań przed rozpoczęciem prac budowlanych zajmowały las (część północną) i pola uprawne (część południową). Wykop badawczy o długości około 200 metrów zlokalizowany był na osi północny-wschód-południowy zachód. Szerokość wykopu wahała się od około 40 metrów w części północno-wschodniej, przez około 60 metrów w części centralnej, do około 20 metrów u południowo-zachodniego krańca (ryc. 1).

Ryc. 1. Piotrowo Pierwsze, gm. Czempin,
stan. 13 (AZP 57-25/115).
Plan stanowiska, skala 1:1000

Fig. 1. Piotrowo Pierwsze, Czempin commune,
Wielkopolska voivodeship,
site 13 (AZP 57-25 / 115).
Excavation site plan, scale 1:1000

Zleceniodawcą przedmiotowych badań ratowniczych była Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Poznaniu, na zlecenie której przeprowadziła je firma APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna, a kierował nimi dr Daniel Żychliński. W czasie badań wykopaliskowych zarejestrowano 120 nieruchomych obiektów archeologicznych, z czego 31 zawierało materiał zabytkowy. Pozyskano 628 fragmentów ceramiki, 2 wytwory krzemienne, 2 ośelki kamienne, pojedynczy żużel, siekierkę kamienną oraz 61 fragmentów kości i zębów zwierzęcych, których analizę przeprowadziła dr Kamilla Waszczuk z APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna (2019, s. 138-141).

Zarejestrowano cztery horyzonty chronologiczne (ryc. 1). Pierwszy, wiązany z okresem neolitu, reprezentowany był przez dwa obiekty nieruchome i pochodzący z nich materiał zabytkowy oraz luźno pozyskany spoza obiektów. Horyzont drugi, związany z kulturą przeworską, reprezentowany był przez 11 obiektów nieruchomych zawierających zabytki – ceramikę oraz pojedynczą ośelkę kamienną, a także luźny materiał zabytkowy pozyskany w trakcie doczyszczania stanowiska. Horyzont trzeci, datowany na okres średniowieczny, reprezentowało 14 obiektów oraz pochodzący z nich materiał zabytkowy – ceramika oraz kolejna ośelka kamienna. Luźny materiał zabytkowy pozyskano również poza obiektami. Ostatni z omawianych, datowany jest na nowożytność i reprezentują go cztery obiekty archeologiczne oraz pozyskane z nich zabytki, a także materiał luźny. Pozostałe obiekty nie zawierały ruchomego materiału zabytkowego umożliwiającego określenie ich przynależności chronologiczno-kulturowej.

NEOLIT

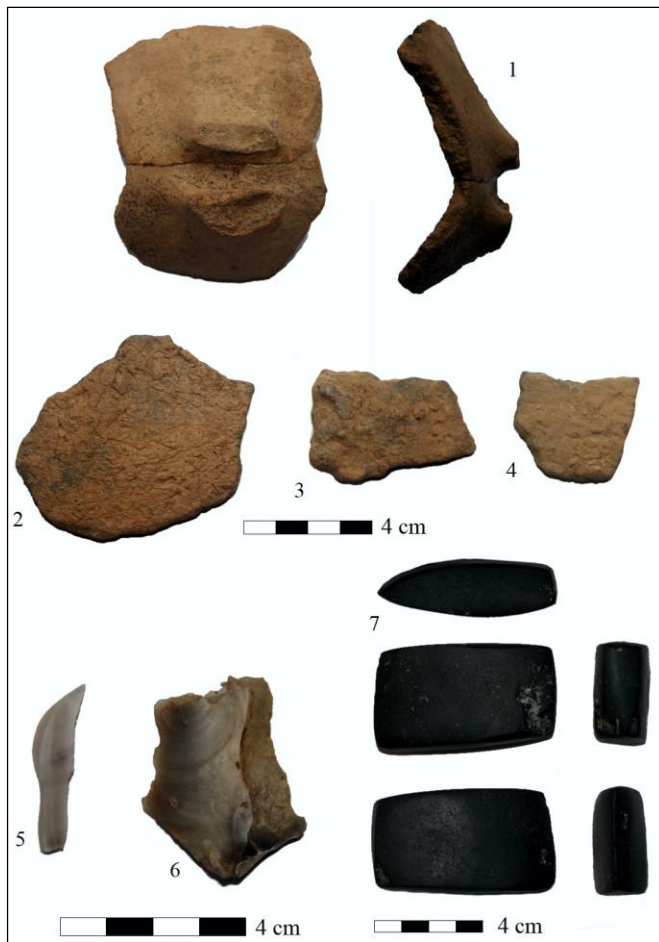
Okres ten reprezentują obiekty nr 119 i 130 – są to jamy o nieokreślonej funkcji. Obiekt nr 119 miał w planie zarys nieregularny o wymiarach 0,5 na 0,6 m i nieregularny w kształcie przekrój o głębokości 0,2 m. Wypełnisko stanowiła jasnobrunatna próchnica. Z wypełniska pozyskano pojedynczy fragment ceramiki. Obiekt nr 130 miał w planie zarys nieregularny, o wymiarach 2,9 na 1,9 m, profil również nieregularny, o głębokości 0,3 m. Z obiektu pochodzi 5 fragmentów ceramiki. Ze stanowiska (w tym z obiektów) pochodzą ogółem 24 fragmenty ceramiki (ryc. 2: 1–4), siekierka kamienna

(ryc. 2: 7) i dwa wytwory krzemienne (ryc. 2: 5, 6) datowane na okres neolitu. Poza sześcioma fragmentami ceramiki z obiektów nr 119 i 130 oraz pojedynczym wtórnie zdeponowanym w wypełnisku obiektu średniowiecznego, cały materiał odnaleziony został na powierzchni stanowiska. Najprawdopodobniej pochodzi z obiektów zniszczonych podczas prac budowlanych.

Po wyklejeniu większych form i po uwzględnieniu stanu zachowania, analizie technologicznej poddano 17 fragmentów ceramiki. Procedurę badawczą oparto na metodyce wypracowanej przez Janusza Czebreszuka (1996, s. 11-40). Ceramika neolityczna ze stanowiska schudzana była głównie drobnoziarnistym piaskiem (grubość ziaren >1 mm – 71% zbioru), w mniejszym stopniu domieszką średnioziarnistą (ziarna grubości 1-2 mm – 23%). Domieszkę gruboziarnistą (<2 mm średnicy ziaren) zarejestrowano śladowo (6%). Klasyfikacja na podstawie grubości ścianek przedstawia się w następujący sposób: naczynia cienkościenne I grupy technologicznej (grubość >6 mm) reprezentuje pojedynczy ułamek – 6%; naczynia grupy II, średniościenne (grubość ścianek 7-9 mm) – 76%, a naczynia grupy III, grubościenne (grubość ścianek <10 mm) stanowią 18% zbioru. W aspekcie faktury powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej naczyń dominują ułamki gładkie, o matowej powierzchni (29% zbioru). Mniej licznie wystąpiły fragmenty o powierzchni szorstkiej i twardym czerpie (24%) oraz gładkie, błyszczące (24%). Chropowacenie powierzchni stwierdzono na 23% ułamków. Przełam jednobarwny ścianek zadokumentowano dla 76%, a dwubarwny – 23% fragmentów.

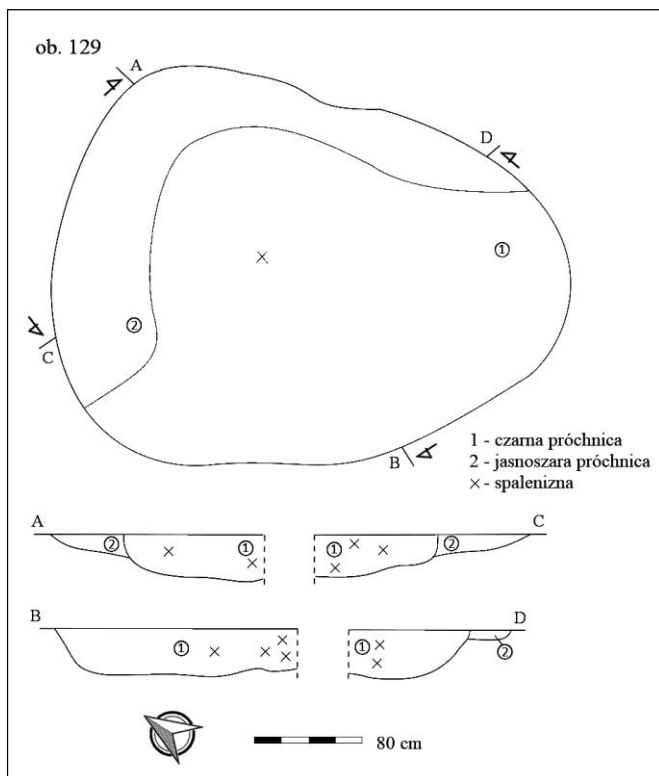
Z powodu niewielkiej ilości i znacznego rozdrobnienia materiału nie udało się wydzielić typów morfologicznych naczyń. Jedyny charakterystyczny fragment to ucho umieszczone na największej wydętości brzuśca baniastego naczynia, pochodzące z obiektu nr 130. Jest jednak na tyle niecharakterystyczne, że nie można go przyporządkować do konkretnego typu naczynia, ani ustalić jego pochodzenia kulturowego. Analogiczny materiał pozyskano między innymi ze stanowisk osadniczych kultury pucharów lejkowatych nr 4 w Starych Marzach, gm. Dragacz (Kukawka 2012, ryc. 3: 10, 16, ryc. 6: 19) oraz kultury amfor kulistych m.in. na stanowisku nr 33 w Mirkowicach gm. Mieścisko (Kabaciński, Sobkowiak-Tabaka 2005, ryc. 23: 2).

Poza materiałem ceramicznym na powierzchni stanowiska natrafiono na siekierkę kamienną (ryc.

Ryc. 2. Piotrowo Pierwsze, gm. Czemiń,
woj. wielkopolskie, stan. 13.
Wybór zabytków – neolit.
1-4 – ob. 130 (ceramika); 5-6 – hałda
(krzemień); 7 – hałda (kamień)

Fig. 2. Piotrowo Pierwsze, Czemiń commune,
Wielkopolska voivodeship, site 13.
Selection of relics – neoliths.
1-4 – feature 130 (ceramics);
5-6 – heap (flint); 7 – heap (stone)

Ryc. 3. Piotrowo Pierwsze, gm. Czemiń, woj. wiel-
kopolskie, stan. 13.
Obiekt 129, mielerz, kultura przeworska

Fig. 3. Piotrowo Pierwsze, Czemiń commune,
Wielkopolska voivodeship, site 13.
Feature 129, relicts of charcoal pile, Prze-
worsk culture

2: 7), w związku z tym nie sposób uściślić jej chronologii i przynależności kulturowej. Wykonana została z czarnego bazaltu metodą gładzenia i szlifowania. W przekroju poprzecznym prostokątna z łukowatymi ściankami, w przekroju pionowym soczewkowata, prostokątnie ścięta przy obuchu. Ostrze nie nosi śladów użytkowania, ale obuch jest lekko ukruszony przy jednym narożniku. Wymiary przedmiotu: długość 63 mm, szerokość ostrza 36 mm, szerokość 38 mm, grubość w części środkowej 20 mm, grubość obucha 14 mm.

Zbiór przedmiotów krzemiennych reprezentują pochodzące z powierzchni stanowiska wiór oraz odłupki (ryc. 2: 5, 6), oba wykonane z krzemienia bałtyckiego. Na podstawie tak ubogiego zbioru niemożliwe jest przeprowadzenie analizy wytwórczości krzemieniarskiej.

Biorąc pod uwagę odkrycie zaledwie dwóch obiektów nieruchomych wiązanych z okresem neolitu nie sposób dokonać analizy przestrzennej reliktyw tego osadnictwa. Analiza chronologiczno-kulturowa, ze względu na niewielki zbiór materiału pozbawionego jednoznacznych cech diagnostycznych, ponadto pochodzącego głównie spoza kontekstu obiektów, również nie pozwala na ściślejsze określenie chronologii ani przynależności kulturowej zadokumentowanych reliktyw.

OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH – KULTURA PRZEWORSKA

Kulturę przeworską na stanowisku nr 13 w Piotrowie Pierwszym reprezentuje 11 obiektów nieruchomych zawierających materiał zabytkowy oraz pochodzący z powierzchni stanowiska materiał luźny. Wydzielono następujące grupy obiektów – 6 ognisk interpretowanych jako mielerze, 4 jamy o nieustalonej funkcji oraz pojedynczy dołek posłupowy. Jeśli chodzi o ruchomy materiał zabytkowy, to reprezentowany jest przez pojedynczą ośkę kamienną oraz 159 fragmentów ceramiki, z których udało się zrekonstruować w większym lub mniejszym stopniu kilka większych form.

Obiekty nieruchome koncentrowały się w centralnej części obszaru badań (ryc. 1). Na uwagę zasługują obiekty nr 36, 87, 91, 112, 116 i 129. Wyodrębniają je znaczne rozmiary, osiągają od 5 do około 20 m² powierzchni, a głębokość waha się od około 0,15 do 0,6 m. Wypełniska ich stanowi przeważnie intensywnie czarna próchnica przesycona

spaleniźną. Wyraźnie da się zaobserwować także szczególnie układ przestrzenny w jakim obiekty te znajdują się względem siebie (por. ryc. 1). Mianowicie obiekty nr 79, 87 i 129 położone były w jednej linii na osi północny wschód-południowy zachód, a odległości je dzielące wynosiły po około 21 m. Drugą równoległą linię na osi północny wschód-południowy zachód budują obiekty nr 122 i 126, przy czym odległość między nimi wynosiła 11 m. Podobna odległość, tj. 18 m, dzieli obiekty nr 36 i 87. Regularny układ przestrzenny oraz rozmiary obiektów pozwalają na ich interpretację jako relikty zespołu mielerzy, tj. prymitywnych stosów, w których wypalano węgiel drzewny. Na szczególną uwagę zasługuje tu obiekt nr 129 (ryc. 3). Znaleziono w nim bardzo dużą, w porównaniu do innych obiektów wiązanych z kulturą przeworską, ilość materiału ceramicznego (120 ułamków). Znajdował się on głównie w części spągowej, w pobliżu środka obiektu. Skoncentrowany był w postaci warstwy o niewielkiej miąższości, złożonej z ciasno przylegających fragmentów, co dowodzi jego jednoczasowej depozycji. Sugeruje to, że obok przypisanej mu funkcji mielerza, po zakończeniu użytkowania, obiekt stanowić mógł też jamę śmietnikową.

Obiekty o numerach 52, 84, 89 i 120 zinterpretowane zostały jako jamy. Pozyskano z nich ogółem 5 fragmentów ceramiki. Pojedynczy zarejestrowany na stanowisku dołek posłupowy to obiekt nr 66, z którego pochodzi pojedynczy ułamek ceramiki. Niewielka liczba obiektów typowo osadowych przy licznie występujących mielerzach sugeruje, że odsłonięta część stanowiska miała charakter gospodarczo-produkcyjny.

Materiał ruchomy reprezentuje łącznie 378 fragmentów naczyń ceramicznych. Zbiór ten, po przeprowadzeniu zabiegów gabinetowych polegających na wyklejeniu większych form oraz wyłączeniu ułamków „złuszczonych” uległ redukcji do 159 fragmentów, które poddano analizie. Przeprowadzono ją zgodnie ze przyjętymi w literaturze przedmiotu standardami – podzielono na grupy techniczne, których kryterium wydzielenia stanowiła grubość ścianek (Machajewski, Pietrzak 2004, s. 96). Do grupy I (do 6 mm) zaklasyfikowano 4 fragmenty, do II (7-9 mm) – 72, a do III (powyżej 10 mm) – 83. Do wykonania naczyń z grupy technicznej I wykorzystano masę ceramiczną schudzoną piaskiem (50%), jak i domieszką piasku z drobnoziarnistym tłuczniem (50%). Barwy zasto-

Ryc. 4. Piotrowo Pierwsze, gm. Czemiń, woj. wielkopolskie, stan. 13. Wybór zabytków – kultura przeworska. Ob. 129 (ceramika)

Fig. 4. Piotrowo Pierwsze, Czemiń commune, Wielkopolska voivodeship, site 13. Selection of relics – Przeworsk culture.
Feature 129 (ceramics)

Ryc. 5. Piotrowo Pierwsze, gm. Czemiń,
woj. wielkopolskie, stan. 13.
Wybór zabytków – kultura przeworska.
1 – ob. 129 (ceramika)

Fig. 5. Piotrowo Pierwsze, Czemiń commune,
Wielkopolska voivodeship, site 13.
Selection of relics – Przeworsk culture.
1 – feature 129 (ceramics)

Ryc. 6. Piotrowo Pierwsze, gm. Czempin, woj. wielkopolskie, stan. 13. Wybór zabytków – wczesne średniowiecze.

1 – ob. 53; 2 – ob. 92; 3 – ob. 40; 4 – ob. 97; 5, 7 – ob. 39; 6 – ob. 105; 8 – ob. 104 (ceramika)

Fig. 6. Piotrowo Pierwsze 13, Czempin commune, Wielkopolska voivodeship, site 13. Selection of relics – the early Middle Ages.

1 – feature 53; 2 – feature 92; 3 – feature 40, 4 – feature 97; 5, 7 – feature 39; 6 – feature 105;
8 – feature 104 (ceramics)

sowanego tłucznia kamiennego oscylowały między bielą, a jasną szarością. W kwestii przełamów, w badanej grupie wystąpiły przykłady jednobarwne (50%) oraz dwubarwne (50%). W analizowanym zbiorze przeważa powierzchnia zewnętrzna gładka (3 fragmenty), jedynie w pojedynczym przypadku zaobserwowano powierzchnię gładko-szorstką z delikatnie wyczuwalną domieszką. W kwestii faktury strony wewnętrznej, na wszystkich okazach stwierdzono występowanie powierzchni gładkiej. W badanej grupie powierzchnie zewnętrzne dwóch fragmentów są barwy ceglastej, jeden barwy ciemnoszarej, a ostatni, pochodzący z naczynia wypalnego w atmosferze zmiennej ma zabarwienie ciemnoceglasto-ciemnoszare. Powierzchnie wewnętrzne dwóch ułamków są barwy ciemnoszarej, jeden ceglastej i jeden czarnej.

W grupie technicznej II dominowała masa ceramiczna schudzona średnioziarnistym, dobrze wyselekcjonowanym tłuczniem (64%); rzadziej gruboziarnistym (17%) i średnioziarnistym, źle wyselekcjonowanym (15%). Omawiana grupa dostarczyła trzech wariantów przełamów. Dominuje odmiana dwubarwna (68%), dalej przełam jednobarwny (22%) oraz trójbarwny (10%). W rozpatrywanym zbiorze największą frekwencję wykazują okazy o powierzchni zewnętrznej gładko-szorstkiej (42%). Niższy odsetek stanowią powierzchnie gładkie (37%), najrzadziej występuje szorstka (21%). Powierzchnię wewnętrzną w większości przypadków charakteryzuje znaczna szorstkość (48%), mniejszy odsetek wykazują odmiany gładko-szorstkie (44%), natomiast formy gładkie zarejestrowano w śladowych ilościach (8%). Wśród omawianych fragmentów dominują ścianki zewnętrzne o zabarwieniu ceglastym (58%). W dalszej kolejności występują ułamki naczyń wypalanych w atmosferze nie zrównoważonej, z plamistą powierzchnią barwy ceglasto-szarej (28%). Brunatne ścianki zewnętrzne zarejestrowano w sporadycznych przypadkach (8%), a odcienie szarości wystąpiły śladowo (4%). W przypadku powierzchni wewnętrznych rozkład procentowy barw prezentował się stosunkowo równomiernie. Dominował kolor ceglasty (31%) oraz szarość (28%), przy mniejszym udziale ceglasto-szarego (18%) oraz czerni (14%). Najmniejszy odsetek stanowiła ceramika z brunatną powierzchnią wewnętrzną (9%).

W grupie technicznej III dominuje domieszka gruboziarnistego tłucznia (37%), w mniejszym stopniu średnioziarnista, dobrze wysortowana (29%)

i średnioziarnista, źle wyselekcjonowana (29%). Na poziomie śladowym wystąpił piasek z obecnością drobnoziarnistego tłucznia (5%). Rozpatrywany zbiór dostarczył trzech wariantów przełamów – dwubarwny (85%), jednobarwny (8%) oraz trójbarwny (7%). Na płaszczyźnie faktury powierzchni zewnętrznej największą frekwencję wykazują ścianki gładko-szorstkie (38%). Niewiele niższy odsetek stanowią powierzchnie szorstkie (31%) oraz gładkie (27%). Formy chropowate zaobserwowano w śladowych ilościach (4%). Analiza zabarwienia ścianek zewnętrznych wykazała, że większość występuje w odcieniach ceglastych (52%), w dalszej kolejności ceglasto-szarych (32%). Znacznie mniejszy odsetek wykazują ścianki o zabarwieniu szarym (10%) i brunatnym (6%). W kwestii ścianek wewnętrznych w 40% występują barwy ceglaste, w 20% czarne, w 18% szare, w 16% ceglasto-szare, a jedynie w 6% brunatne.

Na podstawie analizy morfologicznej materiału wyróżniono następujące grupy naczyń. Naczynia zasobowe – pozyskano pojedynczą formę tego typu (ryc. 4: 1). Średnica wylewu wynosi 38 cm, natomiast pierwotna wysokość powyżej 40 cm. Krawędź wylewu została uformowana poprzez lekkie pogrubienie i odchylenie na zewnątrz. Brzusiec miał kształt baniasty z załomem w 2/3 wysokości. Faktura powierzchni zewnętrznej brzuśca jest szorstka, a w części brzegowej gładko-szorstka, ze śladami gładzika. Grubość ścianki na wysokości brzuśca wynosi 12 mm. Do schudzenia masy ceramicznej zastosowano gruboziarnisty tłuczeń mineralny oraz mikę. Analogiczne naczynie znane jest ze stanowiska nr 14 w Sobieszynie, gm. Ułęż (Łuczkiwicz 2017, s. 322).

Garnki – z obiektu nr 129 pozyskano garnek o baniastym brzuscu ze słabo wyodrębnioną szyjką (ryc. 4: 2). Krawędź wylewu została uformowana poprzez prawie pionowe ustawienie względem osi naczynia. Brzusiec miał kształt baniasty oraz szorstką fakturę. Największa wydętość brzuśca osadzona była w 2/3 wysokości. Średnica dna wynosiła 17 cm, wylewu około 20 cm. Dokładnej wysokości naczynia nie udało się zrekonstruować, jednak zapewne było to ponad 45 cm. Grubość ścianki na wysokości brzuśca wynosi 11 mm. Do schudzenia masy ceramicznej zastosowano gruboziarnisty, ostrokrawędny tłuczeń mineralny oraz mikę. Za analogie posłużyć może naczynie z Ciechanowa, gm. loco (Affelski, Machnio 2014, ryc. 10: 1).

Z obiektu nr 129 pozyskano również garnek z wyodrębnionym i wychylonym wylewem. Największa wydętość znajduje się w 2/3 wysokości naczynia. Faktura powierzchni wewnętrznej jest szorstka, a do schudzenia masy ceramicznej zastosowano wysortowany średnioziarnisty tłuczeń mineralny z niewielkim udziałem grubych ziaren. Średnica wylewu wynosiła 17 cm, a dna 9 cm. Wysokość naczynia liczy 17,5 cm.

Czarka (ryc. 5) – naczynie o wysokości powyżej 8,5 cm. Średnica wylewu wynosi 13 cm. Ostry załom brzuśca znajduje się w połowie wysokości. Czarkę charakteryzuje gładka powierzchnia wewnętrzna i zewnętrzna. Wypał odbywał się w atmosferze redukcyjnej. Do schudzenia masy ceramicznej zastosowano drobnoziarnisty tłuczeń mineralny. Średnia grubość ścianek wynosi 5 mm. Jest to jeden z niewielu fragmentów ze zbioru naczyń ceramicznych pozyskanych ze stanowiska, który można zaliczyć do grupy tzw. „ceramiki stołowej”. Analogiczne naczynie zaopatrzone w ucho znane jest ze stanowiska nr 7 we Wrocławiu-Widawie, gm. *loco* (Bohr 2014, ryc. 15: 2).

Analiza ruchomego materiału zabytkowego pozwala datować obiekty związane z horyzontem „przeworskim” na schyłek młodszego okresu przedrzymskiego i początek wczesnego okresu wpływów rzymskich (przełom faz A₃ i B₁). Świadczy o tym występowanie baniastych i odwrotnie gruszkowatych garneków bezuchych, typowych dla fazy A₃ (Bohr 2014, s. 168), a także niewielka liczba facetowanych wylewów, których szczyt popularności przypada na fazy A₁ i A₂, w fazie A₃ natomiast częstotliwość ich występowania znacznie spada (Dąbrowska 1988, s. 15-30). Czarka (ryc. 5) posiada zaś dość ostre profilowanie brzuśca (choć nie tak ostre jak w analogicznych naczyniach w rozwiniętej fazie B₁), czym wykazuje już cechy stylistyki wczesnorzymskiej (Bohr 2014, s. 169).

Z obiektów ludności kultury przeworskiej o numerach 36, 112, 116 i 129 pozyskano łącznie 19 fragmentów kości i zębów zwierzęcych. Stwierdzono obecność siedmiu szczątków bydła, dwóch należących do jelenia, a 10 nie udało się przyporządkować taksonomicznie.

ŚREDNIOWIECZE

Na okres średniowiecza datowanych jest 14 obiektów nieruchomych. W tej puli wyróżniono

6 mielerzy i 8 jam o nieokreślonej funkcji. Z obiektów i spoza nich uzyskano ogółem 216 fragmentów ceramiki oraz pojedynczą osełkę kamienną i 26 fragmentów kości i zębów zwierzęcych.

Mielerze datowane na okres średniowieczny to obiekty nr 39, 47, 51, 53, 92 i 104. Podobnie jak w wyżej omówionych przypadkach, obiekty tego typu datowane na średniowiecze również charakteryzowały się znacznymi rozmiarami – przeciętnie 2,6 na 2,1 metra i głębokością około 0,3 metra. Na poziomie rozpoznania miały zarys przeważnie nieregularny, czasem zbliżony do owalnego lub prostokątnego. Jamy o nieokreślonej funkcji datowane na okres średniowieczny to obiekty o numerach 37, 40, 95, 96 97. 105, 108 i 117, z których pochodzą łącznie 42 fragmenty ceramiki naczyniowej oraz pojedyncza kość zwierzęca. Przeciętne wymiary jam oscylowały w zakresie 1,4 na 1 m i około 0,2 m głębokości. W części stopowej przeważnie miały zarys owalny (4 obiekty), nieregularny (3) i prostokątny (1), w profilu zaś nieregularny (6) lub nieckowaty (2). Obiekty datowane na okres średniowieczny skupiały się wyłącznie w północnej i zachodniej części stanowiska (por. ryc. 1), a mielerze rozlokowane były po całym tym obszarze, w odległościach około 15 metrów od siebie. Poza zachowaniem odległości, nie sposób zdefiniować innych sposobów organizacji przestrzeni. Podobnie jak w przypadku horyzontu „przeworskiego”, brak wśród obiektów o średniowiecznej metryce typowych pozostałości form osadniczych. Stąd wniosek, że i tym razem mamy do czynienia ze strefą o charakterze gospodarczo-produkcyjnym.

Zbiór fragmentów naczyń średniowiecznych liczył 216 okazów. Na potrzeby analizy technologicznej zespół ten, po przeprowadzeniu zabiegów gabinetowych polegających na wyklejeniu większych form oraz wyłączeniu ułamków „złuszczone” uległ redukcji do 171 ułamków. Przy opracowaniu materiału ceramicznego posłużono się metodami wypracowanymi przez J. Bojarskiego (2012, s. 339–340) oraz A. Buko (1990, s. 20). Zbiór ze względu na granulometrię domieszki podzielono na trzy grupy. Do pierwszej zakwalifikowano 24 fragmenty (14%) schudzone mineralną domieszką drobnoziarnistą o średnicy ziaren nie większej niż 0,5 mm; do drugiej 135 ułamków (79%) z domieszką średnioziarnistą z wielkością ziaren od 0,6 do 1,5 mm. Trzecia grupowała 12 fragmentów (7%) z gruboziarnistymi ziarnami o średnicy większej niż 1,5 mm. W kwestii faktury

powierzchni zewnętrznej wyróżniono: ceramikę gładką grupującą 58 ułamków (34%), szorstką – 32 (19%) oraz chropowatą – 5 (3%). Dominowała ceramika o fakturze gładko-szorstkowej z delikatnie wystającą domieszką – 76 fragmentów (44%). W przypadku powierzchni wewnętrznej dominowała faktura szorstka – 76 ułamków (44%). Niewiele mniejszą frekwencję wykazały powierzchnie gładko-szorstkowe – 74 (43%), a gładkie wystąpiły na 21 (13%) ułamkach.

W wyniku analizy zabarwienia powierzchni zewnętrznej wyodrębniono następujące typy: brunatną – 16 fragmentów (10%), cegląstą – 86 (49%), szarą – 44 (26%) oraz pojedynczy ułamek barwy czarnej (1%). Zespół naczyń wypalanych w warunkach neutralnych lub zmiennych, dla których charakterystyczna jest wielobarwna powierzchnia, wyodrębniono w grupę 24 fragmentów o zabarwieniu ceglasto-szarym (14%).

Identyczne wyznaczniki przyjęto w trakcie analizy barwy powierzchni wewnętrznej, wśród których dominowały odcienie szarości – 69 elementów (40%), niewiele mniejszą frekwencję wykazały okazy ceglaste – 56 (33%), w dalszej kolejności brunatne – 17 (10%), ceglasto-szare – 16 (9%) oraz czarne – 13 (8%).

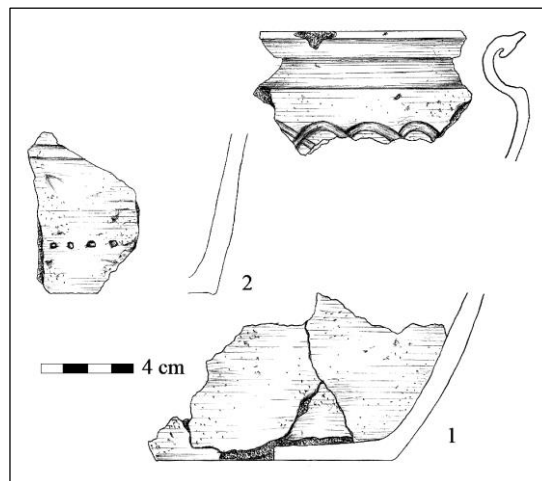
Łącznie w analizowanym materiale ceramicznym natrafiono na 97 przypadków zdobień, co stanowi 57% całości zbioru. Najpowszechniejszą formą były zwiłokrotnione poziome linie ryte (ryc. 6: 5, 8), których liczba wynosi 73 (75% zdobień). Ornament w postaci falistego pasma (ryc. 6: 1, 3, 7) wystąpił na 18 (18%) fragmentach. W badanym zbiorze wyodrębniono 4 fragmenty (4%) z wątkiem zdobniczym w postaci pasma nakłuc o kształcie rombu lub kwadratu. Na 3 ułamkach ornament odciskany odnotowano wraz z pasmami poziomymi linii rytymi (rycina 6: 1; 7: 2), a w pojedynczym jako zwieńczenie linii falistej. Dwuwątkowy system ornamentacyjny w analizowanym zbiorze zaobserwowano na 7 (7%) fragmentach. Poza omawianym powyżej wątkiem nakłuc występującym obok linii rytymi i pasm falistych, na 3 ułamkach odnotowano współwystępowanie żłobków poziomych oraz ornamentu fal.

W badanym zbiorze na 6 fragmentach odnotowano obecność zdobienia plastycznego – 3 (3%) z pasmami żeber oraz 3 (3%) ze zdobionymi listwami plastycznymi przyklejonymi na wysokości brzusca (ryc. 6: 4). Znaki garncarskie, w postaci wy-

pukłego krzyża równomiernego (ryc. 6: 6) wystąpiły na dwóch (2%) fragmentach den. Formowane w ten sposób znaki były powszechnie stosowane szczególnie w okresie od XII–XIV w (Pyzik 1970, tabl. 3: 5, 4).

Ze względu na znaczące rozdrobnienie materiału ceramicznego nie było możliwe przeprowadzenie pełnej rekonstrukcji naczyń. W tej sytuacji możliwe jest jedynie zasygnalizowanie obecności niektórych typów form.

Naczynie czteroelementowe (garnek?) z obiektu nr 39 o profilu esowatym, średnio wydęte (ryc. 7: 1). Średnica wylewu wynosiła ok. 18 cm, a dna 8,5 cm. Wysokość nie została ustalona. Naczynie zdobił ornament linii falistej zlokalizowany na największej wydętości brzusca. Wylew, wklęsły od strony wewnętrznej, z okapem, został uformowany poprzez odchylenie na zewnątrz.

Ryc. 7. Piotrowo Pierwsze, gm. Czempin, woj. wielkopolskie, stan. 13. Kultura przeworska. 1 – ob. 39; 2 – ob. 53 (ceramika)

Fig. 7. Piotrowo Pierwsze, Czempin commune, Wielkopolska voivodeship, site 13. Przeworsk Culture. 1 – feature 39; 2 – feature 53 (ceramics)

W trakcie badań pozyskano również fragmenty pochodzące z naczyń o esowatym profilu, z wysoko umieszczoną największą wydętością brzusca (ryc. 6: 2). Od omawianych powyżej form różnią się one łagodniejszym, łukowatym przejściem szyjki w brzusec. Analizowane brzegi zostały uformowane poprzez umiarkowane odchylenie na zewnątrz i w większości pozbawione są okapów.

Stwierdzono też obecność naczyń bez wyodrębnionej szyjki o prosto ściętym lub wklęsłym brzegu krawędzi, ustawionej prosto względem osi naczyn-

nia. Fragmenty w większości zdobił ornament pojedynczych lub podwójnych linii falistych umiejscowionych poniżej krawędzi. Żaden z fragmentów nie zachował się do wysokości górnej części brzusca. Stan zachowania uniemożliwił ustalenie średnicy wylewu.

Z uwagi na znaczne rozdrobnienie materiału ceramicznego przywołanie szczegółowych analogii jest utrudnione. Zaobserwowane w badanym zbiorze formy naczyń na przykład garnki esowate, są „nieczułe” chronologicznie i występują powszechnie przez cały okres średniowiecza, np. na grodzisku w Kielbowie, gm. Stara Błotnica (Pyzik 1970), czy na stanowisku nr II w Ruścu, gm. Nadarzyn (Jaremek 2001).

Poza materiałem ceramicznym, z obiektu nr 53 pozyskano ośkę kamienną o wymiarach: długość – 112 mm, szerokość – 36 mm, grubość w części środkowej – 27 mm. Zarówno w przekroju poprzecznym, jak i pionowym ma kształt rombu. Dwie węższe płaszczyzny stanowiły części pracujące narzędzia. Obie powierzchnie są silnie starte, nie zaobserwowano śladów po ostrzu.

Z obiektów datowanych na okres średniowiecza o nr 39, 47, 53, 104, 105 pochodzi łącznie 26 fragmentów kości i zębów zwierzęcych. Wśród nich 9 należało do bydła, 7 to szczątki świń, 6 kości owiec lub kóz, część czaszki kota domowego oraz jelenia. Pozostałe dwa fragmenty nie mają ustalonej przynależności gatunkowej.

NOWOŻYTNOŚĆ

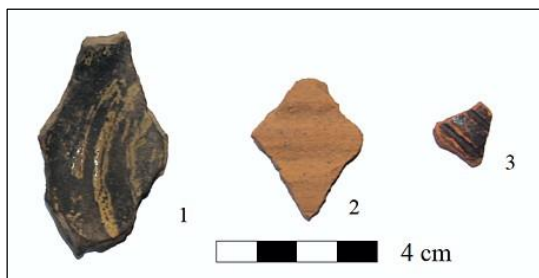
Okres nowożytny na stanowisku reprezentują cztery obiekty nieruchome określone jako jamy o nieustalonej funkcji. Materiał zabytkowy to 10 fragmentów ceramiki, z czego 5 pochodzi z obiektów, pozostałe zaś z powierzchni stanowiska.

Jamy nowożytne wystąpiły w dwóch miejscach – nr 132 i 133 znajdowały się w środkowej części stanowiska, przy północnej granicy terenu badań, w odległości 12,5 m od siebie. Kolejne dwa obiekty nr 98 i 102 znajdowały się w północno-wschodniej części obszaru badań.

Horyzont nowożytny reprezentowany jest przez 10 fragmentów naczyń. Za główne wytyczne mające wpływ na wydzielenie grup technologicznych przyjęto kolor przełamu, barwę powierzchni zewnętrznej oraz zastosowaną atmosferę wypału. Wyróżniono ceramikę cegląstą w liczbie 9 elemen-

tów oraz pojedynczy fragment ceramiki siwej (Kruppé 1967, s. 48-61).

Surowcem wytwórczym ceramiki ceglastej była glina żelazista, która wypalana w podwyższonej temperaturze z dopływem powietrza, uzyskiwała barwy oscylujące między intensywnie pomarańczowym, a odcieniami żółci (ryc. 8: 2). Jednobarwny przełam wystąpił na 6 fragmentach. Do schudzenia masy ceramicznej stosowano przede wszystkim piasek drobnoziarnisty o średnicy ziaren do 0,5 mm (5 elementów). Niższą frekwencją odznaczyły się fragmenty z domieszką średnioziarnistą o wielkości powyżej 0,5 i poniżej 1,5 mm (4 ułamki). Na 3 fragmentach wystąpiło zdobienie w postaci pomarańczowego lub brązowego szklwienia (ryc. 8: 1, 3). Ceramika ceglasta występuje powszechnie na stanowiskach nowożytnych na terenie Polski, znana jest na przykład ze stanowiska nr IV w Świętajnach, gm. Olsztynek (Maciszewski, Sienkowska 2107, s. 55-56) lub Łysokanian nr 4, gm. Kłaj (Szytyber 2014, s. 283).

Ryc. 8. Piotrowo Pierwsze, gm. Czempień, woj. wielkopolskie, stan. 13. Wybór zabytków – nowożytność.
1 – hałda; 2 – ob. 102; 3 – ob. 132 (ceramika)

Fig. 8. Piotrowo Pierwsze, Czempień commune, Wielkopolska voivodeship, stan. 13. Selection of relics – modernity.
1 – heap; 2 – feature 102; 3 – feature 132 (ceramics)

W analizowanym zbiorze dominują ścianki o średniej grubości w przedziale od 4 do 7 mm – 5 ułamków. Fragmenty pochodzące z naczyń cienkościennych (poniżej 4 mm) wystąpiły w dwóch przypadkach. Identyczną frekwencją odznaczyły się ułamki grubościennych (powyżej 7 mm).

Ceramikę siwą reprezentuje pojedynczy fragment pozyskany w trakcie doczyszczania stanowiska. Ułamek pochodzi z części przydennej naczynia. Ma jednobarwny przełam oraz drobną domieszkę o ledwo dostrzegalnych ziarnach. Grubość ścianki wynosi 6 mm. Ułamek stanowi fragment talerza o nieustalonej średnicy. Ceramika wypalana w atmosferze redukcyjnej była rozpowszechniona

szczególnie w okresie późnego średniowiecza. W okresie nowożytnym wykorzystanie ceramiki szarej ulega znacznemu regresowi, jednak w drugiej połowie XVII w., chwilowo powrócono do tej techniki produkcji (Fryś-Pietraszkowa 1994, s. 15).

OBIEKTY O NIEOKREŚLONEJ CHRONOLOGII

Stanowią one najliczniejszą grupę obiektów z dokumentowanych w czasie badań – było ich 89. W tym zbiorze wyróżniono 66 jam o nieokreślonej funkcji, 18 dołków posłupowych i 5 ognisk, interpretowanych jako mielerze. Obiekty niedatowane „rozrzucone” były po całej powierzchni badanego obszaru, głównie jednak skupiały się w części południowo-zachodniej. Jamy w rzutach poziomych przeważnie miały kształt nieregularny (42%), owalny (38%), prostokątny (12%) lub kolisty (8%). Rozmiary tych obiektów wahały się w zakresie od 0,2 do 3,2 m długości i 0,2 do 2,6 m szerokości. Mielerze, podobnie jak analogiczne obiekty powiązane z horyzontem „przeworskim” i „średniowiecznym”, odznaczały się znacznymi rozmiarami – długość od 1,2 do 4 m, szerokość od 0,8 do 3,6 m. Mimo braku datującego materiału zabytkowego można te obiekty, przez analogie form i treści wypełnisk, a także wzajemne relacje przestrzenne z datowanymi ogniskami/mielerzami, powiązać z jednym z dwóch horyzontów chronologicznych stanowiska – „przeworskim” i/lub „średniowiecznym”.

Dołki posłupowe o nieokreślonej chronologii przeważnie miały w rzucie kształt owalny lub kolisty

(98%), sporadycznie kwadratowy (2%). Wymiary wahały się w przedziale od 0,2 do 0,56 m długości i od 0,3 do 0,5 m szerokości.

Z niedatowanego obiektu nr 90 pochodzi 16 fragmentów kości i zębów zwierzęcych, z czego jedynie 6 udało się przyporządkować taksonomicznie jako należące do bydła domowego.

W trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku nr 13 w Piotrowie Pierwszym przebadano powierzchnię 77,5 ara i odkryto 120 obiektów, z czego w 31 natrafiono na materiały zabytkowe umożliwiające ich przyporządkowanie chronologiczno-kulturowe.

Tereny badanego stanowiska zarówno u schyłku okresu przedrzymskiego, jak i w średniowieczu były zapewne wykorzystywane jako zaplecze gospodarcze, związane prawdopodobnie z produkcją węgla drzewnego, co sugeruje obecność domniemych mielerzy. Bardziej szczegółowa interpretacja funkcjonalna reliktyw z okresu neolitu i nowożytności, ze względu na skąpy zasób źródeł ruchomych i nieruchomych, jest niemożliwa.

Prace ratownicze na stanowisku nr 13 pozwoliły ocalić relikty osadnictwa z czterech horyzontów użytkowania jego obszaru, a tym samym przyczyniły się do uzupełnienia mapy osadniczej z wymienionych okresów dostarczając źródeł do dalszych badań i syntez.

Adresy Autorów:

lic. Kamila Frątczak
e-mail: kam.fratczak@wp.pl

mgr Karol Zbróg
e-mail: karol@njz.pl

LITERATURA:

APPELSKI J., MACHNIO K.

2014 *Osada ludności kultury przeworskiej w rejonie historycznej części miasta Ciechanów, woj. mazowieckie, „Raport 9”, s. 207-239*

BOHR M.

2014 *Zabytki ruchome kultury przeworskiej, [w:] Obozowska, osady, wsie, red. M. Masojć, Wrocław, s. 159-234.*

BOJARSKI J.

2012 *Badania nad morfologią i stylistyką wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych z Napola na ziemi chełmińskiej, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia”, t. XXXII, s. 291-356.*

BUKO A.

1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań, Wrocław.*

CZEBRESZUK J.

1996 *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu, Poznań.*

DĄBROWSKA T.

1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania, Warszawa.*

FRYŚ-PIETRASZKOWA E.

1994 *Rozkwit i zmierzch ceramiki siwej, [w:] Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średnio-*

- wiecha do czasów współczesnych, red. A. Gruszczyńska, A. Targońska, Rzeszów, s. 16-18.
- HILDEBRANDT-RADKE I., PRZYBYCIN J.
- 2011 *Zmiany sieci hydrograficznej i zalesienia a melioracje regonu środkowej Obry (centralna Wielkopolska) w świetle danych historycznych i materiału kartograficznego*, „Przegląd Geograficzny”, t. 83, z. 3, s. 323-342.
- JAREMEK A.
- 2001 *Materiały wczesnośredniowieczne ze stanowiska II w Ruści, gm. Nadarzyn, woj. mazowieckie*, „Światowit”, t. XLIV, s. 27-39.
- KABACIŃSKI J., SOBKOWIAK-TABAKA I.
- 2005 *Osadnictwo kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych w Mirkowicach, stanowisko 33, gm. Mieścisko, pow. Wągrowiec, woj. wielkopolskie*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, vol. 41, s. 37-61.
- KRUPPÉ J.
- 1967 *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- KUKAWKA S.
- 2012 *Ceramika naczyniowa kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska 4 w Starych Marzach, gm. Dragacz, woj. kujawsko-pomorskie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia”, t. XXXII, s. 201-228.
- ŁUCZKIEWICZ P.
- 2017 *Ceramika kultury przeworskiej we wschodniej Polsce: przykład osady w Sobieszynie, pow. Ryki, woj. lubelskie*, [w:] *Ceramika osadowa kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego*, red. M. Meyer, P. Łuczkiwicz, B. Rauchfuß, Berlin, s. 315-338.
- MACHAJEWSKI H., PIETRZAK R.
- 2004 *Z badań nad ceramiką naczyniową z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce*, [w:] *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, red. H. Machajewski, Poznań, s. 83-122.
- MACISZEWSKI I., SIEŃKOWSKA U.
- 2017 *Analiza materiału ceramicznego*, [w:] *Świątajny IV opracowanie wyników badań archeologicznych. Ratownicze badania archeologiczne w obrębie inwestycji: budowa drogi ekspresowej S7*, red. R. Maciszewski, I. Maciszewski, Raszyn.
- PYZIK Z.
- 1970 *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym, pow. Białobrzegi*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 6, s. 461-485.
- SOLON, J., BORZYSZKOWSKI J., BIDLĄSIK M., RICHLING A., BADORA K., BALON J., BRZEZIŃSKA-WÓJCİK T., CHABUDZIŃSKI Ł., DOBROWOLSKI R., GRZEGORCZYK I., JODŁOWSKI M., KISTOWSKI M., KOT R., KRĄŻ P., LECHNIO J., MACIAS A., MAJCHROWSKA A., MALINOWSKA E., MIGOŃ P., MYGA-PIĄTEK U., NITA J., PAPIŃSKA E., RODZIK J., STRYŻ M., TERPIŁOWSKI S., ZIAJA W.
- 2018 *Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, „Geographia Polonica”, vol. 91, iss. 2, s. 143-171.
- SZTYBER A.
- 2014 *Materiały średniowieczne i nowożytnie*, [w:] *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce*, red. K. Dziegielewska, M. Dziegielewska, A. Szyber, Kraków, s. 279-294.
- SZYDŁOWSKI M.
- 2013 *Przemiany osadnicze w dorzeczu górnej i środkowej Obry w neolicie i początkach epoki brązu*, Wrocław-Waszczyk K.
- 2019 *Ekspertyza archeozoologiczna szczątków ze stanowiska nr 13 w Piotrowie Pierwszym, gm. Czempień, pow. kościański*, [w:] *Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku Piotrowo Pierwsze, pow. kościański, stan. 13 (AZP 57-25/115) w związku z budową drogi ekspresowej S5*, ed. Kamila Frątczak, Gniezno, s. 138-141.

Artur Błażejowski, Sebastian Przybylski

BADANIA STANOWISKA Z POCZĄTKÓW EPOKI ŻELAZA W CZEKANOWIE-BAGATELI, POW. OSTROWSKI, WOJ. WIELKOPOLSKIE

RESEARCH OF A SITE FROM THE BEGINNING OF THE IRON AGE IN CZEKANÓW-BAGATELA, OSTRÓW WIELKOPOLSKI COUNTY, WIELKOPOLSKA VOIVODSHIP

Abstrakt: Artykuł omawia wyniki badań nieinwazyjnych i wykopaliskowych na stanowisku Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski. Natrafiono tam na struktury kamienne z jednym centralnym głazem, najpewniej związanym z ideą antropomorfizmu. Na podstawie nielicznych odkrytych na stanowisku artefaktów można je datować na wczesną epokę żelaza, bardzo prawdopodobny jest związek stanowiska z osadnictwem kultury pomorskiej. Najprawdopodobniej było to miejsce bliżej nieokreślonych rytuałów.

Słowa kluczowe: Ostrów Wielkopolski, wczesna epoka żelaza, struktury kamienne, miejsce kultu

Abstract: The paper discusses the results of the penetration and excavations on the site Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county. The stone-structures were discovered with one big central stone, probably connected to the idea of anthropomorphism. According to very few artefacts found at the site, it could be dated to the early Iron Age, perhaps with the settlement of the Pomeranian culture. Most probably it was a place of the unnameable rituals.

Key words: Ostrów Wielkopolski, early Iron Age, stone structures, place of cult

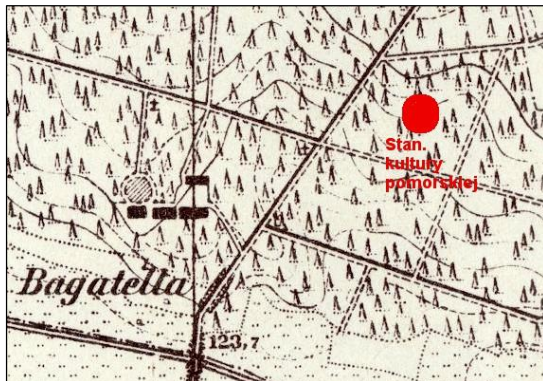
WSTĘP

Po raz pierwszy stanowisko w Czekanowie-Bagateli opisał polski badacz starożytności dr Kazimierz Szulc (1876), niedługo potem zaś badaczabytków archeologicznych Wielkopolski dr Wilhelm Schwartz (1879, s. 8). Przez 130 lat pozostawało ono praktycznie zapomniane i nie było obiektem badań naukowych. Zostało ponownie odkryte dla archeologii przez Sebastiana Przybylskiego, współautora niniejszego artykułu, w 2000 r. podczas wycieczki terenowej. W latach późniejszych natrafił

on na wszystkie zachowane dane archiwalne, dotyczące stanowiska. Struktury kamienne, opisane przez W. Schwartz, istotnie robiły wrażenie ustawionych intencjonalnie, stąd też w latach następnych podjęto decyzję o zorganizowaniu na miejscu prac poszukiwawczych. Ich celem było zweryfikowanie spostrzeżeń zawartych w archiwaliach, a przede wszystkim stwierdzenie, czy układy głazów na wzgórzu i w jego otoczeniu były pochodzenia antropogenicznego, a jeśli tak, jaka była ich chronologia i przynależność kulturowa.

POŁOŻENIE STANOWISKA

Stanowisko Czekanów-Bagatela leży w południowej części Wysoczyzny Kaliskiej na północnej krawędzi doliny rzeki Ołobok w oddaleniu od niej o 670 m i 20 m powyżej jej dna (ryc. 1). Teren ten ukształtowany został przez zlodowacenie środkowopolskie, w czasie stadiału Warty ok. 150 tys. lat temu, następnie przez wody spływające z topniejącego lodowca po zlodowaceniu bałtyckim ok. 20-18 tys. lat temu. Teren ten charakteryzuje się niewielkim nachyleniem stoków. Cały badany obszar pokryty jest piaszczystymi glebami bielcowymi niskiej klasy bonitacyjnej, choć nadających się do uprawy, utworzonymi na piaskach, żwirach i glinach zwałowych (Kondracki, 2000, s. 154-155, 158, 168-169; Dolata, 2006, s. 2; Stupnicka, 1989, s. 199-209). Obecnie teren stanowiska pokryty jest gęstym lasem mieszanym.

Ryc. 1. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149, lokalizacja stanowiska na podkładzie mapy z 1944 r. (oprac. S. Przybylski)

Fig. 1. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. Location on the map from 1944 (drawn by S. Przybylski)

HISTORIA BADAŃ

Po raz pierwszy, jak wspomniano wyżej, stanowisko w Czekanowie-Bagateli, pow. ostrowski, opisane zostało przez Kazimierza Szulca już w 1876 r. Warto tu przytoczyć *in extenso* jego spostrzeżenia dokonane na miejscu: „Z drugiej strony Ołoboku, przy wsi Bagateli, bliżej Psarom, znajduje się na wierzchołku czubatej, lasem obrosłej góry, ogromny, na parę chłopów wysoki, szczepany kamień, formy stożka, otoczony o parę stóp odległości innemi wielkimi kamieniami. O piętnaście do dwudziestu kroków od wierzchołka góry otacza drugie koło z dużych kamieni ów olbrzymi kamień

stożkowaty, a o dwieście kroków trzecie koło. Lisy, które się pod ów największy i najwyżej położony kamień podkopały, wyrzuciły odłamy urn z nory” (Szulc 1876, s. 99).

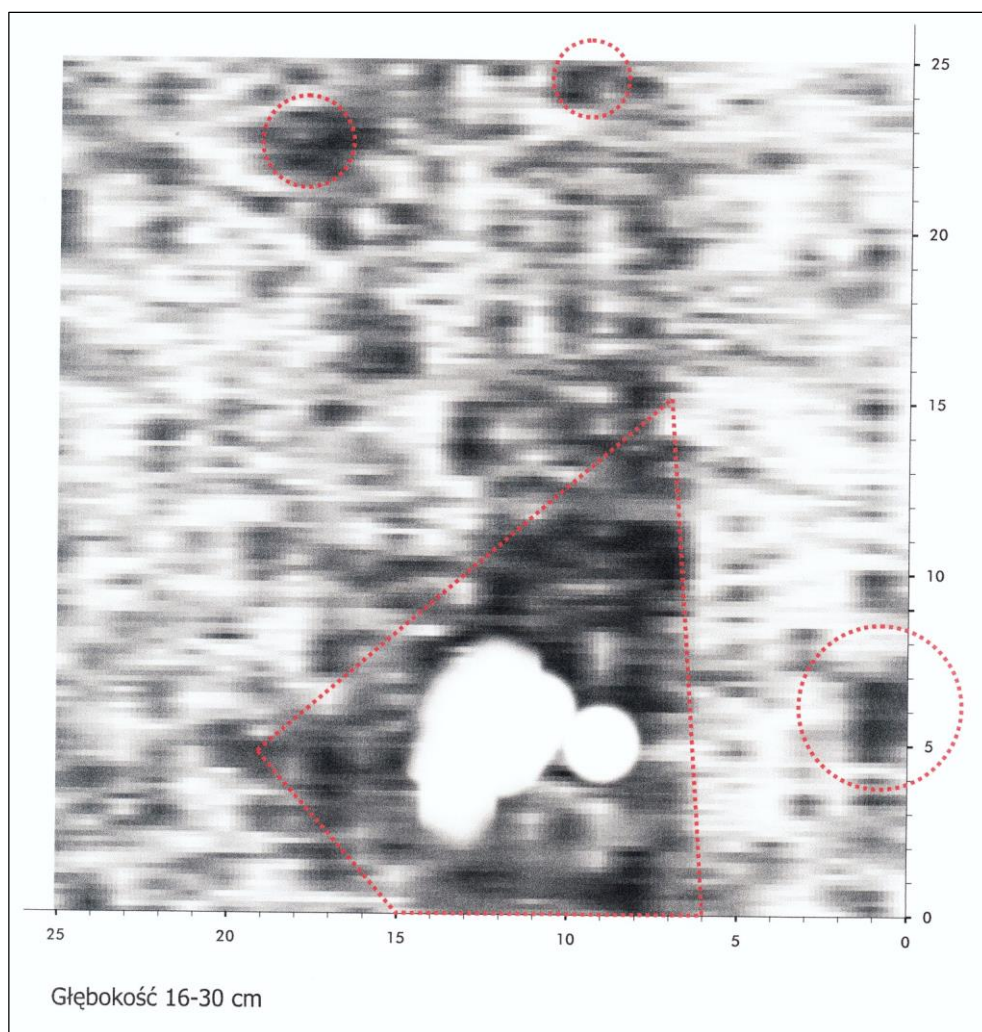
W 1879 r. inny miłośnik starożytności i lokalny badacz Wilhelm Schwartz, odwiedził las Bagatela i również opisał napotkane tam układy kamieni. Sporządził opis stanowiska zachowany w Archiwum Naukowym Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, opatrzone notatką: „W lesie Bagatela jest krąg kamienny, tzw. „stół kamienny”, popielnice. W *Materialien zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen Nachtr. 2* Poznań wyd. Decker and Comp. zawarł informacje (to dosłowny cytat z W. Schwartz): „Im Walde grosser, nach oben sich verjüngender und in eine Platte, auf welcher man etwa stehen oder sitzen kann, endender Stein; um ihn herum zwei Reihen kleinerer, halb in der Erde steckender Steine. Die erste Reihe ist etwa 20 Schritt, die zweite das Doppelte von dem centrum entfernt. Früher sollen dort einmal 3 Urnen ausgegraben sein. Der Ort gilt als ein alter heidnischer Versammlungsort.” L. briefl. Mittl.***) Volktümliche Tradition?” (Schwartz 1879, s. 8; teczka Bagatela Mapa Sztabowa 2495, nr inw. 1975).

Sugestie co do antropogenicznego pochodzenia układów kamieni wydawały się jednoznaczne, w obu relacjach praktycznie zgodne, jednocześnie nie było właściwie żadnych danych do ustalenia ich chronologii. Istnienie domniemyanych urn sugerować mogły jedynie epokę brązu (kulturę łużycką) lub epokę żelaza, aż do okresu wpływów rzymskich łącznie.

S. Przybylski był inicjatorem przeprowadzenia na stanowisku penetracji nieinwazyjnej, wykonanej przez członków Studenckiego Koła Naukowego Archeologów Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, pod opieką dr Justyny Baron. Firma Geo-Radar uprzejmie, nieodpłatnie przeprowadziła badania georadarowe (ryc. 2). Wykonano pomiary co 15 cm aż do głębokości 3 m. Ich wyniki opracowane przez Jarosława Majewskiego także zdawały się świadczyć o istnieniu, także pod powierzchnią gruntu intencjonalnie ułożonych konstrukcji kamiennych.

BADANIA WYKOPALISKOWE W 2013 R.

Właściwe badania wykopaliskowe na omawianym stanowisku zostały przeprowadzone w lipcu

Ryc. 2. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Odczyty georadaru na głębokości 16–30 cm z anomaliami zaznaczonymi na czerwono (rys. J. Majewski)

Fig. 2. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. Geo-Radar's readings from 16–30 cm with the anomaly marked on red (drawn by J. Majewski)

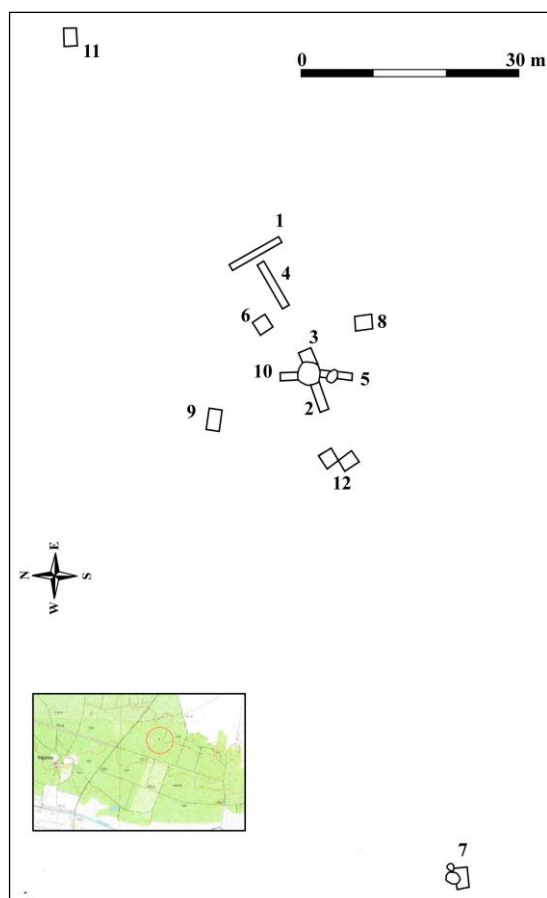
2013 roku przez ekipę Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, kierowaną przez autorów niniejszej publikacji, przy współudziale mgr. Patryka Chudzika. Założono wówczas 12 wykopów, z których 4 przylegały bezpośrednio do największego kamienia (ryc. 3). W większości z nich niestety nie natrafiono ani na artefakty, ani obiekty nieruchome.

ODSŁONIĘTA STRATYGRAFIA STANOWISKA

Wykop 1 położony w odległości 20 m na wschód od największego głazu. Była w nim widoczna pod warstwą humusu szara warstwa o miąższości 20–

35 cm, tożsama z warstwą kulturową z wykopów 2 i 3. W środkowej części wykopu znajdował się wkop w warstwie kulturowej, w którym był umieszczony duży kamień.

Wykop 2 położony z zachodniej strony największego głazu. Na poziomie nad warstwą kulturową widoczne było skupisko kamieni, jednak w ich pobliżu nie odkryto żadnego obiektu (ryc. 4-6). Stratygrafia ujawniona na profilach wykopu wyraźnie wskazywała obniżenie warstw w kierunku przegłębienia z głazem. Na głębokości 0,34 m, na styku warstwy kulturowej i brunatnej próchnicy odkryto fragment ceramiki pradziejowej, tuż przy kamieniu umieszczonym zapewne w celu ustabilizowania głazu. W warstwie kulturowej wystąpiły kolejne fragmenty ceramiki. Na poziomie żółtego piasku

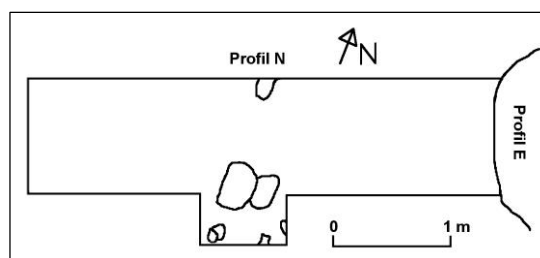
Ryc. 3. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149.
Rozmieszczenie wykopów na stanowisku
(rys. M. Mackiewicz)

Fig. 3. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149.
Location of the trenches on the site
(drawn by M. Mackiewicz)

przy wspomnianym wyżej kamieniu widoczny był ślad po skośnym wkopie nowożytnym, naruszającym pierwotną stratygrafię – być może po wspomnianej przez Szulca „lisiej jamie” (ryc. 7).

Wykop 3 przylegał do największego głazu od wschodu (ryc. 8, 9). Natrafiono w nim na dwa obiekty – jamy o wypełnisku szarym (obiekt 2) i rdzawoszarym (obiekt 3). W obiektach znaleziono liczne fragmenty ceramiki oraz odłupki i wiórki krzemienne. W warstwie brunatnej pod humusem odnotowano fragmenty ceramiki nowożytnej. Występowanie w obu obiektach przemieszanej ceramiki pradziejowej i nowożytnej oraz widoczne na profilu zakłócenia stratygrafii jednoznacznie wskazują na nowożytną penetrację badanego miejsca. Przy głazie widoczne były małe kamienie podpierające go od spodu (ryc. 10).

Wykop 4 – na wschód od głazu wystąpiła tylko szara warstwa poziomu użytkowego stanowiska

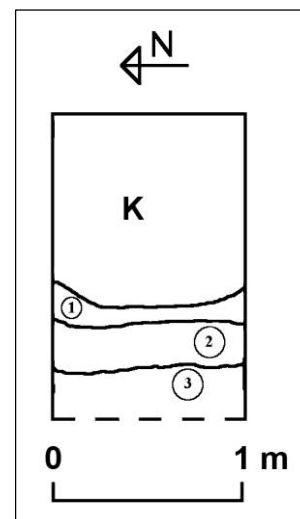
Ryc. 4. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149.
Plan wykopu 2 (rys. S. Przybylski)

Fig. 4. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149.
Plan of the trench 2 (drawn by S. Przybylski)

z węglami drzewnymi, nie znaleziono materiału za-
bytkowego.

Wykop 5 – ujawniono w nim jedynie szarą warstwę poziomu użytkowego stanowiska schodzącą w dół pod głazy i obniżenie do posadowienia głazów, które ustabilizowano mniejszymi kamieniami, nie odkryto żadnych artefaktów (ryc. 11).

Wykop 6 zlokalizowany był także na wschód od głównego głazu. Natrafiono w nim jedynie na niewielką jamę o brunatnym wypełnisku zawierającym trzy krzemienie.

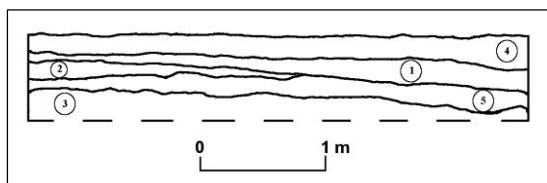

Ryc. 5. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Wykop 2,
profil wschodni.

Legenda do ryc. 5, 6, 8, 9 i 11. 1: brunatna próchnica,
2: szara próchnica, 3: żółty piasek, 4: próchnica ze spaleni-
zną, 5: jasnożółty piasek, 6: jasnoszara warstwa próchnicy,
7: ciemnożółty piasek, K: kamienie, Z: korzenie
(rys. S. Przybylski)

Fig. 5. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149.
Trench 2, eastern cross-section.

1: brown humus, grey humus, 3: yellow sand, 4: humus
with the rests of combustion, 5: light-yellow sand,
6: light-grey humus, 7: dark-yellow sand, K: stones,
Z: roots (drawn by S. Przybylski)

Ryc. 6. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Wykop 2, profil północny (rys. S. Przybylski)

Fig. 6. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. Trench 2, northern cross-section (drawn by S. Przybylski)

Wykop 7 położony 80 m na zachód od centrum stanowiska – głązu. Widoczny był w nim wkop

współczesny, a także szara warstwa poziomu użytkowego bez materiału zabytkowego.

Wykop 8 zlokalizowano na południowy wschód od centrum stanowiska – wystąpiła w nim jedynie szara warstwa kulturowa bez materiału zabytkowego.

Wykop 9 – wystąpiła tu warstwa użytkowa, widoczny od północnego wschodu koniec jej zasięgu. W wykopie nie odkryto zabytków.

Wykop 10 – ujawnił warstwę kulturową ze współczesnym zaburzeniem oraz warstwę spaleniwną. Odkryto w nim pojedynczy fragment ceramiki i dwa odłupki krzemienne.

Ryc. 7. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Wkop przy centralnym głązie (fot. S. Przybylski)

Fig. 7. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. Modern excavation (intrusion) by the central stone (photo by S. Przybylski)

Wykop 11 założono 60 m na wschód od centrum stanowiska. Wystąpiły w nim szare warstwy poziomu użytkowego oraz tuż przy głązie niewielka jama z ciemnożółtym wypełniskiem zawierająca węgle drzewne. W wykopie odkryto luźno rozrzucone drobne artefakty krzemienne.

Wykop 12 z częściami A i D, założono 10 m na zachód od głównego głązu w zagłębieniu terenu. Widoczna w nim była szara warstwa kulturowa – poziom użytkowy stanowiska, w którym natrafiono zaledwie na pojedynczy odłupek krzemienisty.

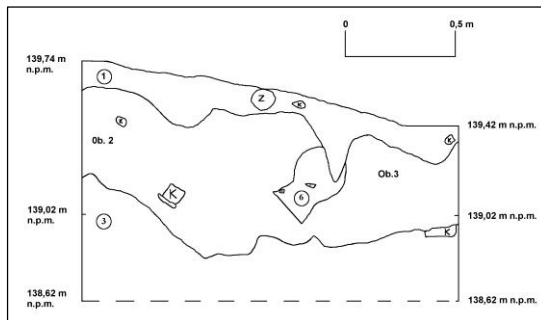
ZABYTKI RUCHOME

Materiał zabytkowy wystąpił w największym natężeniu w najbliższym otoczeniu wielkiego głązu co zapewne oznacza, że on był punktem centralnym stanowiska. Jak wskazano w opisach poszczególnych wykopów, dość licznie na stanowisku wystąpił materiał krzemienisty, zawsze jednak był przemieszczony i zalegał na wtórnym złożu. Zabytki nie tworzyły skupisk. Artefakty krzemienne,

a właściwie ich fragmenty, są związane z paleolitem schyłkowym¹.

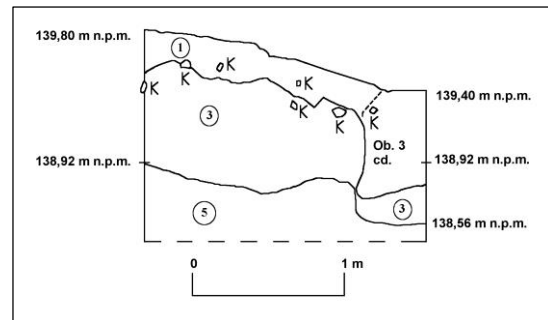
Odkryte w wykopach fragmenty ceramiki pochodzą z dwóch horyzontów chronologicznych. Łątwo rozpoznawalny jest młodszy z nich – okres nowożytny. Ceramika ta pochodzi z XVIII-XIX w., czyli z okresu penetracji lasu Bagatela, choćby przez lokalnych miłośników starożytności.

Starszy natomiast horyzont, liczniej reprezentowany, związany jest z epoką żelaza. Większość odkrytych fragmentów pochodzi z wykopów przy największym kamieniu. Niestety stan ich zachowania nie pozwala na rekonstrukcję całych form naczyń (ryc. 14). Po ich wyglądzie można jednak wnosić, że należały do grupy tzw. ceramiki kuchennej – mis, garnków i czerpaków. Widoczna jest domiesz-

Ryc. 8. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Wykop 3, profil południowo-wschodni (rys. S. Przybylski)

Fig. 8. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. North-eastern cross-section (drawn by S. Przybylski)

Ryc. 9. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Wykop 3C, profil południowo-wschodni (rys. S. Przybylski)

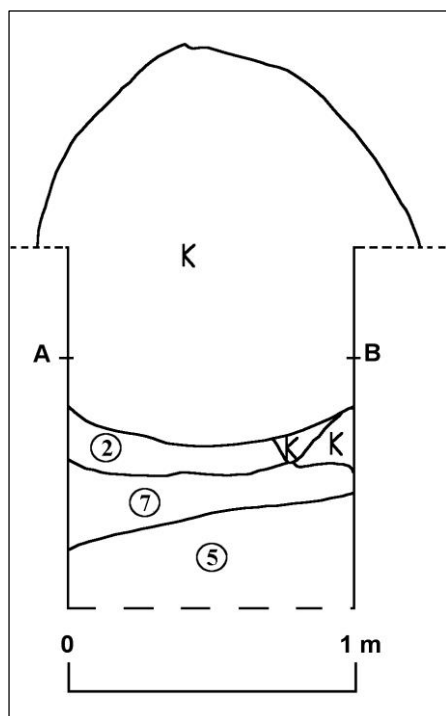
Fig. 9. Czekanów-Bagatela, site 149. Trench 3C, South-eastern cross-section (drawn by S. Przybylski)

Ryc. 10. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Kamienie podtrzymujące centralny głaz (fot. A. Błażejowski).

Fig. 10. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. Stones supporting the central stone (photo by A. Błażejowski)

¹ Uprzejma konsultacja dr hab. Tomasza Płonki, prof. UW.

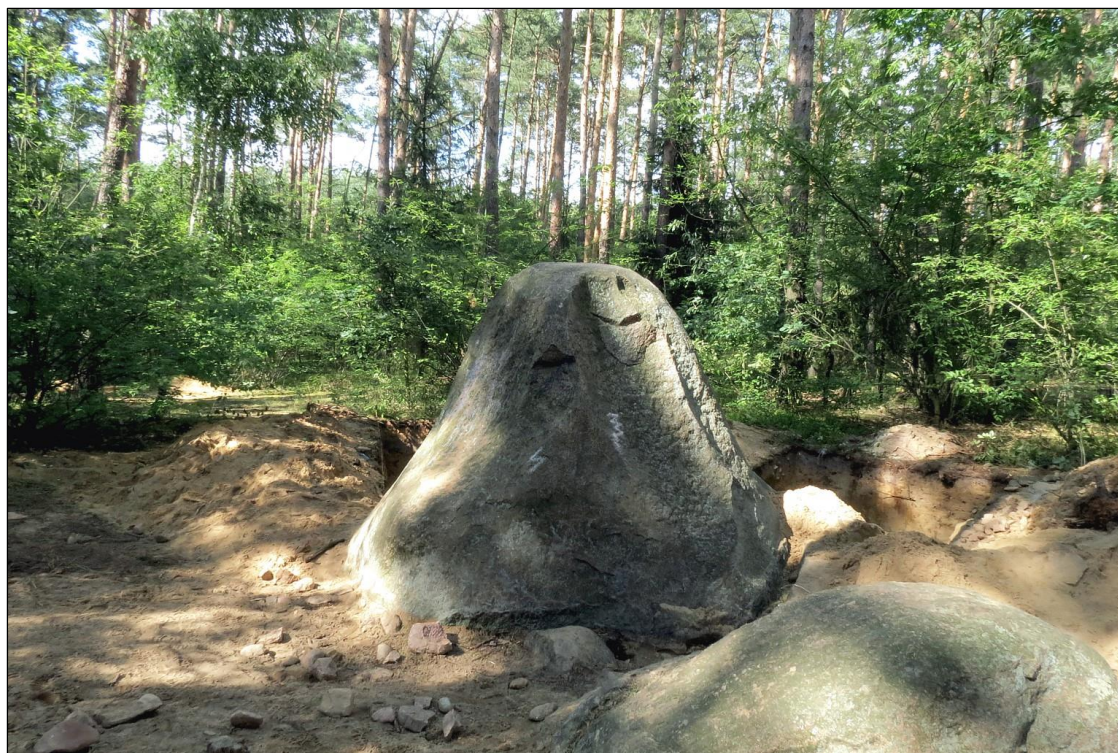
Ryc. 11. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149. Wykop 5, profil północny (rys. S. Przybylski)

Fig. 11. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. Trench 5, Northern cross-section (drawn by S. Przybylski)

ka schudzająca masę garncarską – w tym przypadku zastosowano gruboziarnisty piasek (ryc. 14: 5, 7). Niektóre fragmenty mają ślady opracowania powierzchni przy pomocy twardego narzędzia, najpewniej kamienia – mają przy tym charakterystyczny, bardzo delikatny połysk (ryc. 14: 2, 4). Pozyskane na stanowisku drobne fragmenty wylewów pochodzą zapewne z garnków, są one pogrubione i wyrównane od góry (ryc. 14: 2). Dostrzegalne cechy tych naczyń zdają się wskazywać na to, iż pochodzą one z wczesnej epoki żelaza i należy je wiązać z szeroko pojętym łużycko-pomorskim cyklem kulturowym. W żadnym wypadku nie może być mowy o związkach z kulturą przeworską, mimo że w badanym rejonie osadnictwo jej ludności jest intensywne (por. Przybylski 2011).

CHARAKTER STANOWISKA

Po założeniu wykopów oraz oczyszczeniu badanego terenu z darni i ściółki stwierdzono, że odsłonięte głazy i kamienie rzeczywiście zostały ustawione intencjonalnie. Istnienie kręgów wspomnianych w źródłach archiwalnych nie zostało potwierdzone.

Ryc. 12. Czekanów-Bagatela, gm. Ostrów Wielkopolski, pow. ostrowski, stan. 149. Głaz centralny (fot. S. Przybylski)

Fig. 12. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county, site 149. Central stone (photo by S. Przybylski)

Podobnie też założone wykopy nie potwierdziły obrazu z badań georadarowych, a właściwie wykluczyły antropogeniczne pochodzenie wykrytych anomalii. Najprawdopodobniej były one skutkiem zażelazienia gruntu, co było widoczne w wykopach w formie rudych, żelazistych smug i plam na żwirze oraz piasku calcowym.

Artefakty pozyskane z wykopów prezentują się, jak wcześniej wskazano, nadzwyczaj skromnie. Nie natrafiono na żadne całe naczynia, tym bardziej na urny, których obecność sugerowano w dawnych przekazach. Nie było też w warstwach antropogenicznych, ani w pobliżu centralnego głazu, jak również w innych miejscach, fragmentów kości ludzkich. W związku z tym nie ma obecnie przesłanek, aby badane stanowisko określić jako cmentarzysko, nawet w fazie inicjalnej.

Ryc. 13. Czekanów-Bagatela, pow. ostrowski, stan. 149.

Ślady obróbki kamieniarskiej: punkty po przyłożeniu dłuta
(fot. A. Błażejowski)

Fig. 13. Czekanów-Bagatela, Ostrów Wielkopolski county,
site 149. Marks of the stone working: using of a chisel
(photo by A. Błażejowski)

Trzeba jednak podkreślić, że gładz centralny został niewątpliwie ustawiony na swoim miejscu intencjonalnie. Najprawdopodobniej zalegał na sta-

nowisku lub w niewielkiej odległości od niego, natomiast został specjalnie ustawiony i spionizowany. Nosi też on wyraźne ślady obróbki, jak można domniemywać, dokonanej w pradziejach. Można nawet odnieść wrażenie, że nadano mu kształt ludzkiej twarzy, a forma jego przypomina na pewno urnę twarzową. Byłby to zatem przykład antropomorfizacji, obecnej w sztuce wczesnej epoki żelaza. Pozostałe, mniejsze gładze, wyraźnie ułożono satelitarnie względem głównego gładza. Nie zachowały się wspomniane w dawnych relacjach kręgi kamienne, jednak nie można wykluczyć ewentualności, że zostały zniszczone w XIX czy XX w., np. podczas prac leśnych. Mamy tu zatem do czynienia z antropogeniczną strukturą przestrzenną, o trudnym do ustalenia przeznaczeniu. Najprawdopodobniej jednak jest to miejsce kultu, które przynajmniej częściowo zostało zniszczone przez procesy naturalne oraz penetrację ludzi w czasach nowożytnych, także w ciągu ostatnich dziesięcioleci przez nielegalnych poszukiwaczy zabytków. W tym wypadku resztki naczyń stanowiłyby pozostałość depozytów związanych z bliżej nieokreślonymi rytuałami ofiarnymi.

KONTEKST KULTUROWY

Nawet gdyby zabytki ruchome pozyskane ze stanowiska były liczniejsze i tak mogłyby wystąpić problem bardziej dokładnego przyporządkowania ich do konkretnej kultury archeologicznej, w tym przypadku łżyckiej bądź pomorskiej. Są one bowiem bardzo często po prostu nierozróżnialne, a relacja między obiema kulturami niejasna. Najpewniej mogą tu wystąpić znaczne różnice regionalne (por. Kaczmarek 2005, 169-171). Jeśli chodzi o obszar dzisiejszej Polski południowo-zachodniej stosunek ludności obu kultur pozostaje w zasadzie niewyjaśniony (por. Pazda 1970, s. 97, 109; Gedl 1995; Kaczmarek 1995, s. 112-114; Dziegielewska 2015, s. 96-104).

We wczesnej epoce żelaza w dorzeczu górnej Baryczy i Ołoboku, a więc w bezpośrednim sąsiedztwie omawianego stanowiska, intensywnie rozwijało się osadnictwo ludności obu wymienionych kultur archeologicznych. Co bardzo istotne w naszych rozważaniach, miało ono najpewniej charakter mieszany, przy czym nie był to rezultat przemieszceń ludnościowych, lecz raczej akulturacji

Ryc. 14. Czekanów-Bagatela,
pow. ostrowski, stan. 149.
Ceramika z początków epoki że-
laza (fot. A. Błażejowski)

Fig. 14. Czekanów-Bagatela, Ostrów
Wielkopolski county, site 149.
Pottery from early Iron Age
(photo by A. Błażejowski)

czy przekształceń lokalnych społeczności (Malinowski 1989, s. 579; Pudełko 1995, s. 296).

W przypadku kultury pomorskiej na badanym obszarze mamy do czynienia z ewidentnym skupiskiem osadniczym. Można z niego wymienić choćby cmentarzyska w Wysocku Wielkim (Kowaleńkowa 1925, s. 123; Malinowski 1981, s. 169-170), Ostrowie-Kępie i Skrzebowej (Pudełko 1995, s. 296, ryc. 13), Radziwiłłowie (Malinowski 1981, s. 7), a także w samym Czekanowie (Malinowski 1979, s. 102).

Jeśli chodzi o interpretację funkcji badanego stanowiska, można wspomóc się wbrew pozorom podobnymi odkryciami. Pewną analogią może być duży głaz narzutowy ustawiony jako rodzaj steli, otoczony mniejszymi kamieniami, odkryty w Pleszewie, pow. *loco*, gdzie towarzyszył cmentarzysku kultury łużyckiej (Pudełko 2001, s. 187).

Nieco podobne struktury odkryto na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej i pomorskiej w Leśnie, pow. chojnicki na Pomorzu (Walenta 2008, s. 98, 107). W kontekście układów kamiennych odkryto tam także intencjonalnie rozrzucone fragmenty ceramiki, co wyraźnie przypomina stanowisko w Czekanowie-Bagateli.

Wielkie głazy narzutowe często występują w różnych kontekstach na stanowiskach archeologicznych z różnych okresów pradziejów, nierzadko mają kontekst sepulkralny. Najczęściej jednak nie pozyskuje się z ich sąsiedztwa znalezisk grobowych, czy to w postaci obiektów, czy też artefaktów. Przykładem może być kamień z Dietrzychowic w pow. żagańskim (Gralak, Wodejko, Wodejko, Wysznińska 2003), mający jednak inną formę, niż

opisywany w niniejszym artykule. Co ciekawe, odkryto tam nieliczne, mało charakterystyczne fragmenty ceramiki kultury łużyckiej, datowane na przełom epoki brązu i epoki żelaza oraz ułamki naczyń nowożytnych i wióry krzemienne z okresu mezolitu. Stanowisko z Dietrzychowic zinterpretowano jako związane z nieokreślonymi praktykami kultowymi.

PODSUMOWANIE

Badane stanowisko zlokalizowane na gruntach miejscowości Czekanów w lesie Bagatela zostało zbadane w dość szerokim zakresie, także przy zastosowaniu metod nieinwazyjnych. Mimo to jego charakter nadal przedstawia się niejasno. Wśród artefaktów znalezionych w licznych wykopach znalazły się wyroby krzemienne zalegające na wtórnym złożu, pochodzące ze schyłku paleolitu, ceramika z wczesnej epoki żelaza oraz ceramika nowożytna. Na wzgórzu odsłonięto struktury kamienne z dużym, centralnie ustawionym głazem, prawdopodobnie intencjonalnie obrobionym i częściowo uformowanym. Jak można wnosić z kontekstu stanowiska i jego stratygrafii, układy kamieni użytkowane były we wczesnej epoce żelaza. Pierwotna funkcja stanowiska nie jest znana, można jednak domniemywać, że była związana z nieokreślonym bliżej kultem. W związku z tym, że w najbliższej okolicy znane są dość liczne stanowiska kultury pomorskiej, uzasadnione wydaje się przypuszczenie, że grupę ludność tej właśnie kultury można uznać za twórców i użytkowników badanego obiektu.

Adresy Autorów:

prof. dr hab. Artur Błażejowski
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
e-mail: artur.blazejewski@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1734-3945

mgr Sebastian Przybylski
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
e-mail: seba.przybylski@gmail.com

LITERATURA:

- Archiwum Naukowe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu:
teczka Czekanów – Bagatela nr inw. 1975.
- DOLATA P. T.
2006 *Powiat Ostrowski. Mapa przyrodniczo – krajoznawcza*, Ostrów Wielkopolski.
- DZIĘGIELEWSKI K.
2015 *Południowa rubież kultury pomorskiej i trajektorie łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej w świetle badań w okolicach Krakowa*, [w:] *Via archaeologica. Źródła z badań archeologicznych na trasie autostrady A4 w Małopolsce. Od epoki brązu do czasów nowożytnych. Wybrane odkrycia i znaleziska*, red. J. Chochorowski, Kraków, s. 81-114.
- GEDL M.
1995 *Południowo-zachodnie peryferie kultury pomorskiej*, [w:] *Kultura pomorska i grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24-26 listopada 1993*, red. T. M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska, Warszawa, s. 189-200.
- GRALAK T., WODEJKO E., WODEJKO I., WYSZYŃSKA J.
2003 *Zabytki pradziejowe i wczesnonowżytnie znalezione wokół głazu narzutowego na stan. 3 w Dietrzychowicach, pow. Żagań, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”*, t. 45, s. 289-293.
- KACZMAREK M.
1995 *Kwestia wydzielania tzw. kultury grobów kloszowych w Wielkopolsce*, [w:] *Kultura pomorska i grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24-26 listopada 1993*, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska, Warszawa, s. 111-126.
2005 *Uwagi o wczesnej fazie kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 159-182.
- KONDRACKI J.
2000 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
- KOWALEŃKOWA J.
1925 *Nowe zabytki działu archeologicznego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu z lat 1919-1921*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 2, s. 108-124.
- MALINOWSKI T.
1979 *Katalog cmentarzysk ludności kultury pomorskiej*, t. 1, Słupsk.
1981 *Katalog cmentarzysk ludności kultury pomorskiej*, t. 3, Słupsk.
1989 *Kultura pomorska wraz z tzw. kulturą grobów podkloszowych*, [w:] *Pradzieje ziem polskich, T. I. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Część 2. Epoka brązu i początki epoki żelaza*, red. J. Kmieciński, Warszawa-Łódź, s. 573-582.
- PAZDA S.
1970 *Ze studiów nad kulturą wschodniopomorską na Śląsku*, „Archeologia Polski”, t. 15, s. 89-113.
- PRZYBYLSKI S.
2011 *Osadnictwo kultury przeworskiej w dorzeczu górnej Baryczy i Ołoboku*, Ostrów Wielkopolski.
- PUDEŁKO E.
1995 *Materiały kultury pomorskiej z badań ratowniczych lewostrzeża dolnej Prosnicy. Zaprezentowano na Kultura Pomorska i kultura Grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24-26 listopada 1993*, Warszawa.
2001 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej na stanowiskach 2 i 7 w Pleszewie, woj. wielkopolskie*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 22, s. 187-203.
- SCHWARTZ W.
1879 *Materialien zur praehistorischen Kartographie der Provinz Posen: Beilage zum des Koenigl. Fr. Wilh. Gymnasiums in Posen (T. II)*, Posen.
- STUPNICKA E.
1989 *Geologia regionalna Polski*, Warszawa.
- SZULC K.
1876 *Autentyczność kamieni mikorzyńskich z badania na miejscu przez Kazimierza Szulca z polecenia danego mu przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 9, s. 71-222.
- WALENTA K.
2008 *Leśno i mikroregion w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, Chojnice.

Lubomira Tyszler, Weronika Bujnowicz-Zgodzińska, Bartosz Zgodziński

GROBY CIAŁOPALNE W CZACZU, STANOWISKO 14, POW. KOŚCIAŃSKI, JAKO PRZYCZYNEK DO ZAGADNIENIA ROZWOJU KULTURY POMORSKIEJ W WIELKOPOLSCE

CREMATION GRAVES IN CZACZ, SITE 14, KOŚCIAN COUNTY, AS A CONTRIBUTION TO THE ISSUE OF EXISTING OF POMERANIAN CULTURE IN GREATER POLAND

Abstrakt: Osadnictwo kultury pomorskiej w Czaczu (stan. 14) manifestuje się pięcioma grobami ciałałopalnymi występującymi w dwóch skupiskach (ha II to 89; ha V, arów 10 i 20). Spośród nich trzy (nr 1, 2, 4) należą do kategorii grobów kloszowych, a dwa inne (nr 3, 5) do kategorii grobów popielnicowych. Charakterystyczną cechą niektórych grobów są konstrukcje kamienne (numery 2, 3). W inwentarzu grobów znajdują się głównie artefakty ceramiczne, a także okazjonalne przedmioty metalowe (szpila) i kamienne (osełka, płytka/podkładka). Szpilka z brązu (grób numer 2) przedstawia okaz ze stożkową główką osadzoną na trzpieniu z wygiętą szyjką. Charakter tych obiektów pozwala na datowanie odkrytej części cmentarza, zwłaszcza trzech grobów kloszowych, na starszy okres przedrzymski, czyli na fazy LtA-LtB1 (według środkowoeuropejskiego systemu chronologii względnej).

Słowa kluczowe: Wielkopolska, kultura pomorska, okres La Tène, kamienne konstrukcje, groby ciałałopalne

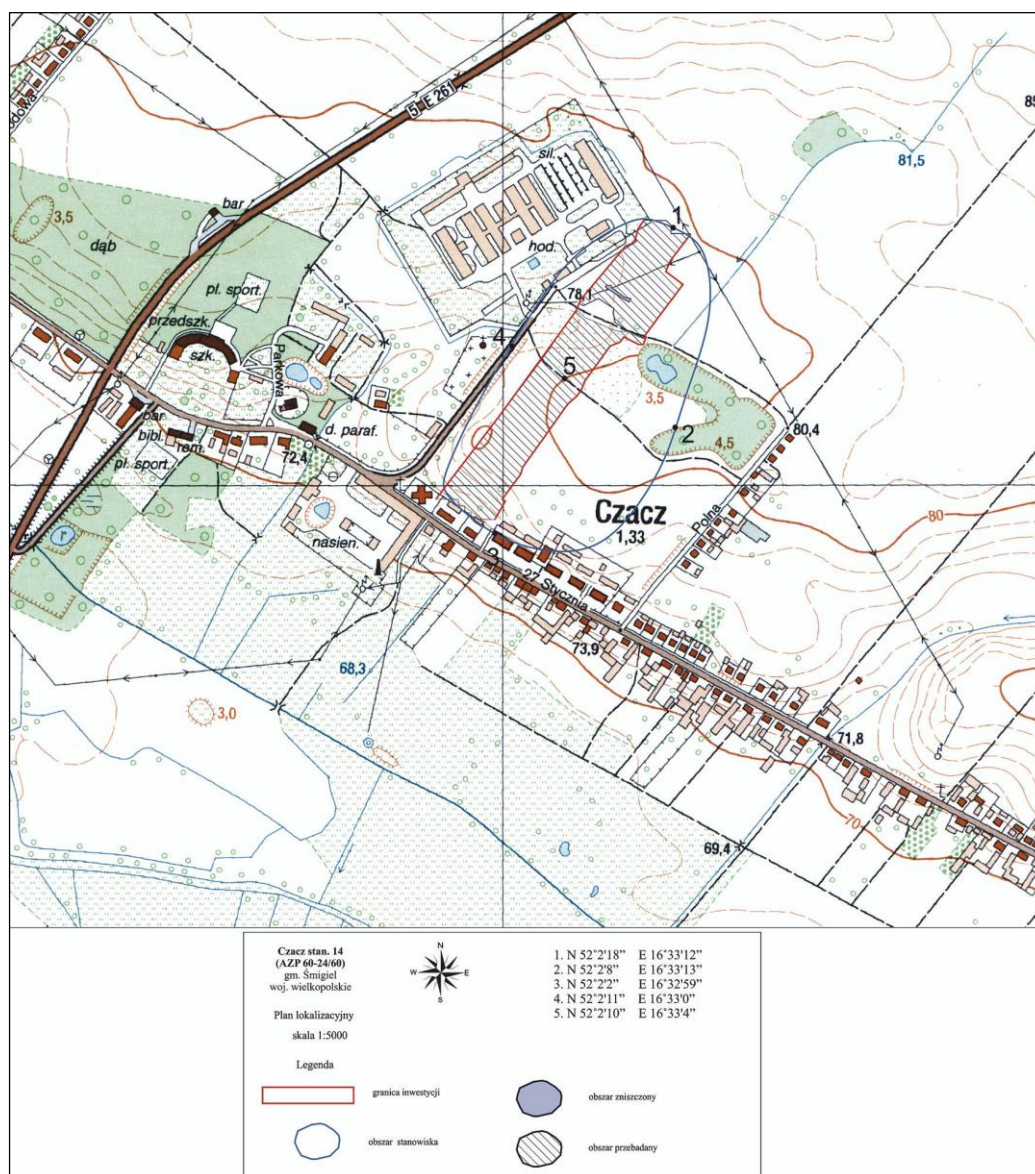
Abstract: The settlement of the Pomeranian culture in Czacz (site 14) is manifested by a five cremation graves (features 152, 233, 594, 1000, 1179, which were given subsequent numbers 1-5 constituting two clusters (ha II, are 89; ha V, ares 10 and 20). Of these, three (numbers 1, 2, 4) belong to the category of cloche graves and two others (numbers 3, 5) to urn graves. Stone structures are characteristic feature of some graves (numbers 2, 3). The inventory of graves in Czacz mainly includes pottery artefacts as well as occasional metal (pin) and stone (whetstone, plate/pad) objects. The bronze pin (grave no 2) represents a specimen with conical head mounted on shank with bent neck. The nature of the features makes it possible to date the discovered part of the cemetery, especially the three cloche graves, to the older pre-Roman period, i.e. the LtA-LtB1 phases (in the Central European system of relative chronology).

Key words: Greater Poland, Pomeranian Culture, La Tène period, the gravestone construction, the cremation graves

UWAGI WSTĘPNE

Stanowisko w Czaczu nr 14 (nr AZP 60-24/60) położone jest na terenie eksponowanym, na stoku

opadającym w kierunku południowo-zachodnim ku szerokiej, podmokłej dolinie rzeki Samicy Kościańskiej (ryc. 1). W ujęciu fizycznogeograficznym wymieniona miejscowość znajduje się na obszarze

Ryc. 1. Czacz, pow. kościański, stan. 14. Lokalizacja stanowiska, skala 1:5000 (oprac. K. Karasiewicz i in. 2019)

Fig. 1. Czacz, Kościan county, site. 14. Location of the site, scale 1:5000 (elaborated by K. Karasiewicz et al. 2019)

Równiny Kościańskiej (315.83), która należy do makroregionu Pojezierzy Wielkopolskich (Kondracki 1994, ryc. 9 i s. 103; Solon i in. 2008, mapa).

W latach 2018-2019 stanowisko objęte było badaniami wykopaliskowymi realizowanymi przez konsorcjum firm Pracownia Archeologiczna „Grandor” Weronika Bujnowicz-Zgodzińska oraz Andrzej Wójcik „Testa” Pracownia Archeologiczna. Pracami kierował Krzysztof Karasiewicz (Karasiewicz, Kiełbasińska, Pietrzak 2019, s. 3-4). Inwestorem prac była Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Poznaniu. Zbadano wówczas obszar 423,21 ara odkrywając 1550 obiektów kulturowych oraz pozyskano 35.180 zabytków rucho-

mych (Tyszler, Nierychlewska 2019). Rozpoznano jedenaście poziomów osadniczych reprezentowanych przez kultury neolityczne (kultura lendzielska grupa brzesko-kujawska – dalej KLBK, kultura pucharów lejkowatych – KPL, kultura amfor kulistych – KAK), następnie cykl kultur epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (kultura przedłużycka – KPL, kultura łużycka – KŁ) oraz kulturę pomorską (KPOM).

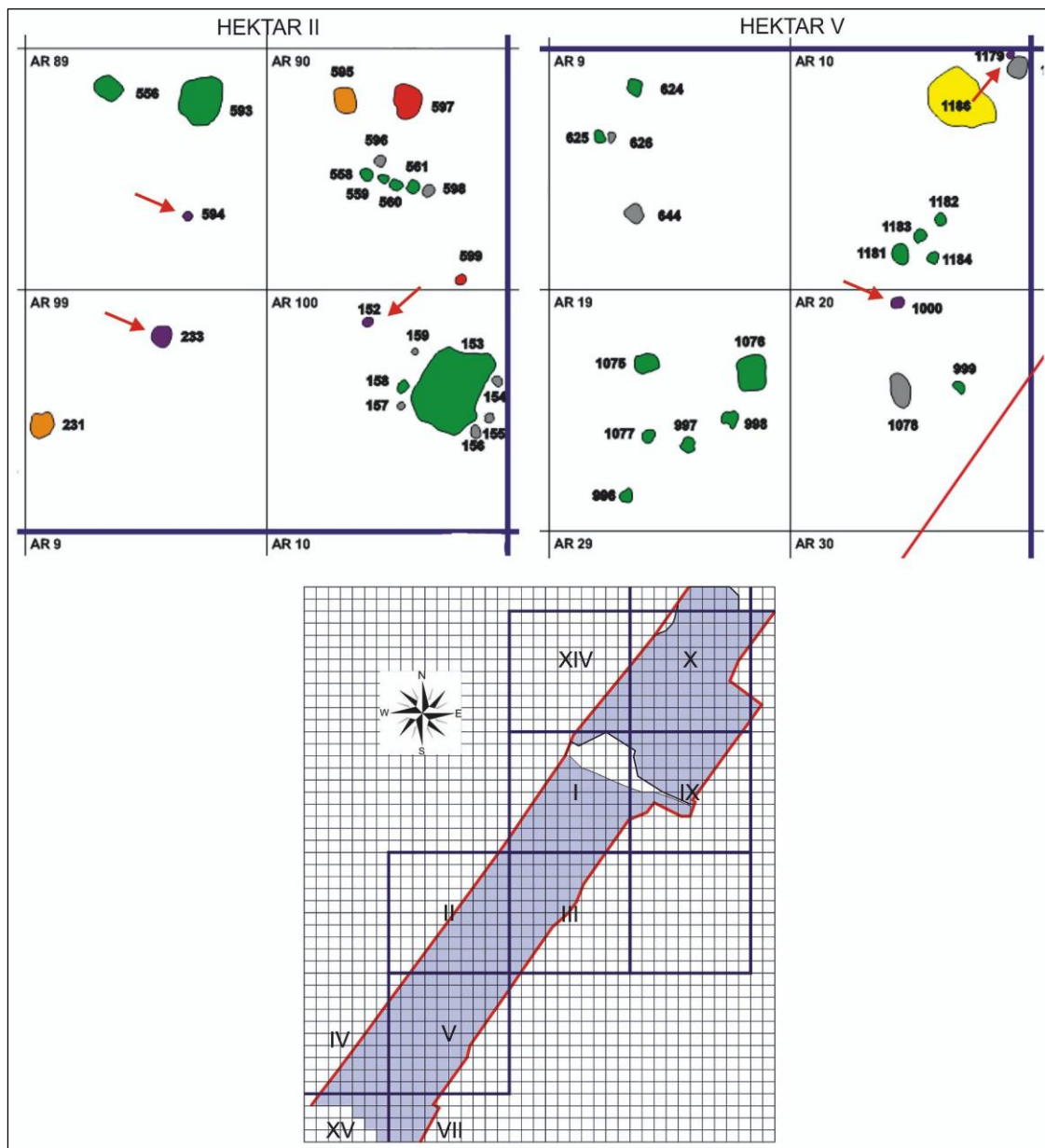
Rozwinięte osadnictwo związane jest z kulturą przeworską z młodszego okresu przedrzymskiego (MOPR) i z okresu rzymskiego (OWR). Skąpo reprezentowana jest kultura polska (KP) z okresu średniowiecznego i nowożytności.

KULTURA POMORSKA

Osadnictwo kultury pomorskiej w Czaczu (stan. 14) manifestuje się nielicznymi śladami związanymi z aktywnością sepulkralną jej nosicieli, z którą łączymy pięć grobów ciałałpalnych.

Znajdowały się one w centralnej, częściowo zniszczonej części stanowiska, w przestrzeni około 250 m² (ryc. 2). Tworzyły dwa skupiska, jedno

w obrębie ha II, ar 89/ćw. D, ar 99/ćw. B i ar 100/ćw. A (obiekty/groby 152, 233, 594) oraz drugie — oddalone od wyżej wymienionego około 10-20 m — w obrębie ha V, ar 10/ćw. B i ar 20/ćw. A (obiekty/groby 1000, 1179). Zwłaszcza trzy pierwsze z tych wymienionych pozostawały bardzo blisko siebie, w odległości około 9-8-5 m jeden od drugiego, w strefie o powierzchni wynoszącej około jednego ara.

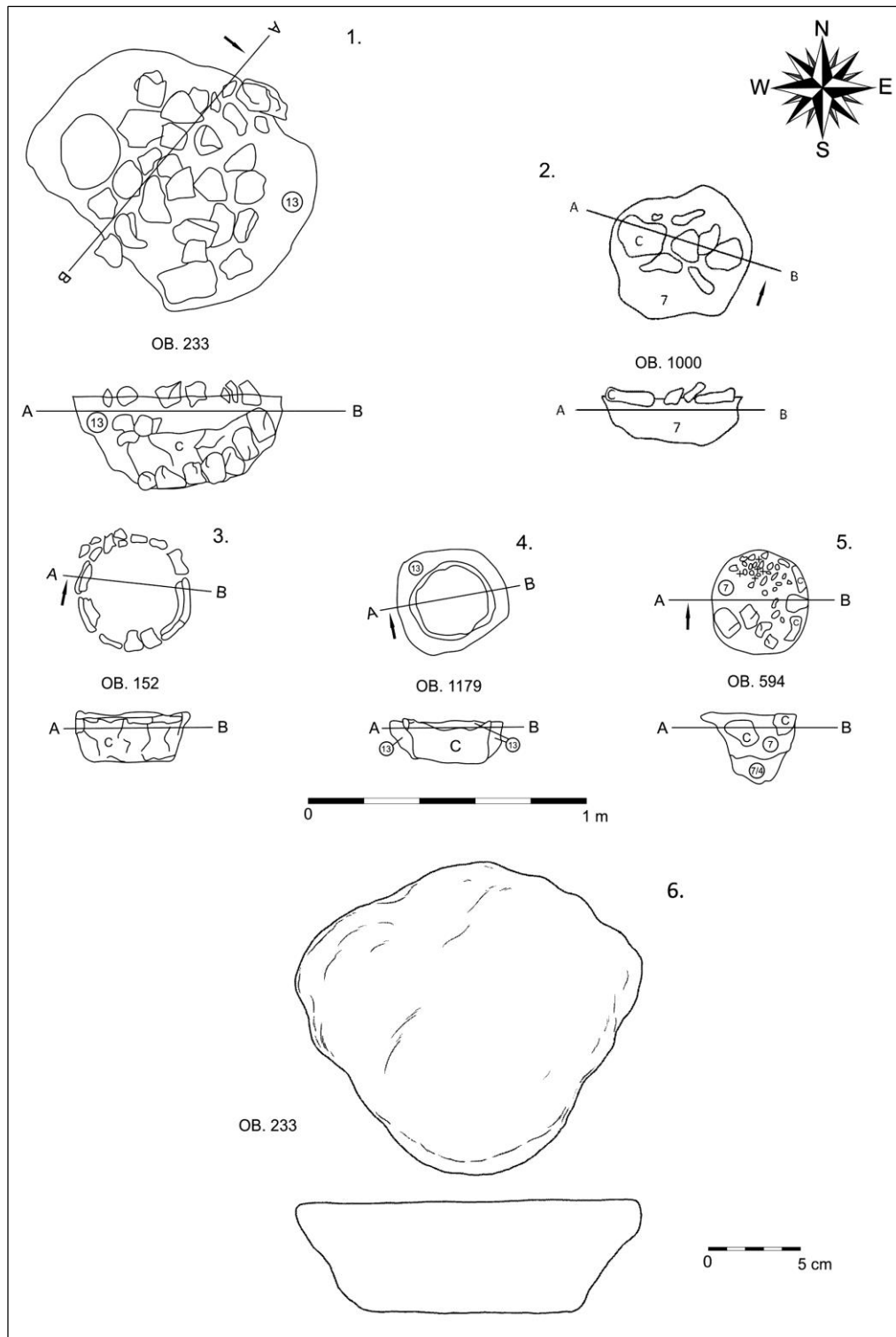

Ryc. 2. Czacz, pow. kościański, stan. 14. Groby kultury pomorskiej i strefy ich występowania (wyróżnione strzałkami).

Wycinek planu (rys. K. Karasiewicz i in. 2019; oprac. A. Nierychlewska)

Fig. 2. Czacz, Kościan county, site. 14. Pomeranian culture graves and their zones dispersion (highlighted by arrows).

Plan section (drawn by K. Karasiewicz et al. 2019; elaborated by A. Nierychlewska)

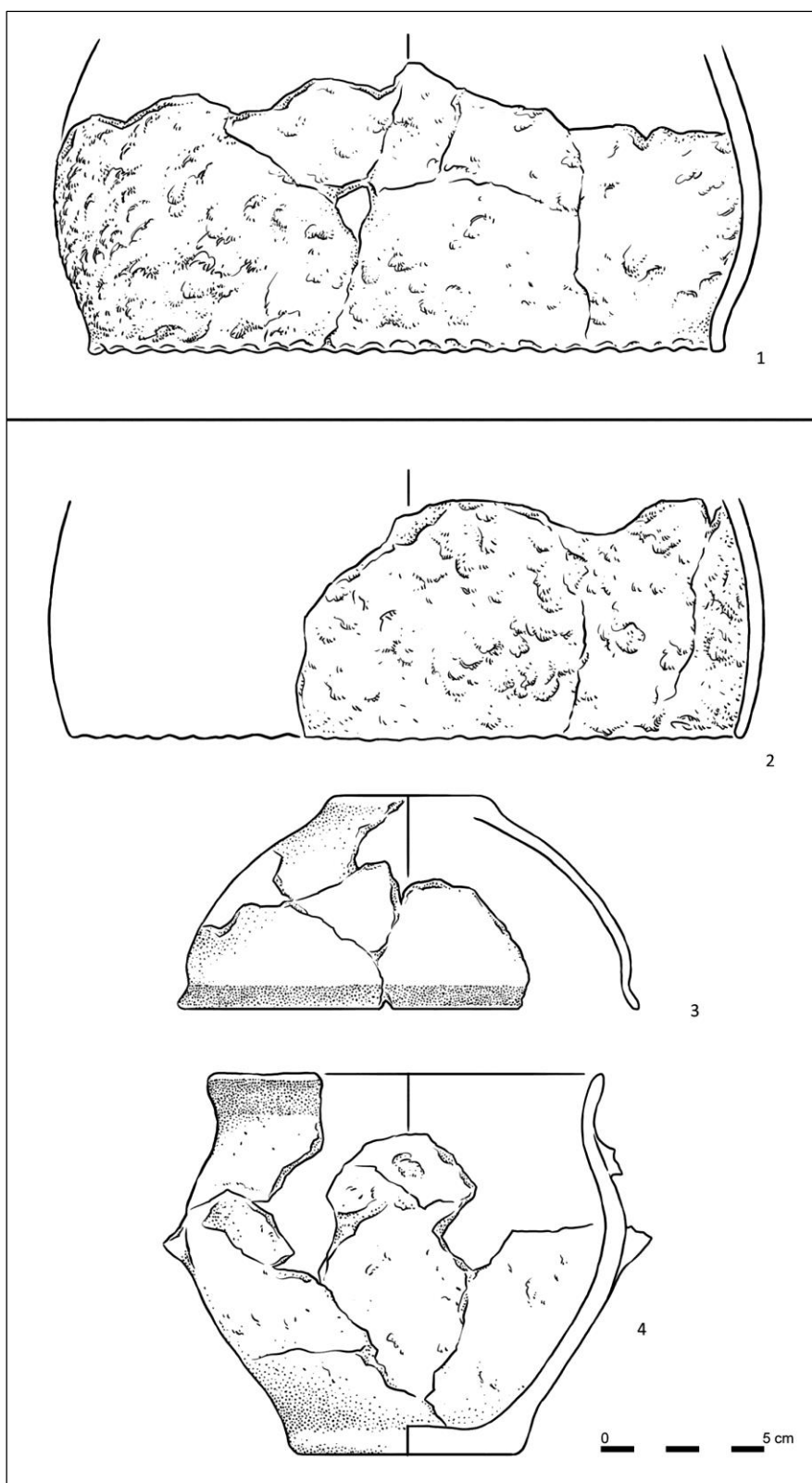

Ryc. 3. Czacz, pow. kościański, stan. 14. Plany i profile. 1 – grób 2 / obiekt 233; 2 – grób 4 / obiekt 1000; 3 – grób 1 / obiekt 152-152A; 4 – grób 5 / obiekt 1179; 5 – grób 3 / obiekt 594, 6 – grób 2 / obiekt 233 (1-5 – rys. M. Kielbasińska; 6 – rys. C. Lechowicz).

Legenda: C – ceramika; 4 – żółta glina; 7 – ciemnoszara próchnica; 13 – czarna próchnica zabarwiona spalenizną

Fig. 3. Czacz, Kościan county, site. 14. Plans and cross-sections: 1 - grave 2 / feature 233; 2 - grave 4 / feature 1000; 3 - grave 1 / feature 152-152A; 4 - grave 5 / feature 1179; 5 - grave 3 / feature 594; 6 - grave 2 / feature 233 (1-5 fig. drawn by M. Kielbasińska; 6-fig. drawn by C. Lechowicz).

Legend: C - pottery; 4 - yellow clay; 7 - dark grey humus; 13 - black humus with charcoal

Ryc. 4. Czacz, pow. kościański, stan. 14. Ceramika naczyniowa. 1 – grób 1 / obiekt 152; 2-4 – grób 2 / obiekt 233 (rys. C. Lechowicz)

Fig. 4. Czacz, Kościan county, site 14. Pottery: 1 – grave 1 / feature 152; 2-4 – grave 2 / feature 233; (drawn by C. Lechowicz)

W czasie funkcjonowania rozpoznanej części cmentarzyska jego przestrzeń pozostawała niezasiedlona, wcześniej penetrowana w niewielkim stopniu przez ludność kultury lendzielskiej (KL BK) i zaznaczająca się zaledwie jednym obiektem (1186) odkrytym w pobliżu jednego z grobów (obiekt 1179). Tamże znajdował się kolejny obiekt (1180) o nieokreślonej przynależności kulturowo-chronologicznej. Z czasem, w późnym stadium młodszego okresu przedrzymskiego i w okresie rzymskim od strony północno-wschodniej oraz południowej i południowo-zachodniej, w jego pobliżu nasunęło się osadnictwo kultury przeworskiej manifestujące się m.in. dwoma piecowiskami związanymi z wytopem żelaza.

Przedmiotem naszego zainteresowania jest osadnictwo kultury pomorskiej, któremu poświęcone jest niniejsze studium.

CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁÓW¹

Kulturę pomorską reprezentuje pięć grobów całopalnych: obiekty 152, 233, 594, 1000, 1179, którym nadano kolejne numery 1-5. Poniżej zamieszczono szczegółowe omówienie odkrytych relikwów (Tyszler 2019). Analizę antropologiczną szczątków wykonała Marzena Ożarek-Szilke (2019).

Grób 1 (obiekt 152, 152A: ha II, ar 100, ćw. A)

Grób kloszowy (ryc. 3: 3). Znacznie zniszczony, po odsłonięciu prezentował się jako skupisko ułamków ceramiki i rozproszonych drobnych kości. Na poziomie spągu zabezpieczono w pierwotnym układzie fragmenty wylewu dużego naczynia (klosza), odwróconego dnem do góry (62 fragmenty). Jama zachowana na poziomie spągu miała owalno-kolisty zarys o wymiarach ok. 40×40 cm i była zagłębiona na 18 cm. Wypełniała ją czarna próchnica z gliną.

I. Inwentarz:

1. Fragmenty klosza (ryc. 4: 1). Garnek szerokootworowy jajowaty z karbowaną („szczypaną”) krawędzią, części przydennej i dna brak. Powierzchnia zewnętrzna obmazywana, wewnętrzna gładzona, jasnobrązowa, a miejscami ciemnobrązowa i szara. Grubość ścianek ok.

1,0-0,8 cm. Wysokość nieokreślona (zachowana ok. 12-15 cm), średnica wylewu ok. 33-34 cm. Brak fragmentów pozostałych naczyń (popielnicy?, przystawki/przystawek?).

II. Przepalone kości Uległy rozproszeniu.

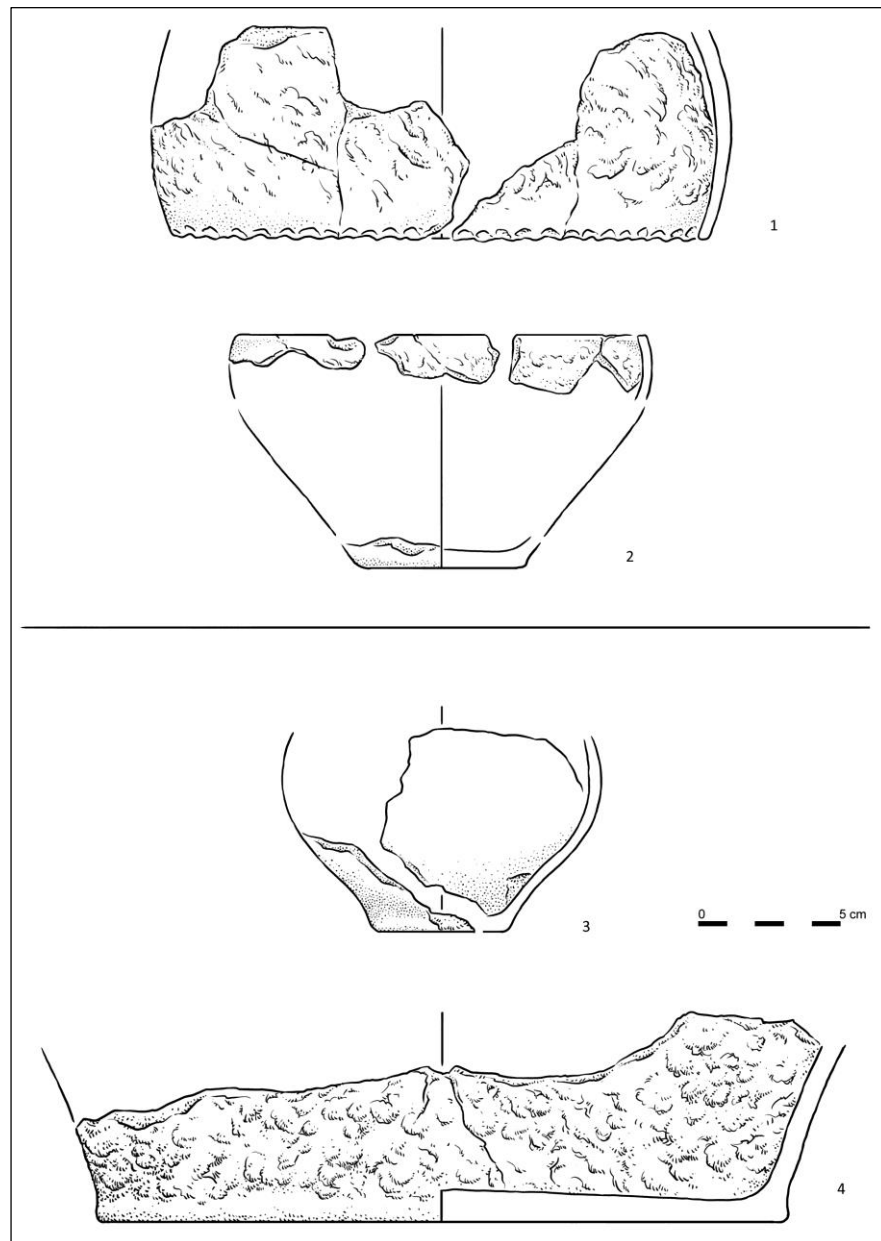
Grób 2 (obiekt 233; ha II, ar 99, ćw. B)

Grób kloszowy z popielnicą, obwarowany (ryc. 3: 1). Pochówek z brukiem z eratyków ułożonych nad odwróconym dnem do góry naczyniem (kloszem), ze zniszczoną częścią przydenną i dnem oraz z eratykami na obwodzie jamy grobowej. Pod kloszem znajdowało się naczynie (popielnica), prawdopodobnie nakryte misą, ustawione na kamiennej podkładce. Jama o zarysie elipsowatym, o wymiarach ok. 100×76 cm, zagłębiona nieckowato na 34 cm. W wypełnisku zalegała czarna próchnica. Zebrano 329 fragmentów ceramiki; w popielnicy znajdowała się szpila i osełka.

I. Inwentarz:

1. Fragmenty klosza (ryc. 4: 2). Garnek jajowaty z karbowaną („szczypaną”) krawędzią (171 fragmentów). Wykonany z masy ceramicznej schudzonej grubo- i średnioziarnistą domieszką mineralną. Powierzchnia obmazywana, miejscami guzłkowata, na zewnątrz brązowa i ceglasta, a wewnątrz wygładzona, brunatno-czarna. Grubość ścianek ok. 0,7-1,0 cm. Średnice: wylew – ok. 34 cm, brzusiec – ok. 37-38 cm.
2. Fragmenty popielnicy (ryc. 4: 4). Amfora z szyją i wychylonym wylewem, z dwoma (czterema?) taśmowatymi uchami (szerokimi na ok. 2,5 cm, u nasady ok. 3,0 cm, utraconymi intencjonalnie?) osadzonymi na poziomie łagodnie wydętego brzuśca (103 fragmenty). Grubość ścianek ok. 0,9-1,0 cm, w partii przydennej ok. 1,1 cm. Wykonana z masy ceramicznej ze średnio- i drobnoziarnistą domieszką mineralną. Powierzchnia dość niestarannie wygładzona, na zewnątrz barwy czerwono-żółto-brunatnej (różnobarwna), wewnątrz barwy jasnobrązowej i brunatnej. Średnice: wylew – ok. 21,5 cm, brzusiec – ok. 23-24 cm, dno – ok. 12,5 cm.
3. Fragmenty pokrywy (ryc. 4: 3). Misa, z wyodrębnioną szyją i wywiniętym wylewem z za-

¹ Materiały znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Ryc. 5. Czacz, pow. kościański, stan. 14. Ceramika naczyniowa. 1-2 – grób 4 / obiekt 1000;
3-4 – grób 5 / obiekt 1179 (rys. C. Lechowicz)

Fig. 5. Czacz, Kościan county, site. 14. Pottery: 1-2 – grave 4 / feature 1000; 3-4 – grave 5 / feature 1179 (drawn by C. Lechowicz)

krągłą krawędzią, ze słabo wydętym brzuścem, dołem silnie zwężona (ok. 55 fragmentów). Grubość ścianek brzuśca 0,5-0,7 cm, w partii przydennej 0,8-0,9 cm. Masa ceramiczna ze średnio- i drobnoziarnistą domieszką mineralną. Powierzchnia starannie wygładzona, pierwotnie wyświecana, z zewnątrz jasnobrązowa i brunatna, wewnątrz brunatna. Średnice: wylew – ok. 25,0 cm, brzusiec – ok. 24 cm, dno – ok. 9,0 cm.

4. Szpila brązowa ze stożkowato uformowaną główką, z łabędzią szyjką, igłą o przekroju koleistym, z utraconą końcówką. Zachowana długość ok. 6,5 cm (ryc. 6).
5. Osełka kamienna o wymiarach: 6,3×4,5×2,8 cm, ze śladami zużycia.
6. Płytką kamienną o wymiarach 18,3×16,3×6,0 cm (ryc. 3: 6).

II. Przepalone kości (1136 g). Osobnik dorosły (kobieta) i dziecko.

Ryc. 6. Czacz, pow. kościański, stan. 14. Szpila brązowa z grobu 2 / obiekt 233 (fot. C. Lechowicz)

Fig. 6. Czacz, Kościan county, site. 14. Bronze pin from grave 2 / feature 233 (photo by C. Lechowicz)

Grób 3 (obiekt 594: ha II, ar 89, ćw. D)

Grób popielnicowy z obwarowaniem, poważnie zniszczony (ryc. 3: 5). Zachowało się kilka kamieni zalegających wspólnie z pozostałościami rozbitego naczynia (popielnicy), na poziomie spągu obiektu. Jama o kolistym zarysie i wymiarach 38×34 cm, zagłębiona na 25 cm, częściowo zniszczona. Wypełniała ją ciemnoszara próchnica z gliną.

I. Inwentarz:

1. Fragmenty popielnicy. Część przydenna garnka, o średnicy dna ok. 13,0 cm i brzuśca o obmazywanej powierzchni, barwy brunatnej (6 fragmentów), wykonanego z masy ceramicznej schudzonej średnioziarnistą domieszką mineralną.
2. Kilka fragmentów innych garnków o obmazywanej powierzchni, przypuszczalnie przypadkowych, z warstwy(?).

II. Przepalone kości (63 g). Osobnik dorosły oraz dziecko, 10 lat? (płeć nieokreślona).

Grób 4 (obiekt 1000: ha V, ar 20, ćw. A)

Grób kloszowy, zniszczony (ryc. 3: 2). Pozostałości zniszczonego grobu z całkowicie rozbitym naczyniem (popielnicą?), nakrytym pierwotnie dużym naczyniem (kloszem). Zarys jamy kolisty, o wymiarach 50×48 cm, zagłębiona na 17 cm. Wypełnisko z czarną próchnicą przemieszaną z gliną. Pozyskano 85 fragmentów ceramiki.

I. Inwentarz:

1. Fragmenty klosza (ryc. 5: 1). Naczynie jajowate z karbowaną („szczypaną”) krawędzią, obmazywaną powierzchnią (76 fragmentów). Wyko-

nane z masy ceramicznej z grubo- i średnioziarnistą z domieszką mineralną. Powierzchnia obmazywana, na zewnątrz brązowa i ceglasta, wewnątrz gładzona, brunatno-czarna. Grubość ścianek ok. 0,8-1,0 cm, grubość krawędzi ok. 0,9-1,0 cm. Średnice: wylew – ok. 30 cm, brzusiec – ok. 33,0-34,0 cm.

2. Fragmenty popielnicy(?) (ryc. 5: 2). Górna część misy grubościenną z zachylonym do środka wygładzonym wylewem oraz zaokrąglonym brzuścem o obmazywanej powierzchni (9 fragmentów); barwy szaroczarnej, wewnątrz czarnej. Średnice: wylew – ok. 30 cm, brzusiec – ok. 31 cm.

II. Przepalone kości (6 g). Wiek (nieokreślony), płeć (nieokreślona).

Grób 5 (obiekt 1179: ha II, ar 10, ćw. B)

Grób popielnicowy (ryc. 3: 4). Znacznie zniszczony, z zachowaną częścią dna naczynia (popielnicy). Wewnątrz znajdowało się drugie, zniszczone w górnej partii, naczynie (przystawka). Jama o kolistym zarysie, odpowiadała średnicy naczynia, o wymiarach 40×36 cm, zagłębiona na 15 cm, wypełniona była czarną próchnicą. Zebrano 48 fragmentów ceramiki.

I. Inwentarz:

1. Fragmenty popielnicy (ryc. 5: 4). Grubościenny garnek o obmazywanej powierzchni, zachowany w części przydennej; dno o średnicy 21,5-22,0 cm, grubość ścianek w części przydennej ok. 1,1-1,0 cm oraz dna ok. 1,2 cm. W dnie asymetrycznie usytuowany, intencjonalnie wykonany otwór o średnicy ok. 0,6 cm. Egzemplarz barwy jasnobrązowej i brązowej na zewnątrz oraz szarej i ciemnoszarej od wewnątrz.
2. Fragmenty przystawki (ryc. 5: 3). Cienkościennie baniaste naczynie, zniszczone na poziomie wylewu, z silnie wydętym brzuścem, dołem zwężone. Powierzchnia czerniona, dobrze wygładzona i wyblyszczana na zewnątrz. Grubość ścianek ok. 0,6-0,4 cm. Średnice: brzusiec – ok. 18,5 cm, dno – ok. 8,0 cm.

II. Przepalone kości (?) (niepewne).

ELEMENTY OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Pośród analizowanych zespołów trzy (nr 1, 2, 4) zaliczamy do kategorii grobów kloszowych.

W przypadku dwóch obiektów (nr 1, 2) kwalifikacja taka nie budzi wątpliwości, bowiem dobrze zachowane konstrukcje pozwalają stwierdzić, że złożone w nich spalone szczątki ludzkie osłonięte były odwróconymi dnem do góry dużymi naczyniami (kłoszami). Z kolei w przypadku trzeciego z nich (nr 4) zaszeregowanie takie wynika z analizy układu i identyfikacji występujących w materiale fragmentów wylewu dużego naczynia, analogicznego do wyżej wymienionych. W przypadku pozostałych dwóch obiektów (nr 3, 5) stwierdzić możemy tylko, że były grobami popielnicowymi, bowiem wszystkie wymienione wyżej zawierały pojedyncze popielnice.

Groby kłoszowe

W grobach tej kategorii funkcję kłoszy osłaniających popielnice pełniły różnej wielkości warianty obmazywanych jajowatych garneków z wysoko umieszczonymi, wydętymi brzuściami oraz z charakterystycznymi zdobionymi „zaszczyptywaniem” krawędziami. Odwrócone dnem do góry, niestety, pozbawione były części przydennych zniszczonych wskutek późniejszych, destrukcyjnych działań przyrodniczych i cywilizacyjnych.

W wyposażeniu tych grobów to głównie wyroby ceramiczne, mianowicie: popielnice (nr 2, 4), zachowana pojedyncza pokrywa (nr 2) oraz wspomniane wyżej kłosze (nr 1, 2, 4).

Wyróżnia się grób nr 2 kłoszowy, jednopopielnicowy, z kamiennym obwarowaniem, zawierający umieszczoną na kamiennej podstawie (zabytek wydzielony) amforę-popielnicę przykrytą misą-pokrywką, następnie osłoniętą dużym garnkiem-kłoszem (ryc. 3: 1, 6; 4: 2-4). Amfora pozbawiona była uch, dzięki czemu można było na nią nałożyć misę-pokrywkę, zaś ich utracenie było naszym zdaniem zabiegiem czysto praktycznym (przynajmniej w tym przypadku), biorąc pod uwagę wielkość (średnicę) misy w stosunku do wymiarów górnej partii amfory.

W kłoszowym grobie nr 4 funkcję popielnicy mogła pełnić grubościenna misa, jakkolwiek nie można wykluczać, że wspomniane naczynie mogło nakrywać złożone w jamie(?) szczątki kremacyjne. Stan zachowania grobu nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii (ryc. 3: 2; 5: 2).

Groby popielnicowe

W tej kategorii zwraca uwagę grób nr 5, którego wyposażenie składało się z dwóch naczyń. Wewnątrz grubościennego garnka znajdowało się drugie, cienkościennie, naczynie. Obydwa zawierały przepalone szczątki kostne w postaci zbitej masy. Drugi z grobów popielnicowych (nr 3) zachował się zaledwie na poziomie spągu.

Obwarowania kamienne

Charakterystyczną cechą niektórych grobów z Czacha są konstrukcje z kamieni eratycznych. Wyróżnia się kłoszowy grób nr 2 nakryty brukiem ułożonym z kilkudziesięciu takich głazów oraz posiadający obwarowanie z eratyków wokół popielnicy. Ponadto znajdująca się tam popielnica ustawiona była na grubej kamiennej podkładce. Wydaje się, że całość konstrukcji w założeniu miała „imitować” kamienną skrzynię. Z kolei w naruszonym grobie nr 3 zachowała się wokół popielnicy tylko część kamieni z pierwotnego obwarowania. Obydwie konstrukcje wyrażają tradycje grzebalne kultury pomorskiej.

ANALIZA PORÓWNAWCZA OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Z obszaru dorzecza Obry właściwych materiałów porównawczych dostarczają zwłaszcza cmentarzyska w Sokołowicach, pow. wolsztyński (81 grobów; Łuka 1953) i w Robaczynie, pow. kościański (24 groby; Pieczyński 1966).

Na cmentarzysku w Sokołowicach z grobami skrzynkowymi, grobami skrzynkowymi z obwarowaniem (tzw. skrzynkowymi, z kamieniami imitującymi konstrukcje skrzynkowe) i grobami z obwarowaniem, wystąpiły także groby kłoszowe, głównie w wersji bez obwarowania (np. groby nr 33, 45, 50, 55, 73, 80) oraz nieliczne z obwarowaniem kamiennym (grób nr 51), bądź z konstrukcją tzw. skrzynkową (podwójny grób nr 69A i nr 69B/popielnicowy i kłoszowy) (Łuka 1953, s. 116-117, 121-122, 128, 132, ryc. 26: 3, 30, 31: 1-2, 32: 1-2, 44: 1-3, 50: 1). Spośród kategorii grobów rozpoznanych w Sokołowicach najwięcej cech wspólnych z grobami w Czachu mają groby kłoszowe. Wymieniony wyżej grób nr 33 zawierający zestaw naczyń obejmujący amforę z dwoma uchami (popielnica) i przykrywającą ją misę, nakryte dużym częściowo zniszczonym kłoszem (Łuka 1953, s. 116-117, ryc.

26: 3), stanowi bliską analogię do wyposażenia w grobie nr 2 w Czaczu (ryc. 3: 1).

Podobnie na cmentarzysku w Robaczynie mamy do czynienia ze zbliżonymi konstrukcjami kamiennymi, a zastosowane rozwiązania obejmują: groby z brukiem, groby z obwarowaniem i groby skrzynkowe (bądź raczej tzw. skrzynkowe). Istotne dla naszych rozważań są dwa obiekty, grób nr 17 – obwarowany z zalegającymi nad kloszem dodatkowymi kamieniami, pod którym złożono misę (popielnicę) oraz grób nr 22 – również obwarowany, zawierający jedynie misę – popielnicę (Pieczyński 1966, s. 220-221, 225, ryc. 22, 25). Nawiązują one do grobów nr 2 i nr 3 z konstrukcjami kamiennymi z Czacza, przy czym jeden z nich jest grobem kloszowym (grób nr 2; ryc. 3: 1, 3).

W kontekście omawianego zagadnienia sięgnijmy po odkrycia z obszaru środkowej Wielkopolski, z dużego cmentarzyska w Poznaniu-Golęcinie, pow. *loco* (Kostrzewski 1926). Stwierdzono tam liczne groby kloszowe (np. nr 1, 15, 19, 48, 51, 96), z nich tylko nieliczne z obwarowaniami kamiennymi (np. groby nr 27 i nr 45), wyposażone w zestawy zróżnicowanych form naczyń dwuusznych, gruszkowatych, dzbany, misy, czarki. Spośród wymienionych, groby nr 27 i nr 45 (Kostrzewski 1926, s. 300, 307-308, ryc. 18-19, 27-29) wykazują cechy przywoływanego wyżej grobu nr 2 z Czacza (ryc. 3: 1).

ELEMENTY WYPOSAŻENIA

Inwentarz grobów w Czaczu obejmuje głównie zabytki ceramiczne oraz pojedyncze przedmioty metalowe i kamienne. Istotą dalszego postępowania badawczego jest rozpoznanie materiałów, jak również rytuałów towarzyszących wyposażaniu pochówków w spełniające określone funkcje naczynia i inne przedmioty (zwłaszcza metalowe). Elementy te stanowią ważne przesłanki datowania obiektów.

Przedmiot metalowy

Pozyskana z grobu nr 2 brązowa szpila (ryc. 6) nawiązuje do okazów z analogicznie ukształtowanymi stożkowatymi główkami, ale prostymi trzpieniami, znanych z cmentarzysk ludności kultury łużyckiej z młodszej epoki brązu, m.in. w Czarnkowie, stan. 1, pow. czarnkowsko-trzcianecki, Kowalewku, stan. 3, pow. obornicki i Starkowie, pow.

wolsztyński (Kaczmarek 2002, s. 141, ryc. 56: 14, 15). Występują one w strefie kultur pól popielnicowych i datowane są od młodszych okresów epoki brązu po wczesną epokę żelaza (Gedl 1962, s. 90). W początkach epoki żelaza w metalurgii brązowej dochodzi do adaptacji wzorów z halsztackiego kręgu kulturowego, m.in. popularnych szpil z łabędzią szyjką. Charakterystyczne staje się łączenie starszych typów główek z późnej epoki brązu z łabędziowato wygiętymi trzpieniami szpil (Kaczmarek 2002, s. 305-306). Taką „hybrydą” wydaje się być brązowa szpila z Czacza charakteryzująca się stożkowatą główką osadzoną na wygiętej szyjce trzpienia. Egzemplarz żelaznej szpili z łabędzią szyją i dwustożkowatą główką odkryty został przez L. J. Łukę w Sokołowicach (grób 37; 1953, s. 119, ryc. 28: 2).

Z ozdób znajdujących na cmentarzyskach pomorskich szpile z łabędzią szyjką należą do najczęściej spotykanych. Z wielkopolskich cmentarzysk reprezentujących tą formację kulturową znane są m.in. z Niemierzyc, pow. nowotomyski, trzy szpile bimetaliczne z główkami z brązu i trzpieniami z żelaza z grobu skrzynkowego (Dobrogowski 1938-1939, s. 269-270, ryc. 4: 1-3), z Chłapowa, pow. średzki, stan. 3, dwie pojedyncze, jedna z nich z brązu (grób nr VIII/obwarowany kamieniami), zaś druga z żelaza (grób nr VI/zniszczony; Górecki 1991, s. 174, 192, ryc. 4: 1, tab. 1).

Ceramika naczyniowa

W inwentarzu ceramicznym w Czaczu wyróżniamy zasadniczo trzy kategorie naczyń: garnki (G), pojedynczą amforę (A) i misy (M).

W pierwszej z wymienionych kategorii wyróżniają się duże garnki o jajowatej profilacji, z szerokimi otworami i wysoko umieszczonymi wydętymi brzuściami, dołem znacznie zwężone, o chropowatych powierzchniach (grobory nr 1, 2, 4). Ich cechą charakterystyczną są krawędzie zdobione karbowaniem (palcowym „zaszcypywaniem”), grubości ok. 0,9-1,1 cm. Formowano je z doklejanych – do gotowych już form – wałeczków gliny, które następnie poddawano wspomnianej wyżej obróbce. Garnki (klosze) z Czacza osiągają średnice wylewów w granicach ok. 30-34 cm oraz średnice brzuśców w granicach ok. 33-38 cm. Ze względu na fragmentaryczne zachowanie nie jest możliwa dokładna ocena wysokości naczyń.

Duże garnki o chropowatych powierzchniach (klosze) notujemy na cmentarzysku w Poznaniu-

Golęcinie, w kilku grobach kloszowych (nr 1, 15, 19, 48, 51, 96; Kostrzewski 1926, s. 283-284, 293, 296-297, 309-310, 312-313, 327-328, ryc. 12, 38, tabl. III: 10). Wypada zauważyć, że nie wszystkie z nich charakteryzują się karbowanymi brzegami, jakkolwiek z pewnością takie zdobienie posiada naczynie z grobu nr 15. Stan zachowania niektórych egzemplarzy pozwala oceniać średnice wylewów na ok. 30,0-29,5 cm (groby nr 15, 51), rzadko na ok. 40 cm (grób nr 48). Z cmentarzyska w Sokołowicach, odkryte w grobach kloszowych (nr 33, 45, 50, 55, 73, 80, w podwójnym grobie nr 69) duże naczynia o chropowaconych powierzchniach (klosze) w ogóle nie posiadały karbowanych brzegów (Łuka 1953, s. 116-117, 120-122, 128, 132, ryc. 26, 30, 31, 41, 44). Zarazem taki sposób zdobienia brzegów występuje przy jajowatych naczyniach o chropowaconych powierzchniach, wywodzących się z tradycji kultury łużyckiej, pełniących w Sokołowicach najczęściej funkcję popielnic (Łuka 1953, s. 138-139).

Z kolei trudno bliżej zdefiniować odkryte w Czaczu garnki grubościennie (popielnice w grobach nr 3 i 5), zróżnicowane wielkością, z wyodrębnionymi dnami i obmazywanymi powierzchniami, które zachowały się fragmentarycznie. Zbliżone garnki jajowate i beczułkowate, z karbowanymi brzegami oraz bez takiego zdobienia, popularne są w grobach m. in. w Sokołowicach (Łuka 1953, ryc. 4: 1, 5: 2, 10: 2, 11: 1, 16: 1-2, 32: 1, 38: 2).

Zaledwie pojedynczy okaz reprezentuje typ cienkościenne naczynia gruszkowatego o wygładzonej powierzchni, czernionego (grób nr 5). Analogię do wymienionego egzemplarza z Czacza znajdujemy m.in. w Poznaniu-Golęcinie, w podwójnym grobie ciałopalnym (nr 50), w którym funkcję popielnicy pełni czernione naczynie o podobnym gruszkowatym kształcie (Kostrzewski 1926, s. 312, ryc. 38).

W Czaczu wyróżnia się pojedynczy pojemnik w typie amfory (grób nr 2) z wydatnymi uchami (ucha utracone, zaś ich liczba nie jest pewna) o słabo wygładzanej, czerwono-brunatnej powierzchni. Podobne naczynia o mniej lub bardziej baniastych brzuścach znamy z cmentarzyska w Poznaniu-Golęcinie, gdzie występują jako popielnice w grobach numer 20, 27 i 34 oraz w podwójnym

grobie nr 50, wszystkie w komplecie z nakrywającymi je misami (Kostrzewski 1926, s. 297-298, 300, 303-304, 310-311, ryc. 14, 18, 23, 34-35). Właściwych analogii dostarcza także cmentarzysko w Sokołowicach, gdzie w grobach o numerach 33 i 50 pod kloszami znajdowały się dwuoszne naczynia o niskich zwężonych szyjach (popielnice) nakryte misami (Łuka 1953, s. 116-117, 121-122, ryc. 26: 3, 31: 1).

W literaturze przedmiotu badacze nierzadko powołują się na L. J. Łukę (1971, s. 71), który w zabiegu utrącania uch dopatrywał się działań rytualnych związanych z wierzeniami animistycznymi. Jednakże w świetle dokonanego przez nas pobieżnego przeglądu wybranych źródeł, m.in. z innych regionów (Fudziński, Gładkowska-Rzeczyska 2000, s. 41, 62, 77, ryc. 36f, 37, 68e, 69, 90c, 91/grob 21, 43, 60; Węgrzynowicz 2006, s. 225, ryc. 16e/grób 17; Andrzejowska 2012, s. 73, ryc. 62f/grób 49), przytoczona teza wymaga dogłębnej weryfikacji¹. Jednakże ze względu na charakter niniejszego artykułu nie będzie ona przedmiotem naszych studiów.

Misy w Czaczu reprezentowane są przez dwa typy – pojedyncze naczynia. Jedno z nich (grób nr 2), o średnicy ok. 25 cm, należy do popularnych w kulturze pomorskiej mis z wywinętym wylewem. Szczególnie liczne okazy takich mis występują w grobach na cmentarzysku w Sokołowicach, w wersjach z uchami i rzadziej bez uch (Łuka 1953, ryc. 5: 1, 7: 1, 8: 1, 10: 1, 38: 1, 44: 3, 31: 1). Nierzadko, podobnie jak na cmentarzysku w Czaczu, używane były jako „pokrywy” osłaniające popielnice. Podobnie notujemy je na cmentarzysku w Poznaniu-Golęcinie w grobach (np. nr 27, 34) w komplecie z popielnicami (Kostrzewski 1926, s. 300, 304, ryc. 19, 24).

Drugi wspomniany wyżej typ (grób nr 4) reprezentuje misę grubościenną z obmazywaną powierzchnią. Podobne okazy znajdujemy na cmentarzyskach w Robaczynie (np. grób nr 17) oraz w Poznaniu-Golęcinie (np. groby nr 20, 68), używane jako popielnice, bądź jako pokrywy na te pojemniki (Pieczyński 1966, s. 220-221, ryc. 25; Kostrzewski 1926, s. 298, 321, ryc. 14, 28). Średnice wylewów takich mis kształtują się w granicach ok. 19-20 cm i 25-26 cm.

¹ W kilku przypadkach nakrycie popielnic (amfora, kubek) misami było możliwe dopiero po intencjonalnym pozbyciu się uch (np. Wieliszew, pow. legionowski; Rąty, pow. kartuski). Zarazem dysponujemy innymi przykładami zachowywania uch

przy popielnicach nakrytych miskami, o ile nie zachodziła wspomniana konieczność ich utrącenia (np. Warszawa-Grochów; Rąty, pow. kartuski). Przytoczona teza wymaga dogłębnej weryfikacji.

Przedmioty kamienne

W Czachu w grobie nr 2, kloszowym z obwarowaniem, odkryto dwa przedmioty kamienne, osełkę oraz płaską płytkę (ryc. 3: 6). Interesujący nas w kontekście konstrukcji grobów, drugi z przedmiotów, użyty został jako podstawa pod popielnicę. Naszym zdaniem możliwe są dwie interpretacje jej funkcji, pierwsza czysto praktyczna wynikająca z potrzeby stabilizacji naczynia, druga bardziej prawdopodobna symboliczna, mająca imitować pełną obstawę kamienną (o czym wspomnieliśmy już wcześniej). Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia na cmentarzysku w Chłapowie, w grobie kloszowym z obwarowaniem (nr X), w którym pod naczyniami, tj. popielnicą wstawioną uprzednio w misę, umieszczono płaską kamienną płytkę (Górecki 1991, s. 186). Liczne przykłady stosowania płaskich kamiennych płytek pod popielnicami notujemy na cmentarzysku w Robaczynie zwłaszcza w grobach skrzynkowych, ale też pseudoskrzynkowych (Pieczyński 1966, ryc. 5, 10, 12, 15, 17, 19, 23).

TŁO OSADNICZE I DATOWANIE GROBÓW

W Wielkopolsce początek kultury pomorskiej datuje się na przełom faz HaC/HaD w dorzeczu Noteci (etap I), a do jej dynamicznego rozwoju i rozprzestrzenienia na obszarze niemal całego regionu dochodzi w ciągu fazy HaD (etap II tzw. klasyczny) (Malinowski 1989; Kaczmarek 1999, s. 143-144). W południowej części Wielkopolski jest ona słabo reprezentowana, a obecność nosicieli tej formacji w jej wcześniejszej fazie określają skarby z Bojanowa (Stare Bojanowo) i Łuszkowa, w pow. kościańskim, zawierające identyfikatory fazy HaD, m.in. napiersniki brązowe oraz znalezisko zapinki typu Wróblewo (pochodnej od fibul typu Certosa) z Czacza (Blajer 2001, s. 358, 362; Kaczmarek 1993; 2005, s. 165, 167, ryc. 7: 3, 9: 1, 8).

Młodszy i schyłkowy (III i IV) etap funkcjonowania kultury pomorskiej przypada na starszy okres przedrzymski (fazy Lt A – Lt B). Następuje wówczas odejście od stylistyki późnohalsztackiej i recepcja elementów lateńskich, m.in. zapinek wzorowanych na importach ze środowiska celtyckiego (Woźniak 1995, s. 203, ryc. 2; Kaczmarek 1999, s. 144).

Z bliższego i dalszego sąsiedztwa Czacza, stan. 14, znanych jest szereg cmentarzysk kultury pomorskiej datowanych na okres lateński, w miejscowościach: Kobylniki, stan. 1, Robaczyn, stan. 1, Sokołowice, Wonieść, pow. kościański oraz Błotnica i Bucz Dębina, pow. wolsztyński (Kaczmarek 1999, wykaz 2, mapa 1). Z wymienionych, najwięcej materiałów porównawczych dostarczają stosunkowo dobrze zbadane i przytaczane wcześniej stanowiska w Robaczynie (24 groby) oraz Sokołowicach (81 grobów) (Łuka 1953; Pieczyński 1966). Odgrywają one istotną rolę w kontekście rozważań nad ekspansją przestrzenną i chronologiczną omawianej formacji kulturowej w interesującym nas regionie Wielkopolski.

Odkryte w Czachu, stan. 14, groby stanowią, jak można sądzić, niewielką część cmentarzyska ludności kultury pomorskiej o mieszanym obrządku grzebalnym, na którym występowały obok siebie groby kloszowe (nr 1, 3, 4) oraz groby popielnicowe bez kloszy (nr 2, 5). Wszystkie są pochówkami jednopopielnicowymi, nie stwierdzono pośród nich grobów wielopopielnicowych, wyrażającymi jedną z cech obrządku kultury pomorskiej w okresie lateńskim (III faza). Przyjmuje się bowiem, że wówczas w sferze funeralnej odchodzi się od konstruowania charakterystycznych dla okresu HaD gromadnych, wielopopielnicowych obiektów (skrzynkowych), na rzecz pochówków jednopopielnicowych (Kaczmarek 1999, s. 144, 145). Jeśli chodzi o formy grobów kloszowych to funkcjonowały one już pod koniec fazy „klasycznej” (HaD) kultury pomorskiej. Z okresem lateńskim (starszym okresem przedrzymskim) łączone byłyby ich młodsze warianty (Kaczmarek 1995, s. 117). Zdefiniowane w Czachu, stan. 14, formy ceramiczne, zwłaszcza charakterystyczne duże naczynia o chropowatej powierzchni z „karbowanymi” wylewami (klosze) i misa z wywiniętym wylewem, mają właściwe im odpowiedniki w materiałach z cmentarzyska kultury pomorskiej z okresu lateńskiego w Sokołowicach (Łuka 1953).

Z odkrytymi w Czachu dwoma pochówkami (nr 2 i 3) wiąże się zagadnienie stosowania kamiennych obwarowań grobów jednostkowych w okresie lateńskim. Oprócz przytaczanych wcześniej analogii, groby jednostkowe obwarowane wystąpiły na kilku innych cmentarzyskach, między innymi w Koninku i Wierzenicy, pow. poznański (Blume 1911, s. 341; Kostrzewski 1919-1920). Formy po-

chówków tego typu wpisują się w nurt szerszej dyskusji odnośnie zakresu oddziaływań kultury jastorfskiej na kulturę pomorską oraz wkładu tej jednostki w kształtowanie się oblicza kulturowego Wielkopolski u schyłku starszego i na początku młodszego okresu przedrzymskiego (Kostrzewski 1923, 143-145; Michałowski 2008; Michałowski, Teska 2017, s. 84, 86).

Charakterystyczne cechy grobów w konfrontacji z zaprezentowanym *spectrum* zagadnień funeralnych związanych z kulturą pomorską upoważniają do datowania grobów z omawianego stanowiska, zwłaszcza trzech pochówków kloszowych, na starszy okres przedrzymski, tj. na fazy LtA-LtB1.

Reasumując, odkryte na cmentarzysku w Czaczu, stan. 14, groby ludności kultury pomorskiej stanowią ważny przyczynek do poznania rozwoju i przemian tego ugrupowania w południowej części Wielkopolski.

Adresy Autorów:

dr Lubomira Tyszler
e-mail: lubomiratyszler@gmail.com

mgr Weronika Bujnowicz-Zgodzińska
Pracownia Archeologiczna „Grandor”
ul. Różana 94
95-039 Sokolniki-Las
e-mail: weronika.bujnowicz@gmail.com

mgr Bartosz Zgodziński
Pracownia Archeologiczna „Grandor”
ul. Różana 94
95-039 Sokolniki-Las
e-mail: bartosz.zgodzinski.bz@gmail.com

LITERATURA:

ANDRZEJOWSKA M.

2012 *Warszawa-Grochów „ul. Górników” – cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. LXIII, s. 33-114.

BLAJER W.

2001 *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*, Kraków.

BLUME E.

1911 *Kaiser-Friedrich-Museum in Posen, Aus dem Posener Lande*, „Monatsblatt für Heimatkunde”, Jh. 6, H. 7, s. 340-342.

DOBROGOWSKI T.

1938-39 *Grób skrzynkowy z Niemierzyc, w powiecie nowotomyskim (dawn. grodziskim)*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6, R. 20/21, s. 268-272.

FUDZIŃSKI M., GŁADYKOWA-RZECZYCKA J. J.

2000 *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rątach, gmina Somonino, Gdańsk*.

GEDL M.

1962 *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

GÓRECKI J.

1991 *Cmentarzysko ludności kultury wschodniopomorskiej w Chłapowie, gm. Dominowo, woj. poznańskie*, „Studia Lednickie”, t. 2, s. 165-201.

KACZMAREK M.

1993 *Fibula typu „Certosa” z Czacza, gm. Śmigiel, woj. leszczyńskie*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 2, 239-246.

1999 *Aktualne problemy badań nad kulturą pomorską w Wielkopolsce*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. IX, s. 135-172.

2002 *Zachodniowielkopolskie społeczności kultury łużyckiej w epoce brązu*, Poznań 2002.

2005 *Uwagi o wczesnej fazie kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, red. M. Fudziński, H. Paner, s. 159-181.

KARASIEWICZ K., KIEŁBASIŃSKA M.

1995 *Kwestia wydzielania tzw. kultury grobów kloszowych w Wielkopolsce*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziśewska, Warszawa, s. 111-125.

KOSTRZEWSKI J.

1919-1920 *Badania archeologiczne z Wierzenicy w powiecie poznańskim wschodnim*, „Zapiski Muzealne”, z. IV-V, s. 30-40.

1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych* (wyd. II), Poznań.

1926 *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Gołęczynie w powiecie poznańskim wschodnim*, „Slavia Occidentalis”, t. V (Poznań), s. 281-366.

ŁUKA L. J.

1953 *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokołowicach, w pow. kościańskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 3, s. 98-149.

1971 *Obrządek pogrzebowy i wierzenia plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim. Część 1*, „Pomorania Antiqua”, t. III, s. 21-100.

MALINOWSKI T.

- 1989 *Ekspansja kultury pomorskiej i charakter tej ekspansji*, [w:] *Pradzieje ziem polskich*, t. 1, cz. 2, *Epoka brązu i początki epoki żelaza*, red. J. Kmiecński, Warszawa-Łódź, s. 570-573.

MICHAŁOWSKI A.

- 2008 *Okres przedrzymski w Wielkopolsce*, [w:] *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, red. H. Machajewski, Poznań, s. 87-105.

MICHAŁOWSKI A., TESKA M.

- 2017 *Formation of the younger Pre-Roman Iron Age cultural model in Wielkopolska*, „PLURAL. History, Culture, Society”, vol. 5, nr 2, s. 75-100 [ceeol.com].

OŻAREK-SZILKE M.

- 2019 *Sprawozdanie z analizy antropologicznej materiału osteologicznego ze stanowiska Czacz 14 (Aneks nr 1)*, [w:] L. Tyszler, A. Nierychlewska, *Opracowanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 14 w miejscowości Czacz*, nr AZP 60-24/60, gm. Śmigiel, woj. wielkopolskie. Inwestycja: budowa drogi ekspresowej S-5 Poznań – Wrocław, odcinek Wronczyn – Radomicko, Łódź (arch. WUOZ w Poznaniu, Delegatura w Lesznie).

PIECZYŃSKI Z.

- 1966 *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego z Robczyna*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 17, s. 215-230.

PIETRZAK J.

- 2019 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 14 w miejscowości*

ści Czacz, nr AZP 60-24/60, gm. Śmigiel, woj. wielkopolskie, Łódź, (arch. WUOZ w Poznaniu, Delegatura w Lesznie).

TYSZLER L., NIERYCHLEWSKA A.

- 2019 *Opracowanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 14 w miejscowości Czacz*, nr AZP 60-24/60, gm. Śmigiel, woj. wielkopolskie. Inwestycja: budowa drogi ekspresowej S-5 Poznań – Wrocław, odcinek Wronczyn – Radomicko, Łódź (arch. WUOZ w Poznaniu, Delegatura w Lesznie).

TYSZLER L.

- 2019 *Analiza obiektów kulturowych – kultura pomorska i grobów kloszowych. Ruchome materiały zabytkowe – kultura pomorska i grobów kloszowych*, [w:] L. Tyszler, A. Nierychlewska, *Opracowanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 14 w miejscowości Czacz*, nr AZP 60-24/60, gm. Śmigiel, woj. wielkopolskie. Inwestycja: budowa drogi ekspresowej S-5 Poznań – Wrocław, odcinek Wronczyn – Radomicko, Łódź, s. 34-35, 76-77 (arch. WUOZ w Poznaniu, Delegatura w Lesznie).

WĘGRZYNOWICZ T.

- 2006 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Wieliszewie, pow. legionowski*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. LVIII, s. 215-264.

WOŹNIAK Z.

- 1995 *Kultura pomorska a kultura lateńska*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska, Warszawa, s. 201-212.

Piotr Wawrzyniak, Mateusz Wawrzyniak

NOWE DANE DO LOKALIZACJI CMENTARZYSKA LUDNOŚCI KULTURY WIELBARSKIEJ W BRÓJCACH, GM. TRZCIEL, POW. MIĘDZYRZECKI, WOJ. LUBUSKIE

NEW DATA TO LOCATE THE WIELBARK CULTURE CEMETERY IN BRÓJCE, TRZCIEL COMMUNE, MIĘDZYRZECZ COUNTY, LUBUSKIE VOIVODESHIP

Abstrakt: Dokładne położenie odkrytego w 1935 r. cmentarzyska ludności kultury wielbarskiej w Brójcach jest nieznane. Niemal wszystkie wiadomości na ten temat utracono w 1945 r. Przypadkowe znalezienie w ostatnim czasie w okolicach Brójce zespołu trzech „rzymskich” zapinek brązowych dało asumpt do postawienia hipotezy o lokalizacji nekropolii.

Słowa kluczowe: Brójce, cmentarzysko, kultura wielbarska, lokalizacja, zapinka, detektoryści

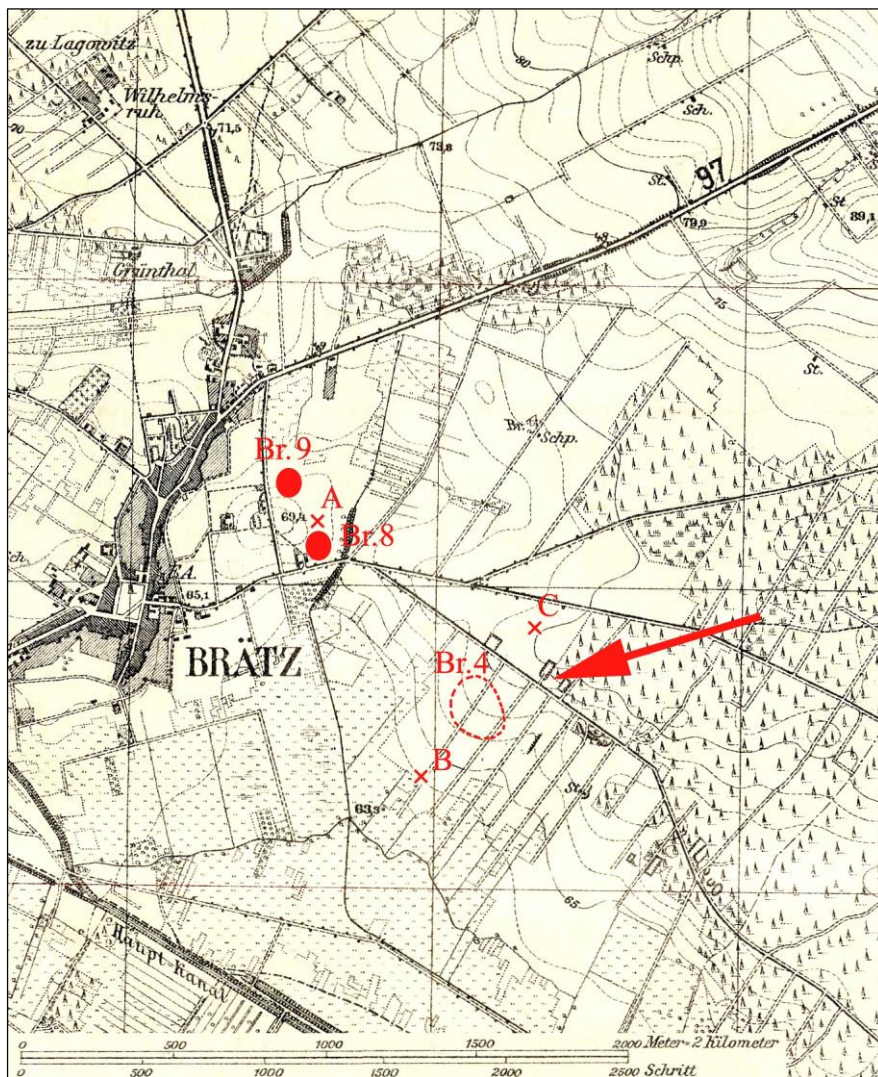
Cmentarzysko w Brójcach, pow. międzyrzecki (d. *Brätz, bez. Meseritz*) odkryto przypadkowo w 1935 roku w trakcie wybierania piasku w jednej z miejscowych żwirowni. Prowadzone do 1943 roku, pierw przez międzyrzeckiego nauczyciela i opiekuna zabytków Paula Krügera, następnie przez pastora Widdela prace wykopaliskowe przyniosły odkrycie co najmniej 99 grobów ciałopalnych popielnicowych i jamowych, czystych i z resztkami stosów pogrzebowych oraz czterech domniemanych ustrzyn ludności kultury wielbarskiej z faz B_{2b}-B₂/C₁-C_{1a} okresu wpływów rzymskich (Umbreit 1976; Gałęzowska 2007, s. 188, poz. 4). Dokumentację i ruchome materiały źródłowe z badań prawdopodobnie przechowywano w Muzeum Regionalnym w Międzyrzeczu (d. *Meseritzer Hei-*

Abstract: The exact location of the Wielbark culture cemetery discovered in 1935 in Brójce is unknown. Almost all information about it was lost in 1945. The accidental recent discovery in the area of Brójce of three “Roman” bronze brooches provided an opportunity to rise a hypothesis about the location of this necropolis.

Key words: Brójce, Wielbark culture, cemetery, location, brooch, treasure hunters

matmuseum). Uległy one, niestety, niemal całkowicie rozproszeniu i zniszczeniu w 1945 roku. Dwa lata po tych wydarzeniach wpisano do księgi inwentarzowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu ocalałe ułamki naczyń glinianych z grobów nr 17 i 20 oraz przepalone kości ludzkie (Kostrzewski 1951, s. 183). W 1955 roku Muzeum w Międzyrzeczu przekazało do Poznania kolejne naczynie z Brójce, tym razem popielnicę wydobytą w 1935 r. z grobu nr 1 (Śmigielski 1958, s. 459). W Międzyrzeczu zatrzymano dwa, nie przypisane do konkretnych obiektów, naczynia z brójeckiej nekropolii, tj. niewielką, częściowo przepaloną, przystawkę grobową i dolną partię popielnicy, ozdobionej charakterystycznym ornamentem zwisających trójkątów¹.

¹ Informacja uzyskana od mgr Agnieszki Indyckiej z Muzeum w Międzyrzeczu, za którą autorzy składają podziękowania.

Ryc. 1. Domniemana lokalizacja cmentarzyska ludności kultury wielbarskiej w Brójcach (zaznaczona strzałką) i miejsca znalezienia zapinek (punkt „A” – typu A. 162, Punkt „B” – typu A. 122 i A. 158) oraz ceramiki OWR (punkt „C”) na mapie z 1938 r. wyrysowanej na podkładzie z 1896 r. i uzupełnionej w 1934 r. (opr. P. Wawrzyniak)

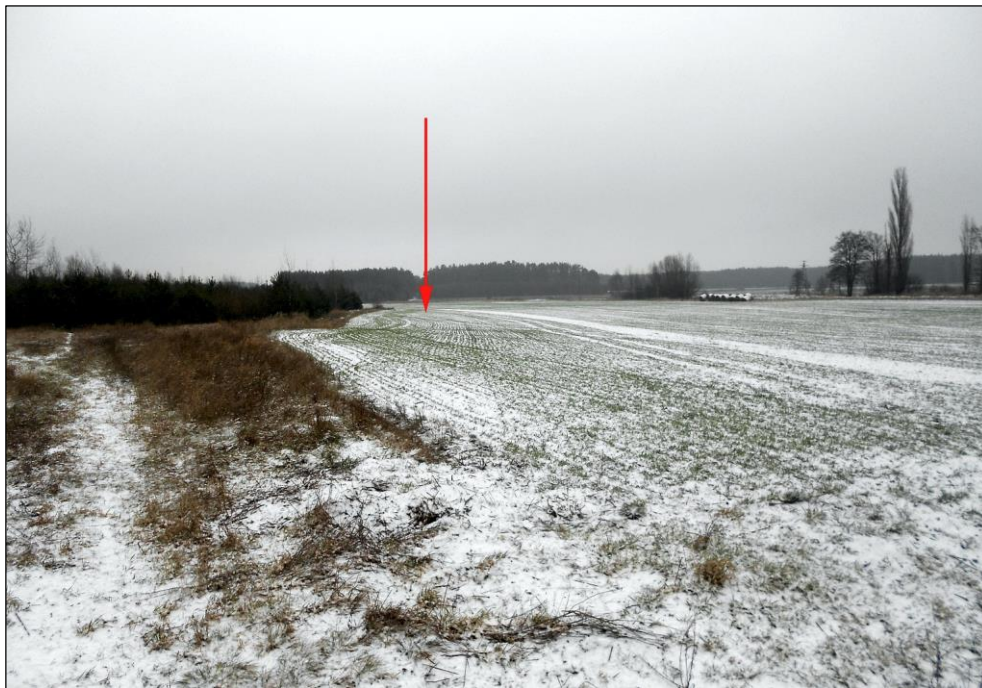
Fig. 1. Supposed location of Wielbark culture cemetery in Brójce (indicated by an arrow) and the place of brooch finding (point “A” – type A 162; point “B” – type A 122 and A 158) and Roman period pottery finding (point “C”) presented on the 1938 map drawn on the base of the 1896 map and completed in 1934 (elaborated by P. Wawrzyniak)

Wskutek zaginięcia dokumentacji polowej stracono m.in. prawie wszystkie informacje na temat położenia stanowiska.

W 1976 r. C. Umbreit, korzystając, jak sądzimy, z odrębnych notatek poczynionych na wykopie i w trakcie inwentaryzacji materiałów, opublikował częściowe wyniki badań cmentarzyska (1976). Podał także jego przybliżone położenie, zaznaczając, że nekropolia znajdowała się 1,5 km na wschód od Brójec, blisko drogi polnej prowadzącej do wsi

Rogoziniec (d. Rogsen), na wysokości bezwzględnej 70 m n.p.m. (Umbreit 1976, s. 43). Niestety, w artykule nie zamieszczono mapy sytuacyjnej z zaznaczonym miejscem prac wykopaliskowych.

Badania powierzchniowe okolic Brójec, przeprowadzone w ramach programu AZP jesienią 1988 r. przez zespół A. Marcinkiana z Muzeum Archeologii Środkowego Nadodrza, nie przyniosły w poruszanej tutaj kwestii lokalizacji cmentarzyska żadnych nowych danych. Pozostała ona nieokreślona, acz-

Ryc. 2. Lokalizacja stanowiska Brójce 8 (AZP 54-16/16). Strzałką zaznaczono przybliżone miejsce znalezienia zapinki typu A. 162 – punkt „A” (fot. P. Wawrzyniak)

Fig. 2. The location of site no 8 in Brójce (AZP 54-16/16). The approximate place of finding the brooch of type A. 162 indicated with the arrow – point “A” (photo by P. Wawrzyniak)

kolwiek sporządzono dla nekropolii aż trzy karty ewidencyjne AZP (*sic!*), przypisując stanowisku Brójce 2 (AZP 54-16/23) dwa naczynia przechowywane w muzeum międzyrzeckim, stanowisku Brójce bez numeru (AZP 54-16/24) materiały nabyte przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w roku 1947, a stanowisku Brójce bez numeru (AZP 54-16/25) popielnicę pozyskaną przez placówkę poznańską w 1955 roku. Poszczególnym stanowiskom nadano status archiwalnych, bez podania lokalizacji. Na kartach zaznaczono jedynie, iż materiały mogły pochodzić z jednego miejsca, tj. ze stanowiska Brójce 2 i że przynajmniej część z nich została wykopana na polu O. Dentschmanna (Deutschmanna wg C. Umbreita)¹. Należy także zaznaczyć, że podczas prospekcji terenowej nie odnotowano na rzezonym obszarze AZP nowych stanowisk z okresu wpływów rzymskich².

¹ Karty ewidencyjne AZP do wglądu w archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze, patrz teżteczka Brójce w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

² Patrz arkusz AZP 54-16 przechowywany w archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze. Niejako wyprzedzając zamieszczone w niniejszym komu-

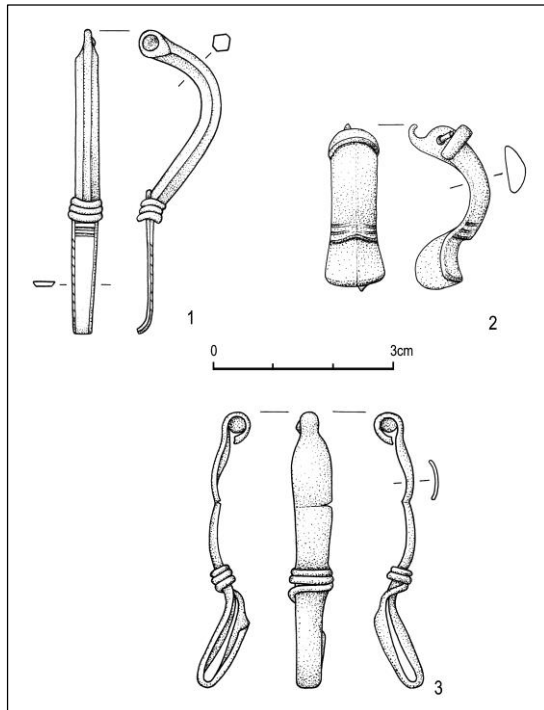
W 2014 r. do Muzeum Regionalnego w Świebodzinie trafił zespół artefaktów archeologicznych z przypadkowych odkryć dokonanych w tymże roku w powiatach świebodzińskim i międzyrzeckim przez grupę tzw. detektorystów. Wśród kilkudziesięciu niezmiernie interesujących przedmiotów metalowych o chronologii od późnej epoki brązu po czasy najnowsze wydzielono m.in. trzy fragmentarycznie zachowane zapinki brązowe, opisane jako znalezione pod Brójcami, przy drodze prowadzącej do Rogozińca³. Znaleźisko to dało asumpt do przeprowadzenia wizji lokalnej terenu podczas której ustalono, że pierwszą z fibuł, typu A. 162 (ryc. 3: 1) podjęto z pola uprawnego graniczącego ze starą żwirownią, około 500 metrów na wschód od zabudowy wsi, w bezpośrednim sąsiedztwie częściowo zniszczonego stanowiska archeologicznego Brójce 8 – punkt „A” (ryc. 1-2)⁴, nato-

nikanie informacje uważamy, że bezwzględnie należy przeprowadzić powtórne badania powierzchniowe arkusza.

³ Za ich udostępnienie na potrzeby niniejszego artykułu składamy serdeczne podziękowania mgr. M. Nowackiemu, dyrektorowi Muzeum w Świebodzinie.

⁴ W dawnym wybierzysku natrafiono na liczne ułamki naczyń glinianych, głównie ludności kultury łużyckiej, niewątpliwie pochodzące ze stanowiska Brójce 8.

miast dwa pozostałe okazy typu A. V 122 i o kabłąku wykonanym z blaszki o łukowatym przekroju, zaopatrzoną w żelazną (?) ośkę (ryc. 3: 2-3) kilkaset metrów dalej, na niewielkim wzniesieniu wśród łąk, około 150 m na południe od stanowiska Brójce 4 – punkt „B” (ryc. 1).

Ryc. 3. Zapinki brązowe znalezione w 2014 r. w rejonie Brójce.

1 – w punkcie „A”; 2-3 – w punkcie „B”

(rys. J. Kędelska)

Fig. 3. The bronze brooches found in 2014 at the area of Brójce. 1 – point „A”; 2-3 – point „B”

(drawn by J. Kędelska)

W myśl uzyskanych informacji spenetrowano także kilkudziesięciohektarowy obszar dawnego składowiska padliny położony w rozwidleniu dróg polnych prowadzących z Brójec do Rogozińca i Dąbrówki Wielkopolskiej, w pobliżu nieczynnego zakładu utylizacyjnego, przy granicy z kompleksem leśnym zwanym dzisiaj Puszcą Szczaniecką (d. *Kutschkauer Wald*). Dokonane na tym terenie zniszczenia i zalegające wszędzie hałdy śmieci uniemożliwiły jego dokładny ogląd, tym niemniej w okolicach punktu „C” (ryc. 1) natrafiono na pojedyncze fragmenty ceramiki właściwej dla okresu wpływów rzymskich.

Analiza mapy topograficznej Brójec wraz z przyległościami z 1938 roku (http://amzpbig.com/maps/3660_Bratz_1938.jpg – dostęp 25.04.2015

r.) wykazała, że na poddanym wizji lokalnej obszarze zaszły w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat stosunkowo niewielkie zmiany krajobrazowe. Rzeźba terenu i sieć hydrograficzna pozostała w zasadzie bez zmian, podobnie jak układ dróg polnych, zasięg pól uprawnych, łąk i lasów. Wschodnia linia zabudowy wsi z ogrodami na tyłach parcel nadal mieściła się w swoich przedwojennych granicach. Jedynie przy rozwidleniu dróg prowadzących do Rogozińca i Dąbrówki Wielkopolskiej wybudowano zakład utylizacyjny, a niewielka w tamtych czasach piasznica na wzgórzu o wysokości 69,4 m n.p.m. rozrosła się po wojnie do kilkunastohektarowego wybieżyska porośniętego sosnowym młodnikiem (wybieranie piasku spowodowało tutaj zniszczenie części stanowisk Brójce 8 i 9). Zniszczeniu uległ także wspomniany już pas ziemi położony w bezpośrednim sąsiedztwie Puszczy Szczanieckiej, a spore połacie łąk nadobrzeńskich pocięto rowami melioracyjnymi (<http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/?locale=pl&&gui=new&sessionID=1663563> – dostęp 25.04.2015 r.).

Zaznaczenie na mapie z 1938 roku punktów „A”–„C” i stanowisk archeologicznych Brójce 4, 8 i 9 nie tylko, że nie sprawiło większych trudności, lecz pozwoliło także na uzyskanie cennych wskazówek co do ewentualnej lokalizacji badanej kilkadziesiąt lat temu przez Krügera i Widdela nekropolii społeczności wielbarskiej. Szczególnie zainteresowanie piszących te słowa wzbudziły trzy żwirowiska usytuowane nieopodal punktu „C”, w tym dwa umiejscowione na rzędnej o wysokości 70 m n.p.m., na współczesnej mapie zaznaczone jako jedno wybieżysko na skraju lasu, w odległości około 1,5 km od granic wsi i w pobliżu drogi polnej biegnącej m.in. w kierunku miejscowości Rogozińca. Z opisu C. Umbreit'a wynikało, że pierwszych znalezisk w 1935 roku dokonano w Brójcach w trakcie eksploatacji piasku, zaś dane archiwalne wskazały, iż było to na polu O. Deutschmana. Nie znany dokładnej lokalizacji tego pola, lecz w świetle ostatnich odkryć jesteśmy skłonni uznać, iż znajdowało się ono właśnie w okolicach punktu „C” i tam właśnie lokujemy cmentarzysko (ryc. 1). Niestety, obszar ten uległ poważnym zniszczeniom w latach powojennych; ostatnimi czasy został zrehabilitowany, co mocno podważa sens przeprowadzenia w tym miejscu ewentualnych badań wykopaliskowych o charakterze sondażowym w celu weryfikacji postawionej tezy. Mimo wszystko nie należy z nich rezygnować, tym bardziej, że wykop po

starej zwirowni na skraju lasu został zasypany tylko częściowo.

W pierwszej kolejności należy jednak otoczyć właściwą opieką konserwatorską – archeologiczną cały rejon Brójec. Szczególnych zabiegów wymagają zaś pokrótce omówione tutaj punkty „A” i „B” – niewątpliwe stanowiska archeologiczne, dotąd nieznane, bardzo poważnie zagrożone działalnością detektorystów, którzy systematycznie je przeszukują i dokonują, często niestety bez wiedzy służb konserwatorskich, a co za tym idzie bez stosownego nadzoru archeologicznego kolejnych odkryć. Z miejsc tych, oprócz wzmiankowanych wyżej fibul pochodzą m.in. średniowieczna zapinka kolista z inskrypcją maryjną (punkt „A”) oraz dwa brą-

zowe narzędzia ludności kultury łużyckiej, tj. sierpe ze sztabą do rękojeści i brązowa siekiera z prostą piętą i facetowanym ciosem typu wielkopolskiego, zapewne z III – 1. połowy IV okresu epoki brązu (punkt „B”).

Adresy Autorów:

mgr Piotr Wawrzyniak
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
mgr Alina Jaszewska
ul. Ceramiczna 2
65-954 Zielona Góra
e-mail: wawrzyniakp@poczta.fm
ORCID: 0000-0002-1216-9968

mgr Mateusz Wawrzyniak
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
Dziekanowice 23
62-261 Lednogóra
e-mail: : mateusz.wawrzyniak@lednica.pl
ORCID: 0000-0001-9600-592X

LITERATURA:

ALMGREN O.

1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte*, Leipzig.

GAŁĘZOWSKA A.

2007 *Obrządek pogrzebowy kultury wielbarskiej w Wielkopolsce*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archeologica”, t. 25, s. 155-234.

KOSTRZEWSKI B.

1951 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945-1949*, „Fontes Praehistorici”, t. 1 (1950), s. 164-214.

ŚMIGIELSKI W.

1958 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1955*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 8/9 (1957-1958), s. 444-463.

UMBREIT C.

1976 *Das gotische Gräberfeld von Brätz, Kr. Meseritz*, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte”, t. 11, s. 43-54.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

1938 Arkusz Brójce (Brätz – mapa topograficzna)
– http://amzpbig.com/maps/3660_Bratz_1938.jpg
– dostęp 25.04.2015 r.
2015 Brójce (mapa rastrowa) – <http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/?locale=pl&gui=new&sessionID=1663563> –
dostęp 25.04.2015 r.

Bartłomiej Rogalski, Daniel Żychliński

OSADA Z PÓŹNEGO OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH I OKRESU WĘDRÓWEK LUDÓW W DESZCZNI, POW. GORZOWSKI, STAN. 11/13 (AZP 46–12/138)

NEW THE LATE ROMAN AND EARLY MIGRATION PERIOD SETTLEMENT AT DESZCZNO, GORZÓW COUNTY, SITE 11/13 (AZP 46–12/138)

Abstrakt: Celem artykułu jest prezentacja obiektów archeologicznych i materiałów zabytkowych odkrytych w trakcie ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w Deszcznie, pow. gorzowski, stan. 11/13 w związku z budową drogi ekspresowej S3. W trakcie prac badawczych odsłonięto 577 obiektów nieruchomych (w tym studnie i piece) i pozyskano 5159 fragmentów ceramiki oraz 49 innych przedmiotów zabytkowych. Na podstawie analizy powyższych materiałów osiedle datuje się na późny okres wpływów rzymskich i wczesny okres wędrówek ludów, bez możliwości bliższego sprecyzowania kulturowego.

Słowa kluczowe: Późny okres wpływów rzymskich, wczesny okres wędrówek ludów, osada, studnie, piece, ceramika, elementy stroju

Abstract: The aim of article is presentation features and archaeological material discovered during the rescue archaeological excavation conducted at Deszczno, Gorzów Wielkopolski county, site 11/13 in course of building expressway S3. During the research 577 features (including wells and kilns) were unearthed and 5159 fragments of pottery and 49 other artefacts were acquired. Based on the analysis of these materials the settlement was dated to the Late Roman and Early Migration period, with no possibility to determine the cultural classification.

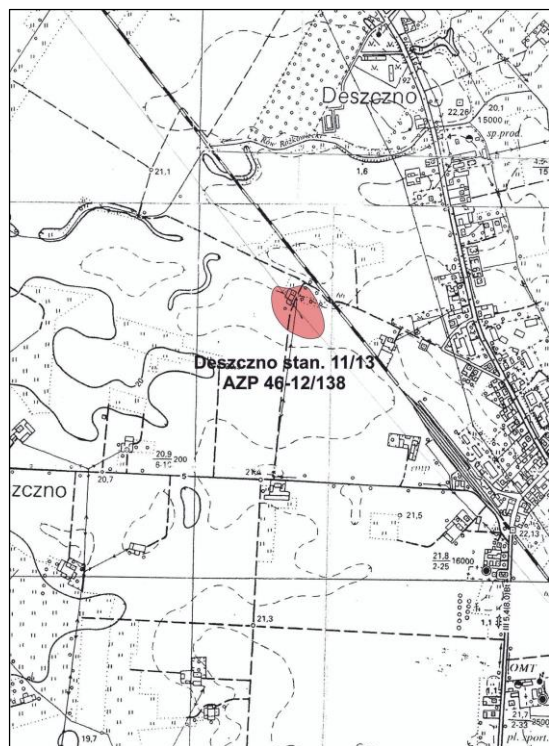
Key words: Late Roman period, Early Migration period, settlement, wells, kilns, pottery, dress parts

WSTĘP

Badania wykopaliskowe w Deszcznie, pow. gorzowski, stan. 11/13 (AZP 46–12/138) przeprowadzono w sezonach badawczych 2007 i 2008 i miały one charakter prac ratowniczych wyprzedzających budowę drogi ekspresowej S3 na odcinku Gorzów Wlkp. – Międzyrzecz. Prezentowane stanowisko odkryto w 1987 r. w czasie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP i następnie zweryfikowano w 2006 r.

Stanowisko nr 13 położone jest około 1 km na południowy wschód od drogi krajowej E 65, biegnącej przez Deszczno, 7 km na południowy wschód od Gorzowa Wielkopolskiego; po zachodniej stronie torów kolejowych relacji Gorzów Wlkp. – Skwierzyna (ryc. 1). W ujęciu fizjograficznym obszar stanowiska położony był na południowym stoku wyniesienia zlokalizowanego w dolinie rzecznej, pierwotnie zapewne ze wszystkich stron otoczonego wodą, a obecnie terenami podmokłymi przekształconymi w łąki. W ramach podziałów geografii re-

gionalnej prezentowane stanowisko znajduje się na obszarze Kotliny Gorzowskiej (Kondracki 2000, s. 77; 12, ryc. 1, s. 77). W momencie rozpoczęcia badań obszar ten był uprawiany rolniczo.

Ryc. 1. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Lokalizacja stanowiska, skala 1:10 000 (rys. W. Kudra)

Fig. 1. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. Location of the site, scale 1:10 000 (drawn by W. Kudra)

Ratownicze badania wykopaliskowe rozpoczęto we wrześniu 2007 roku na dwóch sąsiadujących ze sobą stanowiskach – Deszczno nr 11 i Deszczno nr 13. Wykonawcą prac był Ośrodek Naukowo-Konserwatorski PKZ Sp. z o.o. Badaniami na pierwszym z wymienionych kierowali mgr mgr Andrzej Bartczak i Andrzej Wójcik; na drugim dr Bartłomiej Rogalski oraz mgr Michał Wiczorek. W wyniku wzmiankowany prac badawczych stwierdzono, że stanowiska łączą się, stanowiąc rozległą osadę, którą mocą decyzji WKZ w Zielonej Górze, Delegatura w Gorzowie Wlkp. określono jako Deszczno, stan. 11/13 (por. Kozłowska 2013, s. 52, przyp. 1)¹. W sezonach 2007–2008 prowadzono także badania na stan. nr 14 w Deszcznie, sąsiadującym z pre-

zentowaną osadą od południowego wschodu. Odsłonięto tam osiedle datowane na fazy B₂–D₁ oraz cmentarzysko z faz B₂–C_{1b} okresu wpływów rzymskich (dalej: OWR; Włodarski 2013, s. 254).

Badania wykopaliskowe na stan. 11/13 objęły obszar o powierzchni 3,07 ha (ryc. 2). Odsłonięto 3531 obiektów archeologicznych oraz pozyskano 13.373 fragmentów ceramiki, 3.329 bryłek polepy i 1.650 kości zwierzęcych. Zasadniczy horyzont użytkowania osiedla przypadał na późny okres wpływów rzymskich (dalej POR) i okres wędrówek ludów (dalej OWL). Do tej fazy przyporządkowano 570 obiektów nieruchomych oraz 5.159 ułamków naczyń i 49 innych przedmiotów zabytkowych. Pozostała część materiałów datowana jest na epokę brązu i okres halsztacki² oraz wczesne średniowiecze.

OBIEKTY NIERUCHOME

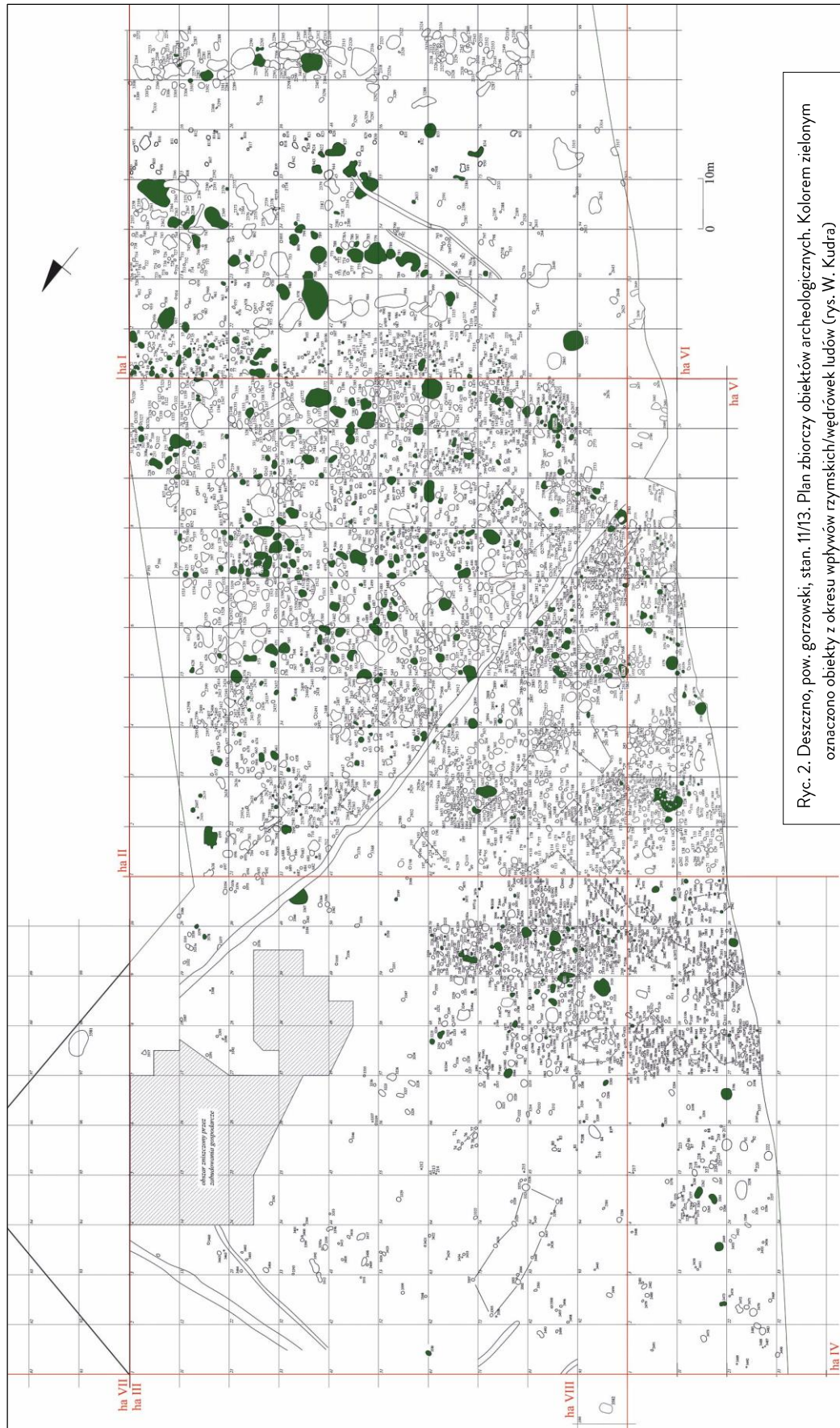
Wśród 570 obiektów datowanych na POR/OWL wyróżniono następujące kategorie funkcjonalne: studnie, piece, ziemianki, paleniska, jamy oraz dołki posłupowe.

Studnie

Odkryto 9 obiektów tej kategorii. W planach charakteryzowały się kształtami najczęściej owalnymi, ewentualnie elipsowatymi. Ich długości wahały się od 458 do 190 cm, a szerokości od 400 do 120 cm. W przekrojach studnie były nieregularne, misowate lub nieckowate o miąższościach od 52 do 170 cm. Ich wypełniska zbudowane były z piasku luźnego z domieszką intensywnej próchnicy. Konstrukcje cembrowin wykonane były w technice zrębowej (ob. 463 – ryc. 3) z desek długości od 160 do 120 cm i szerokości od 45 do 10 cm. Drugi typ to pojedynczy, wydrążony pień drzewny o długości 73 cm (ob. 780 – ryc. 4). Kolejna miała postać drewnianej rury o średnicy 90 cm, wykonanej z klepek o szerokości 10–12 cm, scalonych ze sobą dłuższymi bokami (ob. 2783 – ryc. 5). W trakcie eksploatacji w studniach natrafiano na fragmenty ceramiki (od 1 do 140), kości zwierzęce (od 2 do 391), bryłki polepy (od 2 do 537), a nawet łupiny orzechów laskowych, ułamki wytworów krzemiennych, czy też narzędzia kamienne (gładzik).

¹ Pełne opracowanie wyników badań stanowiska 11/13 w Deszcznie (Kozłowska-Skoczka, Rogalski, Różański 2010) w archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Delegatura w Gorzowie Wielkopolskim.

² Materiały kultury łużyckiej odkryte na stan. 11/13 w Deszcznie zostały opublikowane (Kozłowska 2013).

Ryc. 2. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Plan zbiorczy obiektów archeologicznych. Kolorem zielonym oznaczono obiekty z okresu wpływów rzymskich/wędrówek ludów (rys. W. Kudra)

Fig. 2. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. Dispersion of archaeological features. The features dated to Late Roman Period/Migration Period are marked with green (drawn by W. Kudra)

Ryc. 3. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Konstrukcja zrębowa studni – ob. 463 (fot. B. Rogalski).

Fig. 3. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The log construction of the well – feature 463 (photo by B. Rogalski)

Ryc. 4. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Konstrukcja studni z pnia drzewnego – ob. 780 (fot. B. Rogalski)

Fig. 4. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The trunk construction of the well – feature 780 (photo by B. Rogalski)

Ryc. 5. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Konstrukcja klepkowa studni – ob. 2783 (fot. B. Rogalski)

Fig. 5. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The plank construction of the well – feature 2783 (photo by B. Rogalski)

Ryc. 6. Deszczno, pow. gorzowski,
stan. 11/13. Kamienna konstrukcja
pieca wapienniczego
– ob. 1995
(fot. B. Rogalski)

Fig. 6. Deszczno, Gorzów county,
site 11/13. The stone
construction of lime kiln –
feature 1995
(photo by B. Rogalski)

Ryc. 7. Deszczno, pow. gorzowski,
stan. 11/13. Widoczny
w przekroju pieca wkład mar-
gla – ob. 3579
(fot. B. Rogalski)

Fig. 7. Deszczno, Gorzów county,
site 11/13. Visible in the cross-
section of the kiln contribu-
tion marl
(photo by B. Rogalski)

Ryc. 8. Deszczno, pow. gorzowski,
stan. 11/13. Przekrój przez piec
gospodarczy – ob. 2150
(fot. B. Rogalski)

Fig. 8. Deszczno, Gorzów county,
site 11/13. The cross-section
of oven – feature 2150
(photo by B. Rogalski)

Zalegające na dnie studni (ob. 833) drewno oraz kości zwierzęce sugerują, że została ona intencjonalnie pozbawiona cech używalności przez mieszkańców osiedla lub była wykorzystywana dalej do przechowywania żywności ze względu na niższą temperaturę panującą w jej wnętrzu (Czerniak, Kabaciński 2004, s. 153, 154, 309, ryc. 18).

Studnie stały się typem obiektów archeologicznych powszechnie rejestrowanym na stanowiskach z OWR i OWL, odkąd prowadzone są w Polsce badania szerokopłaszczyznowe na dużych inwestycjach (por. Dobrakowski, Domańska, Lodowski, Noworyta, Romanow 2001, s. 144, ryc. 29: 5). Jako przykład studni budowanych techniką na zrąb wskazać można obiekty z osad w Kolonii-Woli Branieckiej, pow. łódzki, stan. 2 (Moszczyński 2000, s. 203, 206, Abb. 4), czy Kun, pow. turecki, stan. 4, gdzie drewnianą skrzynię dodatkowo wzmocniono kamieniami (Rogalski 2006, s. 141, ryc. 3). Studnie kilku typów konstrukcyjnych znalezione zostały także na osiedlu w Kolonii Orenicach, pow. łę-

czycki, stan. 2-4, a jeden z tych obiektów miał konstrukcję kładową, jak ob. 780 w Deszcznie (Siciński, Stasiak 2004, s. 101).

Licznych i ciekawych analogii spoza ziem polskich dostarcza opracowanie studni odkrytych na osadzie w Berlinie, stan. 1298 (Schirmer 2005). Pochodzą stąd obiekty będące analogiami konstrukcyjnymi dla wszystkich omówionych wyżej przypadków. W Berlinie odkryto trzy studnie o konstrukcji skrzyniowej (Schirmer 2005, s. 98, 122, Taf. 5: 20, 21, 23); trzy dalsze w postaci drewnianych rur z górnymi partiami ujętymi w prostokątne obudowy (typ najrzadszy) datowane radiowęglowo na I w. n. e. (Schirmer 2005, s. 98, 99, 117, Taf. 7: 25-27) oraz 4 okazy zbudowane z klepek (Schirmer 2005, s. 98, 115, Taf. 8: 28-31). Natomiast na osiedlu w Neu Pansow, Lkr. Ostvorpommern natrafiono na zdewastowaną studnię zarzuconą kawałkami drewna, która niezwykle przypominała ob. 833 z Deszczna (Segschneider 2005b, s. 145, Abb. 2).

Ryc. 9. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Szczegół konstrukcji pieca (ob. 2150) – gliniana rura (fot. B. Rogalski)

Fig. 9. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The detail of the construction of the oven (feature 2150) – a clay pipe (photo by B. Rogalski)

Piece

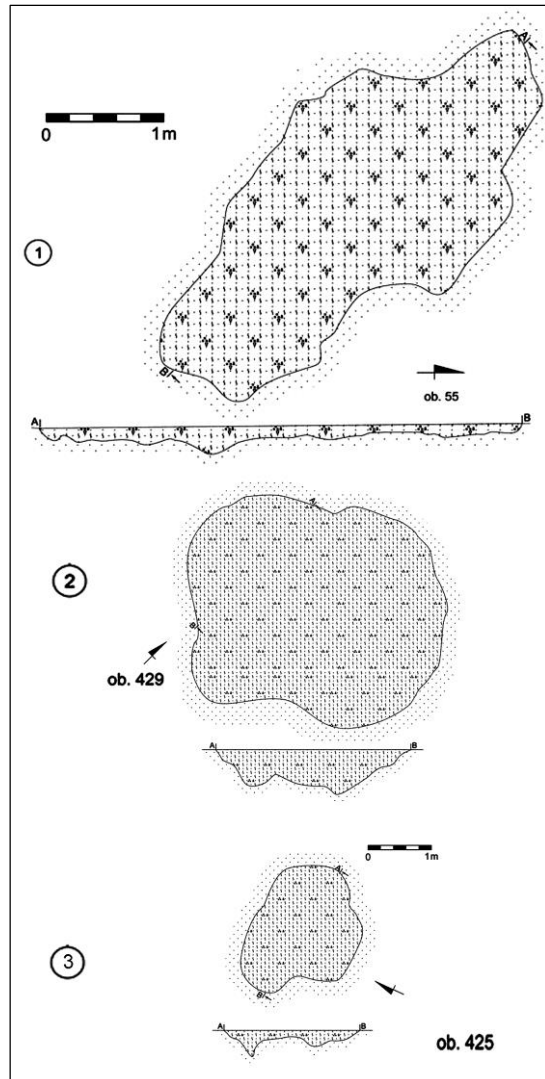
Na stanowisku w Deszcznie odsłonięto cztery tego typu obiekty – w trzech przypadkach były to urządzenia do produkcji wapna, a ostatni z nich służył do celów gospodarczych. Piece wapienniki zbudowane były z dużych, płaskich kamieni polnych (ob. 1995 – ryc. 6), którymi szczelnie wyłożono komorę wypalania. W dwóch przypadkach

konstrukcja kamienna była dodatkowo spojona gliną. Ich wymiary w planach wynosiły od 230 do 182 cm długości i od 153 do 208 cm szerokości. W profilach obiekty te były nieckowate o miąższościach od 58 do 83 cm. O funkcji pieców jako wapienników świadczyły wkłady margla zalegające na ich dnach (ob. 3579 – ryc. 7). W wypełniskach rejestrowano także warstwy intensywnej spalenizny oraz zlasowaną polepę, a także materiał zabytkowy

w postaci nielicznych fragmentów naczyń glinianych (1-3) i pojedynczą kość zwierzęcą.

Osobną kategorię stanowił ob. nr 2150 (ryc. 8), który określono ostatecznie jako piec gospodarczy. Owalny w planie o wymiarach 300 na 300 cm i nieckowaty w profilu osiągającym 140 cm głębokości. Funkcjonalnie piec ten odbiegał od przedstawionych wyżej. Nie zawierał śladów wapna, lecz jedynie intensywną spaleniznę. Jego komorę zbudowano z nieobrobionych, dopasowanych, okrągłych kamieni polnych. Uwagę zwrócił element konstrukcji pieca w formie glinianej rury wkopanej pionowo przy zachodniej krawędzi jego komory (ryc. 9 – oznaczony tabliczką „A”). Nie łączył się on z wnętrzem komory pieca, a raczej nie zachowała się jego część, która tam dochodziła. Jednak czytelna w profilu gruba warstwa polepy stanowić może pozostałości po ruszcie glinianym, co czyniłoby omawiany piec konstrukcją dwukomorową, klasyfikującą go jako piec garncarski. Stan zachowania obiektu nie pozwala na jednoznaczną interpretację jego funkcji, choć w literaturze przedmiotu wymienia się piece, których przeznaczenie ulegało zmianie w trakcie użytkowania. Przykładem jest obiekt tego typu z osiedla w Sługocinku, pow. koniński, stan. 1, który pierwotnie służył do wypału wapna, a następnie do produkcji ceramiki (Makiewicz 2003, s. 153, 338, ryc. 10). W wypełnisku przedstawianego pieca odkryto 34 fragmenty ceramiki, 12 kości zwierzęcych i pojedynczy krzemień.

Piece gospodarcze i wapiennicze są często odkrywane na stanowiskach badanych w szerokim zakresie powierzchniowym. Piec gospodarczy z precyzyjnie wykonaną konstrukcją kamienną wystąpił na osadzie w Żółwinie, pow. międzyrzecki, stan. 8 (Dzieduszycki 1998, s. 407, 412, ryc. 3). Dwa piece tego typu, datowane na stadia B₂–C₂ okresu wpływów rzymskich odkryto na osadzie w Kurowie, pow. bełchatowski, stan. 1 (Machajewski 1995, s. 68, 80). Z badań prowadzonych na dużych inwestycjach wymienić można dużych rozmiarów piec wapienniczy z Barłożna, pow. starogardzki, stan. 121 (Paner, Fudziński, Godon 2006, s. 62, 63, 376, ryc. 51) oraz analogiczny ze Sługocinka, pow. koniński, stan. 1 (Makiewicz 2003, s. 153, 338, ryc. 10) o konstrukcjach zbliżonych do okazów z Deszczna. Na zachód od Odry podobne obiekty rejestrowane są od młodszego okresu przedrzymskiego (Saalow, Schmidt 2009a, s. 101, Abb. 1). Natomiast jeśli chodzi o przeznaczenie wapna uzyskiwanego z tego typu pieców, to należy przychylić się

Ryc. 10. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Plany i profile:
1, 2 – ziemianki, 3 – jama (rys. W. Kudra)

Fig. 10. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The plans and cross-section: 1, 2 – dugouts; 3 – pit (drawn by W. Kudra)

do opinii Justyna Skowrona, że wykorzystywano je w budownictwie, co poświadczają odkrycia z osady w Antoniewie, pow. sochaczewski, stan. 1, gdzie znaleziono fragmenty tynków glinianych z pobiłką wapienną (Skowron 2002).

Budynki zagłębione w grunt (ziemianki)

Do tej grupy funkcjonalnej zakwalifikowano 36 obiektów nieruchomych, które nie wykazywały znacznego zróżnicowania morfologicznego. Ich kształty były nieregularnie owalne lub wydłużone, długości oscylowały w granicach od 527 do 273 cm, a szerokości od 200 do 361 cm. Natomiast głębokości osiągały maksymalnie 48 cm (ryc. 10: 1, 2). Wypełniska budował piasek luźny przemieszany

z niewielką ilością próchnicy oraz spalenizny o znacznej intensywności. W ziemiankach odkrywano zróżnicowane liczebnie serie ceramiki (6–147 fragmentów), polepę (2–12), kości zwierzęce (3–14) oraz w pojedynczych przypadkach żuźle żelazne, przęsłiki czy przedmioty krzemienne.

Liczne analogie dla ziemianek z Deszczna wskazać można na terenach Wielkopolski i Dolnego Śląska, które są najbliższe przestrzennie, ale nie tylko (por. Dobrakowski, Domańska, Łodowski, Noworyta, Romanow 2001, s. 170, ryc. 30, s. 171, ryc. 31). W Płockach, pow. górowski zarejestrowano ziemiankę ludności kultury przeworskiej zbudowaną w konstrukcji słupowej (Wróbel 1992, s. 49, ryc. 4). Ziemianka o nieregularnym kształcie znana jest z osiedla ludności kultury luboszyckiej w No-

wym Dworku, pow. świebodziński, stan. 7 (Garbacz 2005, s. 205, 206, ryc. 5.II). W Koszanowie, pow. kościański, stan. 11 ziemianki (kultura przeworska) o nieregularnych kształtach stanowiły z główny element większych układów, określanymi tam jako zagrody (Wróbel 1995, s. 57–62, ryc. 3, 7). Ziemianki o regularnych zarysach, wiązane z ludnością przeworską, odkryto na osiedlu w Zadowicach, pow. kaliski, stan. 1a (Siciński 1992, s. 63, ryc. 1), a w Piwonicach, pow. kaliski, z fazy V (POR/OWL) użytkowania tego stanowiska pochodzą przykłady ziemianek o kształtach nieregularnych (Dąbrowski 1958, s. 68). Obiekt z układem dołków posłupowych w spągu, analogiczny do ziemianek z Deszczna (ob. 1728), odsłonięto w Kunach, pow. turecki, stan. 4 (Rogalski 2006, s. 145, ryc. 7).

Ryc. 11. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Plan paleniska – ob. 1479 (fot. B. Rogalski)

Fig. 11. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The plan of the hearth – feature 1479 (photo by B. Rogalski)

Paleniska

Do tego zbioru zaklasyfikowano 9 obiektów, o bardzo zbliżonych charakterystykach pod względem form i wielkości. Kształtów z reguły owalnych lub zbliżonych do prostokąta i nieckowatych, nieregularnych profilach. Ich długości wahały się od 100 do 224 cm, a szerokości od 93 do 210 cm. Miąższości maksymalne wynosiły do 32 cm (ryc. 11). Posiadały one bruki kamienne (niektóre zniszczone orką), a ich wypełniska budowała intensywna spalenizna przemieszana z piaskiem luźnym. W trakcie eksploracji natrafiano na nieliczne fragmenty ceramiki (2–8), rzadziej na kości zwierzęce (15–38), polepę (4) i przęsłiki (1).

Liczne paleniska ludności kultury przeworskiej, nawiązujące kształtami do obiektów tej kategorii z Deszczna, znane są w literaturze przedmiotu. Dla przykładu można podać przytaczaną osadę w Piwonicach – paleniska nr 5 lub nr 16, o kształtach owalnych – datowane jednak jeszcze na okres wpływów rzymskich (Dąbrowski 1958, s. 28, s. 41, 65, ryc. 27). Podobne obiekty występowały także w zachodniej Wielkopolsce – w Nowej Wsi, pow. międzyszycki, stan. 1 i 12, ob. 1 (Dzieduszycki, Makiewicz, Sobucki 1998, s. 141, 142, ryc. 18) oraz Żółwinie, stan. 8 (Dzieduszycki 1998, s. 407, 412, ryc. 3).

Jamy

Była to najliczniejsza kategoria obiektów datowanych na POR/OWL odkryta na omawianym osiedlu w Deszcznie – zarejestrowano 349 jam. Grupa ta była bardzo zestandaryzowana pod względem form i wymiarów. W planach rysowały się jako owalne, trójkątne lub wydłużone plamy, o wymiarach od 74 do 210 cm długości i szerokości od 57 do 166 cm. W przekrojach zazwyczaj misowate, nieckowate lub lejkowate i miąższości dochodzącej do 40 cm (ryc. 10: 3). Wypełniska jam zbudowane były z piasku luźnego z domieszką próchnicy i spalenizny. W ich wnętrzach natrafiano na nieliczne zbiory fragmentów ceramiki (2–16), bryłek polepy (1–25) i pojedyncze kości zwierzęce oraz zabytki takie jak fragment kabłąka brązowej sprzączki do pasa czy też przedmioty krzemienne.

Jamy spotykane na osiedlach ludności kultury przeworskiej, co nie jest ewenementem w omawianym okresie (por. Gralak, Nowaczyk, Stanisławski, Wojnicki 2001, s. 201), stanowią najliczniejszą z odkrywanych kategorii. Przeważały liczebnie na wspomnianej osadzie w Nowej Wsi (Dzieduszycki, Makiewicz, Sobucki 1998, s. 138, 141), a także w Piwonicach, we wszystkich wydzielonych dla tego stanowiska okresach użytkowania (Dąbrowski 1958, s. 44, 60, 61, 62).

Dołki postłupowe

W tej grupie funkcjonalnej znalazło się 170 obiektów, które morfologicznie dołki nie odbiegały od znanych w literaturze przedmiotu przykładów. W rzutach poziomych rysowały się one jako okrągłe lub owalne plamy o średnicach nieprzekraczających 50 cm. W profilach zazwyczaj nieckowate lub nieregularnie nieckowate, płytkie, co spowodowane zostało przez intensywną uprawę rolniczą, o głębokościach sięgających maksymalnie 50 cm (ryc. 12). Ich wypełniska budował piasek luźny przemieszany z próchnicą i niekiedy niewielkimi ilościami spalenizny. W trakcie eksploracji z dołków postłupowych pozyskiwano bardzo ubogie serie fragmentów naczyń oraz bryłek polepy.

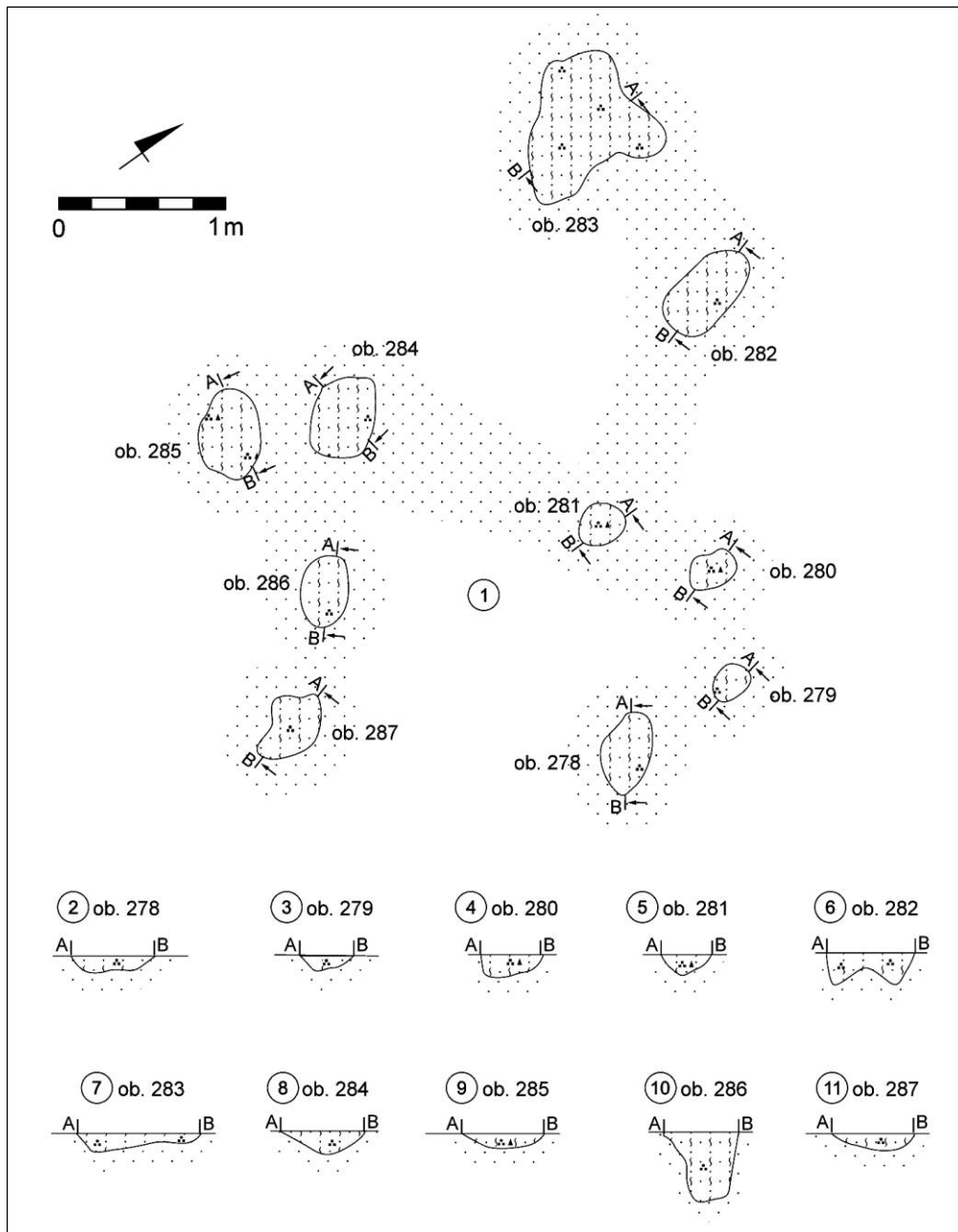
Na podstawie dyspersji obiektów (ryc. 2) z Deszczna wydaje się, że zdecydowana większość dołków postłupowych była funkcjonalnie związana z większymi założeniami. Analizę utrudnia jednak fakt znacznej koncentracji tych obiektów w niektórych częściach stanowiska. Okoliczność ta stwarza zbyt wiele potencjalnych możliwości wytyczania hipotetycznych zarysów konstrukcji słupowych.

Z drugiej strony nie można wykluczyć, że znaczna część dołków postłupowych nie stanowiła elementów składowych większych struktur, lecz funkcjonowała samodzielnie. Przypadki zlokalizowane bez nawiązania do większych układów znane są między innymi z osad w Koszanowie, czy Słopanowie, pow. szamotulski, stan. I (Michałowski 2003, s. 209, 243, ryc. 32, 86). Dołki takie, na podstawie analogii etnologicznych, interpretowane są jako ślady po stogach lub pryzmach układanych wokół pojedynczej, wkopanej w ziemię żerdzi. Zauważyć też należy, że lokalizowane były najczęściej w skupiskach poza osadami lub na ich skrajach (Moszyński 1967, s. 246–248, tabl. XI: 1). Sytuację taką przyjmuje się także w literaturze archeologicznej (Skowron 2004, s. 10, 11, tam dalsza literatura). Przy okazji omawiania dołków postłupowych z Deszczna należy wspomnieć rodzaj ogrodzenia lub opłotowania (ha III ar 100), na które składały się dwa równoległe rzędy dołków częściowo datowane materiałem zabytkowym (ryc. 2). Na terenie Pomorza Przedniego palisadowe ogrodzenie datowane na młodszy okres przedrzymski znane jest z osiedla w Neu Pansow, Lkr. Ostvorpommern (Segeschneider 2005a).

ROZPLANOWANIE OSADY

Przechodząc do omówienia struktury wewnętrznej osiedla z Deszczna należy stwierdzić istnienie koncentracji obiektów (ryc. 2). W skład tych skupisk wchodziły zawsze ziemianki oraz zgrupowane wokół nich jamy, paleniska i dołki postłupowe, a zatem towarzyszące im obiekty gospodarcze/produkcyjne. Jest to sytuacja częsta na osadach omawianego okresu (Michałowski 2003, s. 89). Rozplanowanie omawianej osady charakteryzuje się stosunkowo zwartą zabudową, szczególnie w swojej centralnej części. Należy też przyjąć, że część obiektów nieruchomych, które nie dostarczyły materiałów zabytkowych umożliwiających ich bezpośrednie datowanie jest powiązana z opisywanym horyzontem zasiedlenia stanowiska w Deszcznie (POR/OWL), a w związku z tym gęstość zabudowy uległaby dalszemu wzrostowi.

Analizując rozkład obiektów datowanych na POR/OWL (ryc. 2) można stwierdzić brak regularności. Jak się wydaje odsłonięta część osady to jej strefa produkcyjna na co wskazują kategorie odsłoniętych obiektów – liczne studnie, piece, paleniska, czy bardzo liczne jamy o nieokreślonych funkcjach,

Ryc. 12. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Przykłady dołków postupowych (rys. W. Kudra)

Fig. 12. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The examples of post holes (drawn by W. Kudra)

a także znaleziska przedmiotów związanych z pracami codziennymi: ciężarków tkackich, przęślików czy żaren. Obecność wielu budynków zagłębionych w grunt (ziemianek) nie przeczy temu, gdyż traktować je należy jako obiekty, w których wykonywano czynności rzemieślnicze. Brak przesłanek, by przypisywać im charakter mieszkalny. Dyspersja obiektów wskazuje, że część mieszkalna (nadal nieodkryta) powinna znajdować się na wschód i północny wschód od zbadanej strefy produkcyjnej.

ZABYTKI RUCHOME

Ceramika ręcznie lepiona

Ceramika lepiona ręcznie stanowi zdecydowaną większość w zbiorze źródeł pozyskanych w Deszcznie – łącznie zebrano 5159 fragmentów naczyń glinianych datowanych na POR/OWL. Zespół ten uszeregowano bazując na kryteriach szerokościo-

wo-wysokościowych naczyń w cztery grupy makromorfologiczne według schematu znanego z literatury przedmiotu (Rogalski 2006, s. 141–146).

Grupa I. Smukłe garnki o esowatym profilu.

Relacja wysokości tych naczyń do ich maksymalnej średnicy wynosi od 1,3:1 do 1,5:1. Cechą dystyngującą jest w tym wypadku esowaty profil brzuśca. Nie znaleziono żadnego okazu o pełnej formie. Wylewy garnków tej grupy były bez wyjątku wychylone na zewnątrz o różnie ukształtowanych brzegach (ryc. 13). Naczynia te charakteryzowały się słabym wypałem i były podatne na złamania.

Omówioną wyżej grupę określić należy jako formę charakterystyczną dla POR/OWL, tak pod względem morfologii, jak i technologii, na co zwrócono już uwagę w literaturze przedmiotu (Pazda 1980, s. 222; 1994, s. 58). Analogiczne okazy odkryto na osadzie w Poznaniu-Nowym Mieście, pow. *loco*, stan. 226 (Machajewski 2003a, s. 278, tabl. 1: 2, 4), w Woli Piekarskiej, pow. turecki, stan. 2 (Jaszewska, Łaskiewicz 1994, s. 271, ryc. 1: 9), a także w Nowej Wsi, stan. 1 i 12 (Dzieduszycki, Makiewicz, Sobucki 1998, s. 147, 152, ryc. 21: 24) i Kunach, stan. 4 (Rogalski 2006, s. 147, 150, ryc. 9: 1–2, 4, 12: 1–4). Liczne przykłady garnków nawiązujących formą do grupy I wskazać można także wśród ceramiki z cmentarzysk ludności kultury przeworskiej datowanych na OWL w Szczedrzyku, pow. opolski, Dobrodzieniu-Rędzinie, pow. oleski i Olsztynie, pow. częstochowski (Szydłowski 1974, s. 27, 39, 99, 100; tabl. XLV, XLIV, XLV, XLVI: d, XLVII: b, c, L: e, LVI: k–m, CXXXVIII: d).

Na zachód od Odry ceramikę odpowiadającą typowi I zarejestrowano na cmentarzysku w Perdöhl, Lkr. Ludwigslust-Parchim, stan. 7 datowanym na fazy C₂–E, choć wiodącą formą naczyń były tam wazy (Schuldt 1976, s. 24, 147, tabl. 23: 270, 273; Machajewski 2008, s. 134, ryc. 3). Formy te występują także na szerokim obszarze *Barbaricum*. Z terenów północnej Panonii wskazać można naczynia o esowatym profilu z osiedla w Štúrovie na Słowacji, datowanego na POR/OWL, gdzie stanowiły zdecydowaną większość ceramiki ręcznie lepionej i uznano je za najbardziej charakterystyczny element miejscowego garncarstwa dla naddunajskich terenów Panonii (Beljak, Kolnik 2008, s. 68, 78, 83, fig. 6: 2–5). Proweniencję czeską i środkowoniemiecką przypisuje się także analogicznym garnkom z osady w Lubieszewie, pow. gryficki, stan. 2, datowanym na IV–V w. n. e. (Wołągiewicz 1968, s. 148, 149, ryc. 3: d).

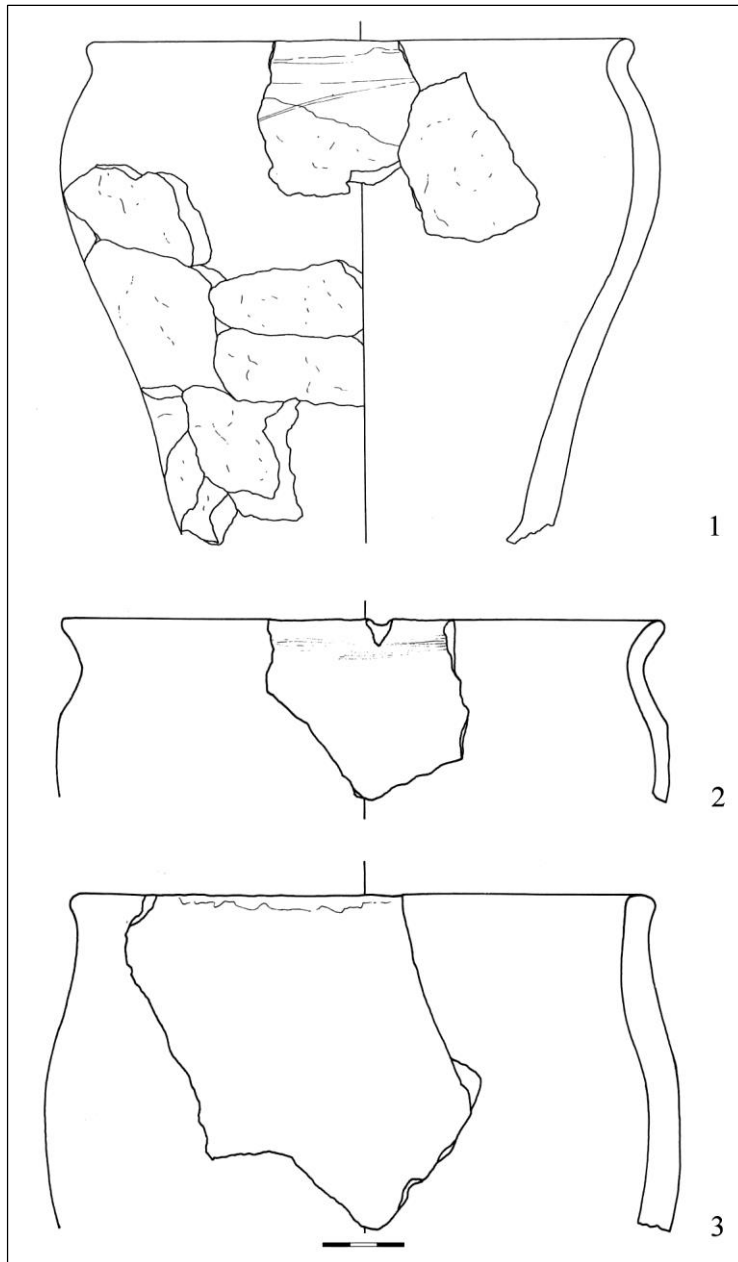
Grupa II. Naczynia misowate. W tym przypadku stosunek wysokości pojemnika do jego maksymalnej szerokości mieścił się w przedziale od 0,6:1 do 0,8:1. Misy są, podobnie jak omówione wyżej garnki, często spotykaną kategorią naczyń na osadach kultury przeworskiej w POR/OWL (Pazda 1980, s. 173, ryc. 33: 3), choć np. w Kunach, stan. 4 odkryto ich zaledwie 5 (Rogalski 2006, s. 143). Typologicznie misy zostały podzielone na dwa główne typy. Pierwszy reprezentują okazy o prostym, łukowatym profilu (ryc. 14: 1, 5–7); drugi to specyficzne niskie, talerzowate misy (ryc. 14: 2, 3, 4).

Misy analogiczne do form typu I odkrytych w Deszcznie występują powszechnie w materiałach osadniczych ludności kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich. Przywołać można okazy z cmentarzyska w Szczedrzyku (Szydłowski 1974, tabl. XLIX: b, g) oraz osiedli w Kunach, stan. 4 (Rogalski 2006, s. 143), Wapniarni, pow. czarnkowsko-trzcianecki, stan. 129 (Machajewski 1999, s. 188, ryc. 3: 10), czy Koszanowa, pow. kościański, stan. 11 (Wróbel 1995, s. 62, ryc. 7: 19, 20). Analogiczne formy można wskazać na wspomnianej już osadzie w Štúrovie na Słowacji (Beljak, Kolnik 2008, s. 73, Fig. 10: 6).

Drugi z wyróżnionych typów – niskie misy talerzowate odznaczały się średnicą około 40 cm. Jest to unikalna forma ceramiki, dla której nie znaleziono analogii w materiałach kultury przeworskiej i na terenach zaodrzańskich. Niskie misy o zbliżonych proporcjach znane są ze stanowisk kultury luboszyckiej (Domański 1982, s. 172, tabl. XXIII: j, tabl. XLI: n). Podobne egzemplarze znane są natomiast z obszarów nadreńskich (Pirling 2002, s. 510, 515, 516, Abb. 15: 15–8, 20: 3–8).

Grupa III. Naczynia wazowate, gdzie stosunek wysokości naczynia do jego maksymalnej szerokości wynosił od 1:1 do 1:1,2. Ich wylewy były najczęściej wychylone na zewnątrz. Ceramika tej grupy była najliczniej reprezentowana w materiałach z Deszczna, gdyż zebrano fragmenty 37 okazów tego typu naczyń.

W omawianym zbiorze wydzielono smukłe wazy odpowiadające naczyniom doniczkowatym, typowym dla OWL na rozległym obszarze *Barbaricum* (Machajewski, Smaruj 2017, s. 147; Machajewski 1992, s. 89, 195, tabl. VII: i–j; Machajewski 2003a, s. 278). Jest to najliczniejsza seria waz z Deszczna – zakwalifikowano tu aż 18 pojemników (ryc. 15: 1–2).

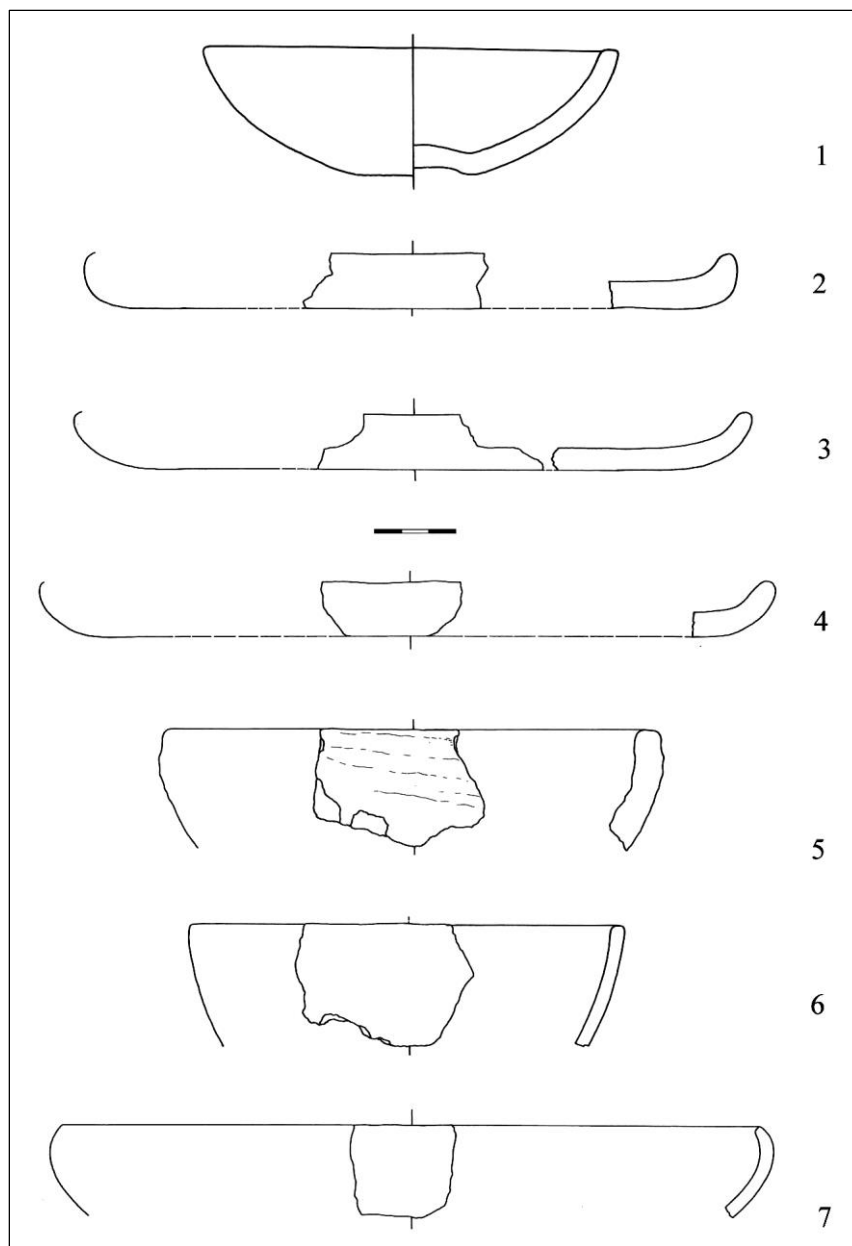

Ryc. 13. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Naczynia grupy I – smukłe garnki o esowatym profilu (rys. W. Kudra)

Fig. 13. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The vessels of group I – S-profiled pots (drawn by W. Kudra)

Wazy doniczkowate stanowią klasyczny wyznacznik stylu POR/OWL w materiałach kultury przeworskiej (Szydlowski 1974, tabl. XLIX: b; Pazda 1980, s. 125, 203, 222, ryc. 20: 18, 41: 3–5, 7, 46: 1–2; Godłowski 1981, s. 71, ryc. 9: 6), ale jest to forma ponadregionalna rejestrowana na rozległych obszarach północnego *Barbaricum*. Z Wielkopolski pochodzą okazy z osiedli w Kunach, stan. 4 (Rogalski 2006, s. 146, ryc. 8: 5), Daniszewie, pow. kolski, stan. 21 (Żychliński 2009, s. 147, ryc. 9: 1, 4) i Gieczu, stan. 21–22, pow. średzki, stan. 21–22 (Żychliński 2008a, s. 445, tabl. XXVI: 11, 12, 13), a także z unikalnego (zbiorowy pochówek

w studni) cmentarzyska w Konarzewie, stan. 5, pow. poznański datowanego dendrochronologicznie na połowę IV w. n. e. (Makiewicz i inni 2008, s. 314, 324, 348, tabl. X). Na Pomorzu Zachodnim wazy doniczkowate występujące w materiałach grupy dębczyńskiej datowane są na schyłek okresu wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów (Machajewski 1992, s. 89, tabl. VII: i–j) i odnotowano je między innymi na osadach w Dębczynie, stan. 3 i Nawinie, stan. 6, pow. białogardzki (Machajewski 1992, s. 207, 222, tabl. XIX: 5, XXXIV: 5). W Meklemburgii formy te wystąpiły na cmentarzysku w Pritzer, Lkr. Ludwigslust-Parchim w zespołach

Ryc. 14. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Naczynia grupy II – naczynia misowate (rys. W. Kudra)

Fig. 14. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The vessels of group II – bowls (drawn by W. Kudra)

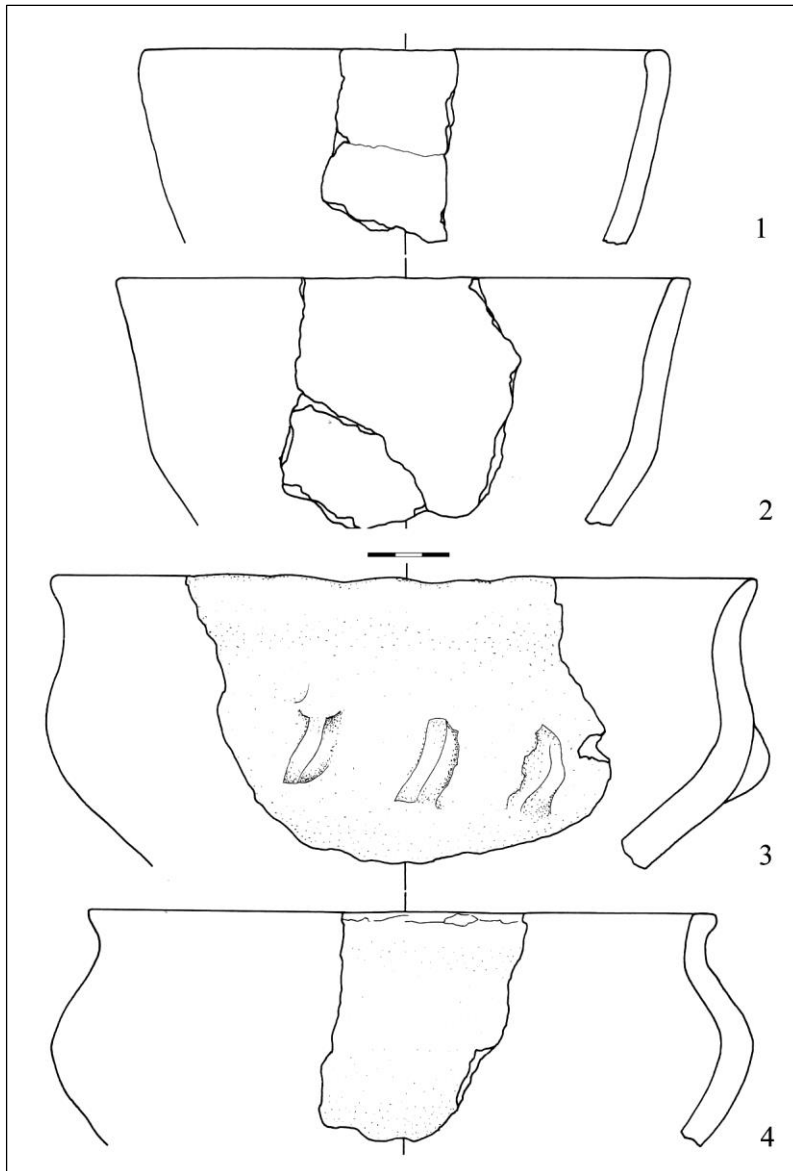
z horyzontu B i C użytkowania tej nekropolii (Schuldt 1955, s. 39, 40, Abb. 175), korelowanymi z fazami C₂–D (Machajewski 2008, s. 134, ryc. 3) oraz w Leisten, Lkr. Ludwigslust-Parchim (Voß 1993, s. 127, Abb. 2: 5).

Kolejna odmianę w grupie naczyń wazowatych stanowią niskie wazy szerokootworowe o esowatym profilu, załomie brzuśca w jego górnej partii oraz wylewie wychylonym na zewnątrz (ryc. 15: 3–4). Włączono tu 9 naczyń.

Omawiana grupa naczyń również określana jest w literaturze przedmiotu jako typowa dla POR/

OWL (Godłowski 1981, s. 71, ryc. 9: 9). Tak datowane są egzemplarze z cmentarzysk w Szczedrzyku oraz Dobrodzieniu-Rędzinie (Szydlowski 1974, tabl. XLIV, XLVI: a, XLVIII: e, CXLIV: a, b); a także z osiedli w Gorszewicach, pow. szamotulski (Machajewski 1997, s. 116, ryc. 10: 3), Goślinowie, pow. gnieźnieński, stan. 3 (Machajewski 2003b, s. 233, ryc. 3: 3, 5), czy Kunach, stan. 4 (Rogalski 2006, s. 151, 162, ryc. 13: 6–7).

Następny typ naczyń wazowatych to formy z dwustożkowatym brzuścem i wylewem wychylonym na zewnątrz o ściętym brzegu. W badanym

Ryc. 15. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Naczynia grypy III – naczynia wazowate (rys. W. Kudra)

Fig. 15. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The vessels of group III – vases (drawn by W. Kudra)

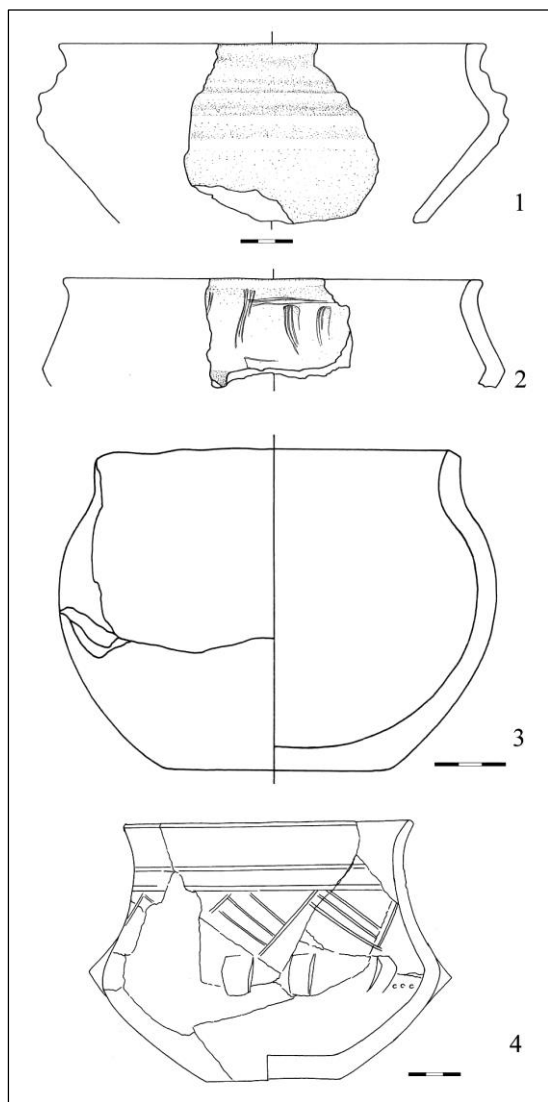
zbiorze wyróżniono 6 egzemplarzy (ryc. 16: 1–2). Analizując tę grupę stwierdzono znaczną standaryzację pod względem cech mikromorfologicznych, co stało się asumptem do uznania ich za naśladownictwa form toczonych na kole (por. Domański 1982, s. 176, tabl. XXVII: y; Godłowski 1981, s. 72).

Naczynia takie występują na znacznym obszarze *Barbaricum*. Przykłady z Wielkopolski można wskazać na cmentarzysku w Radomiu, pow. obornicki, stan. 2 (Skorupka 2005, s. 284, tabl. XXIII: 9) i na osadzie w Gieczu, stan. 21–22 (Żychliński 2008a, s. 392, 393, 423, Tabl. III: B), a także na osiedlu w Piwonicach, stan. 1 (Dąbrowski 1958, s. 297–300, tabl. VIII: 8, IX: 12). Na Ziemi Lubuskiej formy takie odkryto na osadzie w Nowej Wsi, stan. 1 i 12 (Dzieduszycki, Makiewicz, Sobucki

1998, s. 152, ryc. 20: 20, 26: 17). Wazy dwustożkowate znane są także z Dolnego Śląska (Pazda 1980, s. 202, 221, ryc. 41: 6, 46: 1) i Podlasia – z cmentarzyska w Cecelach, pow. siemiatycki (Jaskanis 1996, s. 43, 154, Taf. XXXV: 283: 5). Na obszarach położonych na zachód od Odry analogie z POR/OWL wskazać można na osadzie w Herzsprung, Lkr. Ueckermark, stan. 3 (Schuster 2004, Taf. 87: 1) oraz na cmentarzysku w Grünow, Lkr. Mecklenburgische Seeplatte (Voß 1993, s. 154, 159, Abb. 20: 11).

Pozostałe 5 okazów waz z Deszczna uznano za przypadki szczególne. Pierwszy to okaz o cylindrycznej szyjce i wylewie wychylonym na zewnątrz; 2 dalsze to wazy z kulistymi brzuściami, niskimi szyjkami i wylewami wychylonymi na zewnątrz

(ryc. 16: 3). Kolejna waza posiadała dwustożkowaty brzusec i kolankowate ucho łączące załom z wylewem, a następna to waza o niskim załomie dwustożkowatego brzuśca i wysokiej, rozchylającej się szyjce (ryc. 16: 4); ostatni okaz to niskie, miniaturowe naczynie cylindryczne.

Ryc. 16. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Naczynia grupy III – naczynia wazowate (rys. W. Kudra)

Fig. 16. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The vessels of group III – vases (drawn by W. Kudra)

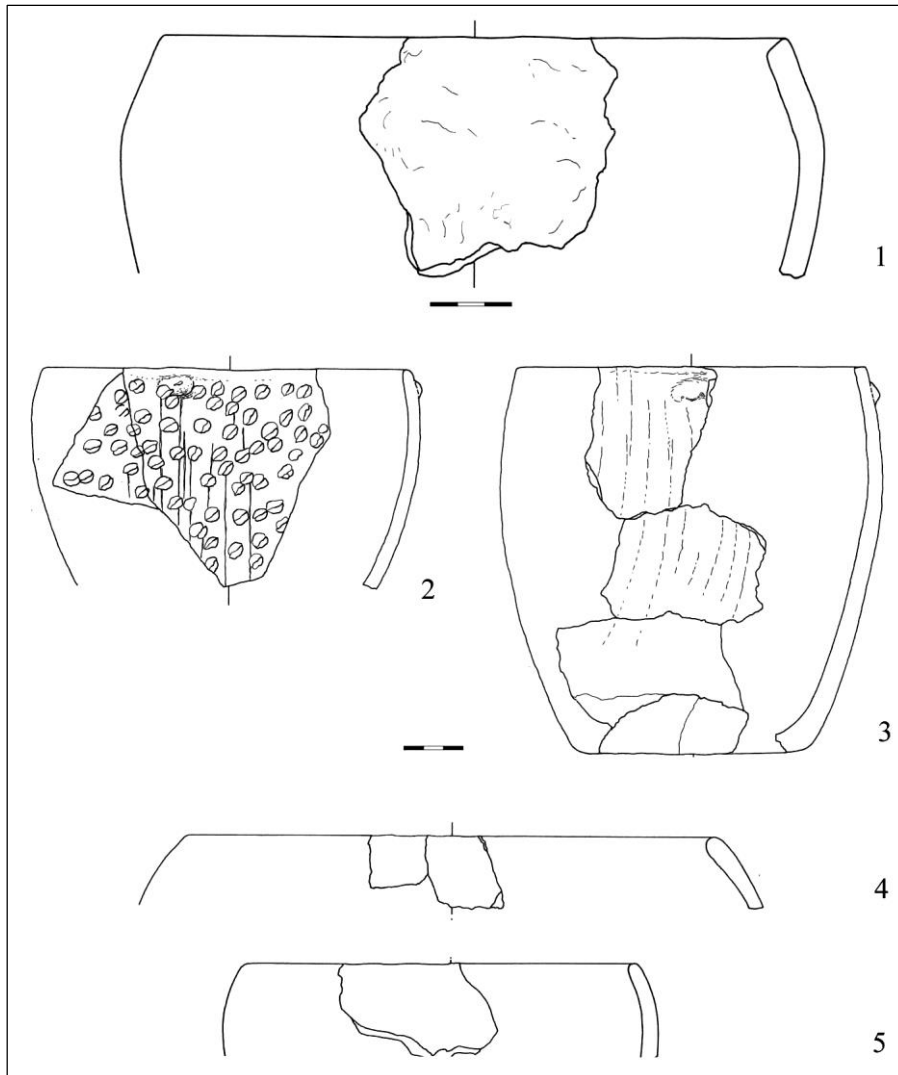
Grupa IV. Garnki jajowate o wylewach nachylonych do wnętrza. Zarejestrowano 16 okazów tej grupy (ryc. 17: 1–5). Naczynia te różniły się między sobą wysokością umieszczenia załomu brzuśca – w górnej jego części lub też w połowie. Naczynia tej grupy są szeroko rozpowszechnione. Z Wielkopolski znane są między innymi z osady w Kunach,

stan. 4 (Rogalski 2006, s. 150, ryc. 12: 5), z Woli Piekarskiej, stan. 2 (Jaszewska, Łaszkiewicz 1994, s. 271, ryc. 1: 10), z Piwoniec, począwszy od II fazy aż po jej schyłek (Dąbrowski 1958, tabl. X: 9, XV: 14, XXIX: 4, 11, XXXIV: 2, 3), z Poznania-Nowego Miasta, stan. 226 (Machajewski 2003a, s. 278, tabl. 1: 7–9) oraz Koszanowa, stan. 11 (Wróbel 1995, s. 62, ryc. 7: 5). Analogiczne formy znane są także z inwentarzy ludności kultury luboszyckiej (Domański 1982, s. 177, tabl. XXVIII: m). Na Dolnym Śląsku naczynia takie wystąpiły na osiedlu w Płoskach, pow. górowski (Wróbel 1992, s. 50, ryc. 5: 10, 118, 19), a w Polsce środkowej w materiałach z Kolonii-Woli Branickiej, pow. zgierski, stan. 2 datowanych już na V w. n. e. (Moszczyński 2000, s. 211, 212, ryc. 7: 4, 6). Garnki o prostej, jajowatej formie i wylewie nachylonym do wnętrza spotykane są powszechnie także na terenach zaodrzańskich (por. Schuster 2004, Taf. 74: 24; 75: 2, 3, 5; 86: 19, 20, 21; Voß 1993, s. 128, 131, Abb. 2: 1, 3, 4: 12).

Reasumując powyższy przegląd form naczyń z Deszczna należy stwierdzić, że są typowe dla POR i OWL w *Barbaricum*. Naczynia wazowate (grupa III) stanowią najliczniejszą serię ceramiki na omawianym stanowisku, które to formy o podobnej morfologii dominowały również w materiałach z Perdöhl i Pritzler, Lkr. Ludwigslust-Parchim (Schuldt 1955, s. 15; 1976, s. 24); Plänitz, Lkr. Ostprignitz-Ruppin (Hegewisch 2007, s. 113), Leisten, Lkr. Ludwigslust-Parchim (Voß 1993, s. 159), czy Herzsprung, Lkr. Ueckermark, stan. 3, gdzie łączono je jednoznacznie z tradycją nadłabską faz C₁–C₂ (Schuster 2004, s. 101). Obecność tej ceramiki w Deszcznie, podobnie jak w przypadku stanowisk grupy dębczyńskiej (por. Machajewski 1992, s. 79–84) stanowi wynik oddziaływania tradycji nadłabskiej. Ze stylistyką kultury przeworskiej wiązać zapewne należy licznie rejestrowane w Deszcznie smukłe garnki esowate (grupa I) o wysokich, jak i krótkich, wychylonych wylewach. Naczynia donicowate, garnki jajowate oraz misy uznać należy za formy interregionalne. Należy zatem stwierdzić, że ceramika z osady w Deszcznie, stan. 11/13 jest heterogeniczna kulturowo.

Zdobnictwo

Ceramika ręcznie lepiona znaleziona na osadzie z POR/OWL z Deszczna w większości nie była zdobiona. Elementy ornamentowane osiągnęły poziom 13,84% fragmentów naczyń. Wyróżnić jednak można dwie zasadnicze techniki zdobienia.

Ryc. 17. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Naczynia grupy IV – garnki jajowate o wylewach zachylonych do wnętrza (rys. W. Kudra)

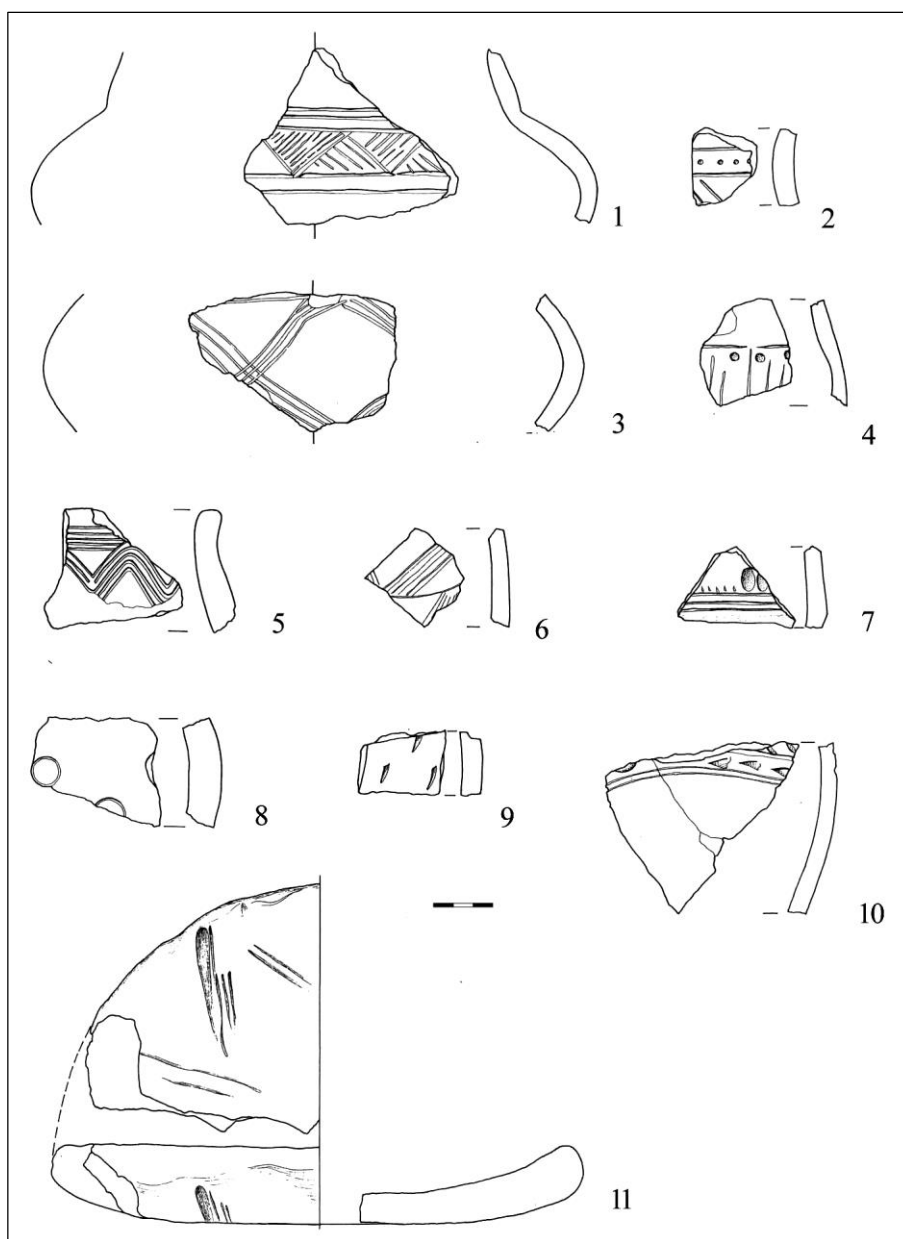
Fig. 17. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The vessels of group II – egg-shaped pots posts with rims bent inside (drawn by W. Kudra)

Pierwsza grupa to zdobienia plastyczne w postaci różnie ukształtowanych i różnie umieszczanych guzów (ryc. 15: 3, 16: 4, 17: 3) oraz pojedynczej listwy plastycznej.

Guzy są niezwykle charakterystycznym elementem zdobniczym dla ceramiki z POR i OWL (Gołdowski 1981, s. 70, 71, ryc. 9: 3). Analogiczne okazy jak z Deszczna pochodzą z nekropolii w Luboszytach, pow. krośnieński, stan. 1 (Domański 1982, s. 153, 161, 179, 182, 183, tabl. IV: a, XII: g, XXX: c, XXXIII: d, XXXIV: b). Liczne przykłady takich zdobień pochodzą z cmentarzysk schyłkowej fazy kultury przeworskiej w Szczedrzyku oraz Dobrodzieniu-Rędzinie (Szydłowski 1974, tabl. L: a, b, d, g, h; LXIII, CXXXV: c, CXXXVI: b–e, CXLI: c, e).

Grupę drugą zdobień, zdecydowanie liczniejszą tworzą wszelkie ornamenty wykonane techniką ryćcia i odciskania na powierzchniach naczyń. Wskazać tu można poziome i pionowe linie proste, do tego w układach skośnych i łukowatych, tworzące bardziej skomplikowane motywy (ryc. 16: 4; 18: 1, 6); wielokrotne linie faliste (ryc. 18: 3, 5). W dalszej kolejności dołki palcowe i paznokciowe (ryc. 17: 2), punkty odciskane (ryc. 18: 2, 4), zdobienie pędzlem (ryc. 18: 11) oraz ornament stempelkowy w różnych wariantach kształtów stempli (ryc. 18: 7–10).

Przedstawione powyżej rodzaje zdobień posiadają analogie na innych współczesnych osadzie w Deszcznie stanowiskach. Na cmentarzysku w Dobrodzieniu-Rędzinie natrafiono na liczną

Ryc. 18. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Wybór ornamentyki (rys. W. Kudra)

Fig. 18. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The selection of ornamentation (drawn by W. Kudra)

ornamentykę wykonaną linią rytą (Szydłowski 1974, tabl. XXXIII: g, h, l, m, XXXIV: a, c, e, CXXXVIII: g, CXLIII: g). Podobne materiały datowane na POR i OWL pochodzą z obszaru grupy dębczyńskiej (Machajewski 1992, s. 198, tabl. X), czy z Ziemi Wkrzańskiej (Schuster 2004, Taf. 81: 10; 83: 10). Zdobienie horyzontalne, dookolne linią rytą faliście znane jest z osady w Jankowie, stan. 45-49, pow. łęczycki, którą datuje się dendrochronologicznie materiałem ze studni na POR/OWL (Gąssowski, Jurkiewicz 2004, s. 134, 135, ryc. 4: 1). Technika zdobienia pędzelkiem,

względnie grzebykiem była stosowana na cmentarzysku w Plänitz (Hegewitch 2007, s. 91, 92, Abb. 78: 35) oraz na osadzie w Herzsprung (Schuster 2004, s. 95, Abb. 37: 17). Z obszaru kultury przeworskiej można wymienić materiały z osiedla we Wrocławiu-Widawie, stan. 17, pow. *loco* (Bohr 2014, s. 180). Ornamentyka stempelkowa analogiczna do okazów z Deszczna i datowana na POR/OWL została między innymi odnotowana na Pomorzu (Machajewski 2001, s. 362, Abb. 2: 1), Ziemi Wkrzańskiej (Schuster 2004, s. 95, Abb. 38: 14) i w Meklemburgii (Saalow, Schmidt 2009b,

s. 131, Abb. 13). Materiały z osiedla w Jankowie, stan. 45-49 zawierały między innymi ceramikę zdobioną odciskami klina drewnianego (Gąssowski, Jurkiewicz 2004, s. 134, ryc. 4: 6). Ceramika ornamentowana w ten sposób występuje również w inwentarzach grupy dębczyńskiej na Pomorzu (Machajewski 2008, s. 145, Abb. 14: 4, tam dalsza literatura) i w Meklemburgii (Hegewisch 2007, s. 93). Natomiast odnotowane w Deszcznie zdobienie odciskami palcowymi/paznokciowymi nie posiada waloru datującego (np. Godłowski 1977, s. 127, tabl. XXXII: 1).

Podsumowując rozważania dotyczące zdobniczości naczyń z POR/OWL odkrytych w Deszcznie należy stwierdzić, że nie odbiegało ono od ornamentyki spotykanej w materiałach ze współczesnych stanowisk.

Technologia

Zbiór ceramiki ręcznie lepionej z Deszczna poddano analizie technologicznej zgodnie ze standardami stosowanymi w literaturze przedmiotu, co pozwoliło ustalić, że cały analizowany zbiór fragmentów ceramiki klasyfikuje się do II grupy technologicznej, czyli ceramiki średniościennej, o grubości ścianek w przedziale 0,6–0,9 cm. Nawet naczynia, które charakteryzowały się znaczącą estetyką nie odznaczały się cienkościennością, którą uznać można za cechę charakterystyczną w OWR dla tzw. ceramiki stołowej. Drugim wiodącym odkryciem jest zdecydowana dominacja ceramiki chropowatej – 72,38% analizowanego zbioru. Ponadto w masie ceramicznej stwierdzono bardzo wysoką frekwencję średnioziarnistej domieszki mineralnej – aż 91,11% oraz znaczącą przewagę przełamów dwubarwnych – 70,95%. Jeśli chodzi o barwę powierzchni zewnętrznych badanych ułamków to były one w zdecydowanej przewadze brunatne, w tonacji ciemnej – 70,04%. Powierzchnie wewnętrzne także były brunatne – 71,72%, jednak znacznie ciemniejsze, przechodzące niejednokrotnie niemal w czerń.

Powyższa charakterystyka wydaje się być dość typowa dla ceramiki ręcznie lepionej z POR/OWL. Podobne spectrum cech uzyskano dla materiałów z osad w Kunach, stan. 4 (Rogalski 2006, s. 146), Gieczu, stan. 21-22 i Cieślach, stan. 11, pow. poznański (Żychliński 2008b) oraz Jankowie, stan. 45-49 (Gąssowski, Jurkiewicz 2004, s. 130, 131).

Ceramika wykonana na kole garncarskim

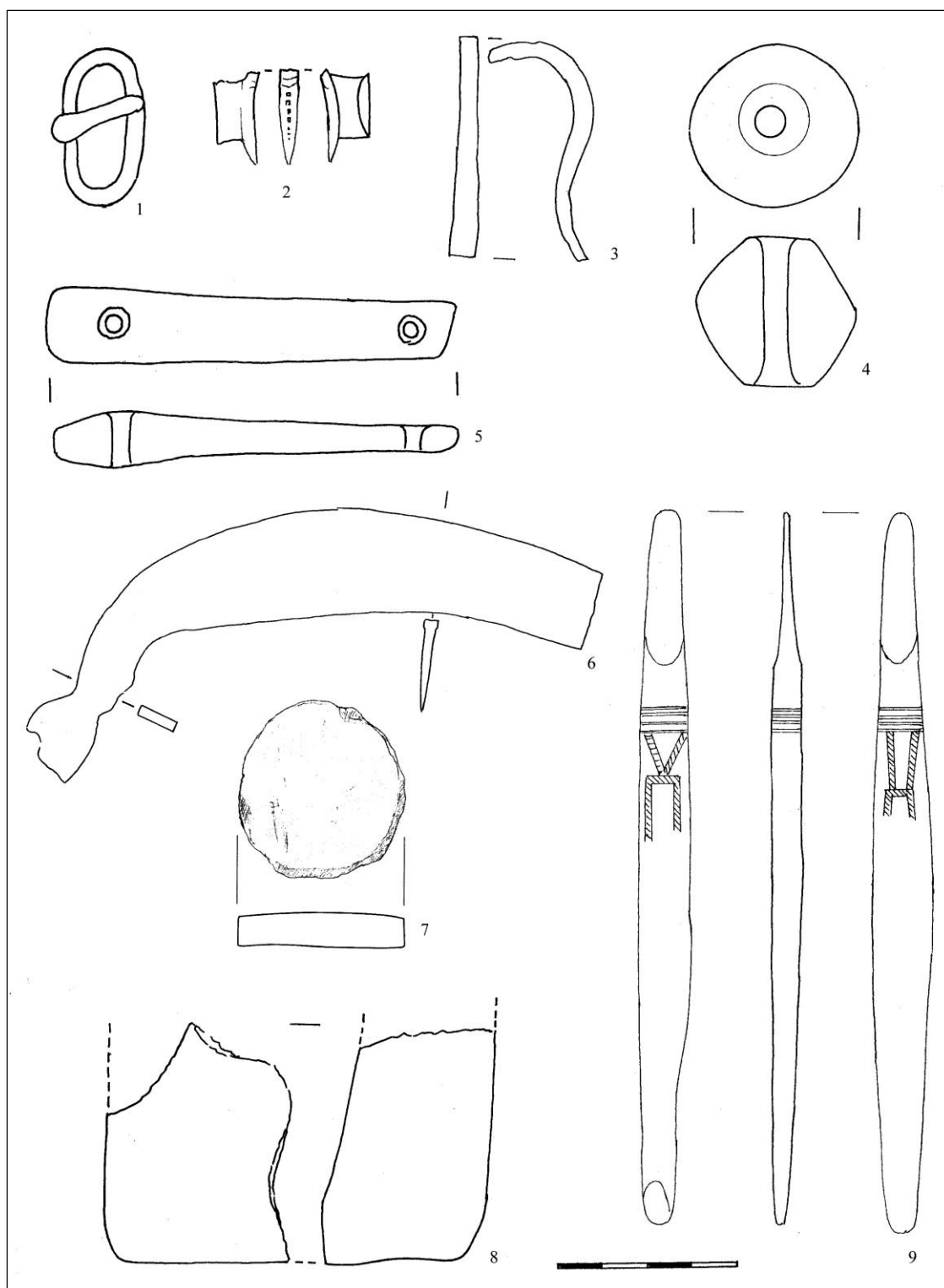
Ceramika wykonana z pomocą koła garncarskiego to niewielki zbiór 5 fragmentów. Przypomnieć należy, że w regionie rejestrowano dotąd nieliczne stanowiska z tego rodzaju ceramiką (Domański 2008, s. 154, ryc. 3; Hegewisch 2008, s. 68, Abb. 1).

W omawianej serii ceramiki wskazać można dwie kategorie technologiczne. Cztery fragmenty naczyń odpowiadają tzw. ceramice „pseudośredniowiecznej”. Badaniom nad tą kategorią poświęcona jest bogata literatura, w tym polemiczna (Domański 2005, s. 259, 260; Machajewski, Pietrzak 2008, s. 239; Makiewicz 2005, tam dalsza literatura), a analogie wskazać można między innymi wśród materiałów z osad w Poznaniu-Nowym Mieście, stan. 226 (Machajewski, Pietrzak 2008, s. 239), Gieczu, stan. 21-22 i Cieślach, stan. 11 (osiedla funkcjonujące w głąb OWL – Żychliński 2008b, s. 353, 359), Jakuszowicach, stan. 7, pow. kazimierski (Rodzińska-Nowak 2000, s. 197–199, ryc. 2: 4), czy w Kolonii-Woli Braniewskiej, stan. 2 (Moszczyński 2000, s. 211, 214, Abb. 7: 1, 8). W dwóch ostatnich przypadkach ceramika ta datowana jest zasadniczo na V w. n.e. (Moszczyński 2000, s. 212; Rodzińska-Nowak 2000, s. 197, 198, tam dalsza literatura).

Ostatni odkryty w Deszcznie fragment ceramiki wykonanej na kole to ułamek stromego wylewu znalezionej w warstwie, którego stan zachowania uniemożliwia jednoznaczną identyfikację formy.

Przedmioty metalowe

Zabytki żelazne reprezentuje silnie skorodowana żelazna sprzączka do pasa (ryc. 19: 1), która nawiązuje morfologicznie do typu H9 według Renaty Madydy-Legutko, datowanego na POR/OWL (Madyda-Legutko 1986, s. 62, 63, Taf. 18: 9); fragment zapinki brązowej – nóżka z pochewką, zdobione rzędem wypukłych guzków wzdłuż kabłąka na wysokości pochewki (ryc. 19: 2), niepozwalający na dokładną identyfikację typologiczną i datowany ogólnie na okres wpływów rzymskich. Druga z zapinek, żelazna, zachowała się w postaci skorodowanego kabłąka (ryc. 19: 3) najbliższego formą do typu Almgren 162. Narzędzia żelazne reprezentuje 8 nożyków, w tym jeden o sierpowatym kształcie (ryc. 19: 6), nawiązujący formą do narzędzi typu sierp/koser (Stąporek 2007, s. 205). Takie formy pojawiają się już w młodszej przedrzymskiej (Wołągiewicz 1997, s. 11, tabl. IX: 76: f).

Ryc. 19. Deszczno, pow. gorzowski, stan. 11/13. Wybór zabytków wydzielonych: 1, 3, 6 – żelazo; 2 – brąz; 4, 7, 8 – glina; 5 – kamień; 9 – kość (rys. W. Kudra)

Fig. 19. Deszczno, Gorzów county, site 11/13. The selection of other artefacts: 1, 3, 6 – iron; 2 – bronze; 4, 7, 8 – clay; 5 – stone; 9 – bone (drawn by W. Kudra)

Przedmioty kamienne

Na zbiór 32 narzędzi kamiennych z POR/OWL ze stanowiska składa się 7 oselek, w tym okaz kształtu sztabkowatego z dwoma nawierconymi na końcach otworkami (ryc. 19: 5), znajdujący analogie na stanowiskach kultury przeworskiej (Bohr 2014, s. 184, 225, ryc. 32: 6), 2 kule kamienne, które można interpretować jako rozcieracze żaren nieckowatych – znane z osiedli kultury przeworskiej (Moszczyński 2009, s. 54, 55) oraz 23 nieokreślone przedmioty.

Wytwory gliniane

Na przedmioty związane z rękodzielnictwem składa się 16 przedmiotów tkackich, w tym okaz z piaskowca (ryc. 19: 4). Jest to grupa zabytków pozbawiona cech datujących i powszechnie rejestrowana na osadach z POWR/OWL (por. Rogalski 2006, s. 157, ryc. 19: 3–7). Fragment tygla odlewniczego (ryc. 19: 8) – ułamek wysokiego naczynia o stromych proporcjach, lejowatym kształcie i trójkątnym lub czworobocznym przekroju, z graniastym wnętrzem. Cechy te odpowiadają charakterystyce tygli odlewniczych nie tylko z OWR, ale ogólnie pradziejowych (Bochnak 2000, s. 91, 92, 99, ryc. 3, s. 100, ryc. 4: 1). Dwa krążki ceramiczne (ryc. 19: 7), stanowiące kategorię źródeł o niejasnej proveniencji i funkcji (Prochowicz 1999, s. 310, 311; Bohr 2014, s. 193, tam dalsza literatura).

Przedmioty kościane

Na stanowisku w Deszcznie natrafiono na 2 przedmioty kościane: fragment łyżwy oraz ornamentowany przedmiot – narzędzie w formie dłuta o szerokiej, płaskiej części pracującej (ryc. 19: 9). Podobny wytwór, także nieznanego przeznaczenia znany jest z osady datowanej na OWL w Sorte Muld na Bornholmie (Schuster 2004, s. 165).

WNIOSKI KOŃCOWE

Zaprezentowana osada z Deszczna może być datowana na POR/OWL na podstawie analizowanego materiału zabytkowego, którego chronologia umieszczana jest w przedziale faz C–D. Przemieszczają za tym formy typowe dla OWL, przede wszystkim odkryte naczynia wazowate oraz garnki wraz ornamentem stempelkowych i guzami.

Interpretacja przynależności kulturowej społeczności użytkującej omawiane osiedle w Deszcznie jest problematyczna ze względu na niedostateczny jak dotąd stan rozpoznania osadnictwa OWR i OWL w regionie (Rogalski 2017, s. 244, tam dalsza literatura). Czynnikiem, który dodatkowo utrudnia interpretację kulturową jest nakładanie się w dorzeczu dolnej Warty i na środkowym Nadodrzu kolejnych nurtów ekspansji tradycji przeworskiej i wielbarskiej od młodszego okresu przedrzymskiego począwszy (Rogalski 2017, s. 244–246; Tyszler 2010, s. 820, tam dalsza literatura). Obok bogatych materiałów kultury przeworskiej (np. Nowa Wieś, stan. 1 i 12 – Dzieduszycki, Makiewicz, Sobucki 1998) datowanych od młodszego okresu przedrzymskiego aż po okres wędrówek ludów, znane są stąd przykłady równie intensywnego osadnictwa kultury wielbarskiej (Machajewski 2012, s. 411; Schuster 2007, s. 436).

Adresy Autorów:

dr Bartłomiej Rogalski
Dział Archeologii
Muzeum Narodowego w Szczecinie
ul. Staromłyńska 27
70-561 Szczecin
e-mail: b.rogalski@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0003-4710-9882

dr Daniel Żychliński
APB THOR Sp. z o.o.
al. W. Reymonta 21
62-200 Gniezno
e-mail: d.zychlinski@apbthor.pl

LITERATURA:

BELJAK J., KOLNIK T.

2008 *Germanic settlement from Late Roman and Early Migration Periods in Štúrovo*, [w:] *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, red. B. Niezabitowska-Wiśniewska,

M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski, Lublin, s. 63–85.

BOCHNAK T.

2000 *Tygły odlewnicze znalezione na terenie osady w Jakuszowicach, gm. Kazimierza Wielka, stan. 2, woj. świętokrzyskie*, [w:] *Superiores Barbari. Księga pamiątko-*

- wa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego, red. R. Madyda-Legutko, T. Bochnak, Kraków, s. 81-100.
- BOHR M.
- 2014 *Zabytki ruchome kultury przeworskiej*, [w:] *Obozowska, osady, wsie*, Wrocław-Widawa 17, red. R. Masłojć, Wrocław, s. 159-233.
- CZERNIAK L., KABACIŃSKI J.
- 2004 *Archeologiczne badania ratownicze Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu na autostradzie A-1 i A-2 w Wielkopolsce i na Kujawach w roku 2001 i 2004*, [w:] *Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, seria B: Materiały Archeologiczne, Raport 2001-2002 Wstępne Wyniki Badań Archeologicznych w Strefie Budowy Autostrad w Polsce za lata 2001-2002*, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 109-185.
- DĄBROWSKI K.
- 1958 *Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach, pow. Kalisz, „Materiały Starożytne”*, tom IV, s. 7-90.
- DOBRAKOWSKI M., DOMAŃSKA J., LODOWSKI J., NOWORYTA E., ROMANOW K.
- 2001 *Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych na stanowiskach Polwica 4 i 5 oraz Skrzypnik 8, gm. Domaniów, woj. dolnośląskie, przy budowie autostrady A-4*, [w:] *Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, seria B: Materiały Archeologiczne, Raport 96-99 Wstępne Wyniki Badań Archeologicznych w Strefie Budowy Autostrad w Polsce za lata 1996-1999*, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 130-185.
- DOMAŃSKI G.
- 1982 *Cmentarzysko w Luboszycach (II-IV w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- 2005 *Ceramika z okresu wędrówek ludów na Śląsku*, [w:] *Archeologia o początkach Słowian*, red. P. Kaczanowski, M. Parczewski, Kraków, s. 253-266.
- 2008 *Napływ naczyń ceramicznych na obszar dorzecza Odry i Wisły w okresie wpływów rzymskich*, [w:] *Labor et patientia. Studia archaeologica Stanisłao Pazda dedicata*, red. A. Błażejowski, Wrocław, s. 151-163.
- DZIEDUSZYCKI W.
- 1998 *Żółwin, st. 8, gmina Międzyrzecz, GAZ nr 66, AZP 51-15:110*, [w:] *Archeologiczne Badania Ratownicze wzdłuż Trasy Gazociągu Tranzytowego, Tom I „Ziemia Lubuska”*, red. R. Mazurowski, Poznań, s. 403-419.
- DZIEDUSZYCKI W., MAKIEWICZ T., SOBUCKI A.
- 1998 *Nowa Wieś, st. 1 i 12, gmina Bledzew, GAZ nr 43/43a, AZP 51-12:7 i 55. Badania wykopaliskowe*, [w:] *Archeologiczne Badania Ratownicze wzdłuż Trasy Gazociągu Tranzytowego, Tom I „Ziemia Lubuska”*, red. R. Mazurowski, Poznań, s. 117-195.
- GARBACZ K.
- 2005 *Obiekty z okresu rzymskiego odkryte na wielokulturowej osadzie w Nowym Dworcu, stan. 7, gm. Świebodzin, woj. lubuskie, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”*, t. 7, s. 199-219.
- GĄSOWSKI J., JURKIEWICZ B.
- 2004 *Osiedle kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Jankowie, gm. Piątek, woj. łódzkie, stan. 45-49*, [w:] *Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, seria B: Materiały Archeologiczne, Raport 2001-2002. Wstępne Wyniki Badań Archeologicznych w Strefie Budowy Autostrad w Polsce za lata 2001-2002*, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 129-137.
- GODŁOWSKI K.
- 1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 4, s. 7-234.
- 1981 *Kultura przeworska*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej, Późny okres lateński i okres wpływów rzymskich*, t. V, red. J. Wielowiejski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 57-135.
- GRALAK T., NOWACZYK W., STANISŁAWSKI A., WOJNICKI T.
- 2001 *Badania archeologiczne na trasie budowy autostrady A-4 na stanowisku Wojkowice 15, woj. dolnośląskie*, [w:] *Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, seria B: Materiały Archeologiczne, Raport 96-99 Wstępne Wyniki Badań Archeologicznych w Strefie Budowy Autostrad w Polsce za lata 1996-1999*, red. Z. Bukowski, s. 196-214.
- HEGEWISCH M.
- 2007 *Plänitz. Ein Kaiser- und völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Kreis Osprignitz-Ruppin*, „Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie”, Bd. 7.
- 2008 *Zu den Anfängen germanischer Drehscheibenkeramik im Westen der Germania magna*, [w:] *Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum*, red. A. Błażejowski, Wrocław, s. 67-103.
- JASKANIS J.
- 1996 *Cecel. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Kraków.
- JASZEWSKA A., ŁASZKIEWICZ T.
- 1994 *Wola Piekarska 2 – z badań nad ceramiką siwą w Wielkopolsce*, „Kultura Przeworska”, t. I, Lublin, s. 263-280.
- KONDRACKI J.
- 2000 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
- KOZŁOWSKA D.
- 2013 *Osada ludności kultury łużyckiej w Deszcznie, pow. Gorzów Wielkopolski, „Materiały Zachodniopomorskie”*, Nowa Seria 9, s. 51-100.
- KOZŁOWSKA-SKOCZKA D., ROGALSKI B., RÓŻAŃSKI A.
- 2010 *Wyniki Badań Archeologicznych na stanowisku Deszczno 11/13 (S3-24/25), gm. loco, pow. Gorzów Wlkp., woj. lubuskie. Badania ratownicze na trasie drogi ekspresowej S3 (Odcinek Gorzów Wlkp.-Międzyrzecz Płn.)*, Poznań (maszynopis w archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Delegatura w Gorzowie Wielkopolskim).
- MACHAJEWSKI H.
- 1992 *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań.
- 1995 *Osada ludności kultury przeworskiej na stanowisku w Kucowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków Trybunalski, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”*, t. 37-38, s. 65-139.
- 1997 *Z badań nad kulturą przeworską w Wielkopolsce północnej*, „Kultura Przeworska”, t. III, s. 97-116.
- 1999 *Osada z późnego okresu rzymskiego w Wapniarni, powiat czarnkowsko-trzcianecki, stanowisko 129, „Kultura Przeworska”*, t. IV, s. 181-191.

- 2001 *Die stempelverzierte Keramik in Westpommern*, [w:] „...Trans albi fluvium”. Forschungen zur vörrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie, red. M. Meyer, Rahden/Westf., s. 359-386.
- 2003a *Metalowe okucie końca pasa z osady kultury przeworskiej w Poznaniu-Nowym Mieście*, [w:] Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. Bursche A., Ciołek R., Warszawa, s. 277-284.
- 2003b *Starożytni hutnicy z Pojezierza Gnieźnieńskiego*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski”, t. II, s. 226-238.
- 2008 *Südzone des Ostseebeckens und der Elbekulturbereich in der späten römischen Kaiserzeit und in der frühen Stufe der Völkerwanderungszeit*, [w:] The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period, red. B. Niezabitowska-Wisniewska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski, Lublin, s. 131-159.
- 2012 *Ze studiów nad formami osad z okresu rzymskiego w dorzeczu dolnej Odry. Przykład osady z Czarnowa, pow. pyrzycki, woj. zachodniopomorskie*, [w:] Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej, red. A. Jaszewska, Zielona Góra, s. 403-414.
- MACHAJEWSKI H., PIETRZAK R.
- 2008 *Ze studiów nad ceramiką naczyniową kultury przeworskiej z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów w Wielkopolsce*, [w:] Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum, red. A. Błażejowski, Wrocław, s. 225-251.
- MACHAJEWSKI H., SMARUJ A.
- 2017 *Osada z okresu wpływów rzymskich w Goślinowie, stan. 3, woj. wielkopolskie*, „Fontes Archaeologici Poniensis”, t. 53, s. 145-176.
- MADYDA-LEGUTKO R.
- 1986 *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, „BAR International Series”, 360, Oxford.
- MAKIEWICZ T.
- 2001 *Scheibengedrehte „graue” Keramik in Grosspolen*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift”, Jg. 42, s. 85-108.
- 2003 *Archeologiczne badania ratownicze Centrum Badań Archeologicznych w Poznaniu na trasach autostrad A-1 i A-2 w 2000 roku*, [w:] Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (d. Zeszyty ORBA), seria B: Materiały Archeologiczne, Raport 2000. Wstępne wyniki badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za rok 2000, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 140-158.
- 2005 *O tak zwanej ceramice pseudośredniowiecznej w Polsce*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15/2, s. 169-186.
- MAKIEWICZ T., KACZOR W., KRAPIEC M., MAKOWIECKI D., MIŁOSZ E., POLCYN M.
- 2008 *Studnia – cmentarzysko z okresu wędrówek ludów w obrębie kompleksu osadniczego w Konarzewie (stan. 5), pow. Poznań Ziemi. Nowy typ cmentarzyska kultury przeworskiej*, [w:] Kultura Przeworska. Odkrycia-Interpretacje-Hipotezy, tom II, red. J. Skowron, M. Olędzki, Łódź, s. 299-355.
- MICHAŁOWSKI A.
- 2003 *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*, Poznań.
- MOSZCZYŃSKI J.
- 2000 *Jung- und spätkaiserzeitliche Brunnen in der Siedlung Kolonia-Wola Branicka in Zentralpolen*, [w:] Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa, red. M. Mączyńska, T. Grabarczyk, Łódź, s. 202-216.
- 2009 *Zespół osadniczy kultury przeworskiej na stanowisku 1-4 w Wiktorowie, pow. Zgierz, woj. łódzkie*, „Via Archaeologica Lodzensis”, 2, Łódź.
- MOSZYŃSKI K.
- 1967 *Kultura ludowa Słowian 1. Kultura materialna*, Warszawa.
- PANER H., FUDZIŃSKI M., GODON K.
- 2006 *Ratownicze badania archeologiczne w obrębie autostrady A1 na terenie województwa pomorskiego w latach 2003-2004. Autostrada A1 Gdańsk-Toruń*, [w:] Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, seria B: Materiały Archeologiczne, Raport 2003-2004 Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2003-2004, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 67-78.
- PAZDA S.
- 1980 *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, Wrocław.
- 1994 *Brzeski rejon starożytnego hutnictwa żelaza (IV-V w. n. e.)*, „Kultura Przeworska”, t. I, Lublin, s. 241-261.
- PIRLING R.
- 2002 *Busta aus Krefeld-Gellep*, „Germania”, Jg. 80: 2, s. 491-527.
- PROCHOWICZ R. J.
- 1999 *Krażki ceramiczne ze skorup naczyń kultury przeworskiej*, [w:] COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin, red. J. Andrzejowski, Warszawa, s. 307-318.
- ROGAŁSKI B.
- 2006 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Kunach, pow. Turek, stan. 4 w latach 2002-2003 na trasie autostrady A2*, [w:] Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (d. Zeszyty ORBA), seria B: Materiały Archeologiczne. Raport 2003-2004, tom 1, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 139-170.
- 2017 *Dolne Nadodrze w okresie wpływów rzymskich – wpływy i nurty kulturowe*, [w:] Pradoliny pomorskich rzek. Kontakty kulturowe i handlowe w pradziejach i wczesnym średniowieczu, red. M. Fudziński, W. Świętosławski, W. Chudziak, Gdańsk, s. 239-272.
- RODZIŃSKA-NOWAK J.
- 2000 *Zur Möglichkeit der Deutung der Siedlungsmaterialien der Przeworsk Kultur aus spätester Phase der römischen Kaiserzeit und die Frühvölkerwanderungszeit*, [w:] Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa, red. T. Grabarczyk, M. Mączyńska, Łódź, s. 193-201.
- SAALOW L., SCHMIDT J.-P.
- 2009a *Von Kalkbrennen, Töpferei und Eisenschmieden – Fundplätze der vorrömischen Eisenzeit im Verlauf des*

- Rügenzubringers, [w:] *Archäologische Entdeckungen in Mecklenburg-Vorpommern. Kulturlandschaft zwischen Recknitz und Oderhaff*, red. U. M. Meier, H. Gräffin von Schmettow, J.-P. Schmidt, Schwerin, s. 101-106.
- 2009b *Viele Häuser, wenige Gräber-Ausgrabungen zur römischen Kaiserzeit im Verlauf der Bundesstrasse B96n*, [w:] *Archäologische Entdeckungen in Mecklenburg-Vorpommern. Kulturlandschaft zwischen Recknitz und Oderhaff*, red. U. M. Meier, H. Gräffin von Schmettow, J.-P. Schmidt, Schwerin, s. 123-132.
- SCHIRMER K.
- 2005 *Die Brunnen der germanischen Siedlung von Berlin-Biesdorf, Habichtshorst*, [w:] *Miscellanea Archaeologica II. Festschrift für Heinz Seyer*, red. J. Haspel, W. Menghin, Berlin, s. 98-118.
- SCHULDT E.
- 1955 *Pritzier, ein Urnenfriedhof der späten römischen Kaiserzeit in Mecklenburg*, Berlin.
- 1976 *Perdöhl. Ein Urnenfriedhof der späten Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Mecklenburg*, Berlin.
- SCHUSTER J.
- 2004 *Herzprung. Eine kaiserzeitliche bis völkerwanderungszeitliche Siedlung in der Ueckermark*, „Berliner Archäologische Forschungen”, t. 11.
- 2007 *Wpływy wielbarskie na zachód od Odry*, [w:] *Nowe Materiały i Interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 433-456.
- SEGSCHNEIDER M.
- 2005a *Pfahl an Pfahl an Pfahl... – Eine Palisade der vorrömischen Eisenzeit bei Neu Pansow, Lkr. Ostvorpommern*, [w:] *Die Autobahn A20 – Norddeutschlands längste Ausgrabung. Archäologische Forschungen auf der Trasse zwischen Lübeck und Stettin*, red. U. M. Meier, Schwerin, s. 83-84.
- 2005b *Kein Flachs – Eine Flachsbreche und andere seltene Holzfunde aus Neu Pansow, Lkr. Ostvorpommern*, [w:] *Die Autobahn A20 – Norddeutschlands längste Ausgrabung. Archäologische Forschungen auf der Trasse zwischen Lübeck und Stettin*, red. U. M. Meier, Schwerin, s. 145-146.
- SICIŃSKI W., STASIAK W.
- 2004 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w miejscowości Kolonia Orenice, stan. 2-4, gm. Piątek, woj. łódzkie (nr 57-59 na mapie zbiorczej) w 2002 roku*, [w:] *Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, seria B: Materiały Archeologiczne, Raport 2001-2002 Wstępne Wyniki Badań Archeologicznych w Strefie Budowy Autostrad w Polsce za lata 2001-2002*, red. Z. Bukowski, s. 95-106.
- SICIŃSKI W.
- 1992 *Sprawozdanie z badań na osadzie kultury przeworskiej w Wadowicach na stan. 1a, woj. Kaliskie, w latach 1988-1991*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, s. 59-66.
- SKORUPKA T.
- 2005 *Osadnictwo z okresu przedrzymskiego, rzymskiego i wędrówek ludów (od połowy III w p.n.e. do VI w. n.e.) na Ziemi Obornicko-Rogozińskiej*, [w:] *Archeologia powiatu obornickiego*, red. T. Skorupka, Poznań, s. 237-313.
- SKOWRON J.
- 2002 *Tynki wapienne i naczynia z „polewą” wapienną z osady kultury przeworskiej w Antoniewie, stan. 1, woj. mazowieckie. Przyczynek do badań nad wykorzystaniem wapna w młodszym okresie przedrzymskim*, „Archeologia Polski”, t. XLVII: 2002, z. 1-2, s. 291-244.
- 2004 *O funkcji niektórych budowli słupowych w osadach ludności kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura przeworska. Odkrycia – Interpretacje – Hipotezy*, red. M. Olędzki, J. Skowron, Łódź, s. 9-23.
- STĄPOREK M.
- 2007 *Z problematyki kontaktów między Pomorzem a Skandynawią na przełomie er (I wiek p.n.e.–I wiek n.e.)*, [w:] *Nowe Materiały i Interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 199-209.
- SZYDŁOWSKI J.
- 1974 *Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńskiego*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, t. 11.
- TYSZLER L.
- 2010 *Panna z Deszczna, terra sigillata z cmentarzyska pod Gorzowem Wielkopolskim* [w:] *Terra Barbaria. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, red. A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster, Łódź-Warszawa, s. 819-827.
- VOß H.-U.
- 1993 *Kaiser- und frühvölkerwanderungszeitliche Gräber aus Leisten, Kreis Lübz, und Grünow, Kreis Neustrelitz. Ein Beitrag zur Besiedlung Mecklenburg-Vorpommern im 3.-5. Jh. u. Z.*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, 1992, s. 125-186.
- WŁODARSKI T.
- 2013 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na wielokulturowej osadzie oraz cmentarzysku z okresu rzymskiego w Deszcznie, stanowisko 14, gm. loco, woj. lubuskie*, „Raport 8 (2007-2008)”, t. 2, s. 245-265.
- WOŁĄGIEWICZ R.
- 1968 *Wstępne wyniki badań w Lubieszewie, pow. Gryfice, w latach 1964-1968*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XIV, s. 141-152.
- 1997 *Lubieszewo. Materiały do studiów nad kulturą społeczności Pomorza Zachodniego w okresie od IV w. p.n.e. do I w. n.e.*, Szczecin.
- WRÓBEL M.
- 1992 *Badania osady ludności kultury przeworskiej w Płoskach, stan. 3, gm. Wąsosz, woj. leszczyńskie, w latach 1988-1990*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, s. 45-57.
- 1995 *Ratownicze badania wykopaliskowe na wielokulturowym stanowisku nr 11 w Koszanowie, gm. Śmigiel, woj. leszczyńskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 3, s. 55-66.
- ŻYCHLIŃSKI D.
- 2008a *Ceramika naczyniowa z okresu wędrówek ludów z osady ludności kultury przeworskiej w Gieczu, pow. Środa Wielkopolska, stanowisko 21-22*, [w:] *Kultura Przeworska. Odkrycia-Interpretacje-Hipotezy*, tom II, red. J. Skowron, M. Olędzki, Łódź, s. 383-452.

- 2008b *Giecz i Cieśle – osady ludności kultury przeworskiej z okresu wędrówek ludów w Wielkopolsce*, [w:] *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů (Archeologie barbarů 2007)*, red. E. Droberjar, B. Komoróczy, D. Vachútová, Brno, s. 345-388.
- 2009 *Osada ludności kultury przeworskiej z okresu wędrówek ludów na stanowisku 21 w Daniszewie, pow. Koło*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 10, s. 135-156.

Marcin Krzepkowski, Magdalena Zawol

DWIE WCZESNOŚREDNIOWIECZNE ZAPINKI PODKOWIASTE ZE ZBIORÓW PRYWATNYCH STANISŁAWA PIJANOWSKIEGO Z GŁUCHEJ PUSZCZY

TWO EARLY MEDIEVAL HORSESHOE BROOCHES FROM THE PRIVATE COLLECTION OF STANISŁAW PIJANOWSKI OF GŁUCHA PUSZCZA

Abstrakt: Wśród zbiorów zgromadzonych przez Stanisława Pijanowskiego w Głuchej Puszczy, liczną grupę stanowiły zabytki archeologiczne. W zespole eksponatów datowanych na okres wczesnośredniowieczny wyróżniały się dwie zapinki podkowiaste. Pierwsza z nich, uznawana obecnie za zaginioną, to żelazna (?) ozdoba o nieustalonej proveniencji. Drugi okaz, zachowany do dziś, to kabłąk zakończony gadzimi głowami. Ozdobę, związaną ze środowiskiem bałtyjskim, można datować na XI-XIII w. Ze względu na brak jakiejkolwiek dokumentacji dotyczącej wyrobu, nie sposób określić w jaki sposób i kiedy dotarł on do Wielkopolski.

Słowa kluczowe: Bałtowie, zapinka zoomorficzna, ozdoby wczesnośredniowieczne, Głucha Puszcza

Abstract: Among the collections of Stanisław Pijanowski in Głucha Puszcza the large group were archaeological artefacts. In the assemblage dated to the early medieval period 2 horseshoe brooches stood out. The first, currently considered lost, the iron (?) brooch of unknown provenance. The second specimen, preserved to this day, the bail completed by reptilian heads. Artefact was connected with Balts and dated to XI-XIII century. In the absence of any documentation concerning these artefacts it is impossible to determine how and when they reached to Wielkopolska.

Key words: the Balts, zoomorphic brooch, early medieval ornaments, Głucha Puszcza

Zabytki archeologiczne pozostające w rękach prywatnych rzadko bywają przedmiotem opracowań, a informacje o nich sporadycznie tylko trafiają do obiegu naukowego.

W leśniczówce Głucha Puszcza nieopodal Orchowa, w powiecie mogileńskim, Stanisław Pijanowski – inżynier leśnik (1922-2010), zgromadził jeden z bogatszych i bardziej znanych wielotematycznych zbiorów prywatnych, już w latach 60. XX wieku szacowany na około 30 tysięcy przedmiotów. Znajdowały się tu liczne starodruki i rękopisy

(m. in. manuskrypty Jana Kilińskiego i Juliana Ursyna Niemcewicza), rzeźby sakralne i ludowe, zbiór numizmatyczny i sfragistyczny (około 2 tysięcy eksponatów), kolekcja broni oraz liczne okazy przyrodnicze. Pewną część dorobku zbieracza stanowiły zabytki archeologiczne datowane od schyłkowego paleolitu po okres nowożytny, pochodzące głównie z przypadkowych odkryć (ryc. 1). Wśród zabytków wczesnośredniowiecznych, bezsprzecznie najcenniejszy był hełm z nosalem wyłowiony w 1969 roku z Jeziora Orchowskiego, datowany na

Ryc. 1. Wybrane zabytki archeologiczne ze zbiorów w Głuchej Puszczy (1. połowa lat 70. XX w.). Wśród nich zapinki podkowiaste i militaria z Jeziora Orchowskiego (fot. S. Pijanowski, Archiwum Głuchej Puszczy)

Fig. 1. The selected archaeological artefacts from the collection of Głucha Puszcza (1st half of 70s.). Among them, horse-shoe-shaped brooches and military from Lake Orchowskie (photo by S. Pijanowski, Archive of Głucha Puszcza)

XI-XII wiek oraz inne militaria pochodzące z tego akwenu (groty włóczni, żelazce topora).

Leżąca na Szlaku Piastowskim leśniczówka, przez kilkadziesiąt lat była często odwiedzana przez zorganizowane grupy wycieczkowe i turystów indywidualnych, chętnie podejmowanych przez gościnnego gospodarza, znakomitego zresztą gawędziarza.

Od końca lat 80. XX wieku, liczba odwiedzających leśniczówkę – muzeum malała, w końcu zbiory przestano udostępniać zainteresowanym. Coraz poważniejsze problemy zdrowotne i finansowe zmusiły Stanisława Pijanowskiego do sprzedaży najcenniejszych przedmiotów, wiele eksponatów zaginęło też w nieznanych bliżej okolicznościach. Należy zaznaczyć, że twórca zbioru nigdy nie zdołał w pełni skatalogować zebranych przed-

miotów a pomimo propozycji składanych przez wielu badaczy, tylko nieliczne eksponaty doczekały się fachowych opracowań. Po śmierci leśnika, znacznie uszczuplone, lecz nadal wartościowe zbiory, odziedziczył jego siostrzeniec, który zdecydował o przekazaniu ich do Mieściska – rodzinnej miejscowości zmarłego pasjonata¹.

W niniejszym artykule przedstawiamy dwie wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste, przechowywane niegdyś w Głuchej Puszczy². Ozdoby tego typu pełniły funkcję klamry spinającej szaty (zarówno w strojach męskich, jak i żeńskich) i były charakterystyczne dla terenów bałtyjskich i skandynawskich. Nieliczne okazy notowane na ziemiach polskich związane są z osadnictwem pruskim lub też docierały jako importy (Kóčka-Krenz 1993, s. 128; Olejarz 2011, s. 231, 244-248).

¹ W 2013 roku, Gminna Biblioteka Publiczna im. Czesława Chruszczewskiego w Mieścisku wraz z Muzeum Regionalnym w Wągrowcu realizowały projekt „Głucha Puszcza – opracowanie zabytków archeologicznych”. Zadanie to, mające na celu skatalogowanie zabytków archeologicznych oraz cyfryzację dotyczącej ich dokumentacji, otrzymało dofinansowanie ze środków

Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

² Ozdoby te uwzględniono w publikacji poświęconej zabytkom archeologicznym ze zbiorów S. Pijanowskiego (Dębski, Krzepakowski 2013, s. 79; Chachlikowski i in. 2013, s. 192).

Pierwszy omówiony tu okaz, znany jest nam jedynie z fotografii wykonanej w latach 70. XX wieku (ryc. 1, 2). Dzięki ujęciu przedstawiającemu zapinkę razem z zachowanymi do dziś zabytkami, można w przybliżeniu określić wymiary ozdoby. Opisywany egzemplarz posiadał kolisty kabłąk o średnicy zewnętrznej wynoszącej około 4,7 cm, wykonany ze spłaszczonego, prostokątnego lub płasko wypukłego pręta o maksymalnej szerokości 0,6 cm, zwężającego się ku wywiniętym do góry zakończeniom. Sposób ułożenia zabytku (spodnią częścią do góry) uniemożliwia określenie sposobu opracowania zakończeń, nie można też stwierdzić, czy był to okaz zdobiony. Integralną częścią zapinki była szpila długości około 5,7 cm.

Ryc. 2. Zaginiona zapinka podkowiasta ze zbiorów
S. Pijanowskiego (fot. Archiwum Głuchej Puszczy).

Fig. 2. Lost horseshoe-shaped brooch from the collection of
S. Pijanowski (photo from Archive of Głucha Puszcza)

Drugim zabytkiem jest zapinka zoomorficzna zachowana w postaci masywnego, owalnego kabłąka (wymiarzy zewnętrzne: 6,6×6,1 cm) zwężającego się ku obu końcom, o półowalnym przekroju poprzecznym (ryc. 3, 4)³.

Na kabłąku, po stronie zewnętrznej (górnej), czytelne są niezbyt starannie wykonane ukośne żłobki. Wygięte zakończenia przedstawiają głowy zwierzęce z otwartymi szczękami ze schematycznie oddanymi zębami i z wystającymi, spiczastymi uszami. Na górnych i dolnych częściach szczęk, po obu stronach łbów, umieszczono koliste wgłębienia. Jedne – przedstawiające gadzie oczy – umieszczone są pod spiczastymi uszami, drugie – większe – na pogrubionych i zaokrąglonych końcach paszczy. Nieco mniejsze wgłębienia zdobią dolną i górną część otwartych szczęk. Zapinka podkowiasta z Głuchej Puszczy została wykonana techniką odlewu, o czym świadczą, zachowane na jej powierzchni, drobne pęcherzyki gazowe. Zapewne, jak w przypadku zapinek guzkowatych i w tym zastosowano metodę odlewu na „wosk tracony” (Łukasiak 1999, s. 258).

Okrągłe wgłębienia na otwartych gadzich szczękach zostały prawdopodobnie wykonane za pomocą puncy (ryc. 4). Można przypuszczać, że na końcowym etapie produkcji ozdobę poddano polerowaniu, jednak ślady tego zabiegu zostały zatarte przez korozję powstałą w wyniku długotrwałego zalegania w ziemi.

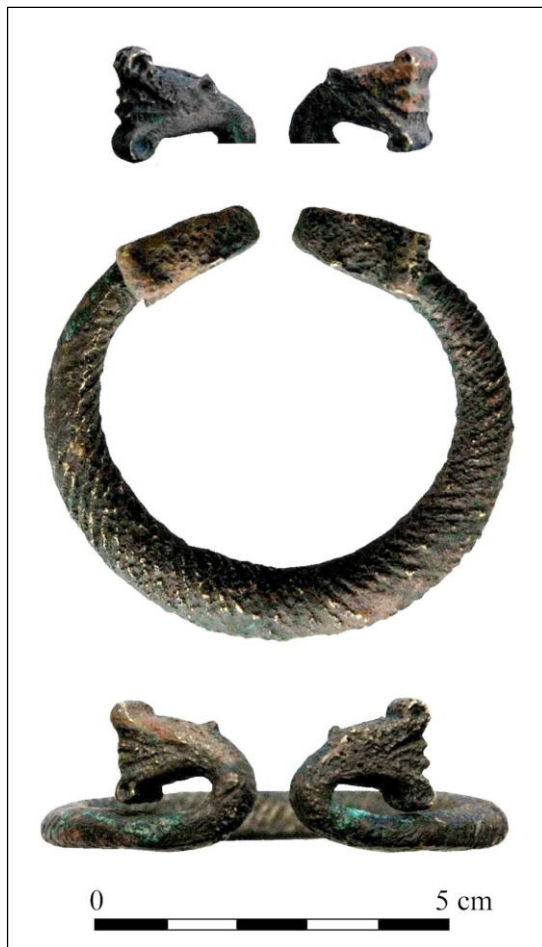
Jak wykazały badania metaloznawcze, przedmiot wykonano ze stopu miedzi (84,457%) cyny (6,548%), cynku (4,329%), z niewielką domieszką ołowiu (1,636%)⁴.

Przedstawiany tu okaz należy zaliczyć do grupy zapinek z zoomorficznymi zakończeniami. Ozdoby tego typu pojawiły się na terenach zajętych przez osadnictwo bałtyjskie już pod koniec X stulecia, jednak najliczniej występowały w XI-XIII wieku. Charakteryzuje je specyficzny sposób opracowania zakończeń w postaci różnego typu schematycznych i abstrakcyjnych przedstawień gadzich głów. Taką konwencję szczególnie upodobali sobie Kurowie, którzy wywarli ogromny wpływ na rozwój i kształtowanie się stylu zoomorficznego wśród innych plemion bałtyjskich (Bliujienė 2001, s. 212,

³ Zabytek ten, podczas porządkowania i katalogowania zbioru S. Pijanowskiego, otrzymał numer inwentarzowy A-2013-225.

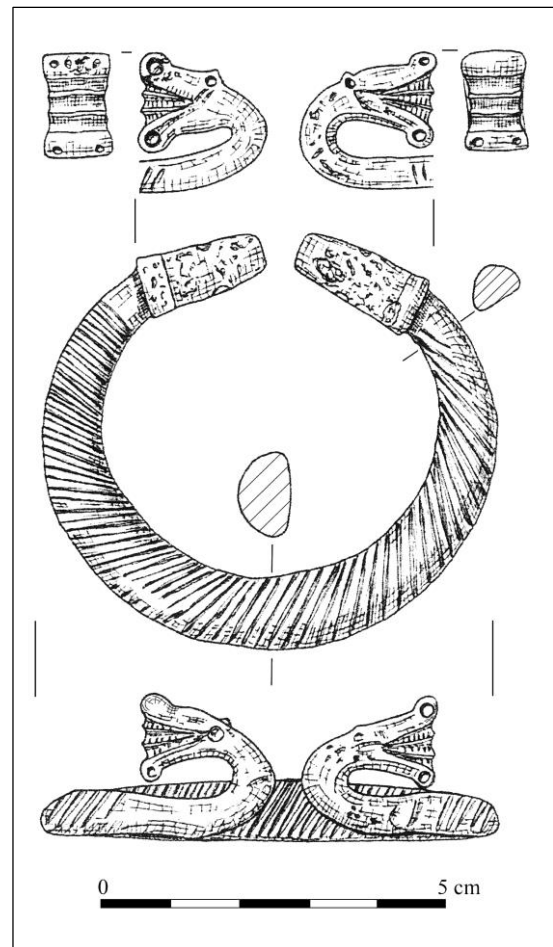
⁴ Pozostałe składniki stopu to: siarka (1,225%), krzem (0,930%), antymon (0,184%), srebro (0,073%), arsen (0,024%), fosfor (0,021%), nikiel (0,014%), żelazo (0,013%), tytan

(0,012%), chrom (0,004%) i cyrkon (0,004%). Analizę wykonano w Laboratorium Analiz Instrumentalnych WASTE-LAB w Poznańskim Parku Naukowo-Technologicznym.

Ryc. 3. Zapinka zoomorficzna ze zbiorów S. Pijanowskiego w Głuchej Puszczy (fot. M. Krzepakowski)

Fig. 3. Zoomorphic brooch from the collection of S. Pijanowski (photo by M. Krzepakowski)

Ryc. 4. Zapinka zoomorficzna ze zbiorów S. Pijanowskiego w Głuchej Puszczy (rys. M. Krzepakowski)

Fig. 4. Zoomorphic brooch from the collection of S. Pijanowski (drawn by M. Krzepakowski)

213, 222). Tradycja noszenia zapinek podkowiastych z zoomorficznymi zakończeniami wśród tych ludów zachowała się na Litwie aż do XVII wieku (Bliujienė 2001, s. 215).

Ze względu na formę i różnice w stylistyce, wydzielono dwie zasadnicze odmiany zapinek zoomorficznych. Pierwszą kategorię, do której zaliczyć wypada i okaz z Głuchej Puszczy, reprezentują masywne wyroby z dość realistycznymi przedstawieniami gadzich głów z otwartymi szczękami. Bardzo często, górne płaszczyzny głów, zdobione są poprzecznymi reliefowanymi liniami (Bliujienė 2001, s. 215-217). Drugą odmianę stanowią zapinki z głowami gadzimi przedstawionymi skrótowo, niekiedy wręcz abstrakcyjnie (Bliujienė 2001, s. 217).

Na ziemiach polskich jak dotąd zinwentaryzowano zaledwie 6 wczesnośredniowiecznych zapinek zoomorficznych, należy podkreślić jednak, że

na obszarze Polski nie zarejestrowano dotychczas egzemplarza zapinki zoomorficznej poza strefą objętą osadnictwem pruskim (Olejarz 2011, s. 244, 246).

Wśród polskich znalezisk, najbliższą analogię dla zapinki ze zbioru z Głuchej Puszczy stanowi ozdoba z Nieszawy, gm. *loco* (Kaczmarek, Krzyżaniak red. 2007, s. 61, poz. 198). Obydwa wyroby łączy masywna budowa oraz realistyczne przedstawienie gadzich głów, jednak widoczne są znaczne różnice w indywidualnym charakterze tych przedstawień oraz w sposobie wykonania kabłąka. Zabytek z Nieszawy wykonano techniką odlewu, naśladując tordowanie pręta i oplót wykonany z cieńszego drutu również skręconego wokół swej osi. Do grupy zapinek z realistycznym przedstawieniem gadzich głów zaliczyć można też luźne znalezisko z województwa siedleckiego(?) (Łukasiak 1999, s. 273).

Obok wyżej wymienionych, z terenów polskich znane są również okazy ze schematycznym i abstrakcyjnym wyobrażeniami. Kategorię tę reprezentują zabytki z Bachotka, pow. brodnicki (Grażawski 1988, ryc. 16: 2; Olejarz, s. 2011, 235, ryc. 4:f), Serocka, pow. legionowski (Zawadzka-Antosik 1983, s. 122, ryc. 1) oraz jeden z dwóch egzemplarzy ze Skomętna Wielkiego, pow. ełcki (Bogucki 2009, s. 496, ryc. 2). Do tej grupy zaliczyć należy również zapinkę z Żywej Wody, pow. suwalski (Kaczyński 1958, s. 153, ryc. 1). Wśród zapinek z gadzimi głowami dość bliską analogię do analizowanego okazu stanowi zabytek z Ribaczij (Rossitten) na Mierzei Kurońskiej w obwodzie kaliningradzkim, choć jego zakończenia zostały przedstawione w znacznie bardziej schematyczny sposób. Zapinka ta, znajdująca się w zbiorach muzeum w Berlinie jest też dość późno datowana - na XIII-XV wiek (Williams, Pentz, Wemhoff red. 2014, s. 40, ryc. 16).

Brak jakichkolwiek wzmianek w archiwum Głuchej Puszczy nie pozwala na ustalenie w jakich okolicznościach przedstawione tu ozdoby znalazły się w zbiorach Stanisława Pijanowskiego. Pewnym tropem odnośnie pochodzenia zapinek może być krótka informacja przekazana przez dra Zdzisława Rajewskiego (1973, s. 353, przyp. 7). Podając przykłady „wędrówek” zabytkowych przedmiotów badacz ten przytoczył relację mieszkańców wsi Niestronno w powiecie mogileńskim. Według tego przekazu, w okresie II wojny światowej osiedlono w Niestronnie, w jednym z polskich gospodarstw, Niemca pochodzącego z terenów wschodnio-bałtyckich (Baltendeutsche). Nowy gospodarz przywiózł ze sobą niewielki zbiór zabytków metalo-

wych, kamiennych i glinianych. W styczniu 1945 roku, po przejściu frontu, przedmioty te wyrzuciono ze zniszczonego domostwa na śmietnik, a następnie wywieziono na pola⁵. Nie można wykluczyć, że Z. Rajewski – goszcząc kilkakrotnie w leśniczówce Głucha Puszcza przekazał informacje o rozproszonym zbiorze gospodarzowi, a ten, jako zapalony zbieracz podjął poszukiwania w oddalonym o niecałe 35 km Niestronnie. Być może, Stanisław Pijanowski odnalazł miejsce wyrzucenia zabytków, bądź też dotarł do kogoś, kto zachował kilka ciekawszych okazów. Przedstawiona tu wersja wydarzeń to oczywiście tylko jedna z wielu możliwych okoliczności w jakich ozdoby znalazły się w zbiorach leśnika. Najprawdopodobniej nigdy nie uda się już ustalić, czy zabytki te dotarły na tereny słowiańskie jako importy wczesnośredniowieczne, czy też zostały znalezione na terenach zasiedlonych przez ludność bałtyjską, skąd w rozmaitych okolicznościach mogły trafić do Głuchej Puszczy.

Adresy Autorów:

mgr Marcin Krzepakowski
Muzeum Regionalne w Wągrowcu
ul. Opacka 15
62-100 Wągrowiec
e-mail: mkrzepakowski@op.pl
ORCID: 0000-0002-2980-5473

mgr Magdalena Zawol
Muzeum Archeologiczne w Biskupinie
Biskupin 17
88-410 Gąsawa
e-mail: m.zawol@biskupin.pl

LITERATURA:

BLIUJENĒ A.

- 2001 *Baltų zoomorfinis stilius*, „Lietuvos Archeologija”, t. 21, s. 205-226.

BOGUCKI M.

- 2009 *Drugie znalezisko wczesnośredniowiecznych ozdób srebrnych ze Skomętna Wielkiego pod Ełkiem*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam. Seminarium Bałtyjskie II*, red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska, Warszawa, s. 495-515.

CHACHLIKOWSKI P., DĘBSKI A., KRZEPKOWSKI M., ROMANŃSKA A., SOBKOWIAK-TABAKA I.

- 2013 *Katalog zbiorów archeologicznych Stanisława Pijanowskiego*, [w:] *Zabytki archeologiczne ze zbiorów inż. Stanisława Pijanowskiego z Głuchej Puszczy*, red. M. Krzepakowski, M. Kranc, Wągrowiec, s. 99-219.

DĘBSKI A., KRZEPKOWSKI M.

- 2013 *Zabytki średniowieczne i nowożytnie*, [w:] *Zabytki archeologiczne ze zbiorów inż. Stanisława Pijanowskiego z Głuchej Puszczy*, red. M. Krzepakowski, M. Kranc, Wągrowiec, s. 77-81.

⁵ Informację o możliwości natrafiania na „importy bałtyjskie” pod Niestronnem Z. Rajewski przekazał archeologom

w Bydgoszczy i Toruniu.

GRĄŻAWSKI K.

- 1988 *Bachotek – średniowieczny gródek rycerski na ziemi chełmińskiej*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 40, s. 44-66.

KACZMAREK J., KRZYŻANIAK A. (RED.)

- 2007 *Skarby Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Katalog wystawy*, Poznań.

KACZYŃSKI M.

- 1958 *Wczesnośredniowieczna zapinka znaleziona w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25, z. 1-2, s. 153.

KÓČKA-KRENZ H.

- 1993 *Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

ŁUKASIAK J.

- 1999 *Wczesnośredniowieczna zapinka podkowiasta z Napola, stanowisko 6, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] *Studia nad*

osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej, red. W. Chudziak, A. Sosnowska, Toruń, s. 257-287.

OLEJARZ A.

- 2011 *Wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste z ziem polskich. Uwagi na temat chronologii, rozprzestrzenienia i genezy*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 53, s. 231-258.

RAJEWSKI Z.

- 1973 *O niektórych hełmach wczesnośredniowiecznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38, z. 2, s. 349-360.

WILLIAMS G., PENTZ P., WEMHOFF M. (RED.)

- 2014 *Die Wikinger*, Berlin.

ZAWADZKA-ANTOSIK B.

- 1987 *Zapinki bałtyjskie odkryte na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Serocku, woj. warszawskie stołeczne*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 48, s. 122-123.

Paweł Pawlak, Andrzej Smaruj, Kamilla Waszczuk

RELIKTY Wczesnośredniowiecznej osady w Dąbrówce, gm. Dopiewo, stan. 5. Badania w 2015 i 2017 roku

THE RELICTS OF EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT AT DĄBRÓWKA, DOPIEWO COMMUNE, SITE 5. RESEARCH OF 2015 AND 2017

Abstrakt: W trakcie prac ratowniczych wyprzedzających budowę domów jednorodzinnych w Dąbrówce, odkryte zostały obiekty wczesnośredniowieczne. Przynajmniej jeden z nich stanowił pozostałość budynku zagłębionego w podłoże – półziemianki. Z obiektów pozyskano ceramikę oraz kości zwierzęce. Na podstawie analizy ułamków naczyń odkryte relikty można datować na okres od połowy, względnie końca VIII do 2. połowy IX w. włącznie.

Słowa kluczowe: Osada, ceramika, angobowanie, kości zwierzęce, wczesne średniowiecze, faza B, faza C

W artykule przedstawiamy wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w związku z budową 2 domów jednorodzinnych w Dąbrówce, gm. Dopiewo, pow. poznański, woj. wielkopolskie. Na zlecenie prywatnych Inwestorów zespół pod kierownictwem Andrzeja Smaruja rozpoznał w 2015 roku powierzchnię 1 ara (działka nr ewid. 99/8), a dwa lata później 1,5 ara (działka nr ewid. 99/7).

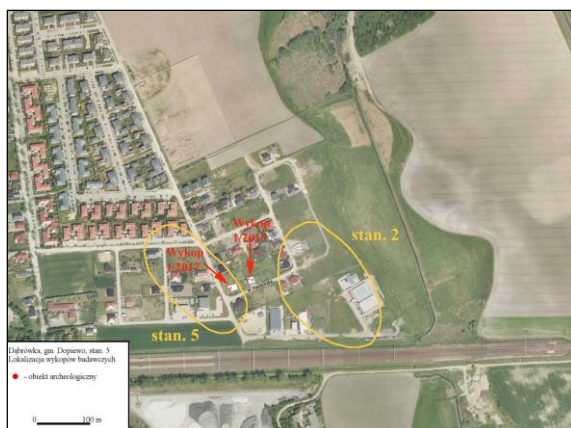
Miejsce badań przeprowadzonych w 2017 roku znajduje się w granicach stanowiska nr 5 wyznaczonych w efekcie badań powierzchniowych AZP (53–26/205). Przyporządkowanie wykopu wyeksplorowanego w 2015 roku do konkretnego stanowiska nie jest jednoznaczne. Badania te wykonane zostały w strefie rozpościerającej się między stanowiskami 5 oraz 2 (53–26/204), położonym bliżej Wirynki (ryc. 1). Według obecnego stanu wiedzy

Abstract: During the rescue excavation leading the construction of houses in Dąbrówka early medieval features were discovered. At least one of them was the remains of building sunk into the ground – dugout. The pottery and animal bones were acquired from these features. Based on the analysis of pottery the remnants of settlement could be dated to half or end of VIII to 2nd half of IX century.

Key words: Settlement, pottery, slip, Early Middle Ages, phase B, phase

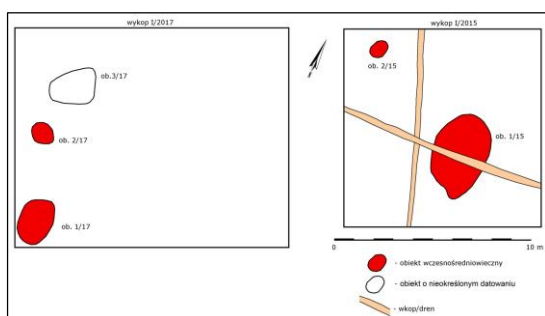
(głównie w efekcie przeprowadzonych badań na stanowisku 2 [por. Pawlak 2018; 2019; Szmyt, Pawlak red. 2019; Pawlak, Pawlak 2019] oraz w oparciu o analizę fotografii lotniczych) przyjąć można nieco odmienne zasięgi obydwu stanowisk. Zakres przestrzenny stanowiska 2, w świetle obecnej wiedzy, należałoby poszerzyć w kierunkach zachodnim oraz północnym. Wschodnią granicę stanowiska 5, głównie na podstawie analizy prezentowanych tu danych, uzyskanych podczas badań przeprowadzonych w 2015 roku, należy przesunąć jeszcze nieco bardziej w kierunku wschodnim (ryc. 1).

W toku badań zarejestrowano pozostałości osady z okresu wczesnego średniowiecza. Z przedziałem tym wiążą się 4 obiekty oraz 141 fragmentów ceramiki naczyniowej i 44 kości zwierzęce.

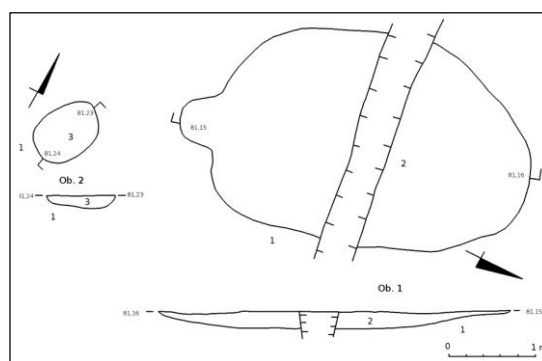
Ryc. 1. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Lokalizacja wykopów archeologicznych z lat 2015 i 2017 na tle zasięgów stanowisk 5 oraz 2 wyznaczonych na podstawie badań AZP (oprac. A. Smaruj)

Fig. 1. Dąbrówka, Dopiewo commune, site 5. Location of archaeological trenches of 2015 and 2017 at the background of site 5 and 2 based on AZP (elaborated by A. Smaruj)

Ryc. 2. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Lokalizacja obiektów z uwzględnieniem ich datowania w ramach wykopów budowlanych (oprac. A. Smaruj)

Fig. 2. Dąbrówka, Dopiewo commune, site 5. Location of archaeological features including their dating within the archaeological trenches (elaborated by A. Smaruj)

Ryc. 3. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Przekroje poziome i pionowe obiektów 1/2015 oraz 2/2015. 1 – glina calcowa; 2 – ciemnoszara próchnica z przepalonymi kamieniami; 3 – ciemnoszara próchnica z wtrętami gliny (oprac. A. Smaruj)

Fig. 3. Dąbrówka, Dopiewo commune, site 5. The plans and cross-sections of feature no. 1/2015 and no. 2/2015. 1 – clay; 2 – dark grey humus with burnt stones; 3 – dark grey humus with clay (elaborated by A. Smaruj)

Wśród zabytków nieruchomych wyróżnić można 3 jamy gospodarcze o bliżej niesprecyzowanych funkcjach oraz pozostałość po budynku zagłębionym w grunt (ryc. 2–4).

WYKOP 1/2015

Obiekt nr 1/2015

Omawiany obiekt to pozostałości po budynku prawdopodobnie o przeznaczeniu mieszkalnym, zagłębionym w ziemi. W rzucie poziomym o powierzchni 10,7 m² (4,16×2,58 m), kształtu zbliżonego do prostokąta, z niewielkim aneksem od strony południowej. W profilu jego kształt przypominał nieckę, o głębokości 0,2 m. Centralna część obiektu została naruszona przez wkop drenarski. Jego wypełnisko stanowiła ciemnoszara, plastyczna próchnica, z dużym udziałem spalenizny, miejscami nasyczona przepalonymi kamieniami.

W trakcie badań pozyskano 127 fragmentów ceramiki¹ oraz 42 kości zwierzęce.

Obiekt nr 2/2015

Była to niewielka jama o owalnym zarysie w przekroju poziomym, o wymiarach 0,82×0,60 m, natomiast w przekroju pionowym – nieckowata, o miąższości 0,16 m. Jej wypełnisko stanowiła ciemnoszara, plastyczna próchnica. W trakcie eksploracji pozyskano 1 fragment ceramiki wczesnośredniowiecznej.

WYKOP 1/2017

Obiekt nr 1/2017

Była to jama, owalna w przekroju poziomym o wymiarach 3,16×2,11 m. W profilu kształtu

¹ Stan po wyklejeniu.

Ryc. 4. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Obiekt 1/2015. 1 – przekrój poziomy, 2 – przekrój pionowy
(fot. A. Smaruj)

Fig. 4. Dąbrówka, Dopiewo commune, site 5. The feature 1/2015. 1 – the plan, 2 – the cross-section
(photo by A. Smaruj)

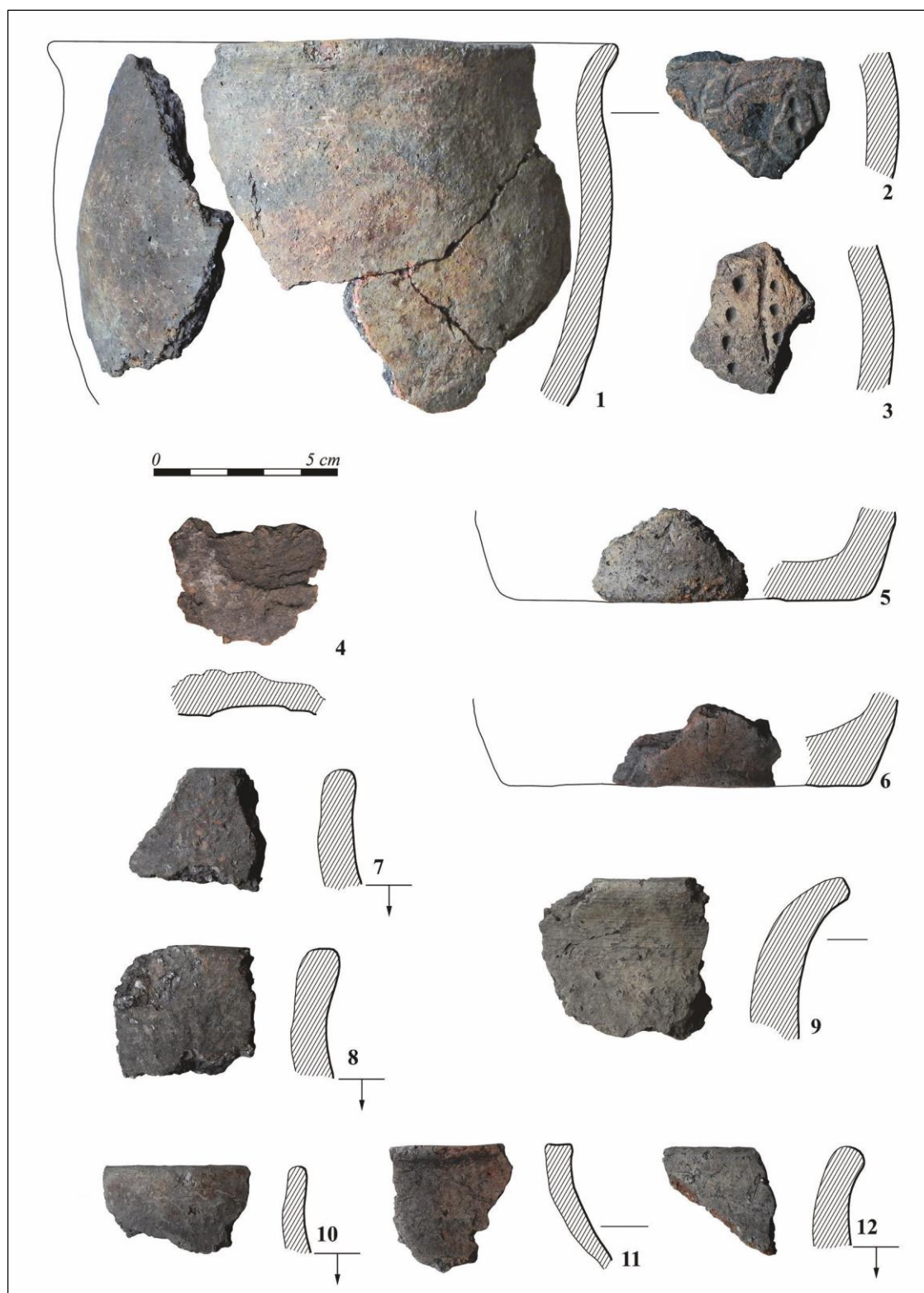
niecki o miąższości 0,2 m, zaś wypełnisko stanowiła ciemnoszara, plastyczna próchnica. W trakcie badań pozyskano fragment wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej i pojedynczą kość zwierzęcą.

Obiekt nr 2/2017

Była to niewielka, owalna w zarysie jama, o wymiarach 0,72×0,62 m, w profilu półokrągła, o głębokości 0,44 m. Jej wypełnisko stanowiła szara, plastyczna próchnica. W trakcie eksploracji pozyskano 12 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz kość zwierzęcą.

Z przedstawionej charakterystyki obiektów wynika, że mamy w większości przypadków do czynienia z jamami o bliżej nieokreślonych funkcjach.

Dość pewne wydaje się być przeznaczenie jednej z nich – obiektu nr 1/2015, wyróżniającego się znacznymi rozmiarami (4,16×2,58 m). Stanowił on pozostałość budynku zagłębionego w podłoże nawiązującego kształtem i rozmiarami do bardzo często spotykanych na Niżu Polskim owalnych, względnie prostokątnych w przekroju poziomym jam zagłębionych nieckowato w podłoże (Kobyliński 1988, s. 102 i n.; Dulinicz 2001, s. 120 i n.). Na uwagę zasługuje niewielki aneks odnotowany przy południowej granicy obiektu (ryc. 3; 4: 1). Niewykluczone, że mamy w tym przypadku do czynienia z miejscem, w którym usytuowane było wejście do półziemianki. Pierwotna szerokość owego wejścia równa maksymalnej długości owego aneksu, wynosić mogła około 0,7 m. Przeznaczenia pozostałych

Ryc. 5. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Wybór ceramiki z obiektu 1/2015 (oprac. P. Pawlak)

Fig. 5. Dąbrówka, Dopiewo commune, site 5. The selection of pottery from feature 1/2015 (elaborated by P. Pawlak)

Ryc. 6. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Wybór ceramiki z obiektów. 1-2 – ob. 1/2015; 3-4 – ob. 2/2017; 5 – ob. 1/2017
(oprac. P. Pawlak)

Fig. 6. Dąbrówka, Dopiewo commune, site 5. The selection of pottery. 1-2 – feature 1/2015; 3-4 – feature 2/2017; 5 – feature 1/2017 (elaborated by P. Pawlak)

obiektów nie da się ustalić. Mimo, że jama 1/2017 charakteryzuje się znacznymi rozmiarami (3,16×2,11 m), to z uwagi na niezmiernie skromną liczbę źródeł ruchomych (1 fragm. ceramiki, 1 kość) z niej wydobytych, trudno ją uznać za relikty mieszkalnej półziemianki. Z obiektu nr 3/2017 nie pozyskano materiału ruchomego, stąd jego datowanie musi pozostać nieokreślone.

CERAMIKA

W czasie obydwu sezonów badań pozyskano zbiór ceramiki liczący po wyklejeniu ogółem 141 ułamków (128 fragm. w roku 2015 oraz 13 fragm. w roku 2017). Pochodzi on z wypełnisk czterech obiektów: 1/2015 (127 fragm.), 2/2015 (1 fragm.), 1/2017 (1 fragm.) oraz 2/2017 (12 fragm.). Z uwagi na zbieżność cech techno-stylistycznych analizowanej serii ceramiki, jej charakterystyka przedstawiona zostanie łącznie. Dysponujemy zbiorem ułamków 12 wylewów, 122 brzuśców oraz 7 den. W wyniku dokonanej analizy makroskopowej, stwierdzić można, że cały zbiór pochodzi od

naczyń wykonanych z mas ceramicznych schudzonych niemal każdorazowo tłuczniem, którego wielkość mieściła się w przedziale 1–2 mm, nieco rzadziej 2–3 mm oraz sporadycznie poniżej 1 mm. Użycie piasku, współwystępującego przeważnie z drobnoziarnistym tłuczniem, stwierdzono w przypadku niespełna 15% zbioru. W odniesieniu do niemal 25% ceramiki, odnotowano zastosowanie domieszki organicznej w masach garncarskich.

Ważnym elementem charakterystyki zbioru informującym o stopniu zaawansowania sposobu formowania naczyń, jest grubość badanych fragmentów. W większości przypadków (51,05%) mamy do czynienia z fragmentami o średniej grubości (7–10 mm)¹. Dość znaczny odsetek (22%) stanowi ceramika, którą określić można jako grubościenną (10–13 mm). Odnotowano ponadto stosunkowo duży udział (7,09%) ułamków o bardzo dużej grubości (powyżej 13 mm). Niespełna 5% ogółu ceramiki pochodzi od naczyń, które określić można jako cienkościennie (poniżej 7 mm). Duży odsetek fragmentów naczyń o nieokreślonej grubości, wynoszący prawie 15%, świadczy o znacznym zniszczeniu analizowanej serii (tab. 1).

Tabela 1. Dąbrowka, gm. Dopiewo, stan. 5. Zestawienie ułamków naczyń pod względem grubości

Table 1. The juxtaposition of pottery fragments in terms of thickness of walls

Obiekt	Grubość [mm]					Łącznie
	<7	7-10	10-13	>13	N	
1/2015	7	67	29	5	19	127
2/2015	0	0	0	0	1	1
1/2017	0	1	0	0	0	1
2/2017	0	4	2	5	1	12
Łącznie	n	7	72	31	10	21
	%	4,96	51,06	22,0	7,09	14,89
						100,0

Ceramika pochodząca z badań przeprowadzonych w Dąbrowce w latach 2015 i 2017, to wyłącznie fragmenty naczyń ręcznie lepionych i obtoczonych w górnej strefie na kole garncarskim. Materiały te reprezentują więc starszy nurt garncarstwa wczesnośredniowiecznego na naszych ziemiach. Możliwość prześledzenia zasięgu obtaczania naczyń dają ułamki wylewów. Z uwagi na fragmentaryczny stan zachowania ceramiki, precyzyjne określenie strefy obtaczania możliwe było jedynie w kilku przypadkach. W jednym obejmowała ona sam brzeg (ryc. 5: 9), dwukrotnie brzeg oraz strefę

prześciową między brzegiem a szyjką (ryc. 6: 2, 4) oraz czterokrotnie – brzeg i całą strefę szyjki (ryc. 5: 1, 11; 6: 1, 3). Na ułamkach pięciu pozostałych wylewów ślady obtaczania widoczne są na całej zachowanej powierzchni – czynnością tą objęto przynajmniej strefę brzeg-szyjki. Z etapem lepienia naczyń związane są pozostałości tzw. podsypki, stwierdzone na zewnętrznych powierzchniach trzech den – we wszystkich przypadkach jest to popiół. Formowanie pojemników ceramicznych na kole garncarskim poświadcza dobitnie przykład odcisku osi, zarejestrowany na jednym z den (ob.

¹ Zawarte w tabeli przedziały grubości ścianek nawiązują do ugruntowanych już w literaturze przedmiotu propozycji w tym względzie, które wypływają z analiz przeprowadzonych dla

wielu zbiorów ceramiki ze starszych stadiów wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (por. np. Pawlak, Pawlak 2008, s. 49, 50).

1/2015). Średnica osi była większa niż 2,9 cm (ryc. 5: 4).

Wśród zabiegów związanych z opracowaniem powierzchni naczyń po ich uformowaniu, wymienia się angobowanie, czyli powlekanie ścianek roztworem rzadkiej glinki. Ślady tej czynności widoczne są na 113 ułamkach, co stanowi nieco ponad 80% ogółu zbioru ceramiki. W przypadku 69% ceramiki (dotyczy fragmentów z angobą) odnotowano powielanie warstwą roztworu obydwu powierzchni, natomiast angobowanie powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej widoczne jest odpowiednio w 26,55 i 4,42% zbioru (tab. 2).

Tabela 2. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Zestawienie ceramiki angobowanej

Table 2. The juxtaposition of slipped pottery

Obiekt	Angobowanie			Łącznie
	Z	W	D	
1/2015	24	5	76	105
2/2015	1	0	0	1
2/2017	5	0	2	7
Łącznie	n	30	5	78
	%	26,55	4,42	69,03
				113
				100,0

Z – powierzchnia zewnętrzna, W – powierzchnia wewnętrzna,
D – dwustronnie

Analizowana ceramika nie jest jednorodna, mimo podobieństwa w zakresie podstawowych cech techno-stylistycznych. W dotychczasowych badaniach wydzielono dwie kategorie ceramiki: a i b (np. Pawlak, Pawlak 2008, s. 51). Pierwszą z nich (a) charakteryzuje występowanie domieszki o grubym, względnie bardzo grubym granulacie, użytej przeważnie w dużej lub bardzo dużej ilości. Tworzywo ceramiczne po wypale ma często kruchą – mało zwartą strukturę. Druga kategoria (b) charakteryzuje się zastosowaniem wyselekcjonowanego materiału nieplastycznego, w którym oprócz tłucznia jest często piasek, o niewielkim granulacie, którego wielkość zwykle nie przekraczała 1 mm. Masy użyte do produkcji tej kategorii ceramiki charakteryzują się stosunkowo dużą spoistością, co po wypale sprawia, że struktura ścianek naczyń jest zwarta – materiał nie kruszy się, nie pęka. Obydwie powierzchnie są zwykle starannie opracowane. W analizowanej serii ceramiki wytwory kategorii a stanowią około 86,5%, natomiast wytwory kategorii b – pozostałe 13,5% (tab. 3). Przykład ceramiki kategorii b, stanowić może naczynie zachowane w dwóch fragmentach wylewu pochodzących z wypełniska ob. nr 1/2015 (ryc. 5: 2). Podkreślić

trzeba, że odsetek ceramiki o „regresywnych” cechach (a) jest zdecydowanie wyższy w przypadku materiałów z badań przeprowadzonych w 2015 roku (obiekty nr 1/2015 i 2/2015) – wynosi on 88,3%. Materiały z badań z 2017 roku (ob. 1/2017 i 2/2017) dostarczyły natomiast nieco ponad 69% ułamków o takich cechach (tab. 3), choć tu należy mieć na względzie małą liczebność zbioru, która może zniekształcać rzeczywistą strukturę analizowanej serii. Niemniej jednak poruszony aspekt może mieć pewne znaczenie w datowaniu poszczególnych zespołów ceramiki. W dotychczasowych badaniach przyjęto, że udział ceramiki o cechach progresywnych (kategoria b) zawierający się w przedziale ok. 15–20%, może sugerować, że mamy do czynienia z materiałami młodszymi niż VIII w. (Pawlak, Pawlak 2018, s. 65).

Tabela 3. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Zestawienie ceramiki pod względem udziału wytworów kategorii a i b

Table 3. The juxtaposition of pottery in terms of contribution of category a and b

Obiekt	Kategoria ceramiki		Łącznie
	a	b	
1/2015	112	15	127
2/2015	1	0	1
1/2017	1	0	1
2/2017	8	4	13
Łącznie	n	122	19
	%	86,52	13,48
			141
			100,0

Stan zachowania ceramiki z Dąbrówki nie daje podstaw do przedstawienia pełnej analizy form naczyń. Najpełniej zrekonstruowana forma naczynia pochodzi z ob. nr 1/2015 – zdołano odtworzyć kształt jego górnej i środkowej części (ryc. 5: 1). Rekonstrukcja kształtu naczynia w górnej partii umożliwiła określenie wartości średnicy wylewu, co możliwe było dodatkowo w czterech dalszych przypadkach – dwóch w ob. 1/2015 i dwóch w ob. 2/2017. W pozostałych sytuacjach nasze wnioski musimy oprzeć na opisie ukształtowania niewielkich części wylewów. W zdecydowanej większości mamy do czynienia z naczyniami o słabej profilacji, o nieznacznie esowatym przekroju ścianki, z wylewem wygiętym łukowato na zewnątrz (ryc. 5: 9, 12), ustawionym pionowo lub diagonalnie (ryc. 5: 7–8, 10–11; 6: 2, 4–5). Pod względem formy oraz omówionych wcześniej cech techno-stylistycznych, ceramika z Dąbrówki nawiązuje w zdecydowanej większości do wytworów z najstarszych stadiów wczesnego średniowiecza

w Wielkopolsce (por. Hilczerówna 1967, s. 53–84; Pawlak, Pawlak 2008, s. 27–64, szczególnie tabl. 5–6). Jedno z naczyń (ob. nr 1/2015) zachowane w postaci fragmentu wylewu o rekonstruowanej średnicy wynoszącej 16 cm, reprezentuje formę o wychylonym na zewnątrz wylewie, nawiązującą do tzw. okazów tulipanowatych, znanych między innymi z Markowic, gm. Kleszczewo, stan. 26 (typ H – Pawlak, Pawlak 2008, s. 58, tabl. 6). Ceramika tego typu zaliczona została na wymienionym stanowisku do wytworów o cechach „progresywnych”, przeważnie kategorii *b* (zapewne datowanych na VIII w.). W przypadku Dąbrówki mamy do czynienia z formą nawiązującą do brył naczyń o nieco młodszej metryce niż reszta zbioru ceramiki z ob. nr 1/2015, z drugiej zaś strony pojemnik ten został wykonany z masy schudzonej tłucznem o stosunkowo grubym granulacie, użytym w dość dużej ilości. Ponadto pozostały zespół cech pozwala zaliczyć ów fragment do ceramiki kategorii *a*. W przypadku jednego z naczyń o zrekonstruowanej formie górnej części (do załomu brzuśca), o średnicy wylotu 20 cm, mamy do czynienia z dwustożkowym garnkiem, z niewielką profilacją ścianki w rejonie szyjki — dość wyraźne wcięcie w największym przewężeniu szyki oraz zgrubienie poniżej (ryc. 6: 3). Naczynie to nawiązuje raczej do form znanych z pobliskiego stanowiska nr 2, z badań przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznym grodzisku z czasów przedpaństwowych oraz na jego najbliższym zapleczu, datowanym w ogólnych ramach od połowy IX do połowy X wieku (Szmyt, Pawlak red. 2019, np. tabl. III: 6, XIV: 9, XXVII: 5).

Ornament stwierdzono jedynie na dwóch ułamkach brzuśców pochodzących z ob. nr 1/2015 – obydwa reprezentują ceramikę kategorii *b*. Stanowi to 1,57% ceramiki pochodzącej z wymienionego obiektu oraz 1,42% ogółu analizowanego materiału. W przywoływanych już materiałach z Markowic (połowa VII–połowa VIII w.), zdobienie stwierdzono zaledwie w 0,87% (Pawlak, Pawlak 2008, s. 62, 63). Na tej podstawie przyjąć można, że zbiór ceramiki z Dąbrówki reprezentuje podobny, choć mimo wszystko nieco wyższy odsetek wytworów zdobionych. Na obydwu ułamkach z Dąbrówki widnieje ornament będący kombinacją linii rytych i niewielkich, kolistych wgłębień wykonanych patkiem (rylcem), występujących w układzie wertykalnym (ryc. 5: 2–3).

Na podstawie przedstawionej charakterystyki zbioru ułamków ceramiki ze stanowiska 5 w Dą-

brówce, pozyskanych w czasie badań przeprowadzonych w latach 2015 i 2017, zaproponować można datowanie zarówno owych źródeł, jak i obiektów, z których pochodzą. Cechy materiału pozwalają na jego sytuowanie ogólnie w ramach faz B i C wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce wydzielonych przez Witolda Hensla (1950, s. 5 i n.). Zestaw przedstawionych cech daje podstawę do stwierdzenia, że metryka ceramiki pochodzącej z badań przeprowadzonych w 2015 roku, a przynajmniej liczny zestaw źródeł tego typu wydobyty z ob. 1/2015 oraz być może 2/2015, jest nieco starsza od metryki wytworów pochodzących z ob. 2/2017. Datowanie pierwszego zbioru umieścić można ogólnie w fazie B, głównie w jej końcowym stadium, oraz na przełomie faz B i C, a także w początkowym odcinku drugiej z wymienionych faz, co odnieść można do okresu od połowy, względnie końca, VIII wieku do połowy IX wieku. Mniej liczny zbiór ułamków naczyń, pochodzący z ob. 2/2017, łączyć można prawdopodobnie z młodszym horyzontem czasowym, który należy zawrzeć do okresu funkcjonowania pobliskiego grodu (Dąbrówka stan. 2) datowanego od połowy IX do połowy X wieku.

SZCZĄTKI ZWIERZĘCE

Materiał zwierzęcy pozyskany w trakcie badań archeologicznych w Dąbrówce, pochodzi wyłącznie z wypełnisk obiektów (Smaruj 2015, s. 2, 3; 2017, s. 3).

Skład gatunkowy i anatomiczny oceniono na podstawie opisanych w literaturze cech morfologicznych, charakterystycznych dla określonych gatunków (Lasota-Moskalewska 1997, 2008; France 2009). Dzięki danym zawartym w publikacjach dotyczących różnic anatomicznych między szkieletem owcy i kozy (Schramm 1967; Halstead, Collins, Isaakidou 2002; Zeder, Lapham 2010) ze wspólnej kategorii wydzielono szczątki owiec i kóz. Analizowano skład anatomiczny szczątków bydła, świń oraz łącznie – owiec i kóz.

Wiek zębowy ssaków określono na podstawie kryteriów przyjętych przez Norberta Beneckego (1988). Wiek zrastania nasad z trzonami kości długich oceniono na podstawie kryteriów Jana Koldy (1936).

Pomiary wykonano stosując zunifikowaną metodę Angeli Driesch (1976), a ich wyniki przeli-

czono na punkty według skal, które opracowali, dla bydła – Alicja Lasota-Moskalewska (1984) a dla świni A. Lasota-Moskalewska i współautorzy (1987). Założono, że wartości punktowe z przedziału od 0 do 30 odpowiadają wymiarom małym, wartości z przedziału 31–70 wymiarom średnim, a wartości z przedziału 71–100 wymiarom dużym.

Niewielka liczba szczątków z powodu złych warunków depozycyjnych rozpadła się na kilka mniejszych fragmentów. Kiedy zachodziła pewność, że określone ułamki są częściami tej samej kości, trak-

towano je jako jeden fragment. W wyniku takiego rozróżnienia uzyskano dwie wartości: dla celów inwentaryzacyjnych w tabeli 4 zaprezentowano tzw. aktualną liczbę fragmentów (ALF), odpowiadającą faktycznej liczbie znalezionych szczątków, natomiast wartość odpowiadającą stanowi liczbowemu po zsumowaniu rozdrobnionych części nazwano „pierwotną liczbą fragmentów” (PLF) i przedstawiono w tabeli 5. Podczas analiz liczbowych posługiwano się wartością określoną jako „pierwotna liczba fragmentów”.

Tabela 4. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Zestawienie aktualnej liczby fragmentów (ALF)

Table 4. The juxtaposition of the actual number of fragments (ALF)

Obiekt	Bydło	Świnia	Koza	Owca i koza	Kura	Nieokreślone	Suma
1/2015	14	15	4	2	1	6	42
1/2017			1				1
2/2017	1						1
Suma	15	15	5	2	1	6	44

Tabela 5. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Zestawienie pierwotnej liczby fragmentów (PLF)

Table 5. The juxtaposition of the initial number of fragments

Obiekt	Bydło	Świnia	Koza	Owca i koza	Kura	Nieokreślone	Suma
1/2015	13	15	1	2	1	6	38
1/2017			1				1
2/2017	1						1
Suma	14	15	2	2	1	6	40

Do ekspertyzy przekazano łącznie 40 fragmentów kości i zębów, które rozpadły się na 44 mniejsze części. Wydobyto je z wypełniak 3 obiektów archeologicznych: półziemianki (ob. 1/2015) i dwóch jam (ob. nr 1/2017 oraz 2/2017). Półziemianka datowana jest na koniec VIII-połowę IX wieku (fazy B i B/C). Wydobyto z niej najliczniejszy zbiór szczątków, obejmujący 40 ułamków. Z obu jam, wiązanych z fazami B i C wczesnego średniowiecza, pozyskano jedynie pojedyncze fragmenty.

Zbiór należy traktować jako efekt oprawiania tusz zabitych zwierząt, przygotowania do spożycia ich mięsa oraz jego konsumpcji. Stan zachowania większości materiałów źródłowych był bardzo dobry. Kości zachowały swój pierwotny kształt i zwartą strukturę, co wskazuje na to, że zalegały w sprzyjających warunkach depozycyjnych. Nie odnotowano faktu ich zwietrzenia czy kruchości, ale doskonale czytelne były na ich powierzchni ślady antropogeniczne i przyrodnicze. Brak możliwości

zinterpretowania części zbioru, którego wyrazem jest niewielka liczba szczątków nieokreślonych, wynikał z faktu rozdrobnienia pierwotnego, to znaczy zachodzącego pod wpływem zabiegów kuchennych, czy ogryzania przez psy. Oznacza to, że większość odpadów wytwarzanych przez społeczność wczesnośredniowieczną była dość szybko uprzątnięta do jam odpadowych, przy czym ich zasy-piska zapewniały warunki beztlenowe i mało przepuszczalne.

Pod względem gatunkowym i anatomicznym nie oznaczono 6 szczątków. Wydzielono pozostałości ssaków, wyłącznie domowych i pojedynczego ptaka. Odnotowano obecność kości bydła – 14 fr., świni – 15 fr., małych przeżuwaczy – 4 fr. (przy czym 2 należały do kozy) oraz kury – 1 fr. (tab. 5). Ustalono, że żaden z wydzielonych gatunków nie jest reprezentowany przez kości ze wszystkich części szkieletu. W przypadku bydła odnotowano obecność pojedynczych elementów głowy, tułowia

Tabela 6. Dąbrowka, gm. Dopiewo, stan. 5. Skład anatomiczny szczątków zwierzęcych

Table 6. The anatomical composition of animal remains

Gatunek	Bydło	Świnia	Owca i koza	Kura
czaszka		3	1	
żuchwa	1	4		
zęby		2		
k. gnykowa				
kręgi szyjne	1			
kręgi piersiowe				
kręgi lędźwiowe	1			
k. krzyżowa				
kręgi ogonowe				
żebra				
mostek				
łopatka	1	1		
k. ramienna				
k. promieniowa		2	1	
k. łokciowa				
k.k. nadgarstka				
k. śródręcza		2		
miednica				
k. udowa	3	1		1
rzepka				
k. piszczelowa	3			
k. strzałkowa				
k.k. stępu	1			
k. piętowa			1	
k. skokowa				
k. śródstopia	1		1	
k. metapodialna	1			
trzeszczki				
człon palcowy I				
człon palcowy II				
człon palcowy III				
Suma	13	15	4	1

oraz kończyny miednicznej (tab. 6). Od świni pochodziły części głowy i kończyny piersiowej, a od małych przeżuwaczy: głowy, bliższego odcinka kończyny piersiowej i dalszego kończyny miednicznej. Kura reprezentowana była przez ułamek kości udowej (tab. 6).

Analiza przybliżonego wieku śmierci zwierząt możliwa była wyłącznie w przypadku bydła i świni. Szczegółowe dane na ten temat zawarto w tabeli 7. Ustalono, że 3 osobniki bydła nie osiągnęły dojrzałości morfologicznej, natomiast śmierć świń nastąpiła w wieku 8–12 miesięcy, poniżej 16 miesięcy

Tabela 7. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Dane na temat wieku i płci zwierząt

Table 7. The data of age and sex of animals

Obiekt	Chronologia	Gatunek	Kość	Wiek
1/2015	VIII-IX w.	bydło	kręg szyjny	niedojrzały morfologicznie
1/2015	VIII-IX w.	bydło	k. metapodialna	poniżej 2,5 roku
1/2015	VIII-IX w.	bydło	k. piszczelowa	poniżej 4 lat
1/2015	VIII-IX w.	świnia	czaszka	24 mies.
1/2015	VIII-IX w.	świnia	żuchwa	poniżej 16 mies., 8-12 mies.

Tabela 8. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Wyniki badań osteometrycznych (pomiarów elementów szkieletu wg A. Driesch 1976)

Table 8. The results of osteometrical research (skeleton elements measurements according to A. Driesch)

Obiekt	Gatunek	Kość	Bd*	Punkty	SLC**	Pkt
1/2015	bydło	k. piszczelowa	49	20		
1/2015	bydło	k. śródrcza	50	20		
1/2015	świnia	łopatka			23	30

* największa szerokość końca dalszego; ** najmniejsza szerokość szyjki łopatki

* the largest width of the distal end; ** the smallest width of the neck of the blade-bone

Tabela 9. Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 5. Zestawienie śladów antropogenicznych na szczątkach kostnych

Table 9. The juxtaposition of the anthropological traces on animals remains

Obiekt	Gatunek	Kość	Ślady
1/2015	bydło	kręg szyjny	gryzienia
1/2015	bydło	k. stępu	gryzienia
1/2015	bydło	k. udowa	gryzienia
1/2015	bydło	k. śródrcza	odrąbania nasady dalszej, gryzienia
1/2015	bydło	k. piszczelowa	rąbania wzdłuż trzonu, odrąbania nasady dalszej
1/2015	bydło	k. śródstopia	zagałdżona powierzchnia i przełamy
1/2015	świnia	żuchwa	gryzienia × 3
1/2015	świnia	łopatka	rąbania w poprzek
1/2015	świnia	k. śródrcza	rąbania w poprzek trzonu
1/2015	koza	możdżeń	nacięcia przy podstawie po skórowaniu
1/2015	nieokreślony	nieokreślona	połupania na wióry

i w 24 miesiącu życia. Dla pozostałych gatunków bezwzględny wiek śmierci nie ustalono. Nie było możliwe również oznaczenie płci żadnego ze zwierząt.

Badania wymiarów kości dostarczyły dwóch wartości odnoszących się do bydła i świni. W pierwszym przypadku przeliczone na punkty pomiary osiągnęły po 20 punktów, co oznacza, że dane osobniki należały do formy brachycerycznej, krótkorogiej i były niskiego wzrostu. Wielkość łopatki świni pozwoliła natomiast ocenić, że dany osobnik należał do formy domowej, średnich rozmiarów (tab. 7). Wysokości w kłębie nie określono dla żadnego zwierzęcia.

Na badanym materiale odnotowano ślady działalności człowieka (wyłącznie rzeźnicze i kulinarne) oraz przyrodnicze (gryzienia przez psy). Szczegółowe ich zestawienie i charakterystykę zawarto w tabeli 9.

Zdecydowana większość analizowanych materiałów pochodzi z obiektu nr 1/2015, datowanego na koniec VIII–połowę IX wieku (faza B i B/C) i jest świadectwem użytkowania terenu przez mieszkańców osady, stanowiącej przyszłe zaplecze powstałego w 2. połowie IX wieku grodu na pobliskim stanowisku nr 2. Z uwagi na niewielki obszar badań, obejmujący jedynie wrywkowy fragment osady, pozyskane z niego źródła archeozoologiczne nie

stanowią dostatecznych przesłanek, aby w sposób jednoznaczny zinterpretować charakter gospodarowania zwierzętami, sposoby ich użytkowania czy też preferencje w doborze typów mięsa badanej społeczności. Nie można również na tym etapie ocenić ewentualnej ewolucji tych zjawisk na przestrzeni poszczególnych etapów rozwoju osadnictwa w tym miejscu.

Analizowany zespół jest typowym przykładem resztek odrzucanych na etapie skórowania i rozczłonkowania tuszy oraz po konsumpcji mięsa. Jego skład dowodzi, że na terenie osiedla jadano wołowinę, wieprzowinę, koźlinę i drób. Prawdopodobnie zwierzęta te pochodziły z chowu własnego, były zabijane i oprawiane w granicach osady, na potrzeby własne konsumentów. Porcje tuszy, przypuszczalnie wraz z kośćmi, były dzielone na mniejsze części, umożliwiające ich obróbkę termiczną i wydobywanie szpiku czego dowodem są widoczne ślady rąbania. Po wykorzystaniu domowym kości porzucano, a wówczas były ogryzane przez psy, na co wskazują dość liczne ślady zębów tych czworonogów.

Skład gatunkowy badanego zbioru sygnalizuje również ewentualność hodowli i konsumpcji stosunkowo dużej liczby świń, być może przewyższającej nawet znaczenie bydła. Podobną prawidłowość zaobserwował Daniel Makowiecki na przykładzie szczątków znajdujących na terenie pobliskiego grodziska (2019), co może dowodzić przyjmowania zbliżonych tradycji żywieniowych zarówno przez bardziej elitarną społeczność użytkującą gród, jak i mieszkańców osiedla otwartego. Dalsze badania prowadzone na terenie stanowiska nr 5 w Dąbrówce powinny pozwolić na ewentualne potwierdzenie tej hipotezy. Na chwilę obecną jednak należy podkreślić, że podobna prawidłowość charakteryzowała również inne stanowiska z terenów Wielkopolski, datowane na VIII–IX wiek. Należą do nich: Racot, stan. 18, gm. Kościan (Makowiecki, Makowiecka 1995), Siemowo, gm. Gostyń (stanowisko nieznanne, Godynicki, Wiland 1967) oraz Ujście, stan. 1, gm. *Loco* (Chmielewski 1961).

PODSUMOWANIE

Mimo, że prace przeprowadzone na stanowisku w Dąbrówce w latach 2015 i 2017 miały ograniczony charakter, to dostarczyły ważnych źródeł pochodzących zarówno z okresu poprzedzającego

powstanie grodu przedpaństwowego (stanowisko 2), jak i z czasów istnienia kompleksu osadniczego skupionego wokół warowni. Zróżnicowanie funkcjonalne obiektów (półziemianka oraz obiekty o bliżej nieokreślonej funkcji gospodarczej), różnorodność materiałów ceramicznych pod względem cech techno-stylistycznych, a ponadto zróżnicowany zestaw fauny użytkowanej na osadzie widoczny w zbiorze pozyskanych kości, z poświadczonym dużym udziałem szczątków świni, świadczy o mocnych podstawach ekonomicznych mieszkańców osiedla.

Z dotychczasowych badań prowadzonych na stanowisku 5 w Dąbrówce na szczególną uwagę zasługują prace z roku 2013, które zostały wykonane na obszarze działek 43/56 i 43/57 (Machajewski 2013) oraz 43/54 i 43/55 (Lisiecki, Gembicki, Lisowski, Maik 2013). Warto w tym przypadku podkreślić, że wymienione działki znajdują się w niewielkiej odległości od miejsca badań przeprowadzonych w latach 2015 i 2017 – po drugiej stronie ul. Komornickiej, a więc usytuowane są również w południowej strefie stanowiska 5. W obrębie działek 43/56 i 43/57 pozyskano źródła, z których część odnieść można do czasu funkcjonowania grodu, natomiast pozostałe łączyć trzeba zapewne z fazą D wczesnego średniowiecza (Machajewski 2013, ryc. 1–4). W przypadku materiałów z pobliskich działek 43/54 i 43/55, mamy do czynienia z ceramiką, której datowanie odnieść można ogólnie do fazy D, względnie D–D/E (Lisiecki, Gembicki, Lisowski, Maik 2013, tabl. 1–3 — tu zbyt późne datowanie zbioru na XII–XIII w.).

Adresy Autorów:

mgr Paweł Pawlak
e-mail: pawlak.pawel@poczta.onet.pl

dr Andrzej Smaruj
Rogowo
e-mail: a.smaruj@wp.pl
ORCID: 0000-0002-0096-4833

dr Kamilla Waszczuk
APB THOR Sp. z o.o.
al. W. Reymonta 21
62-200 Gniezno
e-mail: k.waszczuk@apbthor.pl
ORCID: 0000-0002-6978-9615

LITERATURA:

BENEKE N.

- 1988 *Archäologische Untersuchungen an Tierknochen aus der frühmittelalterlichen Siedlung Menzlin*, „Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburgs“, t. 3, Schwerin.

CHMIELEWSKI K.

- 1961 *Znaleziska szczątków kostnych w Ujściu, pow. Chodzież, z badań w 1953 r.*, [w:] *Ujście we wczesnym średniowieczu*, red. L. Leciejewicz, Wrocław, s. 114-132.

DRIESCH A. VON DEN

- 1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, „Peabody Museum Bulletins”, bull. 1.

DULINICZ M.

- 2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej*, Warszawa.

FRANCE D. L.

- 2009 *Human and Nonhuman Bone Identification. A Color Atlas*, Boca Raton.

GODYNICKI S., WILAND C.

- 1967 *Szczątki kostne zwierząt z wczesnośredniowiecznego grodziska w Siemowie, pow. Gostyń*, „Slavia Antiqua”, t. 14, s. 177-183.

HALSTEAD P., COLLINS P., ISAAKIDOU V.

- 2002 *Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult Ovis and Capra*, „Journal of Archaeological Science”, t. 29, s. 545-553.

HENSEL W.

- 1950 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań.

HILCZERÓWNA Z.

- 1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

KOBYLIŃSKI Z.

- 1988 *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.

KOLDA J.

- 1936 *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zretelem k anatomii člověka*. Brno.

LASOTA-MOSKALEWSKA A.

- 1984 *Morphotic changes of domestic cattle skeleton from the Neolithic Age to the beginning of the Iron Age*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 45/2, s. 119-163.
1997 *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*. Warszawa.
2008 *Archeozoologia. Ssaki*, Warszawa.

LASOTA-MOSKALEWSKA A., KOBRYŃ H., ŚWIEŻYŃSKI K.

- 1987 *Changes in the size of the domestic and Wild pig from the Neolithic to the Middle Age*, „Acta Theriologica”, t. 32, s. 51-81.

LISIECKI Ł., GEMBICKI M., LISOWSKI M., MAIK W.

- 2013 *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku Dąbrówka nr 5, gm. Dopiewo, pow. poznański. Dz. nr ew. 43/54 i 43/55. Nr AZP 53-26/205/5*, Poznań (maszynopis w archiwum Powiatowego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

MACHAJEWSKI H.

- 2013 *Sprawozdanie z badań archeologicznych wykonanych podczas budowy obiektu usługowo-mieszkalnego w Dąbrówce, gmina Dopiewo (działka nr 43/56; 43/57)*, Poznań, (maszynopis w archiwum Powiatowego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

MAKOWIECKI D.

- 2019 *Archeozoologiczna identyfikacja zwierzęcych szczątków kostnych ze stanowiska 2 w Dąbrówce*, [w:] *Dwa grody nad Wirynką. Dąbrówka, stanowisko 1 i 2, woj. wielkopolskie*, red. M. Szmyt, P. Pawlak, Poznań, s. 392-441.

MAKOWIECKI D., MAKOWIECKA M.

- 1995 *Ekspertyza archeozoologiczna szczątków kostnych z Racotu, stan. 18 i 25, gm. Kościan*, [w:] *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski Południowej*, red. Z. Kurnatowska, Poznań, s. 233-241.

PAWLAK E., PAWLAK P.

- 2008 *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*, Poznań.
2018 *Najdawniejsze siedziby Słowian w Wielkopolsce na podstawie wybranych źródeł archeologicznych*, [w:] *Archeologia dawnego osadnictwa Wielkopolski*, red. H. Machajewski, Poznań, s. 43-79.

PAWLAK P.

- 2018 *Dąbrówka, gm. Dopiewo, stan. 2. Wczesnośredniowieczne grodzisko z czasów plemiennych odkryte ponownie*, [w:] *Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2013-2017*, red. J. Wierzbicki, Poznań, s. 223-235.
2019 *Grodzisko z czasów plemiennych w Dąbrówce koło Poznania odkryte powtórnie*, [w:] *Współczesne metody badań wczesnośredniowiecznych grodów Europy Środkowo-wschodniej*, red. K. Chrzan, S. Moździoch, S. Rodak, Wrocław, s. 255-277.

SCHRAMM Z.

- 1967 *Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy*, „Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu”, t. 36, s. 107-131.

SMARUJ A.

- 2015 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na działce nr 99/8 w m. Dąbrówka, gm. Dopiewo, woj. wielkopolskie, stan 5 (AZP 53-26/205) w związku z budową domu jednorodzinnego*, Poznań (maszynopis w archiwum Powiatowego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).
2017 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na działce nr 99/7 w m. Dąbrówka, gm. Dopiewo, woj. wielkopolskie, stan. 5 (AZP 53-26/205) w związku*

- z budową domu jednorodzinnego, Poznań (maszynopis w archiwum Powiatowego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).
- SZMYT M., PAWLAK P. RED.
- 2019 *Dwa grody nad Wirynką. Dąbrówka, stanowiska 1 i 2, woj. wielkopolskie*, Poznań.
- ZEDER M., LAPHAM H.
- 2010 *Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra*, „Journal of Archeological Science”, t. 30, s. 1-19.

Janusz Tomala, Paweł Tomala

BADANIA ARCHEOLOGICZNO-ARCHITEKTONICZNE ZAMKU W GRABOWIE NAD PROSNĄ, GM. GRABÓW NAD PROSNĄ, POW. OSTRZESZOWSKI, WOJ. WIELKOPOLSKIE

ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH OF THE CASTLE IN GRABÓW NAD PROSNĄ, GRABÓW NAD PROSNĄ COMMUNE, OSTRZESZÓW COUNTY, WIELKOPOLSKA VOIVODSHIP

Abstrakt: Na podstawie badań archeologicznych wyróżniono dwie fazy użytkowania zamku w Grabowie nad Prosną. Faza pierwsza związana jest z wypadkami odzyskiwania południowej Wielkopolski przez wojska Władysława Jagiełły z rąk księcia opolskiego Władysława, wzmiankowanymi pod 1396 rokiem przez Jana Długosza. Wybudowano wtedy drewnianą wieżę (8,6×9,5 m, 81,7 m² powierzchni) otoczoną prawdopodobnie obwodem drewnianoziemnym. Obok wieży, na dziedzińcu stała studnia, o długości boku 1,4 m. Prawdopodobnie *castrum* zostało przejęte bez walki, o czym świadczy brak spalenizny. Po jego zdobyciu obiekt nadal był użytkowany przynajmniej do około połowy XV w.

Faza II związana jest z murowanym zamkiem, najpóźniej na początku XVI w. Wybudowano dookolny obwód, podwyższono dziedziniec i zapewne postawiono drewnianą zabudowę wewnętrzną – dom zamkowy z izbami reprezentacyjnymi, ogrzewanymi piecami z dekoracyjnymi kaflowymi, w tym herbowym Królestwa Polskiego i z wyobrażeniem siedzącego na tronie biskupa męczennika św. Stanisława (?). Nie znaleziono do niego analogii, co jeszcze bardziej podkreśla wyjątkowość tego znaleziska. Około połowy XVI wieku postawiono, jak świadczy o tym opis zamku w lustracji z lat 1564-1565, budynek w konstrukcji szkieleto-

Abstract: On the basis of archaeological research, two phases of use of the castle in Grabów nad Prosną were distinguished. The first phase is connected with the cases of recovery of southern Wielkopolska by Władysław Jagiełło's army at the hands of the Duke of Opole, Władysław, mentioned in 1396 by Jan Długosz. At that time, a wooden tower (8.6×9.5 m, 81.7 m²) was built, probably surrounded by a wood-and-earth circuit. Next to the tower, in the courtyard stood a well, with a side length of 1.4 m. Probably the *castrum* was taken over without a fight, as evidenced by the lack of burning. After its conquest, the building was still in use until around the mid-15th century.

Phase II is associated with a brick castle, at the latest at the beginning of the 16th century. A perimeter was built, the courtyard was raised and probably a wooden interior was built – a castle house with representative rooms, heated tiled with decorative tiles, including the coat of arms of the Kingdom of Poland and the image of a sitting on the throne bishop of the martyr Saint Stanisław (?). No analogy was found, which further emphasizes the uniqueness of this finding. Around the middle of the 16th century, a description of the castle in the lustration from 1564-1565 was made, as shown in the skeleton construction. To the north of the castle there is a porch with commercial buildings located

owej. Na północ od zamku usytuowano przygródek z mieszczącą się tam zabudową gospodarczą. Prace budowlane nadal kontynuowano. Podczas „potopu” szwedzkiego zamek został przez załogę szwedzką podpalony. Zrujnowaną siedzibę już nie odbudowano. Mury powoli rozbierano, a materiał z nich wykorzystywano do wznoszenia domów mieszczan lub budynków użyteczności publicznej w Grabowie.

Słowa kluczowe: zamek, badania archeologiczne, drewniana wieża, późne średniowiecze

there. Construction work was continued. During the Swedish „deluge” the castle was burned by the Swedish crew. The ruined seat has not been rebuilt. The walls were slowly demolished, and the material was used to erect houses of burghers or public buildings in Grabów.

Key words: the castle, archaeological research, wooden tower, late medieval

WIADOMOŚCI WSTĘPNE

Niniejsza praca omawia zamek w Grabowie nad Prosną, położony w historycznym powiecie ostrzeszowskim¹. Jego relikty położone są wśród łąk, na dnie zalewowej doliny, tuż przy podnóżu krawędzi wysoczyzny, na lewym, zachodnim brzegu Młynówki (Grabianki), na południowy wschód od miasta, około 670 m od kościoła franciszkanów i około 500 m od drogi prowadzącej z Grabowa do Błaszek. W odległości około 400 m na wschód od obiektu przepływa Proсна, która na jego wysokości skręca w kierunku zachodnim. Około 50 m na północ od niego Młynówka (Grabianka) wpada do koryta Proсны, która opływa miasto od strony wschodniej. Dolina Proсны pocięta jest licznymi zakolami, będącymi pozostałościami po jej meandrach. Podczas regulacji rzeki w XX wieku, w celu polepszenia warunków przepływowych wód, od strony zachodniej dodano drugie „wyprostowane” ramie Proсны, przebiegające w odległości 100-250 m. Dolina zalewowa Proсны wraz z dopływami osiąga na południe od miasta szerokość do 1,5 km, poprzecinana jest licznymi wyspowato usytuowanymi wyniesieniami (ryc. 1). Podczas wylewów rzeki, zwłaszcza wiosennych roztopów, doskonale widać, jak większe lub mniejsze partie tych wzniesień „wystają” ponad otaczające je wody. Jedno z takich miejsc zajmuje omawiany obiekt – pozostałość po zamku w Grabowie².

Zamczysko w Grabowie, wydzielone spod uprawy, porośnięte roślinnością trawiastą, docho-

Ryc. 1. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Zdjęcie lotnicze reliktyw zamku (wyk. W. Stępień)

Fig. 1. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Aerial view of the relics of the castle (photo by W. Stępień)

dzącą w okresie letnim do 1,5 m wysokości, składa się z wielobocznego nasypu ziemnego o zaokrąglonych narożach i średnicy około 40-50 m, otoczonego dookoła fosą. Wysokość owego nasypu od dna fosy wynosi około 2 m. Na obrzeżach jest on nieco wyższy i obniża się lekko do wnętrza, co stwarza wrażenie obecności w miejscach przewyższenia ewentualnych reliktyw murów. Fosę, szeroką od strony południowej na 8 m, zaś od strony wschodniej na 24 m, otacza zewnętrzny wał, sięgający u podstawy w najszerszym miejscu od strony południowej około 10 m. Od strony zachodniej wał „oddala” się od kopca na odległość około 50 m, jednocześnie „obniża” się do wysokości 0,5 m, prawie całkowicie zanikając. Podobna sytuacja

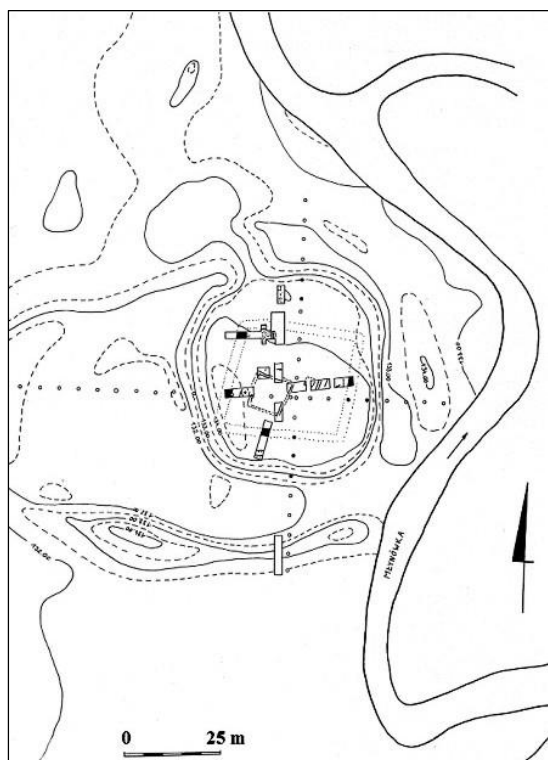
¹ Opracowanie to jest znacznie zmienioną wersją pracy licencjackiej napisanej przez Pawła Tomalę w 2013 r. na kierunku Archeologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, uzupełnioną w formie aneksów wynikami badań dendrologicznych Marka Krapca z 2004 r. i analizą zwierzęcego materiału

kostnego Piotra Pachulskiego z 2005 r.

² Współrzędne środka kopca: N: 51°30'2.44", E: 18°7'23.17".

jest rejestrowana w partii północnej. Łączne – skrajne wymiary obiektu wynoszą po linii północ – południe około 120 m, po linii wschód – zachód około 160 m. W narożu południowo-wschodnim wał jest przerwany, łącząc się z Młynówką (Grabianką). Z kopca prowadzi w kierunku północnym – do miasta, wzdłuż zachodniego brzegu Młynówki (Grabianki) i Proсны, grobla równa wysokości nasypu, czyli około 2 m ponad poziom otaczających ją łąk. Teren na zachód i na południowy zachód od obiektu wznosi się.

Gleby w dolinie Młynówki (Grabianki) należą do bielic, powstałych na piaskach, zaś na wysoczyźnie spotykamy również gliny. Obecnie jedynie wzdłuż koryta Młynówki (Grabianki) i Proсны porastają drzewa i krzewy, pozostały obszar wolny jest od roślinności drzewiastej i podlega uprawie rolnej, podobnie jak teren między Młynówką (Grabianką) i Prosną (ryc. 2).

Ryc. 2. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Mapa zamku z zaznaczonymi wykopami (opr. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 2. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Map of the castle with archaeological trenches (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

Grabów pojawia się w źródłach pisanych w 1391 r. jako własność królewska. Pierwszym znanym nam

dzierżawcą miasta był Beniamin Zaremba, a po nim Marcin z Kalinowy Zaremba, kasztelan sieradzki. Marcin uzyskał w 1416 r. od króla Władysława Jagiełły przywilej lokacyjny dla Grabowa na prawie magdeburskim. Miasto otrzymało pozwolenie na targi w soboty i jarmark na św. Franciszka (Karwowski 1890, s. 158-160). Zapewne w tym czasie zbudowano kościół, chociaż pierwsza informacja o tutejszym plebanie pochodzi dopiero z 1431 r. W 1460 r. Jan I, wojewoda kaliski, syn Marcina darował królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi kwoty na Grabowie. Po jego śmierci w 1492 r. król potwierdził zapis 1000 florenów m.in. na dobrach Grabowa na rzecz wdowy Dobrochny. Jan II, starosta wieluński, syn Jana, otrzymał od króla Aleksandra 2000 zł polskich na starostwie. Starosta ufundował w 1514 r. szpital, usytuowany na zachód od miasta i zapewne kościół szpitalny św. Ducha. W 1526 r. Krzysztof Zaremba wziął miasto w dzierżawę za 100 grzywien rocznie. Tenuta grabowska pozostawała w rękach Zarembów z niewielkimi przerwami do połowy XVII wieku (Kozakiewicz 1990, s. 21-56; Rezler 1990, s. 21-56).

Jan Długosz, opisując konflikt pomiędzy królem Władysławem Jagiełłą a księciem opolskim Władysławem wymienił *castrum* (Długosi 1985, s. 215). Przypomnijmy tylko, iż po wstąpieniu na tron Polski król musiał siłą odbierać ziemie od Władysława Opolczyka, który wcześniej otrzymał je od Ludwika Węgierskiego wraz z zamkami Bolesławiec, Wieluń, Brzeźnica, Krzepice, Olsztyn i Bobolice (Kronika Janka z Czarnkowa, 1961 [1872], s. 645, 735, 736). Warownie te zabezpieczały Królestwo Polskie od strony południowej przed ewentualnym zagrożeniem ze strony Czech i Śląska. Ponadto przez sporne terytorium, liczące 12 miast, w tym 6 w Ziemi Wieluńskiej (Bolesławiec, Kępno, Komorów, Ostrzeszów, Wieluń, Wieruszów), 5 w Krakowskim (Częstochowa, Kłobuck, Krzepice, Mstów, Żarki) i 1 w Sieradzkim (Brzeźnica), przebiegał ważny szlak z Wielkopolski do Małopolski. Książę nie mogąc przeciwstawić się w polu królowi polskiemu postanowił bronić się w zamkach. W 1391 r. nastąpił wymarsz wojsk królewskich z Krakowa przez Żarnowiec, Lelów na Olsztyn, a pod wodzą Spytka z Melsztyna do ziemi wieluńskiej. Zamki w Olsztynie, Krzepicach, Brzeźnicy i Wieluniu zdobyto w sierpniu i we wrześniu, w Ostrzeszowie prawdopodobnie poddał się na-

stępnym roku, natomiast w Bolesławcu obronił się, mimo użycia przy oblężeniu artylerii³.

Po odzyskaniu spornych warowni walki kontynuowano w 1396 r., tym razem na terenie księstwa opolskiego. Zdobyto wówczas zamki i miasta Gorzów, Olesno, Lubliniec i Strzelce. Bezskutecznie oblegano Opole i Wschowę (Laberschek 1999, s. 138-140).

Kolejne informacje o zamku w Grabowie pochodzą z dwóch lustracji, pierwsza z nich miała miejsce w latach 1564-1565 (*Lustracja...1564-1565*, 1961, s. 77, 78), druga w latach 1628-1632 (*Lustracja...1628-1632*, 1969, s. 228). Ta ostatnia, niestety, jest powtórzeniem opisu, ale zamku w Ostrzeszowie, tak, więc, pierwsza z wymienionych jest jedynym znanym nam opisem zamku w Grabowie.

Wjazd do zamku prowadził przez bramę, poprzedzoną mostem i mostami zwodzonymi („wzwodami”), pierwszy znajdował się przed drewnianym „siedzeniem”, drugi w bramie. Brama mieściła się w budynku wzniesionym w konstrukcji szachulcowej („w drzewo murowany”), nakrytym czterospadowym dachem, zbudowanym na starym murze. Budynek ten posiadał pięć pomieszczeń (izbę, komnatę z kominem, dwie komory i małą komórkę), a wejście do niego poprzedzał ganek. Natomiast z bramy prowadziło wejście do komnaty i dwóch komór. Obok bramy stała drewniana podpiwniczona spiżarnia, a naprzeciwko po drugiej stronie dziedzińca nowy drewniany dom, mieszczący cztery pomieszczenia, na dole izbę z kominem, małą salę, kuchnię, zaś na górze (mieszkalne poddasze?) komorę pod schodami. Budynek ten dochodził z obu stron do muru „starego, niskiego, złego”. Przed zamkiem, od strony miasta, stała biała łazienka z boczną izbą, obok drewniany piętrowy dom z trzema komorami, świetlicą, sienią ze schodami na piętro, następnie stajnia na 14 koni i dwie skrzynie „dla chowania owsa”, wozownia, a za fosą (nazwaną „przykopem”) wypełnioną wodą z przerzuconym nad nią mostem z „siedzeniem pod dachem”, na końcu z mostem zwodzonym („wzwód na łańcuchach”), stodołą, nowy dom folwarczny z izbą, sienią wielką, komorą na górze, sernik z komorą. Pozostała zabudowę folwarczną tworzyły dom, spiżarnia (sołek), obora, dwa chlewy z dookólnym parkanem, dwie stodoły (stara

i nowa), browar i nowy mielcuch (*Lustracja...1564-1565*, 1961, s. 77-79).

Podczas „potopu” szwedzkiego zamek uległ spaleni. Przebywający po wyzwoleniu miasta z rąk najeźdźców król rezydował w klasztorze franciszkanów, sprowadzonych do Grabowa w 1626 r. (Kozakiewicz 1962; Rezler 1990). Ostatnia wzmianka o zamku pochodzi z przełomu 1764/1765, kiedy wspomniano o jego ruinie. Zapewne wkrótce jego relikty rozebrano, gdyż w opisie z 1773 r. wymieniono tylko „młyn do zamku”, a w 1789 r. wspomniano o młynie konnym w miejscu „starego zamczyska” (Tomala 2005, s. 53).

Teren zamku wielokrotnie był lustrowany przez archeologów. Pierwsze informacje możemy wyczytać w publikacjach z XIX wieku (Baliński, Lipiński 1843, s. 250-253; Encyklopedia Powszechna, 1862, s. 388; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, s. 773, 774.), kolejne pochodzą już z XX wieku. W. Kowalenko (1938, s. 214, nr 130) w swojej monumentalnej pracy dotyczącej wielkopolskich grodów wczesnohistorycznych również wymienia Grabów. Informacje te powtórzył W. Hensel (1955, s. 131-133) i K. Dąbrowski (1970, s. 279, 280), który zaznaczył, iż grodzisko „nie jest uznane za zabytek”. Powinno nas dziwić, iż obiekt identyfikowany był z grodziskiem, a nie zamczyskiem, gdyż już w 1961 r. wydano drukiem wspomnianą wyżej lustrację zamku grabowskiego z lat 1564-1565. O *castrum* wspomnieli także R. Rosin (1960, s. 82, 83). Dopiero B. Guérquin zaliczył do zamków warownię w Grabowie (1974, 1984, s. 159). Również T. Poklewski-Koziół (1992, s. 56, 57) słusznie identyfikował *castrum* w Grabowie z walkami wojsk Władysława Jagiełły i Władysława Opolczyka.

Pierwsze oficjalne⁴ prace na terenie dawnego zamku w Grabowie podjęto w 1985 r. A. Różycki (1985) wykonał wówczas badania geofizyczne metodą elektrooporową przy zastosowaniu aparatury PLH-03 ze standardowym krokiem 1 m wzdłuż profilu. Łącznie wykonano 10 PSE. Stwierdzono wtedy duże zniszczenie konstrukcji obronnych. Prawdopodobnie teren zamku penetrowali tzw. poszukiwacze skarbów, o czym świadczą liczne niezasypane wykopy o niewielkich wymiarach. Ale nie tylko oni. Również musieli działać tutaj naukowcy.

³ Dopiero po śmierci księcia, w wyniku negocjacji z wdową po Opolczyku, Bolesławiec przeszedł z powrotem do Korony w 1401 r.

⁴ Na terenie zamku widoczne są liczne pozostałości po wy-

kopach, nie wiadomo czy wszystkie są dziełem tzw. poszukiwaczy skarbów. Niektóre z nich mają regularne kształty i mogą pochodzić z nieznanym nam działań archeologów.

Podczas badań wykopaliskowych w 1995, 2004 i 2005 r. natrafiono na ślady regularnych zasypanych odkrywek, będących zapewne pozostałościami po tamtych działaniach. Według informacji uzyskanych od miejscowej ludności mieli być to „jacyś badacze z Politechniki Wrocławskiej lub innej instytucji czy miejscowości”. Na szczęście dość gruba „jałowa” warstwa kulturowa, pozbawiona materiału zabytkowego, zniechęciła amatorów do dalszego, czyli głębszego penetrowania kopca. Niestety, nie znamy więcej szczegółów z tych prac.

W 1989 r. G. Teske, J. Teske i J. Tomala rozpoczęli ręcznym świdrem puszkowym geologicznym o skoku co 5 m kopiec, fosę i wał zewnętrzny dwoma ciągami odwiertów, usytuowanych do siebie pod kątem prostym. Pierwszy ciąg po linii północ-południe liczył 20 otworów, drugi po linii wschód-zachód 27 otworów. Wszystkie odwierty nie przekraczały 1,5 m głębokości. Stwierdzono, iż kopiec pozbawiony jest warstwy kulturowej, a jego powierzchnię pokrywa piasek sedymencyjny. Podobnie było na wałach zewnętrznych. Jedynie w skrajnych wykopach na kopcu i około 10 m od nich wewnątrz nasypu, na głębokości kilkudziesięciu centymetrów pojawił się gruz ceglany lub kamienie, uniemożliwiające głębsze wiercenia. W fosie wystąpiły ślady faszyny i naturalne uwarstwienia charakterystyczne dla środowiska wodnego. Wniośki, jakie wyciągnął J. Tomala po tych badaniach były następujące. Odwierty niedrożne świadczą o zachowaniu murów czworobocznej budowli, mającej cztery zabudowane skrzydła, zajmującej całą powierzchnię kopca. Zamek posiadał plan prostokąta o wymiarach około 40×50 m. Budynki wschodnie i południowe miały szerokość około 10 m, zaś północne i zachodnie około 5 m. Wjazd usytuowano od strony północnej, a poprzedzała go zabudowa gospodarcza, tzw. przygródka. Od strony zachodniej, pomiędzy kopcem a wałem zewnętrznym urządzono prawdopodobnie w okresie nowożytnym staw do hodowli ryb (Tomala 2005, s. 53).

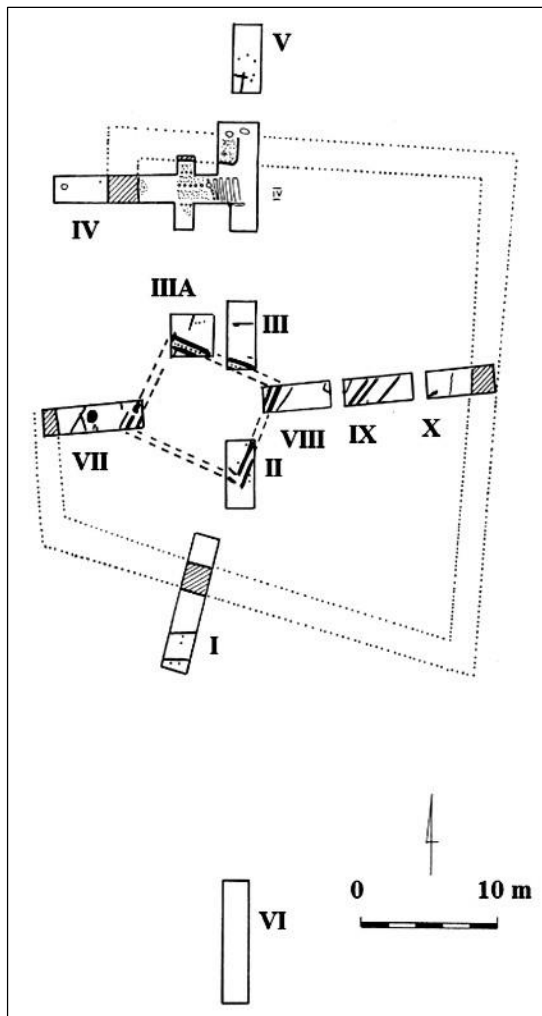
Kolejne badania, tym razem wykopaliskowe prowadził w 1995, 2004 i 2005 r. J. Tomala (2005, s. 53-55). W 1995 r. Założono wówczas pojedynczy wykop w części południowo-zachodniej kopca. O badaniach tych wspomniano w publikacjach L. Kajzera, S. Kołodziejskiego i J. Salma (2001, s. 196) i najpełniej, z wykorzystaniem dotychczasowej literatury, J. Pietrzaka (2002, s. 146-167; 2003, s. 29, 30). W następnych badaniach w 2004 i 2005 r. teren kopca został przecięty ciągiem wy-

kopów, wzdłuż linii północ-południe (I-V) i wschód-zachód (VI-X), krzyżujących się w części centralnej. Eksploracja odkrywek odbywała się warstwami naturalnymi. Podczas tych prac wykonano dokumentację pomiarową, fotograficzną i rysunkową. Wstępne opracowanie badań z 2004 r. zostało opublikowane w 2005 r., a powtórzono je w monografiach dotyczących gotyckiej architektury obronnej w 2011 i 2013 r. (Tomala 2005, s. 52-55, il. 9-16; 2011, s. 197-199; 2013, s. 120-130), w których wykorzystał jedynie rzut poziomy odsłoniętych fragmentów budynków i wybór materiałów zabytkowych.

STRATYGRAFIA STANOWISKA

Wykop I – usytuowany w południowej partii kopca (ryc. 3)

Pod humusem zalegała warstwa jasnożółtoszarego piasku z gruzem ceglany (do głębokości 1,0 m), poniżej warstwa niwelacyjna w postaci żółtego piasku o miąższości około 10 cm, pod którym znajdował się brunatny piasek z węglami drzewnymi i domieszką gliny. W odległości około 2 m od profilu północnego, na głębokości 0,8 m odsłonięto kamienny fundament z niewielką ilością gruzu ceglanoego, łączonego zaprawą wapienną. Jego szerokość wynosiła 0,8 m. Pod nim wystąpił żółty piasek warstwowany wytrąceniami żelazistymi, o miąższości 0,8 m. Wspomniana warstwa brunatnego piasku „przecięta” została wkopem (archeologicznym ze starszych badań?) szerokim na około 2,5 m, wypełniony warstwą zasypiskową w postaci szarobrunatnego piasku z gruzem ceglany, kamieniami i zaprawą wapienną. Natomiast w odległości około 3,8 m od strony południowej w warstwę brunatnego piasku (w jej górną partię) wkopano pionowo pal drewniany, zaostrzony dołem, który ograniczał kolejny(?) wkop wypełniony dużą ilością gruzu ceglanoego. Na głębokości około 1,8-2,2 m natrafiono na szeroki na 2 m kamienny mur, do budowy którego wykorzystano gruz ceglany, łączony zaprawą wapienną. W części południowej wykopu, od strony zewnętrznej muru kamiennego zalegał (od stropu muru) brunatny piasek z gruzem ceglany i domieszką gliny, a na jego spodzie, czyli około 2,5 m niżej warstewka spalenizny (o miąższości 5 cm), pod którą pojawił się niebieski piasek, „przecięty” w dwóch miejscach wkopami na głębokość 0,5 m. Jeden z nich usytuowany

Ryc. 3. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Wykopy (I-X) z odkrytymi relikami zamku (rys. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 3. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Archaeological trenches (I-X) with uncovered relics of the castle (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

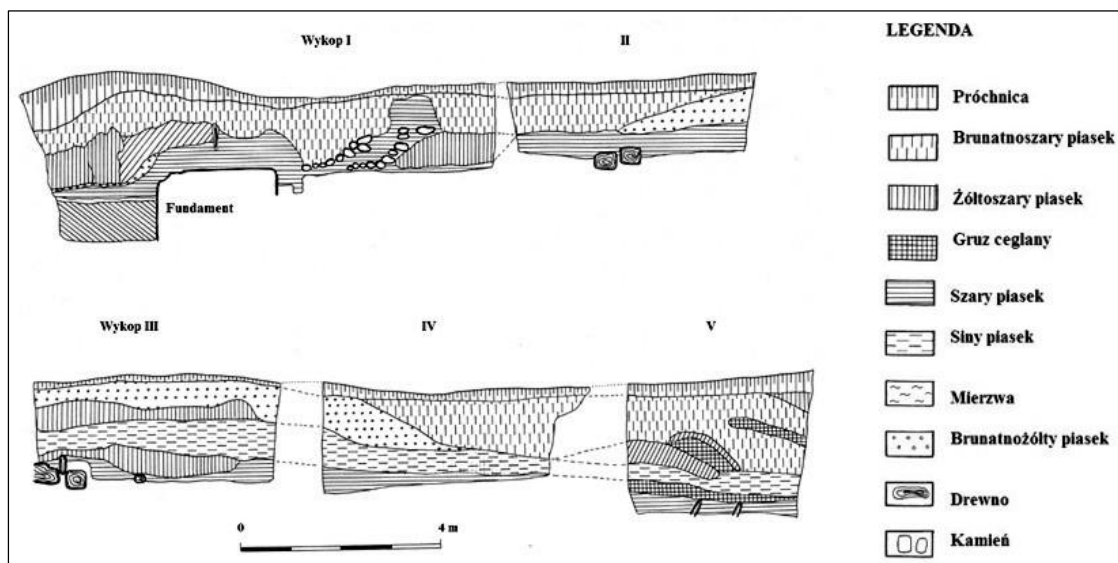
był w odległości 2,8 m w kierunku południowym od zewnętrznego lica kamiennego muru, drugi w odległości 1,4 m. W tych wykopach zalegały po trzy poziomo ułożone belki o średnicy około 10 cm każda, jedna na drugiej, tworząc rodzaj „ogrodzenia”, wzmocnionego dodatkowo pionowo wbitymi (co najmniej na głębokość 1 m od spodniej belki) drewnianymi kołkami, zaokrąglonymi od spodu, o średnicach również 10 cm. W odsłoniętej partii zewnętrznego ogrodzenia stwierdzono dwa, a w wewnętrznym jeden kołek i dodatkowo jeszcze jeden pomiędzy tymi ogrodzeniami. Na głębokości około 3,1 m pojawił się calej.

Wykopy II, III, IIIB, VII, VIII – usytuowane w partii centralnej kopca (ryc. 3 i 4)

Sytuacja stratygraficzna w tych wykopach była identyczna, dlatego też zostaną omówione wspólnie. Pod próchnicą, zalegała warstwa brunatnoszarego piasku (do 40 cm głębokości), następnie żółtoszary piasek (do 1,2 m) dołem z wytrąceniami żelazistymi (do 1,5 m) i szary piasek dochodzący do warstwy mierzwy, leżącej na głębokości 1,7-1,9 m. W warstwie mierzwy, na głębokości 1,7-2,3 m odsłonięto konstrukcje drewniane, tworzące ściany czworobocznej budowli, którą określono jako centralną budowlę wewnętrzną. Każda ze ścian składała się z dwóch ułożonych równolegle do siebie belek, okorowanych i bez gałęzi, szerokich na 35-40 cm.

Pierwsza ściana – od strony północnej (wykop III, IIIB). W przerwę między belkami, wynoszącą około 20 cm, wbito wzdłuż pionowo niewielkie kołki. Belka wewnętrzna (od strony południowej) leżała na dolnej (trzeciej) belce. Między nie „wpuszczono” tuż przy północno-zachodnim narożniku zakończenie belki wewnętrznej ze ściany zachodniej. W mierzwie leżały luźno inne belki, jedna z nich, szeroka na 30 cm, w odległości około 30 cm prostopadłe do belki zewnętrznej „wchodząc” w profil północny wykopu, dwie następne ułożone były w układzie zbliżonym do równoległego, z niewielkim skręceniem na północ, szerokie na około 40 cm, pierwsza w odległości 30 cm, druga 2,4 m.

Druga ściana – od strony zachodniej (wykop III, VII). Koniec wewnętrznej belki wchodził pomiędzy wewnętrzne belki ściany północnej, dochodząc do belki zewnętrznej, zaś do belki zewnętrznej ściany zachodniej dochodziły belki ściany północnej. Jej koniec wystawał nieco (na około 20 cm) ponad belkę zewnętrzną ściany pierwszej. Belka wewnętrzna była znacznie krótsza niż ściana budowli, dlatego też „przedłużono” ją przez dostawienie kolejnej belki. Natomiast zewnętrzna belka wykonana została z dolnej partii pnia, co uwiarydliło się w jej rozszerzeniu. Budowniczy nie starali się obrabiać pnia, poza okorowaniem. Również i belka zewnętrzna mniej więcej w tej samej odległości „skończyła się”. Dołożono na jej przedłużeniu już znacznie cieńszą, liczącą około 25 cm belkę. W południowej części opisywanej ściany leżały w pewnym oddaleniu od 40 cm do 2,4 m trzy belki o średnicy około 25 cm i liczne odpady po obróbce drewna, a między nimi zachował się pień drzewa o średnicy 90 cm. Około 4,5 m na zachód od ściany natrafiono na kamienny fundament spojony zaprawą wapienną, szeroki na 2 m. Liczne odpady

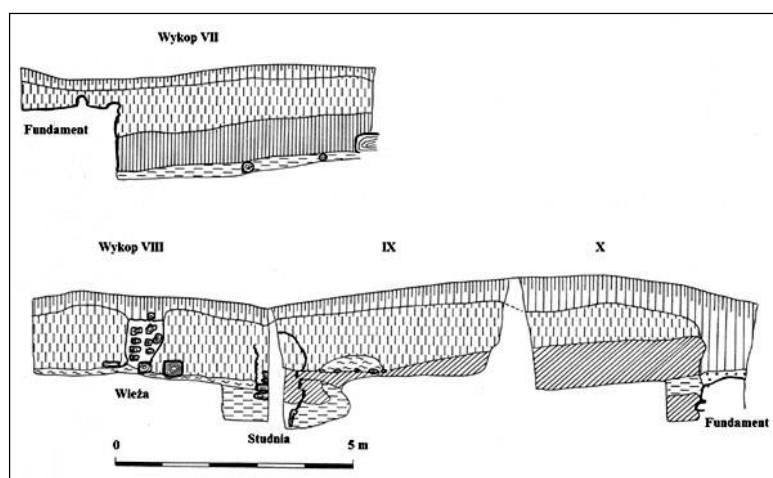

Ryc. 4. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Profil zachodni wykopów I-V (rys. J. Tomala, P. Tomala).

Legenda do ryc. 4-5

Fig. 4. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. The western cross-section of the trenches I-V (drawn by J. Tomala, P. Tomala).

The legend to fig. 4-5

Ryc. 5. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Profil północny wykopów VII-X (rys. J. Tomala, P. Tomala).

Fig. 5. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. The northern cross-section of the trenches VII-X (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

drewniane sugerują, iż materiał do budowy budynku obrabiano na miejscu.

Trzecia ściana – od strony południowej (wykop II) odsłonięty został tylko narożnik południowo-wschodni. Obie końcówki dochodziły do belki zewnętrznej ściany wschodniej, przy czym belka wewnętrzna „wchodziła” pod belkę wewnętrzną czwartej ściany.

Czwarta ściana – od strony wschodniej (wykop II, VIII). Belka wewnętrzna nachodziła na końcówki belek ściany trzeciej. Obie belki tej ściany

stabilizowały wbite pionowo kołki, w tym narożnik belki zewnętrznej, do głębokości około 1 m, zastrzone od dołu. Nad belkami zaobserwowano ślad po rozłożonym drewnie, szeroki na 80 cm i zachowanej wysokości dochodzącej do 1 m.

W odległości około 1,4 m w kierunku wschodnim od ściany czwartej natrafiono na narożnik południowo-zachodni i południowo-wschodni drewnianej studni. Ściany cembrowiny, ułożone wzdłuż linii północ-południe, czyli skrócone w stosunku do centralnej czworobocznej budowli, wzniesiono

z desek ułożonych na sztorc, wzmocnionych od wewnątrz pionowo wbitymi kołkami o zaostrzonych od dołu końcówkach, o zarejestrowanej wysokości dochodzącej do 1 m. Zachowały się cztery dolne deski do wysokości 60 cm, a 50 cm poniżej podwaliny opisanej czworobocznej konstrukcji. Dodatkowo w profilu widoczna była ciemna smużka, będąca pozostałością po wyższych partiach ścian, łącznie obserwowana wysokość cembrowiny dochodziła do 1,2 m wysokości. Szerokość południowej ściany studni wynosiła 1,4 m, możemy domniemywać, iż pozostałe ściany czworobocznej studni również posiadały takie wymiary.

Bezpośrednio przy wschodniej ścianie cembrowiny leżały obok siebie dwie belki, każda o szerokości około 35-40 cm, z przerwą między nimi wynoszącą 10 cm, równoległe do wspomnianej wyżej centralnej czworobocznej budowli. W odległości około 1,8 m od nich leżała kolejna belka, ale już znacznie cieńsza (około 20 cm). Przy wspomnianych obu belkach leżały dwie kolejne belki, szerokie na 20 cm każda, jedna od strony zachodniej, druga od wschodniej, które „wchodziły” w profil. Być może są to relikty po kolejnym budynku.

Wykop IV – usytuowany w części północnej kopca (ryc. 3)

Pod próchnicą, w części wschodniej odkrywki ujawniono klatkę schodową, szeroką wewnątrz na 1,55 m, zachowaną na długości około 1,4 m. Pozostało po niej pięć poziomów ceglanych stopni, szerokich na 30-32 cm (długość cegły) i wysokich na 17-18 cm (grubość dwóch cegieł), ograniczone od strony dziedzińca (południowej) ceglany murem szerokim na około 30 cm. Na głębokości około 0,8 m, powierzchnię około 3 m (wzdłuż linii wschód-zachód) na 4 m (wzdłuż linii północ-południe) wykopu pokrywał bruk kamienny, podzielony na cztery kwatery, przez ułożenie wzdłuż większych kamieni, które to kwatery wypełniał zwarty bruk złożony z nieco mniejszych otoczków. Od strony północnej, bruk „dochodził” do ceglano-mur, szerokiego na 25 cm, postawionego z dwóch warstw cegieł. W odległości około 5,6 m od najniższego stopnia klatki schodowej w kierunku zachodnim, natrafiono na kamienny mur, szerokości około 2,2 m, uzupełniony gruzem ceglany. Kamienie i cegły układano warstwowo. Stopa fundamentowa znajdowała się na głębokości 1,2 m poniżej bruku. Całość połączono zaprawą wapienną. Powierzchnię pomiędzy zwartym brukiem a mu-

rem również pokrywał bruk, jednak był on w znacznym stopniu zniszczony.

Inna sytuacja stratygraficzna została zaobserwowana w partii północnej wykopu od klatki schodowej. Do głębokości 1,4 m powierzchnię odkrywki zalegał gruz ceglany, jedynie w partii południowo-wschodniej żółta glina, a pod nią jasnoszara z węglami drzewnymi. Na północ od klatki schodowej, na głębokości 1,6 m znajdował się bruk kamienny posadowiony na glinie, obserwowany na szerokości 1,6 m i około 2,5 m długości, ograniczony dwoma potężnymi głazami, zamykającymi teren od klatki na długości 3,5 m. Na wschód od bruku zalegała warstwa mierzwy.

Wykop V – usytuowany na zewnętrznym wale od strony północnej obiektu (ryc. 3)

Pod warstwą próchnicy, o miąższości dochodzącej do 20 cm, znajdował się poziom brunatnoszarego piasku z gruzem ceglany i kamieniami – do głębokości 2,2 m w części północnej i 1,1 m w części południowej. W partii centralnej widoczny był wkop (rabunkowy?). W części południowej, pojawiła się warstwa żółtego gliniastego piasku o miąższości 40 cm, pod nią rozścielał się ciemnoszary piasek z gruzem ceglany i domieszką gliny (do głębokości 2,0-2,2 m), a poniżej gruz ceglany z brukiem kamiennym (do głębokości 2,2-2,4 m), a pod nim ciemnoszary piasek gliniasty z mierzwą i fragmentami konstrukcji drewnianych. Wszystkie warstwy zalegające powyżej niej nachylone były w kierunku północnym (na zewnątrz kopca). Z konstrukcji drewnianych odsłonięto narożnik, ustawiony z dwóch belek, jedna nad drugą, szerokich na około 20 cm, stabilizowanych pionowo wbitymi kołkami o średnicach od 8 do 25 cm. W odległości około 80 cm od niego wbito szeregowo kołki drewniane, o średnicy około 15 cm każdy. Jeden z nich obserwowano do 1,45 m wysokości, nie uzyskując zakończenia. Na dnie odkrywki również zalegały kamienie, w tym pojedynczy głaz (40×40 cm). Całec w postaci jasnoszaro-niebieskiego piasku pojawił się na głębokości 3,4 m.

Wykop X – usytuowany w skrajnej, wschodniej partii nasypu (ryc. 4)

Pod brunatnoszarym piaskiem z gruzem ceglany, zalegał na głębokości 0,6 do 2,4 m żółtoszary piasek. W części północnej, do głębokości 1,25 m obserwowano wkop (archeologiczny?). Natomiast we wschodniej partii wykopu, na głębokości 1,9 m

natrafiono na kamienny fundament łączony zaprawą wapienną, szeroki na 2,4 m, zachowany tylko do wysokości 80 cm. Stopa fundamentowa wykopana została w całość.

Wykop VI – usytuowany na wale południowym, otaczającym kopiec (ryc. 2, 3)

Nie natrafiono na żadne konstrukcje. Poniżej próchnicy zalegały warstwowane, opadające zgodnie z ukształtowaniem wału, brunatnoszary piasek (do 75 cm), ciemnobrunatnoszary piasek (do 1,4 m) oraz żółty piasek gliniasty z wytrąceniami żelazistymi. Eksplorację zakończono na głębokości 1,5–1,6 m.

Na podstawie przedstawionej wyżej stratygrafii wyróżniają się dwa poziomy osadnicze. Starszy związany z drewnianymi konstrukcjami i młodszy z murowanym zamkiem.

Starsza faza

W partii centralnej obecnego kopca postawiono czworoboczny budynek o wymiarach 8,6×9,5 m (81,7 m² powierzchni), którego podwalina składała się z podwójnych belek dębowych, szerokich na 34–40 cm, ułożonych równolegle do siebie. Od strony wschodniej ustabilizowano je na pionowo wbitych kołkach, zaś od strony północnej pomiędzy nimi wbito pionowe kołki. Nie znamy wysokości opisywanej budowli, możemy jedynie domniemywać, iż mogła mieć więcej niż jedną kondygnację. Byłby wtedy to budynek wieżowy, z wejściem usytuowanym na górnej kondygnacji, a do dolnej prowadziło wejście od wewnątrz budowli. Powierzchnię wokół wieży, ze względu na podmakanie gruntu, wymoszczono drewnem. Liczne odpady drewna świadczą również, że materiał do wzniesienia owego budynku obrabiano na miejscu. Obok wieży, około 1,4 m w kierunku wschodnim wykopano czworoboczną studnię, której południowa ściana miała długość 1,4 m. Ściany cembrowiny wzmocniono od wewnątrz pionowo wbitymi kolkami. Cembrowina zagłębiona była w grunt na około 50 cm, a zachowana wysokość dochodziła do 1,4 m. Prawdopodobnie na północny-wschód od wieży postawiono inny drewniany budynek, może gospodarczy, jednak nie znamy jego wymiarów. Zabudowę otaczała od strony południowej drewniana konstrukcja w

formie płotu ułożonego z poziomo posadowionych belek, wzmocnionych pionowo wbitymi kolkami (wykop I). Podobną konstrukcję odkryto w Kaliszu, pomiędzy zamkiem a miastem lokacyjnym, datowaną na koniec XIII wieku¹. Od strony północnej zlokalizowany był wjazd wyłożony brukiem kamiennym, który dodatkowo wzmocniał wał lub wieża drewniana, o podwalinie wzniesionej z dużych kamieni łączonych zaprawą wapienną (wykop V). Dodatkowo mogły być tam zastosowane inne elementy obronne w postaci palisady. Niewielkie wymiary odkrywki nie pozwalają nam jednoznacznie określić, czy mamy do czynienia z palisadą, wzmocnieniem podnóża koca, a może reliktem mostu. Starsza siedziba po linii północ-południe zajmowała, co najmniej 48 m długości, zaś po obserwowanej linii wschód-zachód 26 m. Gdyby przyjąć, iż w tym czasie obiekt posiadał kształt kołlisty, to jego łączna powierzchnia mogła obejmować około 1250 m². Faza ta związana jest z wypadkami odzyskiwania południowej Wielkopolski przez wojska Władysława Jagiełły z rąk księcia opolskiego Władysława. Zapewne o takim *castrum* wzmiankował pod 1396 rokiem w swoim dziele Jan Długosz. Prawdopodobnie zostało ono przejęte bez walki. Świadczy o tym brak spalenizny. Po zdobyciu *castrum* przez wojska Władysława Jagiełły nadal było ono użytkowane, jak świadczą o tym dendrodaty (do 1439 – por. Aneks I: tab. 1).

Młodsza faza

Drewnianą wieżę wraz z towarzyszącą jej zabudową rozebrano. Wybudowano z czterech stron mur obwodowy, posadowiony na fundamencie z kamieni i gruzu ceglanego, łączonych zaprawą wapienną. Szerokość fundamentu wynosiła 2,0–2,2 m. Teren dziedzińca podwyższono o co najmniej 2 m, przez nasypanie piasku sedymentacyjnego, pobranego bezpośrednio z otaczającego terenu. Również od zewnątrz usypano wały do wysokości 2 m i szerokości u podstawy do 10 m. Dzięki temu utworzono od strony północnej, wschodniej i południowej fosę, a od strony zachodniej wał „odsunięto” na 35 m, uzyskując w ten sposób staw, zapewne z przeznaczeniem na hodowlę ryb. Od strony północnej skrzydło w części zachodniej było częściowo podpiwniczone. Do wnętrza przyziemia, wyłożonego brukiem kamiennym, prowadziła

¹ Informacje z niepublikowanych badań G. Teske i J. Tomali.

klatka schodowa szeroka w świetle na 1,55 m. Bruk zachował się na powierzchni około 4×5,6 m i może wskazywać na wewnętrzne wymiary budynku (pomieszczenia?) usytuowanego w północno-zachodniej partii zamku. Obwód murowany otaczał nieregularny czworobok w formie trapezu, o wymiarach dziedzińca około 28 m (wschód–zachód) × 27 m (północ–południe), czyli około 756 m² powierzchni, zaś wymiary zewnętrzne należałoby powiększyć o 4 m (po 2 m na grubość murów z każdej strony), czyli 31×42 m, co dałoby 1302 m² powierzchni, czyli o około 50 m² więcej niż teren zajęty przez fazę starszą.

Działania te należy odnieść najpóźniej do początku XVI wieku. W zasypisku fosy natrafiono na kafel z wyobrażeniem w tarczy herbowej orła w koronie (herb Królestwa Polskiego) z napisem u góry w języku łacińskim (ryc. 8: 5). Odczytu napisu dokonała prof. Alicja Szymczak z Uniwersytetu Łódzkiego, według której jest to data 1526(?)². Zapewne jest to data zakończenia prac budowlanych. Zamek posiadał dom zamkowy z izbami reprezentacyjnymi, ogrzewanymi piecami z dekoracyjnymi kafelkami, w tym ze wspomnianym kaflem herbowym Królestwa Polskiego. Z ciekawszych znalezisk należy wspomnieć o kaflu z wyobrażeniem siedzącego na tronie biskupa męczennika (palmy z boku) z tarczą herbową Królestwa u jego stóp (ryc. 8: 1, 4). Biskupa należy identyfikować ze św. Stanisławem. Nie znaleziono do niego analogii, co jeszcze bardziej podkreśla wyjątkowość tego znaleziska.

Około połowy XVI wieku postawiono, jak świadczy o tym opis zamku w lustracji z lat 1564-1565, budynek w konstrukcji szkieletowej. Na północ od zamku usytuowano przygódek z mieszczącą się tam zabudową gospodarczą. Prace budowlane nadal kontynuowano, o czym świadczą dendrodaty (po 1629 i z 1637 r. – por. Aneks I: tab. 1). Końcowy okres użytkowania zamku w Grabowie związany jest z „potopem” szwedzkim. Wcześniej w pomieszczeniach reprezentacyjnych wymieniono piece kaflowe. Podczas opuszczania warowni przez wojska szwedzkie zamek podpalono. Zrujnowaną siedzibę już nie odbudowano.

Możemy się domyślać, że mury powoli rozbierano, a materiał z nich wykorzystywano do wznoszenia domów mieszczan lub budynków użyteczności publicznej w Grabowie. Ostatecznie mury całkowicie „zniknęły” z powierzchni. Brak śladów

poziomu dziedzińca wskazuje, że nasyp podlegał znacznej niwelacji. Nie koniec na tym. Widoczne pozostałości po prostokątnych wkopach o powierzchni kilku m² świadczą o prowadzonych tutaj pracach wykopaliskowych przez tajemniczego badacza w nieznanym nam, ale nie aż tak odległym okresie.

MATERIAŁ ZABYTKOWY

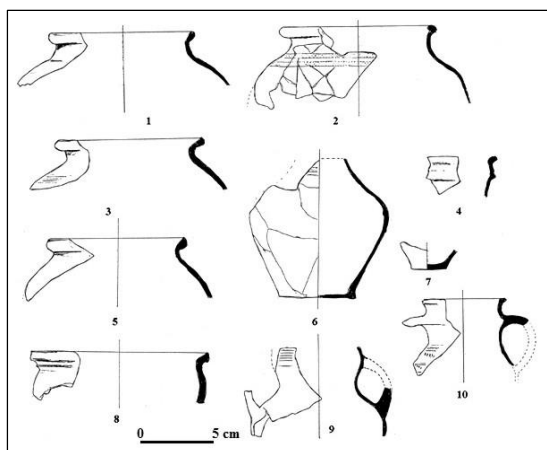
Największy zbiór zabytków to ceramika naczyniowa (1756 fragmentów – 80,96% całości), następnie na kafle piecowe (252 ułamki – 11,62%), przedmioty żelazne (72 – 3,32%), wyroby skórzane (54 – 2,49%), wytwory szklane (25 – 1,15%) oraz pozostałe (10 – 0,46%). W zestawieniu tym brakuje kości zwierzęcych, gdyż zestawienia liczbowe podane zostały w osobnej analizie (zob. Aneks II: tab. 1-4). Rozpatrując z kolei rozkład zabytków w poszczególnych wykopach zauważymy, że prawie 70% pozyskanego materiału pochodzi z wykopu V, głównie z warstw zalegających na głębokościach poniżej 1,5 m oraz z zasypiska fosy, następnie z całego wykopu IV (razem z IVB i IVC – 410 fr. – 18,9%), zaś z pozostałych odkrywek od kilkunastu do nieco ponad 100 fragmentów. Potwierdza to, iż teren użytkowy zamku został w okresie rozbierania murów w znaczący sposób zniwelowany.

Ceramika naczyniowa

Ceramikę naczyniową podzielono na dwie grupy, pierwsza, związana jest z *castrum*, obejmuje ceramikę z późnego średniowiecza i początków okresu nowożytnego (koniec XIV – pierwsza połowa XVI w.), druga z murowanym zamkiem z okresu nowożytnego (pierwsza połowa XVI do „potopu” szwedzkiego).

Łącznie odkryto 611 fragmentów naczyń, na który to zbiór składały się przede wszystkim garnki (583 fr. – 95,42%; ryc. 6: 1-3, 5, 7; 7: 1-8) i nieliczne misy (14 fr. – 2,29%; ryc. 6: 8), dzbanki (5 fr. – 0,82%; ryc. 6: 4, 6, 9, 10), patelnie (4 fr. – 0,65%), kufle, pokrywki (po 2 fr. – 0,33%) i kubek (1 fr. – 0,16%; por. tab. I). Specyfiką południowo-wschodniej części Wielkopolski jest duża liczba naczyń wylepionych z glin kaolinitowych (np. Baranów, Boleśławiec nad Prosną, Kępno). W Grabowie naczynia, całkowicie toczone, początkowo (koniec XIV wie-

² Informacja ustna.

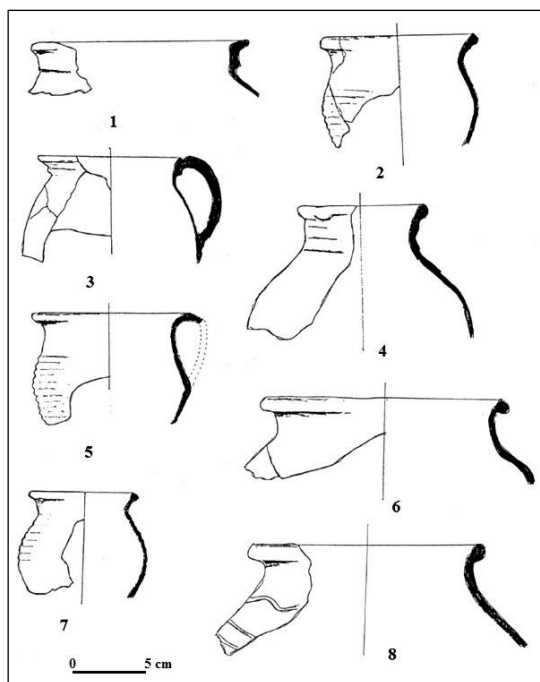

Ryc. 6. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Materiał zabytkowy – ceramika późnośredniowieczna (rys. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 6. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Archaeological material – late medieval pottery (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

ku) nieznacznie ustępują wylepionymi z gliny żelazistej, jednak już w drugiej połowie XV stulecia wyraźnie dominują, osiągając łącznie dla omawianego okresu ponad 5% przewagę. Nie stwierdzono naczyń tzw. brunatnych, czyli z grupy A według L. Kajzera (1987). Stosunkowo duży odsetek stanowią naczynia wypalane w atmosferze utleniającej na kolor biały (z gliny kaolinitowej), a tylko w niewielkim stopniu na kolor ceglasty (z gliny żelazistej) – grupa D według L. Kajzera. Naczynia z gliny żelazistej wypalane były przede wszystkim w atmosferze redukcyjnej, bez dostępu powietrza, na kolor szary, tzw. siwaki – grupa B według L. Kajzera. Zauważyć należy, że w Grabowie występuje bardzo mała grupa naczyń o dnach odcinanych drutem od koła garncarskiego. Jest to jeden z wyznaczników przy datowaniu pojemników na II i III fazę (druga połowa XIV-pierwsza połowa XVI wieku) według J. Kruppého (1967, 1981). Przede wszystkim naczynia posiadają dna wygładzane. Ornamentowanych było prawie 28% zbioru naczyń, głównie zdobieniem rytym w postaci dookólnych żłobków (128 fr.), malowaniem (25 fr.), polewą (11 fr. – grupa E według L. Kajzera), tylko nieliczne z nich (3 fr.) posiadały wyświecanie, tak charakterystyczne dla innych regionów kraju.

Ceramika nowożytna (przełom XVI/XVII-XVII wiek), głównie cienkościenna (łącznie 1145 fr.) wykonana została w zdecydowanej większości z gliny kaolinitowej (78,17%; por. tab. 2). Wypał odbywał się przeważnie w atmosferze utleniającej (82,88%) na kolor biały (z gliny kaolinitowej) lub ceglasty

Ryc. 7. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Materiał zabytkowy – ceramika późnośredniowieczna (rys. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 7. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Archaeological material – late medieval pottery (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

(z gliny żelazistej), a znacznie mniej w atmosferze redukcyjnej na kolor szary (17,12%). Spośród asortymentu naczyń przeważają garnki (86,29%), następnie misy (7,95%) i marginalnie kubki, patelnie, talerze, dzbany i pokrywki. Do ciekawostek należy flaszka i miniaturka. Ornamentem ozdobiono tylko ¼ zbioru naczyń, głównie polewą (120 fr.), dookólnymi żłobkami (97 fr.), malowaniem (40 fr.) i sporadycznie innymi formami ornamentu (5 fr.).

Ceramika budowlana

Do tej kategorii zaliczono wyroby wykonane z gliny przeznaczone do murowania ścian, urządzeń grzewczych, czyli kafle piecowe oraz pojedynczy fragment tygła.

Cegła, z której wznoszono ściany budynków, najczęściej na stanowiskach archeologicznych występuje w postaci gruzu ceglanoego, rzadziej spotyka się całe egzemplarze. Jedynie w murze mamy do czynienia z pełnowymiarowymi okazami. Do analizy cegieł stosuje się pomiary według przyjętej metody Z. Tomaszewskiego (1954) i A. Gruszeckiego (1965). Do naszych czasów w Grabowie nie zachowały się na powierzchni żadne relikty murów, jedynie w partii fundamentowej (na głębokości ponad

Tabela 1. Grabów, pow. ostrzeszowski. Zestaw cech technologicznych ceramiki naczyniowej średniowiecznej i początków okresu nowożytnego (ryc. 7 i 8)

Legenda: 1) rodzaj gliny: Ż – żelazista, K – kaolinitowa; 2) wypał: U – utleniający, R – redukcyjny; 3) przełom: 1 – jednobarwny, 2 – dwubarwny; 4) barwa: B – biała, C – ceglasta, S – szara; 5) rodzaj naczynia: D – dzban, G – garnek, K – kubek, KF – kufel, M – misa, P – pokrywka, PT – patelnia; 6) część naczynia: D – dno, B – brzusiec, U – ucho, UC – uchwyty, W – wylew

Table 1: Grabów, Ostrzeszów county. Set of technological features of medieval and early modern period pottery (fig. 7 and 8).

Legend: 1) type of clay: Ż - ferruginous, K - kaolinitic; 2) firing: U - oxidizing, R - reducing; 3) fracture: 1 - single-colored, 2 - two-colored; 4) color: B - white, C - brick-red, S - grey; 5) vessel type: D - jug, G - pot, K - cup, KF - tankard, M - bowl, P - lid, PT - pan; 6) vessel part: D - bottom, B - body, U - handle, UC - handle, W - rim

Wy-kop	Liczba ceramiki	Rodzaj gliny	Wypał	Przełom	Barwa	Rodzaj naczynia	Część naczynia	Ornament	Chronologia	Warstwa
II	2	K	U	1	B	M	1D, 1W		XVI	do 1,1 m gł.
	5	Ż	R	1	S	G	5B	1-dookolne żłobki	XVI	
II	1	Ż	R	1	S	G	11BB		XVI	poziom belek
	1	Ż	R	1	S	G	1B		XVI	
	1	K	R	1	S	G	1W		XVI	
III	3	Ż	R	1	S	G	3B	3-dookolne żłobki	XV	
	3	K	R	1	S	G	3B	3-dookolne żłobki	XV	
IV	44	K	U	1	B	G	5D, 6W, 2U 31B	6-malowane 2-polewa 8-dookolne żłobki	XVI	50-55 cm gł.
	1	K	U	1	B	M	1W		XVI	
	1	K	U	1	B	D	1W		XVI	
	1	K	U	1	B	PT	1uchwyty		XVI	
	72	Ż	R	1	S	G	4D, 12W, 1U 55B	18 dookolne żłobki 3 linie faliste	XVI	
	1	Ż	R	1	S	P	1W		XVI	
	22	K	R	1	S	G	1D, 2W, 19B	5 dookolne żłobki 1 polewa 1 malowane	XVI	
	1	K	R	1	S	K	1W		XVI	
	14	Ż	U	1	C	G	1D, 1W	4 dookolne żłobki 2 polewa	XVI	
IVB	37	K	U	1	B	G	5D, 5W, 27B	5 dookolne żłobki 5 malowane	XVI	0,7 m gł.
	3	K	U	1	B	M	2D, 1W	1 malowany	XVI	
	1	K	U	1	B	KF	1B	1 polewa	XVI	
	2	K	U	1	B	PT	2B	2 polewa	XVI	
	19	K	U	1	S	G	2W, 17B	4 dookolne żłobki 3 malowane	XVI	
	2	Ż	R	1	S	G	2B		XVI	
	2	Ż	U	1	C	G	1D, 1W		XVI	
IVB	33	K	R	1	S	G	6D, 3W 24B	5 dookolne żłobki	XVI	1,0-1,1 m gł.
	4	Ż	U	1	B	G	4B	3 dookolne żłobki	XVI	
	3	K	U	1	B	G	3B		XVI	
	1	K	U	1	B	M	1W	1 malowane	XVI	
IVB	1	Ż	R	1	S	M	1D		XV	do 1,4 m gł.
	8	Ż	R	1	S	G	1D, 5B, 2W	1 dookolne żłobki	XV	
	2	Ż	R	1	S	D	2B	2 wyświecanie	XV	
	3	K	U	1	B	M	2D, 1B	1 dookolne żłobki	XV	
	24	K	U	1	B	G	21B, 2W	4 dookolne żłobki	XV	
	1	K	U	1	B	M?	1D	1 polewa	XVI?	
IVC	38	Ż	R	1	S	G	6D, 24B, 8W	10 dookolne żłobki	XIV/XV	
	1	Ż	R	1	S	M	1W		XIV/XV	
	7	K	U	1	B	G	1D, 6B		XV	

Wy- kop	Liczba ceramiki	Rodzaj gliny	Wy- pał	Prze- łom	Barwa	Rodzaj naczynia	Część naczynia	Ornament	Chrono- logia	Warstwa
V	1	Ż	R	1	S	M	1W	1 dookolne żłobki	XV/XVI	0,7 m gł.
	20	Ż	R	1	S	G	1D, 1W, 18B	11 dookolne żłobki	XV/XVI	
	12	Ż	U	1	C	G	12B	3 malowane	XV/XVI	
	5	K	U	1	B	G	1W, 4B	1 malowany	XV/XVI	
V	2	Ż	R	1	S	D	2B	1 wyświecanie	XVI	do 1,4 m gł.
VI	13	K	U	1	B	G	1D, 1U, 11B	2 dookolne żłobki	XVI	0,8 m gł.
VIII	25	Ż	R	2	S	G	całe naczynie	dookolne żłobki	XV	0,8 m gł.
	1	Ż	U	2	C	P	1B		XV	
	2	K	U	1	B	G	1W, 1B		XV	
VIII	3	K	U	1	B	G	3B		XV	nad belkami
	1	K	R	1	S	G	1W		XV	
IX	13	K	U	2	B	G	1D, 12B		XV	studnia
	7	K	U	1	B	G	7B		XV	
	6	Ż	R	1	S	G	1D, 2W, 4B		XV	
IX	63	K	U	1	B	G	6D, 11W, 46B	1 dookolne żłobki 1 stempelek 5 malowanych	XVI	Jama w NW 0,60-0,9 m gł.
	10	Ż	R	1	S	G	10B	1 dookolne żłobki	XVI	
	27	Ż	U	1	C	G	2D, 4W, 21B	2 dookolne żłobki 1 polewa	XVI	
	1	Ż	R	1	S	K	1W	1 dookolne żłobki	XVI	
	1	Ż	R	1	S	PT	1B	1 polewa	XVI	
X	2	K	R	1	S	G	2B		XV	gruz
	1	K	U	1	B	G	1D		XV	
	10	Ż	R	1	S	G	1D, 2W, 7B	5 dookolne żłobki	XV	
	1	Ż	U	1	C	G	1B		XV	
	21	Ż	R	1	S	G	1D, 3W, 1U, 16B	5 dookolne żłobki	XV	

Tabela 2. Grabów, pow. ostrzeszowski. Zestaw cech technologicznych ceramiki naczyniowej z okresu nowożytnego

Legenda: 1) rodzaj gliny: Ż – żelazista, K – kaolinitowa; 2) wypał: U – utleniający, R – redukcyjny; 3) przełom: 1 – jednobarwny, 2 – dwubarwny; 4) barwa: B – biała, C – ceglata, S – szara; 5) rodzaj naczynia: D – dzban, F – flaszka, G – garnek, K – kubek, M – misa, MM – miniaturka, P – pokrywka, PT – patelnia, T – talerz; Część naczynia: D – dno, N – nóżka, B – brzusiec, U – uchwyt, W – wylew

Table 2. Grabów, Ostrzeszów county. Set of technological features of pottery from the modern period

Legend: 1) type of clay: Ż – ferruginous, K – kaolinitic; 2) firing: U – oxidizing, R – reducing; 3) fracture: 1 – single-colored, 2 – two-colored; 4) color: B – white, C – brick-red, S – grey; 5) vessel type: D – jug, F – flask, G – pot, K – cup, M – bowl, MM – miniature, P – lid, PT – pan, T – plate; Part of the vessel: D – bottom, N – leg, B – body, U – handle, W – rim

Wy- kop	Liczba ceramiki	Rodzaj gliny	Wy- pał	Prze- łom	Barwa	Rodzaj naczynia	Część naczynia	Ornament	Chrono- logia	Warstwa
IVC	8	Ż	R	1	S	G	2W, 6B		XVII	Schody
	1	K	R	1	S	G	1W		XVII	
	2	Ż	U	1	C	G	2U		XVII	
	1	Ż	U	1	C	G	1U	1 polewa	XVII	
	2	Ż	U	1	C	G	2B		XVII	
IVC	1	K	U	1	B	M	1B	1 polewa	XVII	
	1	Ż	U	1	C	G	1B		XVII	
V	5	K	U	0	B	T	3D, 2W	5 polewa	XVII	do 1,4 m gł.
	25	Ż	U	1	C	G	1D, 22B, 1U, 1W	1 dookolne żłobki 11 polewa	XVII	
	1	K	U	1	B	F	1W	1 polewa	XVII	

Wykop	Liczba ceramiki	Rodzaj gliny	Wy- pał	Prze- łom	Barwa	Rodzaj naczynia	Część naczynia	Ornament	Chronolo- gia	Warstwa
	1	Ż	U	1	C	F	1W	1 polewa	XVII	
	22	Ż	R	1	S	G	2D, 17B, 3W	4 dookolne żłobki	XVII	
	2	Ż	R	1	S	D	1B	1 wyświecanie	XVI	
	1	Ż	U	1	C	M	1D		XVII	
	17	K	U	1	B	M	8B, 9W	17 polewa	XVII	
	176	K	U	1	B	G	26D, 125B, 3U, 21W	23 polewa 18 dookolne żłobki 6 malowane	XVII	
	6	K	U	1	B	M	2D, 4W	1 polewa	XVII	
V	12	K	U	1	B	M	6D, 3B		XVII	do 1,55 m gł.
	62	K	U	1	B	G	5D, 48B, 9W	9 dookolne żłobki 3 malowane	XVII	
	1	K	U	1	B	D	1U		XVII	
	1	K	R	1	S	M	1D		XVII	
	18	K	R	1	S	G	16B, 2W		XVII	
	13	Ż	U	1	C	G	12B, 1W	4 dookolne żłobki	XVII	
	1	Ż	R	1	S	D	1B		XVII	
	2	K	U	1	B	M	2B, 1D	2 polewa	XVII	
	12	K	U	1	B	G	1D, 9B, 2W	10 polewa	XVII	
	1	K	U	1	B	K	1W	1 polewa	XVII	
	1	K	U	1	B	M?	1B		XVII	
V	2	K	U	1	B	PT	2D	2 polewa	XVII	1,55-2,0 m gł.
	2	K	U	1	B	PT	2W	2 polewa	XVII	
	3	Ż	U	1	C	PT	1B, 2W	3 polewa	XVII	
	8	K	U	1	B	K	3D, 5B, 1W	8 polewa	XVII	
	3	K	U	1	B	K	1B, 2W	1 polewa	XVII	
	1	Ż	U	1	C	PT	1 N		XVII	
	1	Ż	U	1	C	P	1W		XVII	
	64	K	U	1	B	G	6D, 40B, 1U, 17W	11 dookolnych żłobków, 5 malowane	XVII	
	5	Ż	R	1	S	G	1B, 4W		XVII	
	5	Ż	U	1	C	G	1D, 3B, 1W	2 dookolne żłobki	XVII	
	1	K	U	1	B	MM?	1D	polewa	XVII	
	1	Ż	U	1	C	G	1W	polewa	XVII	
	1	K	U	1	B	D?	1B	wyświecanie	XVII	
	1	Ż	U	1	C	G	1B	wyświecanie	XVII	
V	6	K	U	2	B	G	2D, 4B		XVII	1,85-2,00 gł.
	3	K	U	2	B	G	3B	2 dookolne żłobki	XVII	
	1	K	R	1	S	P	1W		XVII	
V	62	K	U	1	B	G	9D, 40B, 13W	6 dookolne żłobki 4 malowane	XVII	
	1	K	U	1	B	M	1W		XVII	
	2	K	R	1	S	P	1W, 1 uchwyt		XVII	
	2	Ż	U	1	C	G	2B	1 dookolne żłobki	XVII	
	15	K	R	1	S	G	3D, 9B, 3W	5 dookolne żłobki	XVII	
	6	Ż	U	1	C	G	3B, 3W		XVII	
	1	Ż	U	1	C	M	1D	1 polewa	XVII	
	2	Ż	U	1	C	M	1D, 1W	2 polewa	XVII	
	3	K	U	1	B	K	1D, 1B, 1W	2 polewa	XVII	
V	361	K	U	1	B	G	57D, 229B,	27 dookolne żłobki	XVI/XV	do 2,5 m

Wy- kop	Liczba ceramiki	Rodzaj gliny	Wy- pał	Prze- łom	Barwa	Rodzaj naczynia	Część naczynia	Ornament	Chronolo- gia	Warstwa
							8U 67W	19 malowane 25 polewa	II	gł.
	40	K	U	1	B	M	21D, 3B, 16W	1 dookolne żłobki 3 malowane	XVI/XV II	
	2	K	U	1	B	P	1W, 1 Uchwyt	1 polewa	XVI/XV II	
	2	K	U	1	B	PT	2B	2 polewa	XVI/XV II	
	46	K	R	1	S	G	5D, 36B, 5W	3 dookolne żłobki 1 polewa	XVI/XV II	
	1	Ż	R	1	S	P	1W		XVI/XV II	
	2	Ż	U	1	C	M	1D, 1W	1 polewa	XVI/XV II	
	45	Ż	U	1	C	G	4D, 35B, 6W	7 polewa 3 dookolne żłobki	XVI/XV II	
	72	Ż	R	1	S	G	11D, 45B, 16W	3 stempelek 4 wyświecanie	XVI/XV II	
	1	Ż	R	1	S	M	1W		XVI/XV II	
	4	Ż	U	1	C	M	1D, 3W	2 polewa	XVI/XV II	
	1	Ż	U	1	C	K	1W	1 polewa	XVI/XV II	
	3	K	U	1	B	K	3D	3 polewa	XVI/XV II	
	1	Ż	U	1	C	T	1B	1 polewa	XVI/XV II	
	3	K	U	1	B	D	2B, 1W		XVI/XV II	
VIII	2	K	U	2	B	G	1D, 1B		XVI/XV II	jama w części E
X	3	Ż	U	1	C	T	2W, 1B	2 polewy	XVII	
	2	Ż	U	1	C	G	1D, 1B		XVII	
	1	Ż	U	1	C	G	1B	1 polewa	XVII	

Tabela 3. Grabów, pow. ostrzeszowski. Zestaw cech technologicznych kafli piecowych

Table 3. Grabów, Ostrzeszów county. Set of technological features of stove tiles

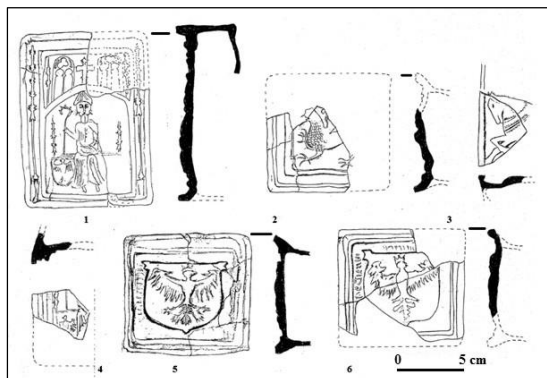
Wy- kop	Liczba frag- men- tów	Ro- dzaj gliny	Płyta czołowa	Koł- nierz	Po- lewa	Ornament	Chro- nologia	Uwagi	Rycina
IV	7	Ż	2	5	2	?	XVI	0,5-0,55 m gł.	-
IVB	1	Ż	1	-	1	?	XVI	0,7 m gł.	-
IVB	3	K	1	2	1	biskup na tronie	XVI	do 1,4 m gł.	
IVC	1	Ż	1	-	1	?	XVI?	ponad 1,5 m gł.	
V	5	K	5	-	5	biskup na tronie	XVI	do 0,7 m gł.	8: 1
	3	K	3	-	3	biskup na tronie – zob. ryc. 11.1	XVI		
	1	K	1	-	1	orzeł z napisem (data?) – jak na ryc. 11.5, 6	XVI		8: 6
	4	K	4	-	4	NN-roślinny? – jak na ryc. 13.3	XVI		
	1	K	1	-	-	jodełka – jak na ryc. 12.8	XVI		

Wy- kop	Liczba frag- men- tów	Ro- dzaj gliny	Płyta czołowa	Koń- nierz	Po- lewa	Ornament	Chro- nologia	Uwagi	Rycina
V	29	Ż	14	15	14	okuciowy	XVII	1,0-1,1 m gł.	9: 3
	129	K	46	83	56	okuciowy – zob. ryc. 13.1	XVII		
	12	K	12	-	11	zwieńczeniowy	XVII		
	1	K	1		1	zwieńczeniowy, ażurowy?			
	2	Ż	2	-	2	NN	XVI?		
V	5	Ż	5	-	5	biskup na tronie	XVI	do 1,4 m gł.	8: 4
	3	Ż	1	2	3	biskup na tronie	XVI		
	3	Ż	3	-	3	smok, gryf?	XVI		8: 2
	1	Ż	1	-	1	smok, gryf?	XVI		-
	1	Ż	1	-	1	rycerz na koniu	XVI		8: 3
	1	Ż	1	-	1	rycerz na koniu	XVI		
	2	Ż	2	-	2	okuciowy	XVII		
	1	Ż	1	-	1	?	XVI		-
	1	Ż	1	-	-	zwieńczeniowy	XVI, XVII?		9: 2
	1	Ż	1	-	1	roślinny?	XVI		9: 1
	1	Ż	1	-	1	zwieńczeniowy?	XVII		
	1	Ż	1	-	-	roślinny?	XVI		
	1	Ż	1	-	1	roślinny?	XVII		
	1	Ż	1	-	1	architektoniczny	XVII		
	1	Ż	1	-	1	zwieńczeniowy	XVII		
	1	Ż	1	-	1	z orłem?	XVI		
	1	Ż	1	-	1	zwieńczeniowy	XVII		
	2	Ż	2	-	2	roślinny?	XVII		
	9	Ż	9	-	9	NN	XVI		
	3	Ż	-	3	2	-	XVI?		
	1	Ż	1	-	1	-	XVI?		
	1	Ż	1	-	1	zwieńczeniowy, ażurowy?			
V	4	K	1 garncz- kowy 1 mi- secz- kowy	2	-	-	XVI?		
V	2	K	-	2	1	-	XVII	1,55-2,0 m gł.	
V	5	K	-	5	-	-	XVI?, XVII?	do 2,2 m gł., pod spalenizną	
V	1	Ż	1	-	1	?	XVII	nad brukiem	
V	1	Ż	1 garncz- kowy	-	-	-	XVI/ XVII?	2,5 m gł.	
	2	Ż	2 mi- secz- kowe	-	-	-	XVI/ XVII?		
	2	Ż	-	2	-	-	XVI/ XVII		
	3	K	-	3	-	-	XVI/ XVII		
VI	4	Ż	2	2	4	jodełka	XVI	0,8 m gł.	

Wy- kop	Liczba frag- men- tów	Ro- dzaj gliny	Płyta czołowa	Koł- nierz	Po- lewa	Ornament	Chro- nologia	Uwagi	Rycina
IX	1	Ż	1	-	-	-	XVI	jama w części NW	
X	1	Ż	1	-	1	?	XVI	gruz	
X	1	Ż	-	1	-	?	XV?	0,8 m gł.	

1 m), a i tam nie stwierdzono całych cegieł. Kilka okazów kompletnych pochodzi ze schodów (wykop IV) i mają one następujące wymiary: 285-290×135-147×58-65.

Możemy przypuszczać, iż w murach zamku w Grabowie, chociaż nie zachowała się partia ceglana, cegła układana była w wiązaniu gotyckim. Ściany pokrywano tynkiem wapiennym, od zewnątrz w celu zabezpieczenia lica przed wilgocią i mrozem, od wewnątrz głównie użytkowo-dekoracyjnych, np. pokrycia ścian polichromią. Nie wiemy czy zastosowano tynki zewnętrzne w zamku w Grabowie, nieliczne fragmenty zaprawy wskazywać mogą, że tynkowane były tylko pomieszczenia.

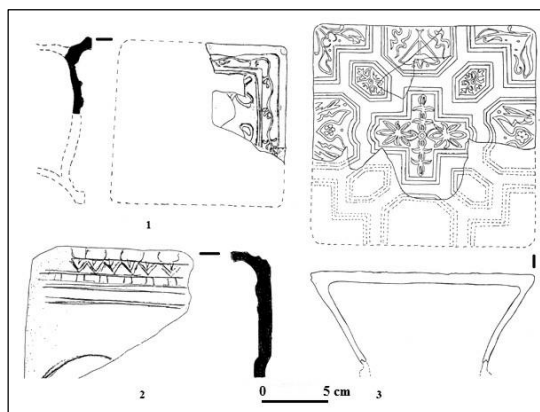

Ryc. 8. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan 1. Materiał zabytkowy – kafle piecowe (rys. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 8. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Archaeological material - stove tiles (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

Kafle stanowią drugą pozycję pod względem liczebności odkrytego ruchomego materiału zabytkowego. Łącznie znaleziono ich 252 fragmenty (tab. 3). Pod względem ikonograficznym wydzielono dwie grupy: pierwsza z nich datowana jest na XVI wiek, druga na przełom XVI/XVII po drugą połowę XVII wieku. Początki pieców kaflowych w krajach alpejskich i w południowych Niemczech, z których to przywędrowały na ziemię polskie, sięgają XIII wieku (Świechowska 1949, s. 163). Za najstarsze uchodzą kafle garnkowe, uformowane na kole

garncarskim, wywodzące się z rzymskich garnków sklepiennych używanych do wypełniania powierzchni kopuł. Nazwa tych kafli wywodzi się od kształtu, przypominającego garnek, o węższym dnie kolistym i rozszerzające się ku górze, mające otwór zewnętrzny albo kolisty, albo czworoboczny, albo w kształcie liścia koniczyny.

Ryc. 9. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan 1. Materiał zabytkowy – kafle piecowe, rys. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 9. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Archaeological material – stove tiles (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

Kafle garnkowe użytkowano od około połowy XIV wieku po całe późne średniowiecze, stosowano je jeszcze w okresie nowożytnym, a nawet w czasach współczesnych (Kajzer 1987, tabl. 1, 2; Dąbrowska 1987, s. 79; 1993; Tomala 2002, s. 103, 104). Uproszczoną wersją kafli garnkowych są kafle miskowe. Różnica polega jedynie na wysokości kafli. W Grabowie w wykopie V, w warstwach zasypiskowych znaleziono 2 fragmenty kafli garnkowych i 3 fragmenty kafli miskowych. Trudno określić jednoznacznie ich chronologię, dlatego przyjęto, że powstały w XVI wieku.

Kolejną formą rozwojową kafli są okazy płytowe. Przyjmuje się, że zaczęto je wytwarzać od około połowy XV wieku (Dąbrowska 1987, s. 80). Składają się z dwóch części, płyty czołowej formowanej w matrycach i doklejanego kołnierza. W Gra-

bowie odkryto 74 fragmenty tych wytworów, z czego 50 płyt czołowych i 24 kołnierzy. Płyty posiadały ikonografię roślinną (11 fr. – w postaci jodełki), zoomorficzną (4 fr. – smoka lub gryfa; ryc. 8: 2), rycerza na koniu (2 fr.; ryc. 8: 3), biskupa siedzącego na tronie z palmami po bokach i tarczą z orłem w koronie u stóp (19 fr.; ryc. 8: 1, 4)¹ oraz heraldyczny (2 fr. – orzeł w koronie na tarczy z napisem – datą; ryc. 8: 5, 6). Dodatkowo ich powierzchnie pokryto polewą koloru zielonego lub brązowego.

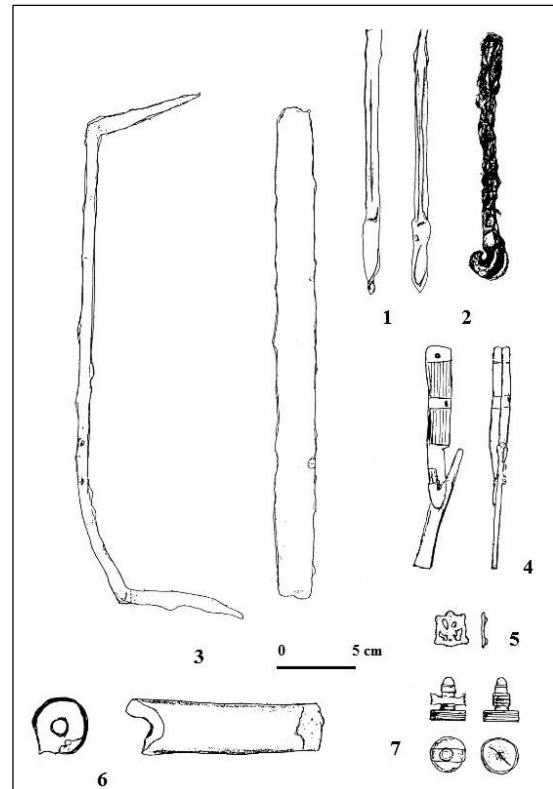
Znacznie większa grupa kafli (173 fr., z czego 86 to płyty czołowe i 87 kołnierze) datowana jest na okres od przełomu XVI/XVII po połowę XVII wieku. Kafle pokrywał ornament okuciowy (62 fr.; ryc. 9: 3), roślinny (3 fr.; ryc. 9: 1) i architektoniczny (1 fr.), zaś kafle wieńczące (18 fr.; ryc. 9: 2) miały wykroje ażurowe i zakończenia nawiązujące do motywów roślinnych, charakterystycznych dla późnego renesansu i wczesnego baroku (Tomala 2005, s. 105).

Oprócz kafli znaleziono dwa fragmenty tygla glinianego, którego bliższego przeznaczenia nie sposób ustalić (ryc. 10: 6).

Pozostałe zabytki

Do tej grupy zaliczono artefakty odkryte podczas badań z lat 2004-2005. Za najstarszy z nich uznać należy pojedynczy wiór krzemienisty, najprawdopodobniej mezolityczny, który mógł dostać się na teren zamku przypadkowo, np. podczas pobierania piasku z terenu, na którym niegdyś znajdowało się obozowisko mezolityczne.

Najliczniejszą grupę w omawianym zbiorze (72) stanowią przedmioty żelazne, głównie są to gwoździe i haki (ryc. 9: 2). Na uwagę zasługuje 5 grotów bełtów i 1 okucie ażurowe, zapewne pochodzące z dolnej części pochwy, ponadto 2 ankry spinające wewnętrzne ściany pieca kaflowego (ryc. 10: 3)², a z narzędzi świder (ryc. 10: 1) i podkowa oraz brzytwa w rogowej oprawce (ryc. 10: 4). Ponadto z metali nieżelaznych odkryto fragment odważnika ołowianego i okucie brązowe (ryc. 10: 5).

Ryc. 10. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Materiał zabytkowy – inne wyroby. 1 – ankra; 2 – świder; 3 – hak; 4 – brzytwa; 5 – okucie brązowe; 6 – tygiel; 7 – pion szachowy (rys. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 10. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Archaeological material – other artefacts. 1 – ankr; 2 – auger; 3 – hook; 4 – razor; 5 – bronze fitting; 6 – crucible; 7 – chess pieces (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

Z innych wyrobów wspomnieć należy o szkle okiennym (25 gomółek), fragmentach skór (54 fr.; ryc. 11), głównie pochodzących z butów, odkrytych w zasypisku fosy oraz o pionie szachowym wykonanym z rogu (ryc. 10: 7).

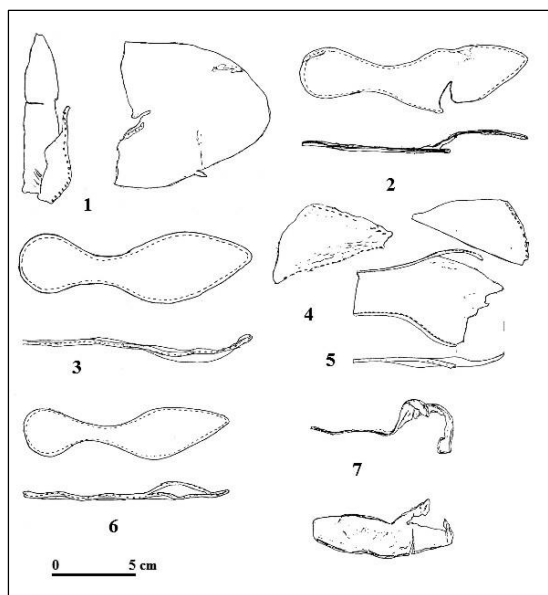
ZAMEK W GRABOWIE N. PROSNĄ NA TLE BUDOWNICTWA ZAMKOWEGO W WIELKOPOLSCE

Na terenie Niżu Polskiego, czyli przedrozbiorowego województwa poznańskiego, kaliskiego, sieradzkiego, łęczyckiego, Kujaw, w zależności od sta-

¹ J. Tomala (2005, s. 54) łączył wyobrażenie biskupa ze św. Stanisławem, za czym przemawiają umieszczone po bokach palmy, będące symbolem męczeństwa oraz tarcza herbowa z orłem w koronie (herb Królestwa Polskiego). Nie należy identyfikować owej postaci ze św. Wojciechem, również biskupem i męczennikiem, gdyż działał on w czasach Bolesława Chrobrego,

kiedy władca ten nie posiadał korony (nie było, więc jeszcze wtedy, Królestwa).

² I. Motylewska (2008, s. 20) określa je jako spinki, jednak chyba lepiej nazwać je ankrami, gdyż to drugie nazewnictwo kojarzy nam się z agraftą.

Ryc. 11. Grabów nad Prosną (Smolniki), stan. 1. Materiał zabytkowy – obuwie skórzane (rys. J. Tomala, P. Tomala)

Fig. 11. Grabów nad Prosną (Smolniki), site 1. Archaeological material – leather shoes (drawn by J. Tomala, P. Tomala)

nu badań, podawano różne liczby funkcjonujących budowli obronnych. I tak według L. Kajzera (2002, s. 112) było ich około 80, a według T. Nowaka (1984, s. 174 – tablica 2; s. 180 – tablica 8) na przełomie XIV i XV w. 157.

Czasy Kazimierza Wielkiego miały być związane z szerokim programem budowlanym, mającym na celu podniesienie obronności kraju. Rzeczywiście powstały wtedy na terenie Wielkopolski, w granicach województwa poznańskiego i kaliskiego, 32 obiekty, w tym 23 zamki i 9 miast otoczono obwodem murowanym. Jednak już za jego poprzedników, począwszy od końca XIII wieku, powstało 36 murowanych punktów, w tym 27 zamków i 9 obwodów miejskich (Tomala 2013, tab. 3A, 4A). Pojawienie się murowanych warowni nie oznaczało, że zaprzestano wznoszenia drewniano-ziemnych siedzib, nawet po śmierci Kazimierza Wielkiego. Przykładem tego może być, poza Grabowem, np. również grodzisko w Kępnie czy Krotoszynie, określone w źródłach pisanych pierwsze, jako *castrum*, drugie jako *fortalicium*, które po badaniach archeologicznych uznano za warownie wybudowane jeszcze w tradycyjnym drewniano-ziemnym stylu, bez murowanych umocnień (Tomala 2005, s. 20, 56-58; 2011, s. 242). Król starał się pozbyć takich „nieprzystosowanych” do nowych warunków prowa-

dzenia prac oblężniczych założeń, nadając je prywatnym rycerzom, głównie za zasługi na rzecz króla. Warto zwrócić uwagę, że w średniowiecznych źródłach pisanych zamiennie stosowano oznaczenie *castrum* czy *fortalicium* na oznaczenie dzieła obronnego, raz mogło to oznaczać murywaną, innym razem drewnianą siedzibę rycerza, czy zamek królewski (Nowak, Szymczak 1993).

Władysław Jagiełło zmienił zasady funkcjonujące do tej pory sposoby użytkowania obiektów obronnych. Ograniczono do minimum budowę nowych warowni, a już istniejące przekazywano osobom, które przeważnie udzieliły wcześniej królowi pożyczki. Nowi posesorzy, otrzymywali tytuł starosty, mieli obowiązek utrzymania w należytym stanie warowni i bieżącej modernizacji, co więcej stałego zamieszkania w nadanych im dobrach, zmuszono ich w ten sposób do osobistego udziału w obronie tych budowli na wypadek zagrożenia wojennego, za co zwolnieni byli od udziału w pospolitym ruszeniu i w wyprawach poza granice kraju. Większe prace budowlane w zamkach przeprowadzano jedynie z polecenia króla, po wcześniejszym ich zaopiniowaniu przez komisję królewską. Kronikarz Jan Długosz uważał, że król nie dbał o zamki, miasta i inne budowle, doprowadzając je do ruiny (Rutkowska 1977).

Według B. Guerquina (1984, s. 41-71) w latach 1320-1410 nastąpił rozwój budownictwa militarnego, wznoszono nowe i modernizowano stare zamki, zaś w latach 1410-1530, przystosowano je do nowej techniki walki z użyciem broni palnej, wraz z przerostem funkcji mieszkalnej.

Podczas oblężenia Pyzdr w 1383 r. w tzw. wojnie Nałęczów z Grzymalitami użyto po raz pierwszy na terenie ziem Polski artylerii. Od tej pory zwiększyło się znacznie zagrożenie dla murowanych, wysokich, nieosłoniętych przed kulami ścian twierdz. Zaczęto, więc wprowadzać do budownictwa obronnego nowe elementy architektoniczne przystosowane do użycia artylerii, w postaci bastii lub baszt. W literaturze przypisuje się, że najwcześniej na naszych ziemiach zastosowano je na zamku w Wenecji (przed 1436 r.), następnie w Gołańczy, Gośławicach, Koźminie, Lesznie, Wieleniu (Żemigala 1996). Rozwój murowanego budownictwa obronnego na terenie Wielkopolski przyspieszyła wojna trzynastoletnia (1454-1466), zwłaszcza, że to na barki Wielkopolan spadł ciężar jej prowadzenia, gdyż Małopolanie uchylali się od 1459 r. od przysyłania wojsk na Pomorze.

Prace modernizacyjne zamków państwowych w XVI wieku polegały głównie na zmianie programu użytkowego tych budowli, przebudowywano wnętrza, wystrój zewnętrzny, nadbudowywano kondygnacje, wstawiano nowe klatki schodowe, wznoszono nowe, często drewniane lub w konstrukcji szkieletowej, budynki. Wraz z budową wieży-pałacu w Piotrkowie Trybunalskim dla Zygmunta Starego, powstały murowane wieże, razem z nimi funkcjonowały drewniane, przeważnie na kopcu, sięgające swymi korzeniami, co najmniej XIII wieku (Jakimowicz 1979; Kajzer 1988).

Do połowy XVII wieku, poza pojedynczymi wypadkami, nie prowadzono większych działań wojennych na terenie Wielkopolski.

Na podstawie ustaleń J. Tomali (2011, s. 81-102; 2013, s. 112-130) w Wielkopolsce przeważnie mamy do czynienia z zamkami nizinnymi. Przez swoje położenie w dolinach rzek, zwłaszcza w okresie roztopów wiosennych czy opadów letnio-jesiennych, zalewowe łąki utrudniały ewentualnym napastnikom podejście do murów, jednak zimą, kiedy mróz spoił ziemię w jedną twardą bryłę, nie miało to już większego znaczenia. Zamki stawiano na niewysokich kępach, np. Chocz, Kęłowo, Koło, Konin, Krobia, Niepart, Odolanów, Opalenica, Ostrzeszów, Międzychód, Rydzyna, Sieraków, Szamotuły, Zbąszyn; na naturalnych wyspach, np. Gośławice, Ostroróg lub sztucznych, np. Golejewko, Krobia, Lubasz, Stęszew, Szamotuły; w bezpośrednim sąsiedztwie rzek, np. Gołuchów, Grabów nad Prosną; jezior, np. Chodzież, Gniezno, Gośławice, Lubasz, Osieczna; w dolinach jeziornych, np. Zbąszyń, Złotów; na przesmykach między jeziorami, np. Drahim, Wenecja, może Wałcz; na wyspach jeziornych, np. Babimost, Pobiedziska, Wielen, Złotów; czy też wreszcie w widłach rzek, np. Kalisz, Kobylin, Kościan, Międzyrzecz, Nakło, Oborniki, Ujście, Złotoryja. Niekiedy wykorzystywano starsze – drewniano-ziemne założenia, stawiając w ich miejsce murowany obwód, np. Międzyrzecz, Trzciel. Do nielicznych, wzniesionych na kulminacjach wzgórz należą warownie w Gnieźnie, Krajenie, Powidzu, Poznaniu, Pyzdrach, Radlinie, Stęszewie i Szarleju.

Oprócz naturalnych warunków utrudniających dostęp pod mury, dodatkową przeszkodę stanowiła fosa, przeważnie licząca od kilku do kilkunastu metrów (Odanów, Pobiedziska – 23-24 m, Kalisz – 14-15 m, Konin, Międzyrzecz – 12 m, Gra-

bów nad Prosną – 10 m), zaś głębokość nie przekraczała kilku metrów (np. Kalisz 3 m). W późniejszym okresie, przynajmniej w XVI wieku, fosę z jednej strony poszerzano, tworząc staw rybny (Grabów nad Prosną, Potarzyca, Koźmin?). Ściany fos zabezpieczano przed osuwaniem drewnianymi konstrukcjami, jak te odkryte w Grabowie. Dodatkowo fosy zabezpieczano od zewnątrz wałami ziemnymi, np. w Choczu, Grabowie, Międzyrzeczu, Szarleju (około 12 m szerokości i około 3 m wysokości), Trzcielu (około 6 m szerokości). Poza obronną funkcją spełniały rolę czysto praktyczną, gdyż „zatrzymywały” wodę w fosie. Kolejną przeszkodą były drewniane płoty-palisady, zapewne zaostrome u góry.

Każdy zamek stanowił wewnętrzną zamkniętą murami lub mieszanymi konstrukcjami (drewniano-murowanymi) przestrzeń. Powierzchnia tychże warowni była zróżnicowana, licząc od kilkuset do kilku tysięcy m², np. Niepart (480 m²), Gośławice (550 m²), Sieraków (624 m²), Grabów nad Prosną (faza I – między 676 a 1250? m²), Międzyrzecz, Wenecja, Konin (nieco ponad 1000 m²), Grabów nad Prosną (faza II – 1302 m²), Krajenka (około 1350 m²), Koło (około 1600 m²). Po rozbudowie przystosowujące je do użycia artylerii, kiedy to dodano drugi – zewnętrzny obwód, powierzchnia wyraźnie się zwiększyła, np. Gośławice (1615 m²), Konin (około 1900 m²), Radlin (2800 m²), Pyzdry (ponad 3000 m²). W przypadku Grabowa nad Prosną możemy uznać za zewnętrzny obwód ziemny wał zewnętrzny. Łączna powierzchnia założenia (bez przygródka) po zewnętrznym obwodzie wałów (około 100×125 m) wynosiła 12 500 m² (!). Do tego należałoby dodać dodatkowe przeszkody takie jak przepływająca od strony wschodniej Młynówka i z trzech pozostałych stron zabagnione łąki, znacznie oddalające ewentualnego napastnika od murów.

Umocnienia od dołu budowano z kamienia polnego, często z dodatkiem gruzu ceglanego, zaś wyższe partie z cegły. Całość łączono zaprawą wapienną. Wielkość murów była zróżnicowana, wysokość przeważnie dochodziła do 5-6 m. Do jednych z najwyższych obwodów należą zlokalizowane na zamku w Międzyrzeczu (9 m), zaś ich grubość liczyła od 1,1 do ponad 2 m, np. Szamotuły (1,1-1,2 m), Pyzdry (nieco ponad 1,8 m), Krajenka (mur wschodni i północny 1,7-2,0 m), Grabów (2,0-2,2 m), Gośławice (mur wschodni 2,3 m), Międzyrzecz

(2,6 m), Gniezno (fundament do 3 m). Mury postawione w XIII-XIV wieku sadowiono na fundamencie pełnym, z użyciem tzw. stopy fundamentowej elastycznej, czyli niespojęnej zaprawą dolną partią i nieprzewiązaniu narożników, co zapobiegało spękanii części górnych, zaś od połowy XV wieku zaczęto stosować fundament punktowy (arkadowy), przeważnie tam, gdzie był grunt podmokły lub w miejscach starszych nawarstwień osadniczych, np. w Międzyrzeczu, Pyzdrach. Spotykamy także przypadki zagęszczenia terenu, polegające na wbiściu w podłoże drewnianych pali, np. w Kole i Złotowie.

Nie znamy dokładnie przejazdu bramnego w Grabowie, lustracja z lat 1564-1565 wspomina o szachulcowym budynku bramnym. Z bramy prowadziło wejście do komnaty z kominem i dwóch komór. Możemy przypuszczać, iż budynek bramny wysunięty był przed lico muru.

Budynki wewnątrz zamków stawiano wzdłuż obwodu. Do najważniejszych z nich należał dom zamkowy, zamieszkiwał w nim przeważnie dzierżawca z kilkoma lub kilkunastoma osobami służby. Zazwyczaj był to jednotraktowy, dwupiętrowy budynek, o powierzchni liczącej między 200 a 300 m². Izby mieszkalne zajmowały najczęściej górne kondygnacje, dolne i poddasza przeznaczano na cele magazynowe. Pozostała zabudowę, o charakterze gospodarczym przeważnie stawiano z drewna lub w konstrukcji szkieletowej. Powoli zabudowywano pozostałe skrzydła. W wyniku tych działań powierzchnia dziedzińców stale się zmniejszała, dochodząc, np. w Gosławicach do 200 m². Powierzchnie dziedzińców pokrywał bruk kamienny, gliniane klepisko lub dranice drewniane. Nie znamy dokładnych wymiarów dziedzińca zamku w Grabowie w fazie II. Powierzchnia między murami obwodowymi wynosiła (27×28 m) około 756 m². Przy bramie znajdowała się podpiwniczona spiżarnia. Na podstawie odkrytego bruku kamiennego (4,0×5,6 m) jej powierzchnię oszacowano na 22,4 m². Według wspomnianej wyżej lustracji, naprzeciwko, po drugiej stronie dziedzińca, stał w narożu południowo-zachodnim, oparty na starym murze, nowy budynek drewniany mieszczący na dole izbę z kominem, małą salę i kuchnię. Podczas badań nie natrafiono na jego relikty. Możemy domniemywać, że posadowiono go na tyle płytko, że przy znacznej niwelacji nasypu zlikwidowano relikty jego fundamentów.

Zamek spełniał nie tylko funkcje obronne, mieszkalne, ale również sądownicze i notarialne; pełnił rolę więzienia, a w późniejszym okresie także archiwum. Niekiedy w zamkach znajdowały się kaplice, np. Gniezno, Międzybórz, Oborniki, Opalenica, Opatówek, Poznań, Radlin, Rogoźno, Sieraków, Wieleń, Wenecja. Funkcjonowały tu także danskery – latryny (np. Gosławice, Sieraków), studnie drewniane, jak w Grabowie (także Koło, Konin) i studnie murowane (Poznań, Sieraków), piece grzewcze typu *hypocaustum* (Opatówek), kuchnie (Grabów, Międzybórz, Ostroróg), piekarnie, młyny i stajnie (Kościan).

Ograniczony murami obszar zamku nie sprzyjał jego rozbudowie, zwłaszcza dotyczyło to zabudowy gospodarczej. Problem ten starano się rozwiązać przez „wyprowadzenie” jej poza mury zamku. Od XV w. i w późniejszym okresie (np. Drahim, Gniezno, Grabów, Kalisz, Konin, Kościan, Międzyrzecz, Poznań, Pyzdry, Rogoźno, Wieleń, Wschowa) wzmiankowane są przygródki. Na terenie przylegającym bezpośrednio do zamku, sytuowano zabudowę gospodarczą – były to przeważnie budynki drewniane. W przypadku omawianego Grabowa na mieściły się tam stajnie, wozownie, browar, suszarnie, łaźnie oraz budynki o charakterze produkcyjnym. Zazwyczaj przygródki otaczały drewniane ogrodzenia, rzadziej mur (np. Poznań), wał i fosa (Międzyrzecz). Przy fosie zamkowej stawiano głównie młyny (Krobia, Ostrzeszów), niekiedy łaźnię lub browar, jak to miało miejsce w Grabowie, czy Kościanie.

WNIOSKI KOŃCOWE

Po badaniach zamku w Grabowie nad Prosną nasuwają się następujące konkluzje. Drewniane *castrum* wybudowano tuż przed walkami Władysława Jagiełły z Władysławem Opolczykiem (po 1393 r.) i prawdopodobnie zostało zdobyte bez większych walk i nadal użytkowane.

Na początku XVI wieku postawiono murowany obwód, dziedziniec podwyższono i wzniesiono drewniane budynki. Prace budowlane kontynuowano również w następnych latach, natomiast po „potopie” szwedzkim zniszczony zamek opuszczono, co spowodowało jego powolną ruinę. Niwelacja wzgórza zamkowego wraz z rozbiórką reliktyw murów doprowadziła do znacznego obniżenia terenu i zniszczenia przestrzeni reliktywnej zamku.

Postulując dalsze badania wykopaliskowe należałoby położyć nacisk na rozpoznanie narożnych (wschodnie i południowo-zachodnie) partii zamku, a także odsłonić i zbadać przejazd bramy w celu uszczegółowienia konstrukcji przejazdu bramnego i umocnień fosy. Nadal nierozpoznana jest przeprawa mostowa i przygródek, które także należałoby objąć szczegółową eksploracją.

Adresy Autorów:

dr Janusz Tomala
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
ARS Conservator
ul. Limanowskiego 218/49
91-028 Łódź
e-mail: januszt56@gmail.com

mgr Paweł Tomala
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
ARS Conservator
ul. Limanowskiego 218/49
91-028 Łódź
e-mail: pracowniaarsc@gmail.com

ŹRÓDŁA:

DLUGOSSII JOANNIS

1985 *Annales seu Cronica incliti Regni Poloniae*, wyd. I. Garbaci i inni, Warszawa, ks. X.

KRONIKA JANKA Z CZARNKOWA

1961 (1872) *Monumenta Poloniae Historica*, T. II, opr. J. Szlachtowski, Lwów, reedycja Warszawa.

LUSTRACJA WOJEWÓDZTW WIELKOPOLSKICH I KUJAWSKICH 1564-1565

1961 wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz, cz. I.

LUSTRACJA WOJEWÓDZTW WIELKOPOLSKICH I KUJAWSKICH 1628-1632

1969 cz. 2, *Województwo sieradzkie*, wyd. Z. Guldón, Wrocław-Warszawa-Kraków.

LITERATURA:

BALIŃSKI M., LIPIŃSKI T.

1843 *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. I, Warszawa.

DĄBROWSKA M.

1987 *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

1993 *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich*, [w:] *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich*, Gniezno, s. 7-24.

DĄBROWSKI K.

1970 *Wczesnośredniowieczne i średniowieczne grodziska w okolicach Kalisza*, „Rocznik Kaliski”, t. III, s. 269-292.

Encyklopedia Powszechna 1862 t. X, Warszawa.

GRUSZECKI A.

1965 *Metoda graficzna badań pomiarowych cegły przy ustalaniu chronologii obiektów architektonicznych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 10, z. 1, s. 55-58.

GUERQUIN B.

1984 *Zamki w Polsce*, Warszawa.

HENSEL W.

1955 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. II, Poznań.

JAKIMOWICZ T.

1979 *Rezydencja w Polsce w wieku XVI. Stan i potrzeby badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. XXIV, z. 4, s. 311-337.

KAJZER L.

1987 *Przyczynek do chronologii kafli piecowych z obszaru Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XXXV, nr 4, s. 695-704.

1988 *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Łódź.

2002 *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 111-132.

KAJZER L., KOŁODZIEJSKI S., SALM J.

2001 *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.

KARWOWSKI S.

1890 *Grabów w dawnej ziemi wieluńskiej*, Poznań.

KOWALENKO W.

1938 *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej od VII do XII w.*, Poznań.

KOZAKIEWICZ L.

1963 *Grabów n/Prosną woj. poznańskie pow. Ostrzeszowski rozpoznanie historyczno-urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa (maszynopis w archiwum Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, Delegatura w Kaliszu).

KRUPPÉ J.

1967 *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

1981 *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

LABERSCHEK J.

- 1999 *Potencjał obronny Ziemi wieluńskiej i fragmentów Ziemi Krakowskiej i Sieradzkiej pod rządami księcia Władysława Opolczyka 1370-1391*, [w:] *Między Północą a południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. Horbach, L. Kajzer, Sieradz, s. 129-143.

MOTYLEWSKA I.

- 2008 *Renesansowe kafle z zamku w Inowłodzu*, Łódź.

NOWAK T.

- 1984 *Budownictwo obronne w Wielkopolsce, Kujawach, ziemiach dobrzyńskiej, łęczyckiej, sieradzkiej w XIV wieku. Rola wojskowa*, Łódź (maszynopis pracy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego w Łodzi).

NOWAK T., SZYMCAK J.

- 1993 *Obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. Horbach, L. Kajzer, Sieradz, s. 81-95.

PIETRZAK J.

- 2002 *Zamki państwowe prowincji wielkopolskiej na przełomie średniowiecza i nowożytności*, [w:] *Zamki i przetrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa.
- 2003 *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź.

POKLEWSKI-KOZIEŁŁ T.

- 1992 *Średniowieczne zamki między Prosną i Pilicą*, Łódź.

REZLER M.

- 1990 *Dzieje Grabowa do 1793 r.*, [w:] *Z dziejów Grabowa nad Prosną*, red. B. Polak, M. Rezler, Kalisz, s. 21-56.

ROSIN R.

- 1963 *Słownik historyczno-geograficzny Ziemi Wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa.

RÓŻYCKI A.

- 1985 *Archeologiczne badania inwentaryzacyjne w rejonie Zbiornika Wielowieś Klasztorna*, zeszyt 4, *Rejon Grabów Zamek*, Poznań (maszynopis w archiwum Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zaytków w Poznaniu, Delegatura w Kaliszu).

RUTKOWSKA G.

- 1997 *Nadania ziemi w zamian za obowiązek obrony wielkopolskich warowni (w świetle dokumentów Władysława III i Kazimierza Jagiellończyka)*, [w:] *Homines et Societas czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J. M. Piskorski, Poznań, s. 277-284.

- 1881 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa.

ŚWIECHOWSKA A.

- 1949 *Wykopiska na zamku średniowiecznym w Wenecji pod Żninem*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. 11, nr 3-4, s. 213-232.

TOMALA J.

- 2002 *Oporów. Małomiasteczkowa włość prywatna w powiecie orłowskim w województwie łęczyckim od XIV do XVIII wieku*, Oporów.
- 2005 *Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kalisz.
- 2011 *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. II, *Architektura obronna*, Kalisz.
- 2013 *Architektura gotycka Wielkopolski*, Kalisz.

TOMASZEWSKI Z.

- 1954 *Badania cegły jako metoda pomocnicza przy datowaniu obiektów architektonicznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Warszawskiej – Budownictwo”, z. 4, s. 31-52.

ŻEMIGAŁA M.

- 1996 *Zakres przystosowania stałych fortyfikacji w Wielkopolsce i na Kujawach w XV w. do obrony z użyciem broni palnej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVIII, s. 43-51.

ANEKS I

MAREK KRĄPIEC

DATOWANIE DENDROCHRONOLOGICZNE PRÓB DREWNA
Z ZAMKU W GRABOWIE NAD PROSNĄ

Do analizy dendrochronologicznej przekazano 12 prób drewna, z czego 10 spełniało wymogi metody i zostały przeznaczone do pomiarów szerokości przyrostów rocznych. Wśród analizowanych prób znalazło się 9 wycinków dębowych oraz pojedynczy sosnowy. Szerokość przyrostów rocznych w poszczególnych próbach została pomierzona z dokładnością do 0,01 mm na aparaturze własnej konstrukcji z komputerową rejestracją wyników. W rezultacie uzyskano stosunkowo krótkie sekwencje przyrostów, liczące od 32 do 8 słojów. Do opracowania pomierzonych ciągów wykorzystano pakiet programów Tree-rings (Krawczyk, Krąpiec 1995). Podstawowe informacje o poszczególnych próbach zostały zamieszczone w tabeli nr 1.

Bezwzględne datowanie analizowanych sekwencji dendrochronologicznych wykonano w oparciu o wzorce przyrostowe opracowane przez autora dla obszaru Wielkopolski (Krąpiec 1998). Uzyskano 6 (?) datowań, które w większości przypadków ze względu na brak najmłodszych przyrostów ze sfery bielu, należy traktować jako „*terminus post quem*”. Datowania z dokładnością roczną były możliwe tylko dla dwóch prób: ZK_GR3A (1637 AD) i ZK_GR4A (1403 AD).

Nie wydatowano bezwzględnie trzech prób ze stosunkowo krótkimi sekwencjami przyrostów rocznych.

Tabela 1. Grabów, pow. ostrzeszowski. Zestawienie wyników analizy dendrochronologicznej prób drewna z zamku w Grabowie nad Prosną

Table 1. Grabów, Ostrzeszów county. Summary of results of dendrochronological analysis of wood samples from the castle in Grabów nad Prosną

Lp.	Kod laborat.	Opis próby	Gatunek/ rodzaj drewna	Liczba słojów	Biel	Datowanie se- kwencji	Data ścięcia drzewa
1	ZK_GR1A	wykop II, próba AB	Quercus sp.	85	-	1354-1432	po 1439
2	ZK_GR9	wykop II, próbka B	Quercus sp.	63	-	1341-1403	po 1410
3	ZK_GR5A	wykop II, próba A	Quercus sp.	51	-		
4	ZK_GR6A	wykop IIIB, próba 1	Quercus sp.	48	-	1582-1629?	
5	ZK_GR8B	wykop IIIB, próba 5	Quercus sp.	55	-	1346-1400	po 1407
6	2ZK_GR01	wykop IIIC, próbka B, 17.07.04	Pinus sylvestris	62	-	1332-1393	po 1393
7		wykop IIIB, próbka 3	Alnus sp.	-	-		
8		wykop IIIB, próbka 4, 17.07.04	Quercus sp.	-	-		
9	ZK_GR3A	wykop V, próbka 1	Quercus sp.	45	40-45		
10	ZK_GR4A	wykop V, próbka A (B)	Quercus sp.	55p+	44-55	1593-1637	1637
11	ZK_GR07	wykop V, próbka E, 13.07.04	Quercus sp.	49	45-49 Mr 29 Mr 39	1350-1403	1403
12	ZK_GR02	wykop V, próbka G	Quercus sp.	32	20-32		

LITERATURA:

KRAWCZYK A., KRĄPIEC M.

- 1995 *Dendrochronologiczna baza danych*, [w:] *Materiały II Krajowej Konferencji „Komputerowe wspomaganie badań naukowych”*, 14-16.12.1994 r., Wrocław, s. 247-249.

KRĄPIEC M.

- 1998 *Oak dendrochronology of the Neoholocone in Poland*, „Folia Quaternaria”, 69, Kraków, s. 5-133.

ANEKS II

Piotr Pachulski

ZWIERZĘCY MATERIAŁ KOSTNY Z WYKOPALISK
W GRABOWIE NAD PROSNĄ

Wstęp

Szczątki kostne będące obiektem niniejszej analizy pozyskano w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Grabowie nad Prosną pod kierunkiem dr Janusza Tomali. Materiał kostny pochodził z czterech wykopów oznaczonych kolejno numerami II, III, IV, V, zamkniętych w ramach chronologicznych od przełomu XV/XVI–XVII w. Przedmiotowe badania odbyły się w 2004 r.

Metody

Otrzymane szczątki zwierzęce po rozpoznaniu i określeniu przynależności gatunkowej, poddano analizie statystycznej, której wyniki przedstawiono w formie zestawienia tabelarycznego (tab. 1). Na podstawie zachowanych zębów dokonano próby określenia wieku zwierząt (Lutnicki 1972).

Po określeniu przynależności gatunkowej wydzielono materiał do badań osteometrycznych, które wykonano metodą Driesch (von den Driesch 1976). Na podstawie niektórych szczątków dokonano próby określenia wysokości w kłębie używając współczynników Calkina (1960).

Wyniki

Ogółem do analizy wytypowano 669 fragmentów kości zwierzęcych, z których rozpoznano i określono przynależność gatunkową w 473 przypadkach (tab. 1), co stanowi 70% całości materiału. Sklasyfikowane kości w przeważającej liczbie należą do ssaków domowych, hodowlanych – 455 sztuk (92,2%), w znikomej do ptaków (kura), a za zupełnie marginalny zbiór stanowiły szczątki ssaków dzikich – 1 okaz (0,2%; tab. 2). W materiale tym zarejestrowano również 1 kość ludzką. Była to kość

Tabela 1. Grabów, pow. ostrzeszowski. Zwierzęce szczątki kostne według podziału gatunkowego

Table 1. Grabów, Ostrzeszów county. Animal skeletal remains by species division

Gatunek	N	%
bydło	287	61,0
świnia	138	29,0
owca/koza	29	6,1
koń	1	0,2
sarna	1	0,2
kura	17	3,5
Razem	473	100

Tabela 2. Grabów, pow. ostrzeszowski. Zwierzęce szczątki kostne według grup zoologicznych

Table 2. Grabów, Ostrzeszów county. Animal skeletal remains by zoological groups

Gatunek	N	%
ssaki domowe	455	96,2
ssaki dzikie	1	0,2
ptaki	17	3,6
Razem	473	100

Tabela 3. Grabów, pow. ostrzeszowski. Szczątki kostne ssaków domowych

Table 3. Grabów, Ostrzeszów county. Skeletal remains of domestic mammals

Gatunek	N	%
bydło	287	63,1
świnia	138	30,3
owca/koza	29	6,4
koń	1	0,2
Razem	455	100

udowa zachowana w części trzonowej z końcem bliższym.

Wśród zwierząt domowych hodowlanych pierwsze miejsce zajmują szczątki kostne bydła w liczbie

287 sztuk, następnie świni 138, owcy/kozy 29, kury 17 i konia pojedynczy okaz (tab. 3).

Pod względem anatomicznym badane szczątki ssaków reprezentują niemal wszystkie elementy kośćca (tab. 4), przy czym przeważają te z wartościowych części tuszy nad mniej zdatnymi do spożycia partiami.

Tabela 4. Grabów, pow. ostrzeszowski.

Skład gatunkowy i anatomiczny kości ssaków

Table 4. Grabów, Ostrzeszów county. Species and anatomical composition of mammalian bones

Kości	Bydło	Świnia	Owca/ koza
czaszka	4	2	9
zuchwa	7	13	
zęby		6	
kr. szyjne	1		6
kr. piersiowe	4	2	
kr. łędźwiowe	4		
krzyżowa		1	
żebra	124	73	
łopatka	19	10	
ramienna	10	12	
promieniowa	15	5	
łokciowa	10		
miednica	23		
udowa	12	3	1
piszczelowa	15	7	1
śródręcza	6	1	1
skokowa	7		10
śródstopia	8	3	
piętowa	11		
człony palcowe	7		
Razem	287	138	29

Bydło

Do tego gatunku należał największy zbiór szczątków z badanego zbioru. Analizując fragmentarycznie zachowane zuchwy z zębami i szczęki określono wiek uboju trzech osobników na około trzy lata. Dokonując pomiarów niektórych fragmentów kości (kości promieniowej, kości śródręcza i śródstopia) zauważono, że mieszczą się one w wymiarach wielkościowych bydła zarówno krótkorogiego jak i długorogiego. Dokonano również próby obliczeń wysokości bydła w kłębie na podstawie pomiarów kości śródręcza i śródstopia. Wysokość oszacowano dla pięciu osobników i wahała się w granicach pomiędzy 95,0 a 100,57 cm. Natomiast w jednym przypadku wartość ta wyniosła 148,52 cm.

Podczas obserwacji kości długich oraz ich fragmentów widoczne były typowe uszkodzenia po konsumpcyjne i te właśnie części szkieletu przeważały ilościowo w materiale. Rodzaj szczątków i ich zachowanie sugeruje, iż wartościowe części tuszy mogły być dostarczane na zamek, tam konsumowane, a resztki wyrzucane. Świadczy o tym stosunek mniej wartościowych partii do bardziej wartościowych, który kształtował się na poziomie jak 1:9.

Świnia

Szczątki tego gatunku zajmują drugie miejsce pod względem liczebności w grupie ssaków domowych. Należały one do wszystkich odcinków szkieletu. Kości długie były jednak dość mocno rozdrobnione, co utrudniało wydzielenie obiektów nadających się do szczegółowych pomiarów osteometrycznych. Udało się jednak określić najmniejszą liczbę osobników tego gatunku na 23 okazy. Jest to oczywiście liczba nieprecyzyjna. W materiale tym na uwagę zasługuje fakt przewagi szczątków kończyny piersiowej aniżeli miednicznej. Większość tych szczątków to typowy materiał pokonsumpcyjny, podobnie jak w przypadku bydła; tu również widzimy typowe ślady obróbki „rzeźniczej”. W przypadku tego gatunku również mamy do czynienia z ponad pięciokrotną przewagą szczątków z części tusz wartościowych nad mniej wartościowymi. Jeżeli chodzi o wiek, w którym dokonywano uboju to większość osobników miała skończone 3 lata. Obliczono to na podstawie zachowanych fragmentów szczęki i zuchwy z zębami.

Owca i koza

Pozostałości kostne tych zwierząt zajmowały trzecie miejsce pod względem frekwencji w badanym zbiorze. Liczba osobników owcy określona na podstawie kości promieniowych wynosiła 6. Natomiast liczbę kóz obliczono na podstawie kości śródręcza i określono ją na 4. Nie zarejestrowano żadnych fragmentów mózdzieni. W znacznej większości odnotowano szczątki pokonsumpcyjne z pełnowartościowych partii tuszy (kończyna piersiowa i miedniczna). Na podstawie zachowanych zębów obliczono wiek w chwili uboju dla 3 osobników na 2 lata. Kości długie nie zachowały się w takim stanie, aby można z nich obliczyć wysokość zwierząt.

Ptaki (kura)

Podczas analizy gatunkowej materiału kostnego z zamku w Grabowie wyodrębniono 17 kości nale-

żących do kury. Były to elementy kończyn (kości ramienna, udowe, promieniowe). Są to najprawdopodobniej pozostałości pokonsumpcyjne.

Koń

Rozpoznano pojedynczy fragment kości śródstopia tego gatunku.

Ssaki dzikie (sarna)

Rozpoznano pojedynczy fragment czaszki z mózdzieniem.

Podsumowanie

W wyniku przeprowadzonych badań uzyskano tylko pewien fragment wiedzy na temat gospodarki zwierzętami na terenie zamku w Grabowie i terenach do niego przyległych. Stało się tak w związku z niekompletnością materiału kostnego z tego stanowiska. Należy w tym miejscu przypomnieć, iż materiał kostny poddany analizie pochodził tylko z czterech wykopów, które najprawdopodobniej były miejscem deponowania odpadów pokonsumpcyjnych. Przy takim założeniu możemy jednak stwierdzić, iż ta próba pokazuje nam preferencje hodowlane, jak i gospodarcze w małym wycinku na terenie samego zamku, jak i terenów do niego przylegających. Prezentuje również, a może głównie, preferencje konsumpcyjne ludzi zamieszkujących ten obiekt.

Uzyskane w analizie dane pozwalają przypuszczać, iż mieszkańcy zamku na przełomie XVI i XVII wieku preferowali głównie mięso wołowe, w dalszej kolejności wieprzowinę i mięso małych przeżuwaczy – kozy i owcy. Bydło i świnie hodowano głównie do celów konsumpcyjnych, jednak małe przeżuwacze miały najprawdopodobniej również znaczenie w produkcji skór i wełny. Pozyskany w trakcie badań zbiór kości drobiu wskazuje na wcale niemały udział jego mięsa w diecie mieszkańców zamku. Znikomy procent szczątków ssaków dzikich, o wiele mniejszy niż na przykład kury, może być efektem zbyt dużego odlesienia najbliższych terenów lub zbyt dużą odległość od większych kompleksów leśnych, obfitujących w dziką zwierzynę.

Bardzo mały odsetek kości konia potwierdza, iż zwierzęta te nie miały praktycznie żadnego znaczenia konsumpcyjnego. Wynikało to z jego dużej roli militarnej i jucznej w ówczesnych czasach.

Trudno jednoznacznie i precyzyjnie scharakteryzować dietę mięsną mieszkańców zamku w Grabowie, a to z powodu zbyt małej ilości materiału kostnego. Należy jednak przypuszczać, iż przedstawiona analiza pokazuje profil konsumpcyjno-hodowlany, a zwłaszcza konsumpcyjny obiektu i jego okolic. Gatunki zwierząt charakteryzowane powyżej najprawdopodobniej były hodowane w najbliższym sąsiedztwie zamku lub dostarczane z pobliskich osad i dlatego analizy materiałów kostnych z tego typu obiektów mogą pokazać nam szerszy aspekt hodowli i gospodarki zwierzętami. Pozyskanie w przyszłości kolejnych materiałów kostnych z obiektów tego typu pozwoliłoby sprecyzować typ gospodarki hodowlanej terenów przylegających do zamków, jak również typ diety mieszkańców zamków w okresie ich funkcjonowania.

LITERATURA:

CALKIN V.I.

- 1960 *Izmenčivost metapodii i jego značenie dlja izučenija krupnogo rogatogo skota drevnosti*, „Bjulletin Moskovskogo Obščestva Ispytatelej Prirody”, vol. 65, 1, s. 109-126.

DRIESCH A. VON DEN

- 1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, „Peabody Museum Bulletins”, bull. 1.

LUTNICKI W.

- 1972 *Uzębienie zwierząt domowych*, Warszawa-Kraków.

Henryk Klunder

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH W REJONIE PLACU KOLEGIACKIEGO ORAZ ULIC KOZIEJ I ZA BRAMKĄ W POZNANIU W 2015 ROKU*

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN THE AREA OF PLAC KOLEGIACKI AND KOZIA AND ZA BRAMKĄ STREETS IN POZNAŃ IN 2015

Abstrakt: Przeprowadzone badania dostarczyły nowych źródeł, wśród których niewątpliwie należy wymienić relikty, które łączyć można z kościołem św. Stanisława oraz z fragmentem średniowiecznego muru obwodowego miasta. Ponadto odkryto pochówki, z których część łączyć można z cmentarzem znajdującym się wokół poznańskiej kolegiaty – kościoła pw. św. Marii Magdaleny, część – z cmentarzami przy kościołach św. Stanisława oraz Wszystkich Świętych (na skrzyżowaniu ulic Za Bramką i Wszystkich Świętych).

Słowa kluczowe: kolegiata, sieć ciepła, mur obwodowy, element architektoniczny, groby, Plac Kolegiacki

W związku z budową sieci ciepłej i przyłącza do budynku mieszkalnego przy ul. Za Bramką 10–11 oraz budynku usługowo-biurowego przy ul. Za Bramką 1 w Poznaniu, Miejski Konserwator Zabytków wydał pozwolenie na prowadzenie badań archeologicznych. Przeprowadziła je w 2015 roku Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska Henryka Klundera z Poznania (Klunder 2015).

Abstract: The study provided new sources among which undoubtedly relics should be mentioned, which may be connected with the church of St. Stanislaus and with the fragment of peripheral medieval city walls. In addition, burials were discovered and some of which may be connected with the cemetery located around Poznan Collegiate – church of St. Mary Magdalene – part with the cemeteries at churches of St. Stanislaus and All Saints (on the crossroad of Za Bramką Street and All Saints Street).

Key words: Collegiate, district heating, peripheral wall, architectural element, graves, Plac Kolegiacki

Pod względem geomorfologicznym obszar nadzorowanej inwestycji leży w centrum Poznańskiego Przełomu Warty, na jej drugiej, ponadzalewowej terasie. Właśnie tutaj w połowie XIII wieku dokonano lokacji miasta Poznania i otoczono je murami (Mury miejskie 1996). Warta od pradziejów skupiała wzdłuż swojej doliny osadnictwo ludzkie przez kolejne tysiąclecia aż po czasy nowożytne

* Tekst wraz z doбором rycin jest zredagowaną wersją sprawozdania autorstwa Henryka Klundera (2015) z prac przeprowadzonych przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską związanych z zakładaniem instalacji ciepłej

w rejonie określonym w tytule. Artykuł w niniejszej wersji przygotował do druku Paweł Pawlak.

włącznie. Dolną terasę nadbrzeżną tworzyły wyspy i rozlewiska; te z wysp, które nie były zajęte przez obszary bagienne, sprzyjały rozwojowi osadnictwa dzięki swemu z natury obronnemu i komunikacyjnemu położeniu.

Inwestycję, której towarzyszyliśmy, należy postrzegać właśnie w tym kontekście. Choć na terenie objętym pracami możliwe jest występowanie reliktywów osadnictwa pradziejowego, to jednak pozostałości związane z zasiedleniem tego miejsca począwszy od wczesnego średniowiecza, a zwłaszcza w czasie lokacji miasta i w późniejszych stadiach jego rozwoju, są zdecydowanie silniej udokumentowane.

Trasa wykopu instalacyjnego przebiegała w pasie ul. Koziej (począwszy od ul. Świętosławskiej w kierunku Placu Kolegiackiego), po zachodniej i południowo-zachodniej stronie Placu Kolegiackiego oraz w ul. Za Bramką (por. ryc. 1).

Ryc. 1. Poznań-Stare Miasto. Uproszczony przebieg inwestycji

Fig. 1. Poznań-Stare Miasto. Simplified course of the investment

Przyjęto wstępnie, że należy się spodziewać kolizji inwestycji z fragmentem południowo-wschodniego odcinka murów miejskich oraz ze średniowiecznym i wczesnonowożytnym cmentarzem znajdującym się na Placu Kolegiackim, otaczającym pierwotnie kościół św. Marii Magdaleny. Sytuację w tym rejonie miasta przedstawia wybrany materiał ikonograficzny, w tym najstarszy widok Poznania (1618 r. – ryc. 2) oraz plany z XVII, a w szczególności XVIII wieku (ryc. 3–7).

Podstawowym problemem, z jakim mierzą się często wykonawcy badań archeologicznych przy re-

alizacji zadań podobnego typu jest ograniczone pole obserwacji w długich, „wąskoprzestrzennych” wykopach. Owa niedogodność, a także „przypadkowy” przebieg rowu w stosunku do ewentualnych odkrywanych obiektów archeologicznych, utrudnia możliwości interpretacyjne.

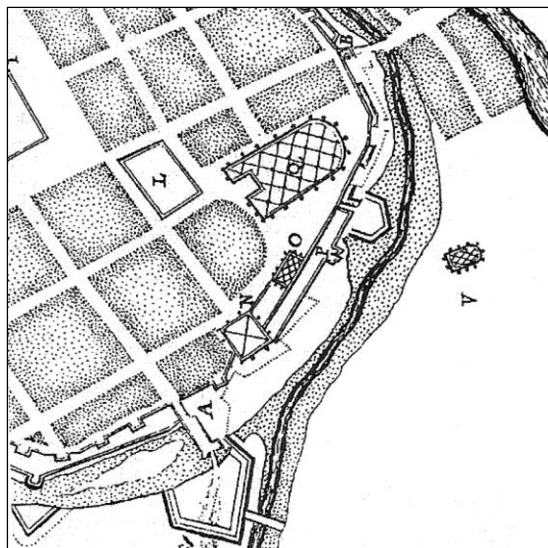
Ryc. 2. Wycinek panoramy G. Brauna i F. Hogenberga z 1618 r. z fragmentem południowo-wschodniej części miasta, w której zlokalizowana była inwestycja

Fig. 2. The detail of panorama of G. Braun and F. Hogenberg from 1618 with a fragment of the south-eastern part of the city where the investment was located

Oceniając niniejszą inwestycję i zakres ingerencji budowlanej w grunt, można stwierdzić, że z punktu widzenia potrzeb badawczych były one absolutnie niewystarczające, zwłaszcza parametr szerokości wykopu. Jego większa szerokość pozwoliłaby również na uzyskanie dodatkowych informacji o stratyfikacji. We wszystkich wykopach, głębokość sięgała maksymalnie 1,5 m (przeważnie 1,2 m). W efekcie nie zanotowano oryginalnego (nieprzetworzonego) układu nawarstwień umożliwiających datowanie. Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia na ul. Za Bramką, aczkolwiek na skrzyżowaniu z ul. Wszystkich Świętych głębokość wykopu wynosiła incydentalnie około 2 m.

Z naszych wcześniejszych badań dysponujemy jedną dość istotną wskazówką stratygraficzną – jest nią pierwsza, najwyższa odsadzka w północnej ścianie tzw. budynku C Urzędu Miasta (Kolegium Jezuickiego), wyznaczająca poziom użytkowy z połowy XVIII w. Można zatem przyjąć, że od połowy XVIII w. poziom użytkowy nie odbiegał znacząco od dzisiejszego. Dopełnieniem naszej wiedzy w tym względzie jest poziom posadzki w kościele farnym. Uwzględniając tę obserwację możemy

stwierdzić, że obecny poziom użytkowy odpowiada prawdopodobnie temu z końca XVII w.

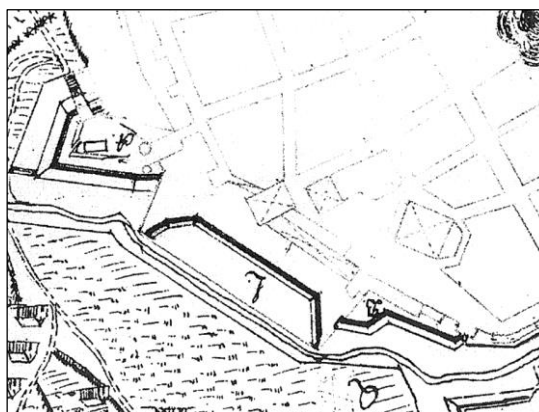
Ryc. 3. Fragment planu E. Dahlbergha z 1655 r.

Fig. 3. The fragment of the plan of E. Dahleberh form 1655

Dla pogłębienia wiedzy w tej kwestii i uzyskania dodatkowych informacji, jak kształtowały się wcześniejsze poziomy użytkowe, musimy z konieczności skorzystać z innych badań na obszarze objętym naszą refleksją, jak również z prac prowadzonych na terenie ościennym. Jedyne wcześniejsze badania z rejonu naszych prac to ustalenia przeprowadzone przez Eugeniusza Linette w 1960 roku. Na głębokości około 1,9 m od współczesnego poziomu użytkowego, bezpośrednio przy murze obwodowym miasta, zarejestrował on fragment tzw. ulicy przymurnej, wyznaczającej poziom użytkowy (Linette 1960). Oczywiście, otwartym jest pytanie, czy jest to poziom wtórny czy pierwotny z czasów budowy wewnętrznego muru obwodowego miasta. Ta niepewność powoduje, że faktycznie nie możemy się do obserwacji E. Linette odnieść. Również nie można w pełni skorzystać z wyników, jakie uzyskała nasza Pracownia w trakcie badań przeprowadzonych na dziedzińcu Urzędu Miasta w 1995 roku. Brak jednoznacznej odpowiedzi, czy zarejestrowana na głębokości 55,80 m n.p.m. (ok. 3 m poniżej obecnej nawierzchni) kamienna część muru obwodowego miasta odpowiada mniej więcej poziomowi użytkowemu z połowy XIII w. Wydaje się, że pomocne mogą być w tym względzie ustalenia, jakich dokonał Piotr Wawrzyniak w trakcie badań przy Placu Kolegiackim 2 (2007). W południowej ścianie wykopu, na głębokości około 55,60 m

n.p.m. (ok. 2,5 m poniżej obecnego poziomu), natrafił na próchnicę pierwotną (warstwa 7) i bezpośrednio pod nią zalegającą warstwę piasku. Z kontekstu wynika, że może to być poziom użytkowy z połowy XIII w. Jak widać, wartość ta koresponduje w przybliżeniu z wartością określającą poziom części kamiennej muru miejskiego. Istotnym uzupełnieniem tych szacunków są wyniki uzyskane przez Mirosława Kanię w trakcie badań fundamentów obecnego kościoła farnego (1997). Z publikowanych badań wynika, że na piasek całkowity natrafiono w skrzydle wschodnim (przy narożniku północno-wschodnim kościoła) na głębokości ok. 54,60 m n.p.m. (ok. 3,5 m poniżej współczesnego poziomu użytkowego), czyli wyraźnie niżej, lecz może to wynikać ze spadku terenu w kierunku południowo-wschodnim lub z zakłócenia spowodowanego wzniesionym w sąsiedztwie murem miejskim. Trudno wyniki te jednoznacznie interpretować, chociaż wydaje się, że w przypadku nawarstwień stwierdzonych w naszym wykopie (od jego stropu po spąg) mamy do czynienia z nasypem utworzonym w XVIII i XIX w.

Z Placem Kolegiackim wiąże się kilka ważnych dla miasta i jego kultury obiektów: 1) kościół św. Marii Magdaleny; 2) cmentarz na zewnątrz i wewnątrz wyżej wymienionego kościoła; 3) mur obwodowy miasta; 4) budynek pierwszej szkoły miejskiej; 5) kościół św. Stanisława.

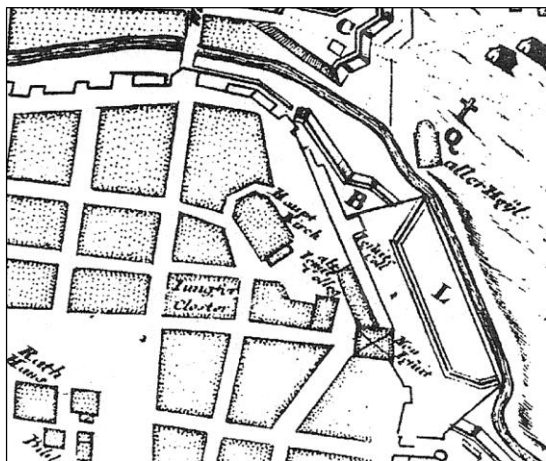
Ryc. 4. Fragment planu P. S. Fabera z 1704 r.

Fig. 4. The fragment of the plan of P. S. Faber from 1704

Początki kościoła pw. św. Marii Magdaleny sięgają lat sześćdziesiątych XIII w. – erygowano go w 1263 r. i prawdopodobnie w tym też roku rozpoczęto budowę. W następnych wiekach był na nowo budowany, przebudowywany, niszczone przez katakizmy, w ostateczności jako ruina całkowicie

usunięty. Widoczny jest na planach miasta zarówno tych najstarszych, jak i tych z czasów, w których kościół znajdował się już w stanie ruiny. Na podstawie źródeł kartograficznych ukazujących stan z XVII i XVIII wieku, nie ma wątpliwości, że kościół ten znajdował się w północnej części Placu. Jest mało prawdopodobne, aby w wiekach wcześniejszych, niż to rejestrują plany, świątynia zlokalizowana była w innym miejscu.

W otoczeniu kolegiaty znajdował się cmentarz, zajmując wnętrze świątyni oraz prawie cały rozległy otaczający ją plac. Tę konstatację potwierdzają wyniki różnego typu penetracji w wielu miejscach Placu Kolegiackiego, prowadzonych między innymi przez Zbigniewa Karolczaka, Piotra Wawrzyniaka i Pawła Pawlaka¹.

Ryc. 5. Fragment planu P.S. Fabera z 1709 r.

Fig. 5. The fragment of the plan of P.S. Faber from 1709

W przypadku muru miejskiego jego przebieg w południowo-wschodnim odcinku jest, dość precyzyjnie określony. Stwierdzenia te bazują na trzech, a zwłaszcza dwóch miejscach, gdzie był możliwy do obserwacji (odkryto go w południowo-wschodnim narożniku budynku „C” [Linette 1960, s. 43], w podziemiach pod transeptem kościoła farnego², a także we współczesnym wjeździe na dziedziniec kolegium³). Nasze badania potwierdziły w zupełności wcześniejsze przypuszczenia, iż relikty muru miejskiego znajdują się na wylocie ul. Za

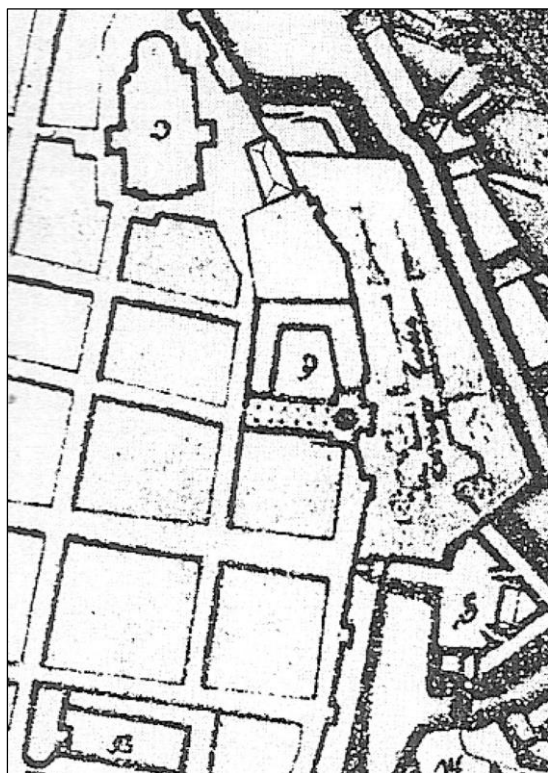
Bramką z Placu Kolegiackiego. Wewnętrzny mur obronny miasta przestał istnieć na odcinku równym długości placu przekazanego w posiadanie oo. jezuitom około 1586 roku. Od tego momentu przestał być punktem odniesienia dla nowo powstających budynków.

Innym elementem tworzącym topografię tej części miasta była szkoła parafialna, która funkcjonowała już od początków XIV wieku. Zapewne wtedy lub nieco później miasto ufundowało dla niej budynek w obrębie cmentarza istniejącego wokół kościoła farnego. Ze źródeł wynika, że cmentarz przykościelny (używam tego terminu dla odróżnienia go od cmentarza wewnętrznego – w kościele kolegiackim) był rozległy, wypełniał cały teren między murem miejskim (była tam zapewne jeszcze tylko tzw. ulica przymurna) a blokami parcel od północy i zachodu. Taki pogląd potwierdzają wyniki badań wykopaliskowych oraz lustracje rowów budowlanych pod media (badania Z. Karolczaka w latach 90. XX wieku oraz Pracowni w 1995 roku [Pawlak 1996, s. 220]), czy obserwacji poczynionych w trakcie budowy ośrodka zdrowia w 1938 roku. Prawdopodobnie jedynym miejscem, w którym nie dokonywano pochówków, był teren zajęty przez tzw. starą szkołę. Z dokumentacji źródłowej można przyjąć z dużą pewnością, że budynek starej szkoły parafialnej stał w południowo-zachodniej części „starego cmentarza”, w pobliżu wlotu ul. Gołębiej. Nie ma go na widokach i planach – te ostatnie są późniejsze, natomiast pomocnym w próbie wskazania lokalizacji szkoły parafialnej są wykazy wykuszy; w jednym przypadku mówi się, że wykusz znajdował się zaraz za szkołą. Na tej podstawie wypada przyjąć, że jedynie w wyżej wymienionym miejscu, w którym znajdował się wykusz „zaszkolny”, można by upatrywać istnienia budynku szkoły. Rekapituluując, szkoła parafialna znajdowała się w pobliżu budynku C Urzędu Miasta (kompleksu pojezuickiego). Została ona rozebrana prawdopodobnie około 1617 roku. Przesłanką skłaniającą do takiego twierdzenia jest fakt, że w dokumentach dzierżawy zapis „stara szkoła” kończy się właśnie w 1617 roku.

¹ Potwierdzają to również ostatnio prowadzone przez Instytut Archeologii UAM w Poznaniu badania wykopaliskowe na terenie Placu Kolegiackiego.

² Obserwacja wykonana w piwnicy pod transeptem przez szereg osób, m.in. przez E. Linette, Z. Karolczaka, A. Kusztelskiego, P. Pawlaka, H. Klundera.

³ Zarejestrowany został przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską w 1995 (por. P. Pawlak 1996, s. 220). Z tych badań dużo bardziej ważnym było odkrycie „jezuickiej” szesnastowiecznej korekty muru miejskiego.

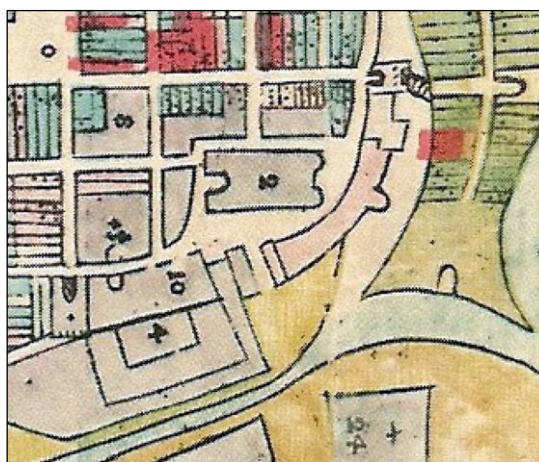
Ryc. 6. Fragment planu z lat 1714–1715, wg H. Müncha (1946, tabl. LII)

Fig. 6. The fragment of the plan from 1714–1715, according to H. Müncha (1946, tabl. LII)

Kościół św. Stanisława, jak można sądzić z planu Dahlbergha z 1655 roku (ryc. 5), był usytuowany u wlotu ul. Gołębiej na cmentarz przy kolegiacie. Jeżeli stan ukazany na wymienionym planie jest prawidłowy, to jest to jedyny budynek przekazany oo. jezuitom, którego położenie byłoby dość dobrze określone. Wiadomo, że była to świątynia wybudowana w 1516 r. dla tzw. księży ubogich. Niestety, na tym kończą się fakty, a wszystkie ewentualne ustalenia dotyczące tego obiektu muszą opierać się, póki co na wiedzy pozaźródłowej. Należy wykluczyć, że był to kościół drewniany. Data jego budowy lokuje go jeszcze w późnośredniowiecznej formacji architektonicznej. Zatem w chwili przekazania go przez miasto oo. jezuitom, był to zapewne mały jednonawowy kościół, zamknięty od wschodu być może małą absydą poligonalną, ze ścianami wykonanymi w wątku gotyckim. Przypuszczalnie kościół ten, będący zaczynem fundacji jezuickiej, na-

⁴ Warto przyjrzeć się, jak małe były kościoły w Poznaniu, dla uzmysłowienia o jakiej wielkości kościoła możemy myśleć, próbując przybliżać sobie kościół św. Stanisława. W XIV w. powstał kościół św. Marcina, który przypuszczalnie do przełomu XV i XVI w. był obiektem jednonawowym o wymiarach ok. 10 na

leżał do najmniejszych w Poznaniu⁴. Jeżeli przyjąć, bo tak się sugeruje, że był mniej więcej kubaturowo podobny do członu wschodniego budynku „C”, to mógł mieć co najwyżej długość 20 m, a szerokość 10 m. Akceptując ten pogląd jestem skłonny przyjąć, że wielkości, o których mowa powyżej, odnoszą się raczej do kościoła już po dość licznych przebudowach po roku 1573. W czasie przed przejściem go przez oo. jezuitów był obiektem zapewne mniejszym.

Ryc. 7. Fragment planu J. Rzepeckiego z 1728 r

Fig. 7. The fragment of the plan of J. Rzepecki from 1728

Obiekt ten przez lata był centralnym (w sensie religijnym) miejscem zespołu obiektów przekazanych oo. jezuitom. Od momentu, gdy Rada Miasta darowała go zakonowi, był ze względu na swoje pierwotne, niewielkie parametry systematycznie powiększany do rozmiarów, które rektor kolegium opisał w 1593 r. notując, że powiększono go trzykrotnie (plan 1655 r. ukazuje go już po powiększeniach! – ryc. 3). Wprawdzie informacja o tak znaczącej zmianie wielkości kościoła może dziwić, ale zabieg taki od strony technicznej był możliwy do przeprowadzenia. W Poznaniu takie operacje wykonywano zarówno nieco wcześniej, jak i w tym okresie z kościołami, o których wspominałem wcześniej – np. kościoły św. Wojciecha i św. Marcina. W pierwszym przypadku do jednonawowego kościoła dobudowywano i zakrystię, i boczne nawy, po czym dostawiono jeszcze nawę południową, tworząc w końcu obiekt trójnawowy. W przypadku

15 m, z absydą poligonalną. Z kolei kościół św. Wojciecha przypuszczalnie był jeszcze mniejszy i miał parametry ok. 9 na 12–14 m. W tym czasie kościół św. Małgorzaty miał szerokość ok. 12 a długość 26 m. Można sądzić, że rozmiary kościoła św. Stanisława były zbliżone do przywoływanych tu dwóch pierwszych

kościół św. Stanisława dysponujemy skąpych informacjami uniemożliwiającymi prześledzenie zmian w jego architekturze.

Z terenem nas interesującym związanych jest kilka ulic: Świętosławska (d. Kozia), obecna Kozia oraz ważna, lecz bezimienna tzw. przymurna (miała charakter strategiczny, gdyż związana była z murami obronnymi). Wydaje się bardzo prawdopodobne, że już w samych początkach istnienia miasta, czyli w 2. połowie XIII w., wszystkie wymienione ulice były wytyczone. Ulica Kozia, mimo iż była tzw. ulicą zatylną, stanowiła najlepszy łącznik między rynkiem i kościołem wraz z cmentarzem. Ulica przymurna jest jedynym traktem w tym rejonie miasta, który dziś już nie istnieje. Czas jej likwidacji trudny jest do jednoznacznego ustalenia. Gęsta zabudowa w tej strefie, pozwala sądzić, że każdy skrawek terenu był niezmiernie ważny, choć zapewne drożność owej ulicy miała dość długo niebagatelne znaczenie, choćby w związku z obronnością miasta (łatwiej chyba zgadzano się na zabudowę wykuszy). Z tych powodów należy przypuszczać, że o jej istnieniu możemy jeszcze mówić do momentu pojawienia się tu oo. jezuitów. Dopiero wtedy bowiem (1586 r.) ojcowie jezuici rozbierając odcinek muru średniowiecznego na potrzeby zakonu, zlikwidowali na długości przekazanego im terenu również tzw. ulicę przymurną. Jak wiemy, nie dokonali tego całkowicie, czego dowodem jest odkrycie przez E. Linette w 1960 r. niewielkiej połączki bruku z tejże ulicy wraz z fragmentem muru obronnego. Przebieg ulicy Gołębiej jest niejasny w części zachodniej (por. plany miasta – ryc. 4–10), natomiast w części wschodniej, a więc w miejscu naszych prac, jest on czytelny – utrzymuje w przybliżeniu linię murów miejskich i „wpada” dość swobodnie na Plac Kolegiacki. Kwestią otwartą jest sam wlot tej ulicy na teren „starego cmentarza”. Ulica Za Bramką w porównaniu z poprzednimi ma stosunkowo młodą metrykę; wytyczona została po założeniu cmentarza za murami, zapewne zaraz po dokonaniu przebicia w murze miejskim i wybudowaniu tam tzw. „ciemnej bramki”, czyli prawdopodobnie w latach trzydziestych XV wieku (Sommer 1996, s. 212). Cmentarz w chwili wytyczania ulicy już funkcjonował, gdyż w kilku nadzorach archeologicznych prowadzonych w ulicy Za Bramką oraz ul. Wszystkich Świętych, natrafiono na kości ludzkie.

WYNIKI PRAC TERENOWYCH

Od samego początku realizacji inwestycji systematycznie lustrowano wykop – jego dno oraz profile ziemne podejmując próbę rejestracji relikwów budowlanych oraz grobów, pozyskując materiał zabytkowy. Zgodnie z przypuszczeniami, w wielu miejscach wykop okazał się zbyt płytki, by móc formułować wnioski odnoszące się do stratyfikacji. Inna rzecz, że zespół badawczy skutecznie cały czas przekonywał ekipę budowlaną, aby swoje zadanie realizowała jak najpłycej (por. uwagi dotyczące głębokości wykopu zawarte wcześniej), bowiem w przypadku badań na Placu Kolegiackim, czy w ul. Za Bramką najważniejszą była ochrona ewentualnych zabytków (w tym grobów), a nie ich częściowa eksploracja wymuszona niewielką szerokością wykopu.

W trakcie badań odkryto w kilku miejscach obiekty archeologiczne (por. ryc. 8 i 9), bądź pozostałości elementów architektonicznych w różnym stanie zachowania, a ponadto groby, względnie luźny materiał antropologiczny pochodzący ze zniszczonych pochówków. W kilku przypadkach zadokumentowano fragmenty ścian wykopu, które uznano za przydatne w poznaniu stratygrafii tego terenu. Ponadto odkryto kilkaset źródeł ruchomych (ceramikę budowlaną, ceramikę naczyniową, fragmenty kafli i inne).

Prace rozpoczęto na ul. Koziej przy skrzyżowaniu z ul. Świętosławką, gdzie głębokość dna wykopu wynosiła około 1,2 m. Zarejestrowane nawarstwienia znajdujące się w wykopie były silnie przemieszane. Ten stan rzeczy nie zmienił się do wlotu ul. Koziej na Plac Kolegiacki. Odkryto tu jedynie, w południowej ścianie wykopu, na odcinku między ul. Klasztorną a Placem, fragment ściany piwnicznej nieistniejącego obecnie budynku. Mur ten wykonano z cegły „palcówki” o wątku krzyżowym, bez zachowania dyscypliny w utrzymaniu określonego porządku architektonicznego (ryc. 9).

PLAC KOLEGIACKI

W wykopie, w obrębie Placu Kolegiackiego, odkryto kilka elementów architektonicznych (1-5 w części zachodniej placu oraz 6-7 w południowej) i zarejestrowanych we fragmentach 9 grobów.

Ryc. 9. Poznań, ul. Kozia. Ściana południowa wykopu wraz z odkrytym fragmentem muru oraz jego lokalizacja (oprac. P. Pawlak)

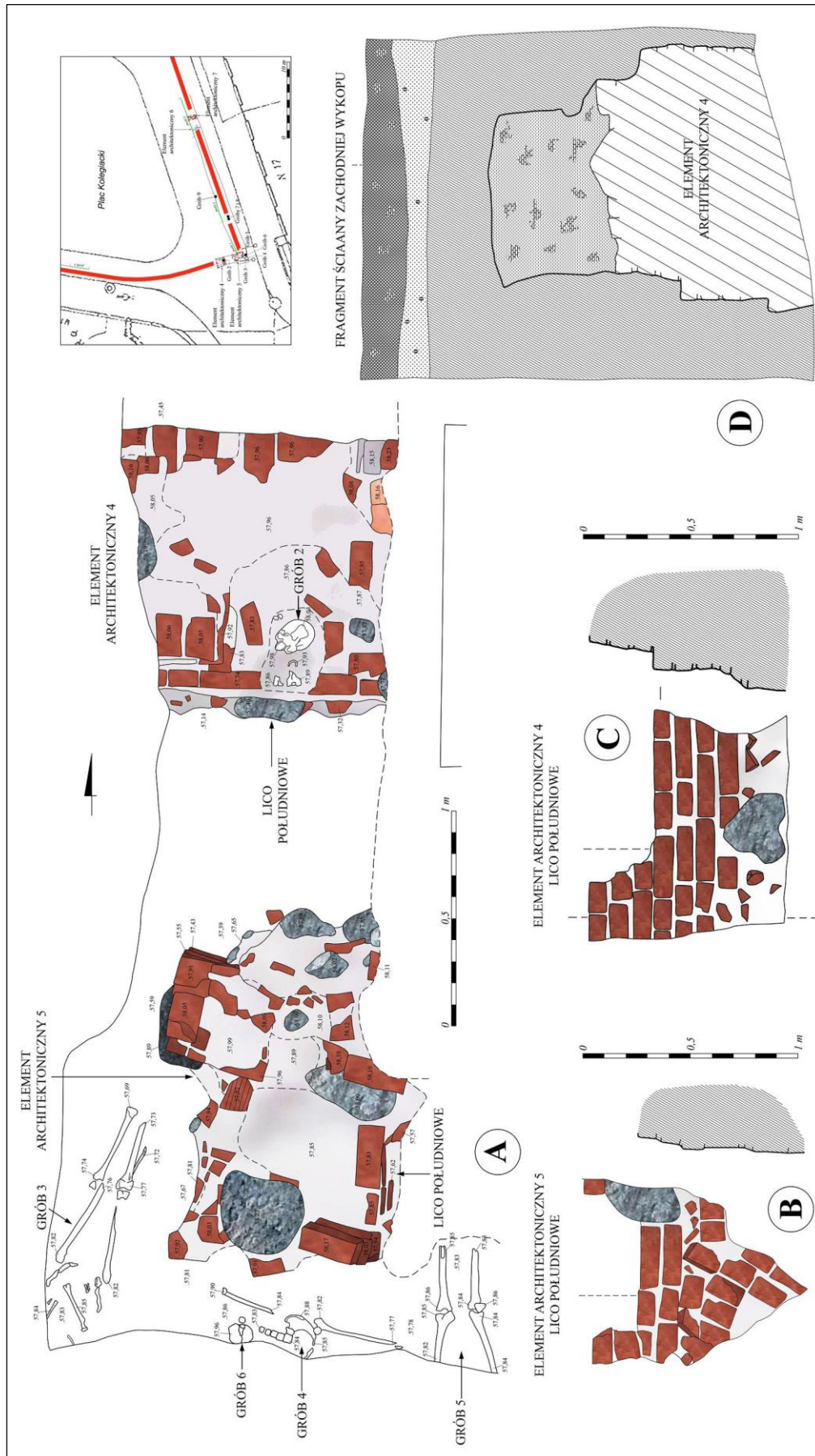
Fig. 9. Poznań, Kozia Street. The southern wall of the trench with unearthed fragments of the wall and its location (elaborated by P. Pawlak)

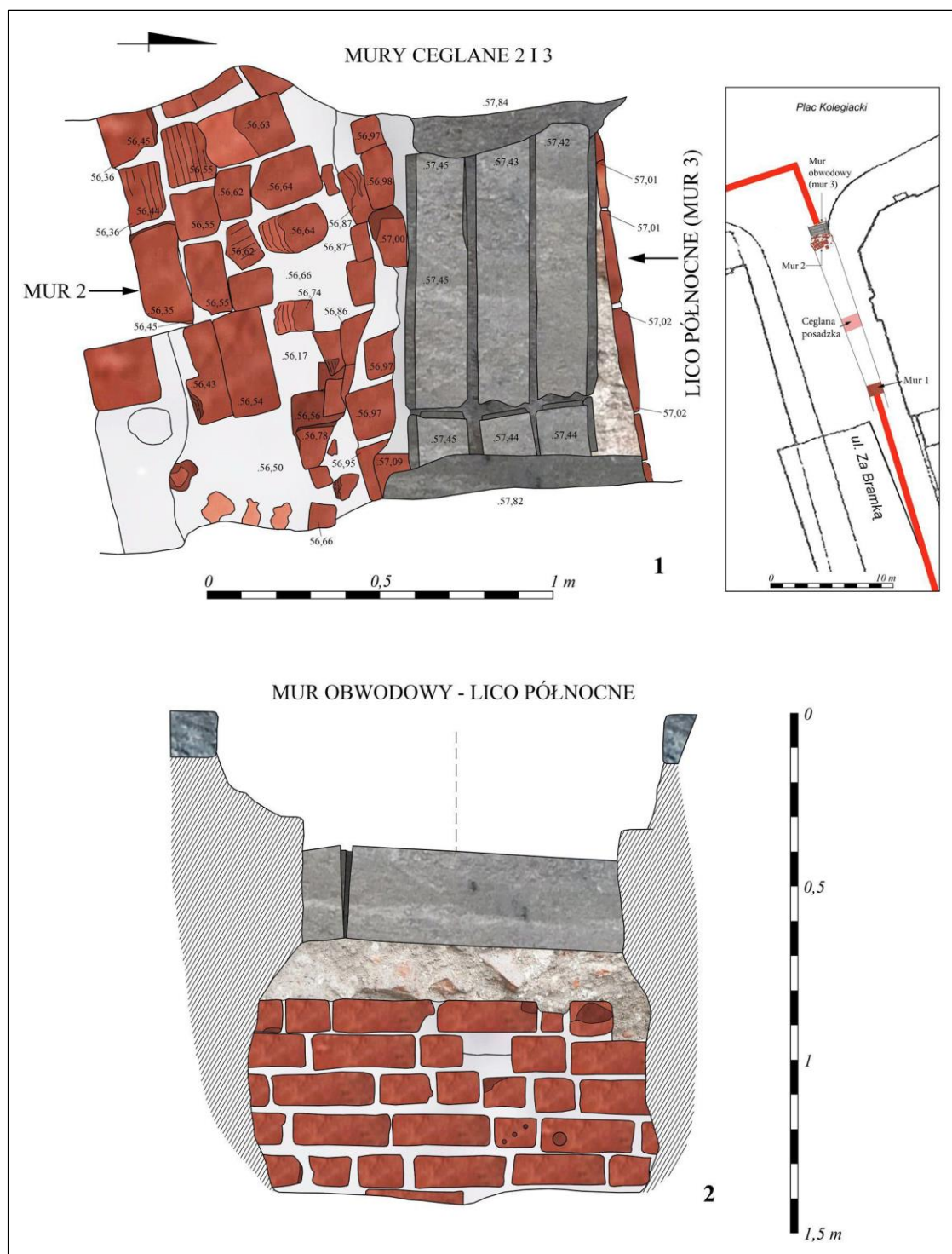
Większość tzw. elementów architektonicznych jest trudna do jednoznacznej identyfikacji – są to zwykle destrukty ceglane (amorficzne bryły wykonane z cegły łączonej zaprawą wapienno-piaskową), znajdujące się przeważnie na złożu wtórnym. Na większą uwagę zasługuje natomiast element architektoniczny nr 4 odkryty w południowo-zachodniej części Placu (por. ryc. 10A, C-D). Pozyskane informacje pozwalają na prawidłową charakterystykę i identyfikację obiektu. Do prospekcji dostępne było w niewielkim zakresie lico południowe i północne, widoczne na długości maksymalnie około 0,9 m i wysokości około 0,6 m. Zaobserwowany w wykopie fragment muru, zorientowany w poprzek wykopu budowlanego na osi wschód-zachód, wykonany został z cegły w wątku polskim oraz z nielicznych kamieni średnich wielkości łączonych zaprawą wapienną. W ścianie południowej widocznych było 7 warstw cegieł, nato-

miast w ścianie północnej – 5 warstw. W profilu zachodnim wykopu budowlanego, w rejonie ob. 4 i 5, widoczny był poziom gruntu, od którego usuwano partię muru. Na podstawie oceny miejsca położenia i ogólnego obrazu (m. in. przylegająca krypta – element nr 5) sądzę, że mamy do czynienia z relikami kościoła św. Stanisława.

Element architektoniczny nr 5 (por. ryc. 10 A-B) usytuowany był na południe od obiektu nr 4. Wykonany został z cegły ręcznie lepionej, bez zachowania odpowiedniej dyscypliny w układzie oraz z kamieni średniej wielkości. W górnych partiach obiekt został zniszczony – w profilu wschodnim widoczny był w niewielkim fragmencie łęk sklepienia krypty.

W rejonie elementów architektonicznych nr 4 i 5, odsłoniśmy fragmenty pięciu grobów (nr 2-6), z których jeden (4) zorientowany był na osi wschód-zachód (szkielet z głową na zachód), dwa

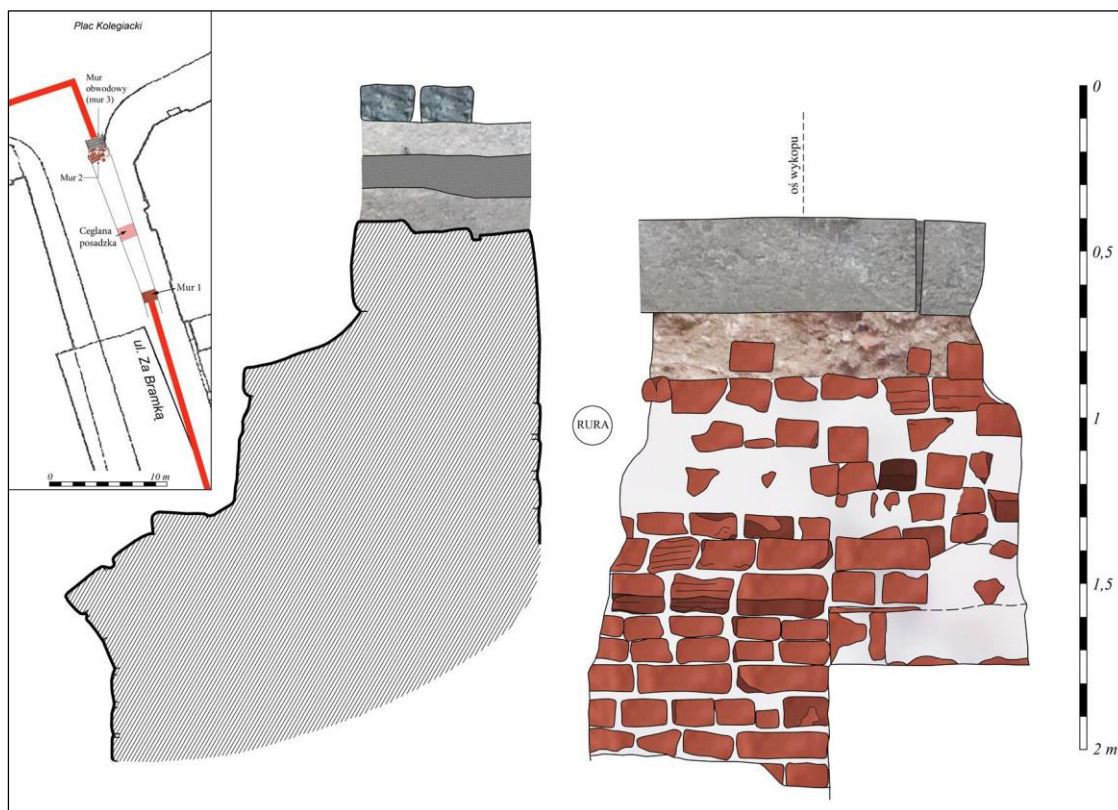
Ryc. 11. Poznań, ul. Za Bramką. Rzut murów 2 i 3, lico północne muru 3 (muru obwodowego miasta) wraz z lokalizacją (rys. P. Pawlak)

Fig. 11. Poznań, Za Bramką Street. The plan of walls 2 and 3, the northern face of the wall 3 (the city wall) with their location (drawn by P. Pawlak)

(3, 5) na osi północ-południe (pochówki z głowami skierowanymi na południe), natomiast w przypadku dwóch pozostałych (2, 6) nie udało się ustalić pierwotnego położenia. Podkreślić należy, że za-

chowując głębokość wykopu ok. 1,2 m, zdołano uniknąć kolizji z niższymi warstwami cmentarza.

Analizowane profile rowu budowlanego pozwalały zaobserwować bardzo duże nagromadzenie sil-

Ryc. 12. Poznań, ul. Za Bramką. Mur 2 – lico południowe oraz przekrój (rys. P. Pawlak)

Fig. 12. Poznań, Za Bramką Street. The wall 2 – the southern face and the cross-section (drawn by P. Pawlak)

nie przemieszanego gruzu ceglano-wapiennego. Być może na środkowym odcinku zachodniego fragmentu wykopu budowlanego mamy do czynienia ze świadectwem rozbiórki kolegiaty, natomiast w jego południowej części – z destrukcjami związanymi z rozbiórką kościoła św. Stanisława.

W wykopie budowlanym, w południowym odcinku Placu Kolegiackiego, odsłonięto elementy architektoniczne nr 6 i 7. Pierwszy z nich stanowiło zwarte skupisko kamieni średniej wielkości niezwiązanych zaprawą. Element nr 7 tworzyły luźne, niezwiązane ze sobą cegły o różnym pochodzeniu – zarówno tzw. „palcówki” oraz cegły maszynowe. Obydwa elementy, na podstawie przedstawionych cech oraz wyników analizy stratygraficznej, należy traktować jako wypełnisko wkopów i łączyć je można z poziomem datowanym ogólnie na XIX w.

ULICA ZA BRAMKĄ

W jej obrębie oraz u wylotu wymienionej ulicy z Placu Kolegiackiego, odkryto obiekty architektoniczne nr 1-3. Na odcinku murów, określonych jako

elementy nr 2-3 natrafiono w miejscu, w którym ul. Za Bramką styka się z Placem. Pozyskane informacje pozwalają na dokonanie charakterystyki obiektu. Odkryto tu odcinek muru oraz wtórnie z nim połączony fragment sklepienia (ryc. 11-12). W przypadku muru do obserwacji dostępne było w niewielkim zakresie lico południowe i północne widoczne na długości maksymalnie około 0,9 m i wysokości około 0,6 m. W wykopie zarejestrowany został fragment muru zorientowany poprzecznie w stosunku do linii wykopu budowlanego, a więc na osi wschód-zachód, wykonany z cegły w wątku polskim oraz wendyjskim, a ponadto z nielicznych kamieni średniej wielkości. Zarówno lokalizacja muru i jego przebieg, jego parametry, jak i zastosowane wątki murarskie, pozwalają sądzić, że natrafiliśmy na średniowieczny mur obwodowy miasta.

Kilkanaście metrów na południe od obiektu 2, odkryto element architektoniczny nr 1. Jest to fragment większej bryły ceglanej, wykonanej z cegły ręcznie lepionej, użytej w wątku gotyckim (ryc. 13 A-B). Usytuowanie tego fragmentu obiektu mu-

Ryc. 13. Poznań, ul. Za Bramką. Mur 1 – lico południowe (A) oraz widok ogólny (fot. P. Pawlak)

Fig. 13. Poznań, Za Bramką Street. The wall 1 – the southern face (A) and the overview (photo by P. Pawlak)

rowanego daje podstawę do stwierdzenia, że mamy do czynienia z elementem piwnicznym mieszkalnego wykusa związanego z tzw. Ciemną Bramką¹. W pasie ulicy Za Bramką zadokumentowaliśmy cztery pochówki związane z cmentarzem znajdującym się przy kościele Wszystkich Świętych. Na trzy z owych grobów, w których pochowano zmarłych zwróconych głowami w kierunku zachodnim, natrafiliśmy na skrzyżowaniu ul. Za Bramką i Wszystkich Świętych.

ZAKOŃCZENIE

W związku z budową sieci ciepłej i przyłącza do budynku mieszkalnego przy ul. Za Bramką 10–11 oraz budynku usługowo-biurowego przy ul. Za Bramką 1 w Poznaniu, nadzór archeologiczny połączony z badaniami wykopaliskowymi, stanowił niełatwe przedsięwzięcie z uwagi na możliwość kolizji z licznymi obiektami, w tym z cmentarzami funkcjonującymi przy byłej kolegiacie oraz przy

nieistniejących kościołach św. Stanisława i Wszystkich Świętych. Kolizje o podobnym charakterze i znaczeniu dla przeszłości miasta zdarzały się do tej pory wielokrotnie, by wymienić tylko basztę Armatnią w ul. Koziej, mur miejski przy ulicy Stawnej, czy wiele miejsc, gdzie sieć ciepłownicza przechodziła wprawdzie „tylko” przez ziemne nawarstwienia kulturowe na Starym Mieście, ale i one przecież są objęte opieką konserwatorską. Niemniej mało efektownie brzmiąca dla archeologa „budowa sieci ciepłej i przyłącza do budynku mieszkalnego przy ul. Za Bramką” w nazwie zadania inwestycyjnego, okazała się niezwykle ważna ze względu na walory poznawcze odkrytych relikwów, mimo bardzo wązkiego charakteru owych prac, wynikającego ze specyfiki tego typu nadzorów oraz parametrów wykupu instancyjnego. Niezależnie od tych obiektywnych ograniczeń, zdarzyły się w trakcie pełnienia nadzoru odkrycia ważne – do nich niewątpliwie należy natrafienie na relikty kościoła św. Stanisława oraz na fragment średniowiecznego muru obwodowego miasta.

¹ Nie zdołano zadokumentować owego elementu z uwagi na usuwającą się pod naciskiem sąsiedniego budynku, wschodnią

ścianę wykupu.

LITERATURA:

KANIA M.

- 1997 *Techniczne i historyczne aspekty budowy fundamentów kościoła farnego w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, r. 65, nr 4, s. 324-334.

KLUNDER H.

- 2015 *Sprawozdanie z prac archeologicznych w związku z budową sieci ciepłej i przyłącza do budynku mieszkalnego przy ul. Za Bramką 10-11 oraz budynku usługowo-biurowego z podziemnym garażem przy ul. Za Bramką 1 w Poznaniu*, Poznań (maszynopis w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

LINETTE E.

- 1960 *Średniowieczne mury obronne Poznania*, Poznań (dokumentacja Pracowni Konserwacji Zabytków, maszynopis w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków).

MURY MIEJSKIE

- 1996 *Mury miejskie*, „Kronika Miasta Poznania”, r. 64, nr 1.

MÜNCH H.

- 1946 *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich*, Warszawa-Kraków-Lódź-Poznań-Zakopane.

PAWŁAK P.

- 1996 *Elementy miejskiego systemu obronnego odkryte na dziedzińcu byłego kolegium jezuickiego w Poznaniu*, Mury miejskie, „Kronika Miasta Poznania”, r. 64, nr 1, s. 219-228.

SOMMER H.

- 1996 *O dziejach „Ciemnej Bramki” w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, r. 64, nr 1, s. 211-214.

WAWRZYŃIAK P.

- 2007 *Materiały z prac archeologicznych wykonanych na terenie posesji przy Placu Kolegiacki nr 2 (dawniej ul. Kozia nr 5) w Poznaniu w 2003 i 2005 roku*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 8, s. 199-210.

Magdalena Poklewska-Koziół

NOWE ZNALEZISKA KAFLI Z BADAŃ
ARCHEOLOGICZNYCH NA TERENIE KLASZTORU
CYSTEREK W OWIŃSKACH, GM. CZERWONAK,
POW. POZNAŃSKI, WOJ. WIELKOPOLSKIE

NEW FINDS OF TILES FROM ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE AREA
OF THE CISTERCIAN MONASTERY IN OWIŃSKA, CZERWONAK
COMMUNE, POZNAN COUNTY, WIELKOPOLSKA VOIVODESHIP

Abstrakt: Podczas ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych w latach 2013-2018 na terenie dawnego klasztoru cysterek w Owińskach pod Poznaniem, wśród materiału ceramicznego pozyskano liczny zespół kaflów. Mocno rozdrobnione i zniszczone ułamki datować można od późnego średniowiecza po XIX-XX w. Najliczniej reprezentowane były kafle XVIII-wieczne. Kafle te odzwierciedlają tendencje w wytwórczości kaflarskiej w Wielkopolsce.

Abstract: During rescue archaeological excavations in 2013-2018 on the area of former women Cistercian monastery in Owińska near Poznań, among pottery a numerous collection of fragments of stove tiles was gained. Heavy shredded and destroyed fragments can be dated from Late Medieval Period to the 19th-20th century. The largest group was the 18th century tiles. Stove tiles from Owińska reflect the tendencies in tile manufacturing in Greater Poland.

Słowa kluczowe: kafle, cysterki, klasztor, Wielkopolska

Key words: stove tiles, women Cistercian, monastery, Greater Poland

Dawny klasztor cysterek w podpoznańskich Owińskach (będący obecnie siedzibą Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego dla Dzieci Nieświadomych) oraz jego najbliższe otoczenie od 2007 r. przechodzą gruntowną rewitalizację realizowaną przez Starostwo Powiatowe w Poznaniu przy wsparciu funduszy z Unii Europejskiej. Szeroko zakrojonym pracom remontowym towarzyszyły od początku badania archeologiczne o charakterze ratowniczym, kierowane przez dr Barbarę Stolpiak.

Pierwsza większa partia materiału kaflowego, stanowiącego istotny element całości artefaktów pozyskanych podczas prac, została opracowana

i opublikowana w 2012 r. w tomie 13 Wielkopolskich Sprawozdań Archeologicznych (Poklewska-Koziół 2012). Kafle znajdowane były wtedy w wąskoprzestrzennych wykopach pod system kanalizacji sanitarnej i deszczowej, biegnących na zewnątrz zabudowań poklasztornych.

Kolejne akcje budowlano-rewitalizacyjne, a co za tym idzie prace archeologiczne, na terenie klasztoru i jego otoczenia miały miejsce w latach 2013-2018 (Stolpiak, Świercz, Olejniczak 2018, s. 293-301; Stolpiak 2019, s. 62-71). Znaczące miejsce wśród znalezisk z badań po raz kolejny zajęły fragmenty kaflów, których pozyskano 980.

OGÓLNE UWAGI DOTYCZĄCE TECHNOLOGII ANALIZOWANYCH KAFLI

Wszystkie kafle, zarówno naczyniowe, jak i płytowe, wykonano z gliny żelazistej, z domieszką drobno- lub drobno- i średnioziarnistego piasku w różnej ilości (obserwacja makroskopowa). Z etapem formowania łączyć należy widoczne na niektórych egzemplarzach odciski palców w różnych miejscach. Ponadto występowały inne ślady, takie jak różnego rodzaju zagładzenia i rozcieranie dodatkowego wałka gliny w miejscu łączenia płytki lirowej z komorą w przypadku kafli płytowych. Powierzchnie formowanych na kole komór kafli płytowych często pokryte są żłobkowaniem dookólnym, mającym praktyczne zastosowanie, gdyż dzięki żłobkom glina łącząca kafle lepiej je spajała. Komory kafli rzadko zachowywały się w całości. Ze sposobów łączenia ich z licem występowała najczęściej wersja „na styk”. Same krawędzie komór najczęściej były pogrubione i wywinięte na zewnątrz bądź uformowane były w „stopkę”. W kilku przypadkach zaobserwowano na powierzchniach komór ślady gliny konstrukcyjnej. Proces wypału przebiegał zwykle bez zakłóceń, o czym świadczy jednolita barwa powierzchni i przełamów. Część kafli nosiła na wewnętrznej powierzchni lica ślady okopcenia, sugerujące pochodzenie ich z działających pieców.

KAFLE Z BADAŃ W 2013 R.

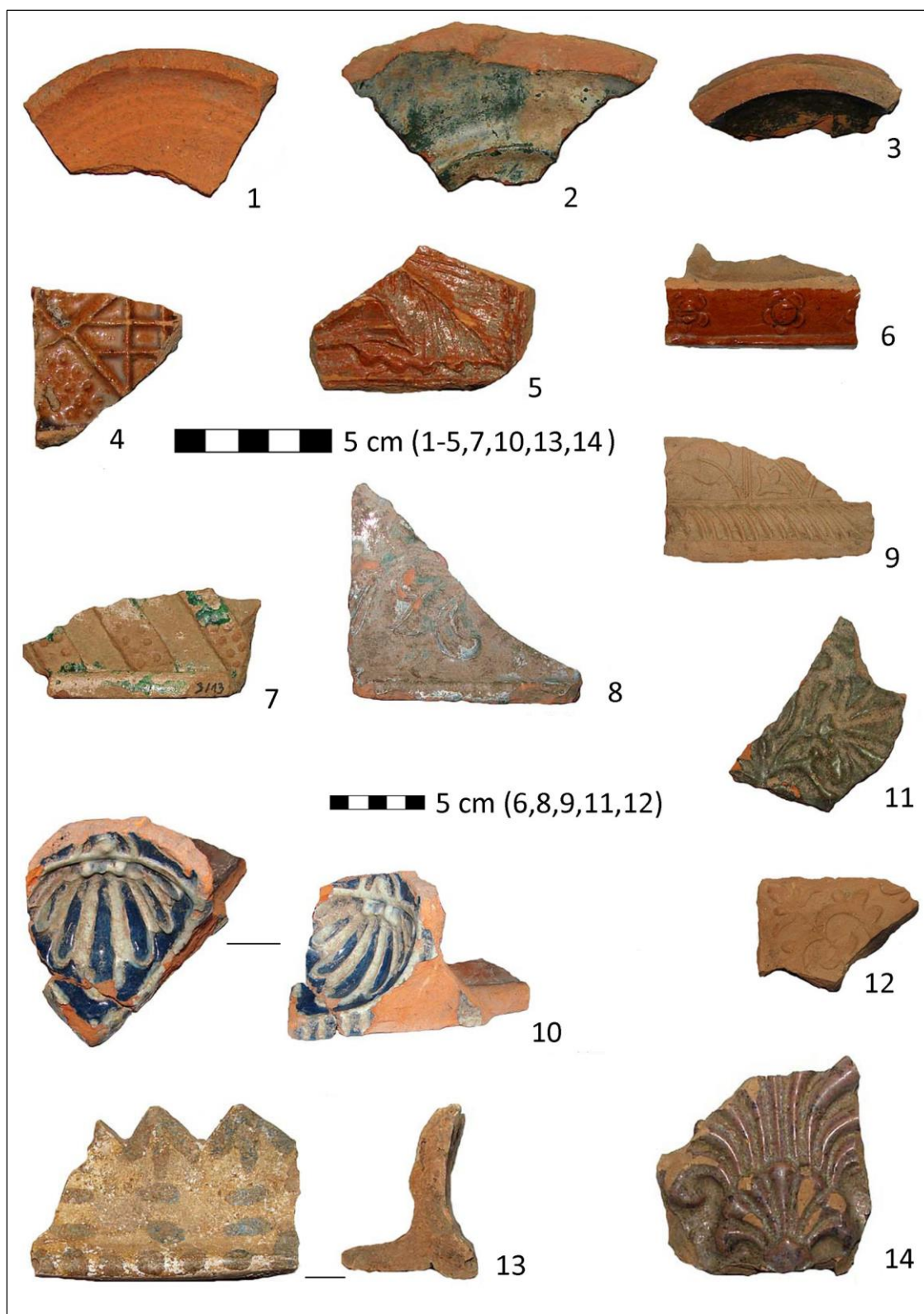
Prace archeologiczne zrealizowane w 2013 r. dostarczyły jedynie 19 fragmentów kafli, w tym 3 ułamków kafli naczyniowych (a właściwie ich den), 13 – kafli płytowych oraz 3 komór stanowiących część kafli płytowych.

Trzech egzemplarzy uformowanych przy użyciu koła garncarskiego ze względu na stan zachowania nie można zakwalifikować do kafli garnkowych lub miskowych. Pierwszy z nich to nieszkliwione dno o rekonstruowanej średnicy ok. 14 cm i grubości 7 mm (ryc. 1: 1). Drugie z den pokryte zielonym szkliwem (ryc. 1: 3). Jego rekonstruowana średnica wynosi ok. 12 cm, a grubość – 5,5 mm. Na wewnętrznej powierzchni ścianek znajdują się wyraźne żłobki, których obecność pozwalała lepiej spajać kafle z gliną (której pozostałości także zaobserwowano) w bryle pieca. Ostatnie z den posiada-

ło średnicę ok. 14 cm i grubość ok. 6 mm (ryc. 1: 2). Na jego wewnętrznej powierzchni wykonano, najprawdopodobniej palcem, ślimacznice i pokryto ją zielonym szkliwem. Tego typu zdobienie jest charakterystyczne dla kafli z trzeciego i następnego okresu ich wytwórczości, czyli od początku XVI w. (Dąbrowska 1987, s. 124). Wszystkie dna posiadają ślady po podważaniu ukształtowanego, ale wciąż wilgotnego wyrobu przy odrywaniu go od koła, a następnie zagładzaniu.

Pozostałe znaleziska to kafle formowane w matrycach. Nawet z końca XV w. pochodzić może ułamek obrzeża kafla nieokreślonego typu z motywem geometrycznym (ryc. 1: 4). Ornament ten składa się z wpisanej w romb kratki. Pole na zewnątrz jest pokryte perełkowaniem. Kafel nie posiada ramki, a szkliwiony jest na miodowo. Zdobienie nieco podobnego typu wystąpiło na kaflu z Gniezna, stan. 22 (Janiak 2003, il. 232).

Na wiek XVI datować można ułamek ze środkowej części kafla z motywem rozety kwiatowej, której unerwiony liść widoczny jest na zachowanym fragmencie (ryc. 1: 5). Lico pokryte szkliwem o miodowej barwie. Na tylnej stronie płytki widoczny jest bardzo wyraźny odcisk tkaniny o płóciennym splocie. Negatywy „szmat” na wewnętrznych powierzchniach lic kafli często spotyka się na wyrobach od XV/XVI do XIX/XX w. (Dębska, Poklewska-Koziełł, Sikorski 2012, s. 142), a interpretowane są jako pozostałość po zabiegach na etapie formowania. Tkanina miała ułatwiać ugniatanie gliny w matrycy, a także pomagać przy wyjmowaniu z niej kafla (Dąbrowska 1987, s. 190, 191). Część kafla z owocem granatu (?) stanowić mógł z kolei ułamek obrzeża z trzema kwiatkami o pięciu płatkach (ryc. 1: 6). Wskazuje na to analogiczne obrzeże kafla z poznańskiego Starego Rynku 42 (Wawrzyniak 2003, s. 192, 194, ryc. 6: 1). Fragment ten pokryty jest lśniącem szkliwem miodowej barwy. Kafle wypełniające środkowe z rozetami kwiatowymi lub ustawionymi po przekątnej owocami granatu występowały licznie w materiale z badań w rejonie Starego Miasta w Poznaniu: przy ul. Garbary 75/77 (Błaszczuk 1973, s. 177, ryc. 90; Piątkiewicz-Dereniowa 1977, s. 202, ryc. 8, 9), ul. Szewskiej (Przewoźna 1972, tabl. I: 13, 29; tablica II: 10), w kamienicy przy Starym Rynku 95/96 (Wawrzyniak 1998, s. 91-92, ryc. 5, 7-9), przy ul. Żydowskiej 11 (Wawrzyniak 2003, s. 190, 192, ryc. 2, 3), ul. Św. Wojciech (Wawrzyniak 2003, s. 196, ryc. 8: 3), czy św. Marcin (Wawrzyniak 2003,

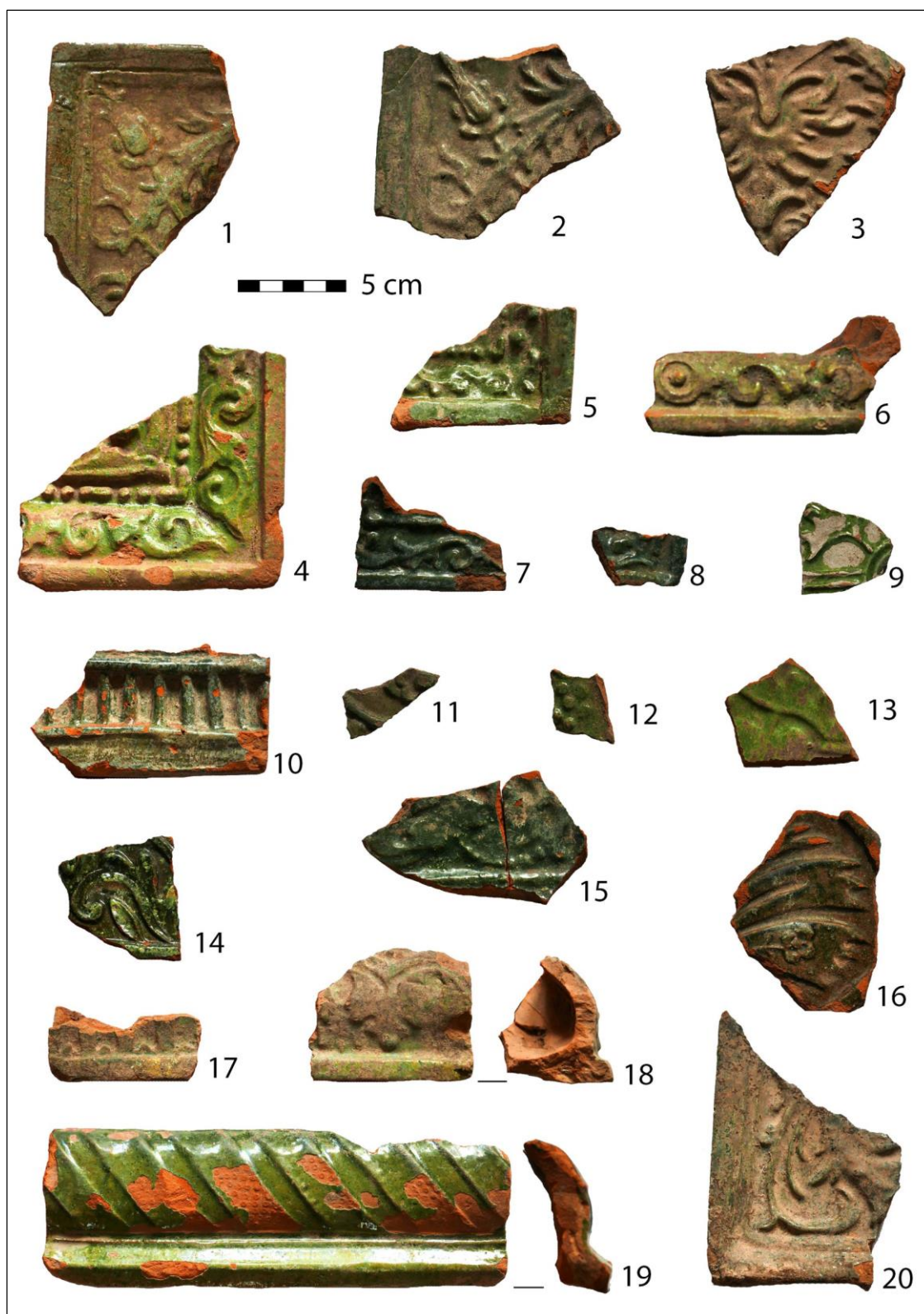
Ryc. 1. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2013 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 1. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2013 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Ryc. 2. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2015 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 2. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2015 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Ryc. 3. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2015 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 3. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2015 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Ryc. 4. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2015 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 4. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2015 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

s. 192, ryc. 6: 2). Kafle tak zdobione znane są także z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu (Żak 1959: s. 103, tabl. IV: 2, 5-7; Poklewska-Koziełł, Wenzel 2012, s. 107, 111, fot. 3: 1, 2).

Kilka egzemplarzy reprezentuje ornamentykę roślinną charakterystyczną zarówno dla końca XVI, jak i dla pierwszej połowy XVII w. Pierwszym z nich jest narożnik nieszkliwionego kafa, prawdopodobnie gzymsowego lub fryzowego, na co wskazuje ukształtowanie lica (ryc. 1: 9). U dołu płytki znajduje się ramka, wyżej wypukły półwałek z ukośnie nawiniętą wstęgą. Powyżej w polu umieszczono podwójne łodyżki lub wstęgi i listki. Kolejny fragment to obrzeże z ramką u dołu i wypukłym półwałkiem z ukośnie nawiniętą szeroką wstęgą, co daje efekt na przemian gładkich i perełkowanych pól (ryc. 1: 7). Pokryty jest zielonym szkliwem, nałożonym na warstewkę pobiałą. Podobny motyw, ale z odwrotną wstęgą, znany jest z wcześniej pozyskanego zbioru (Poklewska-Koziełł 2012, s. 165, ryc. 2: 8). Ostatni kafel z tej grupy to narożnik kafa gzymsowego o licu wklęsło profilowanym z motywem pędów i liści. Pokryto go zielonym szkliwem (ryc. 1: 8).

Niezwykle charakterystycznym XVII-wiecznym wyrobem jest kafel wypełniający narożny z konchowym zakończeniem (ryc. 1: 10), pokryty szkliwem granatowym (tło) i białym (relief), które w tym zestawieniu było szczególnie często stosowane (Dąbrowska 1987, s. 134). Kafle ze ściętym narożnikiem, jedno- lub trójdzielne (czyli takie, których prostopadłe płytki rozdzielone są trzecią, ustawioną do nich pod kątem rozwartym) i z charakterystycznym zamknięciem w postaci tzw. konchy (muszli), przeznaczone były do najwyższego lub najniższego rzędu kafli w danej skrzyni pieca (Dąbrowska 1987, s. 69). Liczne przykłady tego typu kafli narożnych (w różnych kolorach) znane są z Poznania: z Ostrowa Tumskiego (Malinowska 1961, s. 89, ryc. 64: 1), z ul. Kramarskiej i Szyperskiej (Wawrzyniak 2003, s. 209, ryc. 17: 1, 2), czy z wykuszu wewnętrznego muru obronnego w rejonie ul. Masztalarskiej (Zisopulu-Bleja 2013, s. 174, tabl. 9: 2).

Typowy XVII-wieczny ornament stylizowanego goździka (Dąbrowska 1987, s. 135) wystąpił na ułamku pochodzącym ze środkowej części kafa, który pokryto ciemnozielonym szkliwem (ryc. 1: 11). Kafle z ornamentem roślinnym, którego elementami były goździki lub chabry, są popularne w Poznaniu i Wielkopolsce (Wawrzyniak 2003,

s. 211, ryc. 17: 3, 4; Zisopulu-Bleja 2013, s. 178, tabl. 7: 1, 12: 5, 7).

Ornament roślinny w nieco zgeometryzowanej formie, podporządkowany dodatkowo podziałom symetrycznej kompozycji, występuje na licu nieszkliwionego kafa (ryc. 1: 12). Płaski relief oraz cechy motywu wskazują na pochodzenie kafa z XVII w. (Dąbrowska 1987, s. 134, 135). Przypomina nieco ornament nr 31 z jednego z kafli znalezionych podczas badań zamku w Kaliszu (Żemigala 1998, s. 136).

W początku XVIII w. nastąpiła zmiana w zdobnictwie kafli, polegająca na zastosowaniu zupełnie odmiennej techniki – malowania ciemną (zazwyczaj niebieską, brązową lub fioletową) farbą na białym tle (Dąbrowska 1987, s. 136). Przykładem jest część kafa wieńczącego z ząbkowaniem od góry, z niebieską geometryczną malaturą na białym tle (ryc. 1: 13). Kafel posiada wysokość ok. 50 mm i jest łukowato profilowany. Do tyłu płytki dołączono listwę mocującą.

Na wiek XIX lub początek XX datować można ułamek ze środkowej części kafa z wyobrażeniem palmy (ryc. 1: 14), stanowiącej być może część fryzu. Pokryto go jasnofioletowym szkliwem z ciemniejszymi plamkami. Tego typu zdobnictwo charakterystyczne jest dla XIX- i XX-wiecznych kafli z terenu Poznania (Zisopulu-Bleja 2013, s. 181, tabl. 21; 22: 1, 2; 23).

KAFLE Z BADAŃ W 2015 R.

W trakcie nadzorów archeologicznych prowadzonych w 2015 r. zarejestrowano 109 fragmentów kafli, w tym 4 ułamki form naczyniowych, 71 – płytowych oraz 34 komór stanowiących część kafli płytowych.

Fragmenty kafli naczyniowych to wyłącznie krawędzie wyrobów nieszkliwionych, nieokreślonych, jeśli chodzi o typ, o kwadratowych otworach. Wszystkie posiadały krawędź pogrubioną. W dwóch przypadkach pogrubiona była jednostronnie i ukształtowana w niezbyt wydatny okap (ryc. 2: 1, 4). W trzecim przypadku pogrubiono ją obustronnie, a górna jej powierzchnia była wklęsła (ryc. 2: 3). Ostatnia krawędź, także pogrubiona, ukształtowana została w nieregularny wielobok (ryc. 2: 2). Ponadto, nieco poniżej krawędzi ścianka kafa zachyla się ostro do wnętrza. Ze względu na brak cech dystynktywnych nie ma podstaw do datowania powyższego materiału.

Jedynie 4 fragmenty kafla płytowych łączyć można z przełomem XVI i XVII. Pochodzą one najprawdopodobniej z kafla wypełniających zdobionych ornamentem kontynuacyjnym, choć ograniczonym wąską ramką okalającą lico. Ukazano na nich motyw roślinny w formie kwiatów, rozdzielonych krzyżującymi się wstęgami (ryc. 2: 5, 7-9). Tło i ramkę kafla pokrywa miodowe szkliwo, zaś elementy reliefu – szkliwo brązowe. Nałożono je na warstewkę pobiałą. Kafle tego typu znane są z dworu na kopcu w Krajkowie pod Mosiną (Łaszkiewicz 1997, s. 125, tab. 9: 1).

Większość znalezionych kafla datować można ogólnie na XVII w. Charakteryzują się one ornamentyką roślinną, zieloną barwą szkliva, słabo czytelnym reliefem i niezbyt starannym wykonaniem.

Z ciekawszych, powtarzających się na kilku ułamkach motywów, wymienić należy pęd z pierzastymi listkami lub rodzaj wieńca, okalającego element umieszczony centralnie na płytce kafla (ryc. 3: 1-3). Odchodzi od niego w kierunku narożnika kafla łodyżka z kwiatem. Fragmenty szkliwione są na zielono. Podobnie zdobione egzemplarze występowały już w Owińskach (Poklewska-Koziełł 2012, s. 165, 166, ryc. 3: 4-6).

Pierzaste kwiaty powtarzają się jeszcze w kilku przypadkach. Wiązać je należy z popularnym w XVII w. motywem goździka, występującym często jako element towarzyszący kompozycji z ozdobnych taśm. Jednym z nich jest ułamek części środkowej kafla pokrytego ciemnozielonym szklivem, ze wstęgą (pędem?) i kwiatem o strzępiastych brzegach (ryc. 3: 16). Na jednym z płatków umieszczono ponadto stylizowany kwiatek. Podobnie zdobiony egzemplarz znaleziono w Grodzisku Wlkp. (Masełkowska-Stępnik, Stępnik 1995, s. 239, ryc. 2: 1-3). Inny ułamek, tym razem nie-szklwiony, zdobi pierzasty kwiat, przypominający chabra.

Kolejna grupa kafla posiada obramienie składające się ze stylizowanej arabeski i ornamentu perełkowego (ryc. 3: 4-8, 15). Pokrywa je szkliwo w różnych odcieniach koloru zielonego – od jasnego po ciemny. Kafle z takimi ramkami, z motywem centralnym w postaci bukietu w wazonie, stanowiły część jednego ze zrekonstruowanych pieców z rezydencji Doliwów – tzw. goździkowego (Grygiel 1996, s. 196, ryc. 152). Znane są z badań archeologicznych w Poznaniu: murów miejskich (Zisopulu-Bleja 2013, s. 177-178, tabl. 14: 5; 16: 1, 4), na ul.

Szyperskiej (Wawrzyniak 2003, s. 208, ryc. 16: 3), czy na Ostrowie Tumskim (Miazga, Sikorski, Wenzel 2009, s. 345, ryc. 5, 6: 12; Poklewska-Koziełł, Wenzel 2012, s. 129, tabl. I: 3), jak również w Krajkowie pod Mosiną (Łaszkiewicz 1997, s. 127, tab. 14: 1), Gądkach (Klunder, Kowalczyk, Pawlak 2008, s. 243, fot. 18-25). Już wcześniej stwierdzono ich obecność także w Owińskach (Poklewska-Koziełł 2012, s. 165, ryc. 3: 1-3).

Na jednym z ułamków szklwionych na zielono wystąpił także motyw sercowatego w kształcie liścia (ryc. 3: 13), również często spotykany w Poznaniu i Wielkopolsce (Piątkiewicz-Dereniowa 1977, s. 202, ryc. 15; Masełkowska-Stępnik 1996, s. 233, tabl. VII; Zisopulu-Bleja 2011, s. 8; Poklewska-Koziełł, Wenzel 2012, s. 127, fot. 4-8; Zisopulu-Bleja 2013, s. 174, 175, tabl. 12: 3; 15: 5.). Jest on elementem bardziej rozbudowanego ornamentu zaliczanego do grupy okuciowych, składającego się z pionowego kandelabru i wolutowo zawiązujących się pędów roślinnych.

Fragment narożnika kafla, być może fryzowego, zdobi rząd prostokątnych płycin u dołu rozdwojonych, rozdzielonych elementami wypukłymi (ryc. 3: 17). Pokryto go zielonym szklivem. Nieco podobny ornament zidentyfikowano na kaflu z Krajkowa (Łaszkiewicz 1997, s. 133, tab. 24: 3). Inny kafel, także być może fryzowy i szklwiony na zielono (ryc. 3: 10), zdobi motyw architektoniczny w postaci półplastycznych prostych balasek (tralek).

W zbiorze wystąpił spory fragment kafla narożnego z wklęsłą powierzchnią pokrytą ornamentem okuciowym, czyli składającym się z łączonych listew i elementów imitujących żelazne okucia i nity oraz wątków roślinnych (ryc. 2: 12). Kafle tego typu, występujące u dołu lub góry skrzyni pieca, posiadały zwykle ozdobne zakończenie w formie konchy. Pokryty jest szklivem w barwach charakterystycznych dla tego okresu – granatowej i białej. Analogiczne znaleziska są dość liczne. Wymienić tu można badania na Ostrowie Tumskim (Malinowska 1961, s. 89, ryc. 64: 1), czy na ul. Kramarskiej i Szyperskiej (Wawrzyniak 2003, s. 209, ryc. 17: 1 i 2) w Poznaniu oraz w Nowym Mieście nad Wartą (Grygiel 1996, s. 198, ryc. 154: 1).

Stwierdzono także obecność ułamków kafla gzymsowych, głównie w postaci szklwionych na zielono wypukłych półwałków, zdobionych motywami roślinnymi (ryc. 3: 18). Jeden z tego typu okazów, z zachowaną pełną szerokością (195 mm),

posiadał ukośnie nawiniętą wstęgę, z ułożonymi na przemian polami gładkimi i groszkowanymi (ryc. 3: 19).

Po raz kolejny wystąpił w Owińskach zgeometryzowany ornament roślinny o symetrycznym charakterze, umieszczony na licu nieszkliwionego kafla (ryc. 2: 13, 14).

Często spotykany w materiałach poznańskich i wielkopolskich (na terenie Poznania m.in. Malinowska 1961, 84, ryc. 62; Piątkiewicz-Dereniowa 1977, s. 203, ryc. 16; Masełkowska-Stępnik 1996, s. 228, tabl. V; Zisopulu-Bleja 2013, s. 175-177, poza nim m.in. Grygiel 1996, s. 185, ryc. 134; Łaskiewicz 1997, s. 181, tabl. 14) jest także wzór składający się podwójnej łamanej wstęgi, której towarzyszą (tu niezachowane) antytetycznie ustawione delfiny po bokach elementu środkowego („drzewa życia”). Tło kafla pokryte szkliwem granatowym, relief białym, zaś wewnątrz wstęgi – żółtym (ryc. 2: 10).

Lico nieszkliwionego kafla gzymsowego o wysokości całkowitej 95 mm zdobi ornament przypominający kimation joński (ryc. 2: 11). Podobnie zdobione kafle znane są z Poznania (Zisopulu-Bleja 2013, s. 174, tabl. 6: 5; 15: 1), Nowego Miasta nad Wartą (Grygiel 1996, s. 199, ryc. 155), a także już spoza Wielkopolski – z Zamku Królewskiego w Warszawie (Dąbrowska 1994, s. 20, ryc. 6).

Jeden z ułamków – narożnik – pochodzi z kafla ślepego, o gładkim i nieszkliwionym licu (ryc. 2: 16). Podobny wystąpił np. w Krajkowie (Łaskiewicz 1997, s. 143, tabl. 38: 1).

Wielu ułamków nie da się połączyć z konkretnym, rozpoznany motywem. Należą tu przede wszystkim drobne fragmenty z dekoracją roślinną, zachowaną jedynie częściowo, w postaci listków, pędów czy kwiatów, a także same obrzeża kafli, często z ramką i częścią wyobrażenia środkowego (ryc. 2: 6, 15; 3: 9, 11, 12, 14, 20).

Zasadniczą część zbioru stanowią XVIII-wieczne kafle z dekoracją malowaną. Ręczne malowanie dało twórcom dużą dowolność, co utrudnia klasyfikację motywów. Przeważają jednak wątki roślinne i kwiatowe (ryc. 4: 9, 13). Wystąpiły także dwa narożniki kafli z wychodzącymi z narożnika, promieniście rozłożonymi kreskami (ryc. 4: 11-12). Tego typu kafle były powszechne na terenie Polski, a z Wielkopolski znane są m.in. ze stanowisk na terenie Poznania (Wawrzyniak 2003, s. 211, ryc. 19; Poklewska-Koziełł, Wenzel 2012, s. 114, fot. 5: 3-6; Antowska-Gorączniak, Poklewska-Koziełł 2015,

187, ryc. 15, 21: 1-4; Zisopulu-Bleja 2013, s. 180, tabl. 19), występowały już także w Owińskach (Poklewska-Koziełł 2012, s. 162).

Wśród zaliczanych do tej grupy kafli wystąpiły egzemplarze wypełniające środkowe, gzymsowe (wypukły półwałek – ryc. 4: 9) oraz listewki (zarówno malowane, jak i bez malatury) osłaniające spoiny między poszczególnymi kafłami w bryle pieca (ryc. 4: 3, 7, 8, 10).

Drugą grupę właściwą dla tego okresu stanowi zbiór ułamków kafli z reliefowym ornamentem ramki, który kształtem przypomina kartusz. Niektóre są dodatkowo zdobione kwiatkami czy stylizowanymi listkami (ryc. 4: 1, 2, 4-6). Pokryte są polewą białą, czasami o odcieniu kremowym czy żółtym. Polewa bywa mocno spatynowana. Zaobserwowano pojedynczy ułamek pochodzący najprawdopodobniej z kafla narożnego ze ściętym narożnikiem (ryc. 4: 5). Dekoracja kartuszkowa wydaje się nawiązywać do wyrobów gdańskich (Pospieszna 2007, s. 168, ryc. 16) i toruńskich (Bielec-Maciejewska 2015, s. 50-52, ryc. 17), w przypadku których wewnątrz kartuszkowej ramki wypełniały malowane scenki. Kafle z dekoracją pustych ramek spotykane są w Poznaniu stosunkowo licznie (Zisopulu-Bleja 2003; 2013, s. 180-181; Wawrzyniak 2005, s. 416, ryc. 12: 2; Wolff 2018, s. 151).

Nieliczne ułamki łączyć można z kaflarstwem XIX-wiecznym. Cztery fragmenty pochodzą z masywnego egzemplarza wieńczącego, nieszkliwionego, o głębokim stylizowanym roślinnym reliefie (ryc. 4: 15). Podobny znaleziono podczas badań murów miejskich w Poznaniu w rejonie ul. Masztalarskiej (Zisopulu-Bleja 2013, s. 182, tabl. 24: 1). Kolejnym jest bardzo drobny fragment odłupany z wierzchniej części nieszkliwionego kafla o dekoracji roślinnej, z tłem pokrytym siateczką „zagłębień” (ryc. 4: 14). Przywołuje on skojarzenie z masywnym kaflem znalezionym w Poznaniu przy ul. Gdańskiej (Poklewska-Koziełł 2011, s. 8-9, tabl. II).

KAFLE Z BADAŃ W 2018 R.

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w 2018 r. wewnątrz pomieszczeń dawnego klasztoru pozyskano 852 fragmenty kafli, w tym 7 ułamków form naczyniowych, 662 płytowych oraz 183 komór stanowiących część egzemplarzy płytowych. Pojedyncze ułamki występowały w warstwach niwelacyjnych pomiędzy poszczególnymi

posadzkami krużganków i niektórych pomieszczeń, m.in. w dużym refektarzu. Natomiast skupisko liczące 634 fragmenty wystąpiło w środkowej części krużganka południowego (na głębokości od 63,71-63,66 do 63,42-63,37 m n.p.m.).

Jedynie 7 fragmentów pochodzi z kafli naczyniowych. Pierwszy z nich to nieszkliwiona krawędź z uformowanym od wewnątrz okapem (ryc. 6: 1). Kolejna pochodzi z kafla, którego wnętrze pokryte jasnozielonym szkliwem, jest nieco pogrubiona i od góry płasko ścięta (ryc. 6: 2) Ostatni z ułamków to dno kafla dekorowane plastyczną rozetą i pokryte szkliwem miodowej barwy (ryc. 6: 3), które łączyć można z wytwórczością XVI-wieczną (Dąbrowska 1987, s. 85-87).

Praktycznie w całości zachował się kafel fryzowy z przedstawieniem leżącego lwa (ryc. 5: 1). Ukazane z lewego profilu zwierzę posiada nienaturalnie małą głowę, z której na grzbiet spływają pukle grzywy. Ciało drapieżnika o szponiastych łapach oplata ogon. Analogiczne kafle znane są z Poznania: z ul. Szyperskiej, Masztalarskiej (Zisopulu-Bleja 2013, s. 172, Tabl. 1: 3), a także Pałacu Górków (Zisopulu-Bleja 2008). Różnią się wersjami kolorystycznymi – egzemplarz z Masztalarskiej był nieszkliwiony, a z Szyperskiej – pokryty błękitnym i ciemnoniebieskim szkliwem. Charakterystyczną ich cechą jest kiepska jakość wykonania, co w przypadku kafla z Masztalarskiej, który nie posiadał śladów użytkowania, pozwoliło wysunąć hipotezę o tym, że jest to odpad poprodukcyjny. Egzemplarz z Owińska z całą pewnością był używany, o czym świadczy okopcenie tylnej strony lica. Pokryty jest zielonym nieprzezroczystym szkliwem, które także nie jest najlepszej jakości. Datować można go na XVI w.

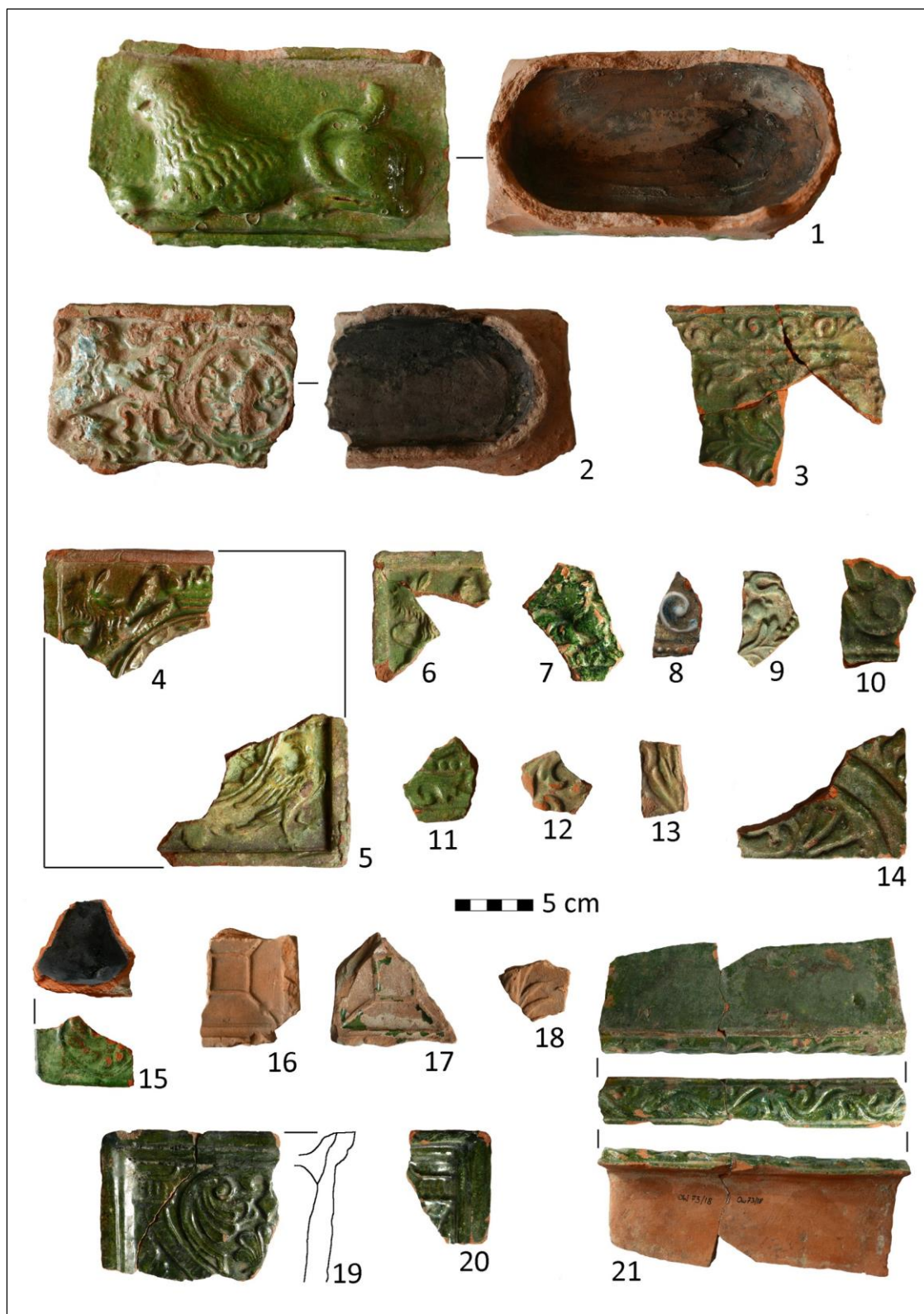
Blżej nieokreślone wzory roślinne i roślinno-geometryczne, które wystąpiły na niektórych fragmentach, pozwalają jedynie ogólnie datować je na schyłek XVI lub początek XVII w. Chętnie wykorzystywano w tym okresie także ornamenty zaczerpnięte z architektury. Dwa kafle zdobi motyw kasetonu. Wystąpiły w wersji bez pobiały (ryc. 5: 16) oraz z pobiałą i zielonym szkliwem (ryc. 5: 17). Prawdopodobnie stanowiły one części kafla z motywem kasetonów dzielących lico na cztery pola. Tego typu egzemplarze znane są z Krajowa pod Mosiną (Łaskiewicz 1997, s. 66, tabl. 11: 1, tam liczne dalsze analogie). Jeden z kafli, pokryty białym i granatowym nieprzezroczystym szkliwem, posiada obrzeże uformowane w blanki (ryc. 6: 12).

Jeden z pieców ogrzewających klasztorne wnętrza wieńczyła zapewne masywna płyta z półkolistością od góry zamkniętą, wypiętrzoną polem, na którym znajduje się litera „Z” (ryc. 6: 7). Poszczególne elementy pokryte są kryjącym szkliwem w kolorach białym, niebieskim i żółtym. Zapewne z tego samego urządzenia i być może płyty pochodzą kolejne barwnie szkliwione egzemplarze – pierwszy, który dekoruje seledynowy raut, w otoczeniu żółtej ramki i czterech kulek (ryc. 6: 9) i drugi, drobniejszy, z obrzeża (ryc. 6: 8).

Kolejne znaleziska reprezentują już XVII-wieczną wytwórczość kaflarską. Na kilku fragmentach obrzeży wystąpił wspięty na tylne łapy lew z otwartym pyskiem i wysuniętym językiem, który (wraz z drugim po przeciwnej stronie) podtrzymywał koronę, znajdującą się ponad medalionem stanowiącym główny element dekoracyjny kafla (ryc. 5: 4, 6, 7). Analogiczne okazy, znane przede wszystkim z rezydencji Doliwów w Nowym Mieście nad Wartą (Grygiel 1996, s. 194, ryc. 150: 1-2), pozwalają się domyślać, iż wewnątrz medalionu znajdować się powinien orzeł w koronie. Z kolei w dwóch dolnych narożnikach kafla widnieją kroczące orły, które także zostały zidentyfikowane w owińskim zespole (ryc. 5: 5). Kafle pokryte zostały zielonym i zielono-żółtym nieprzezroczystym szkliwem. Inne przykłady tego typu kafla z herbem Orzeł Biały pochodzą z ul. Masztalarskiej w Poznaniu, siedziby starościńskiej w Pobiedziskach (Zisopulu-Bleja 2003, fot. D/4-21; 2013, s. 173, tabl. 7: 2), poznańskiego Ostrowa Tumskiego (Miazga, Sikorski, Wenzel 2009, ryc. 4: 4; Poklewska-Kozieł, Wenzel 2012, s. 108; Antowska-Gorączniak, Poklewska-Kozieł 2015, s. 185, ryc. 12: 8) i Grodziska Wielkopolskiego (Masełkowska-Stępnik, Stępnik 1995, s. 240, ryc. 1: 5).

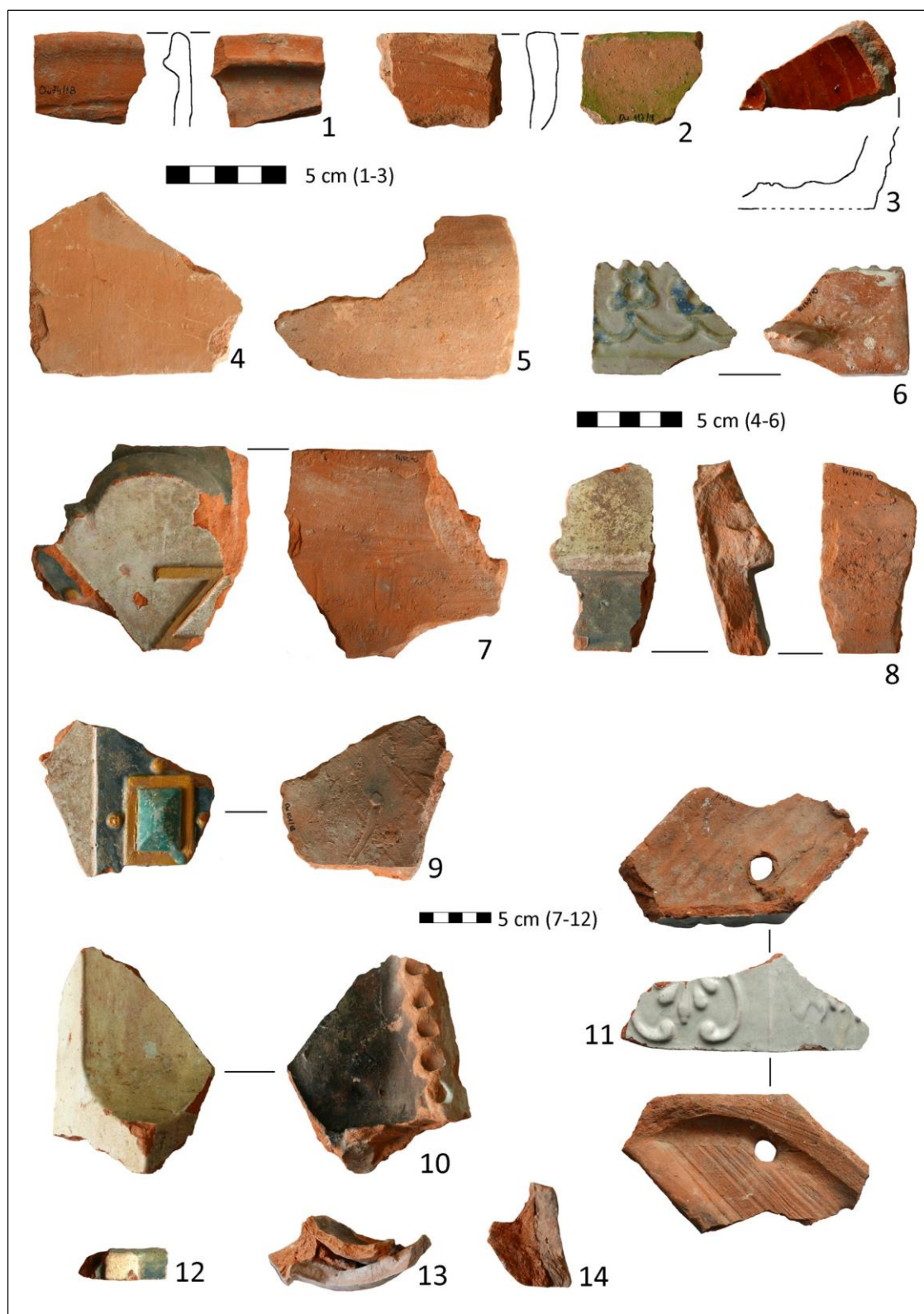
Kafle z herbem Orzeł Biały z Nowego Miasta stanowiły część jednego ze wspomnianych już pieców z rezydencji Doliwów – tzw. goździkowego. Obok nich w bryle urządzenia występowały odnotowane po raz kolejny w owińskim materiale ułamki kafla z motywem bukietu w wazonie w obramieniu stylizowanej arabeski i ornamentu perełkowego (ryc. 5: 3, 8-12). Wystąpiły w zielonej i granatowo-białej wersji kolorystycznej.

Innym motywem o charakterze heraldycznym, który wystąpił w analizowanym zbiorze jest fragment kafla fryzowego z ozdobnym medalionem w otoczeniu kartusza, który podtrzymywany jest przez wspiętego na tylne łapy lwa (ryc. 5: 2).

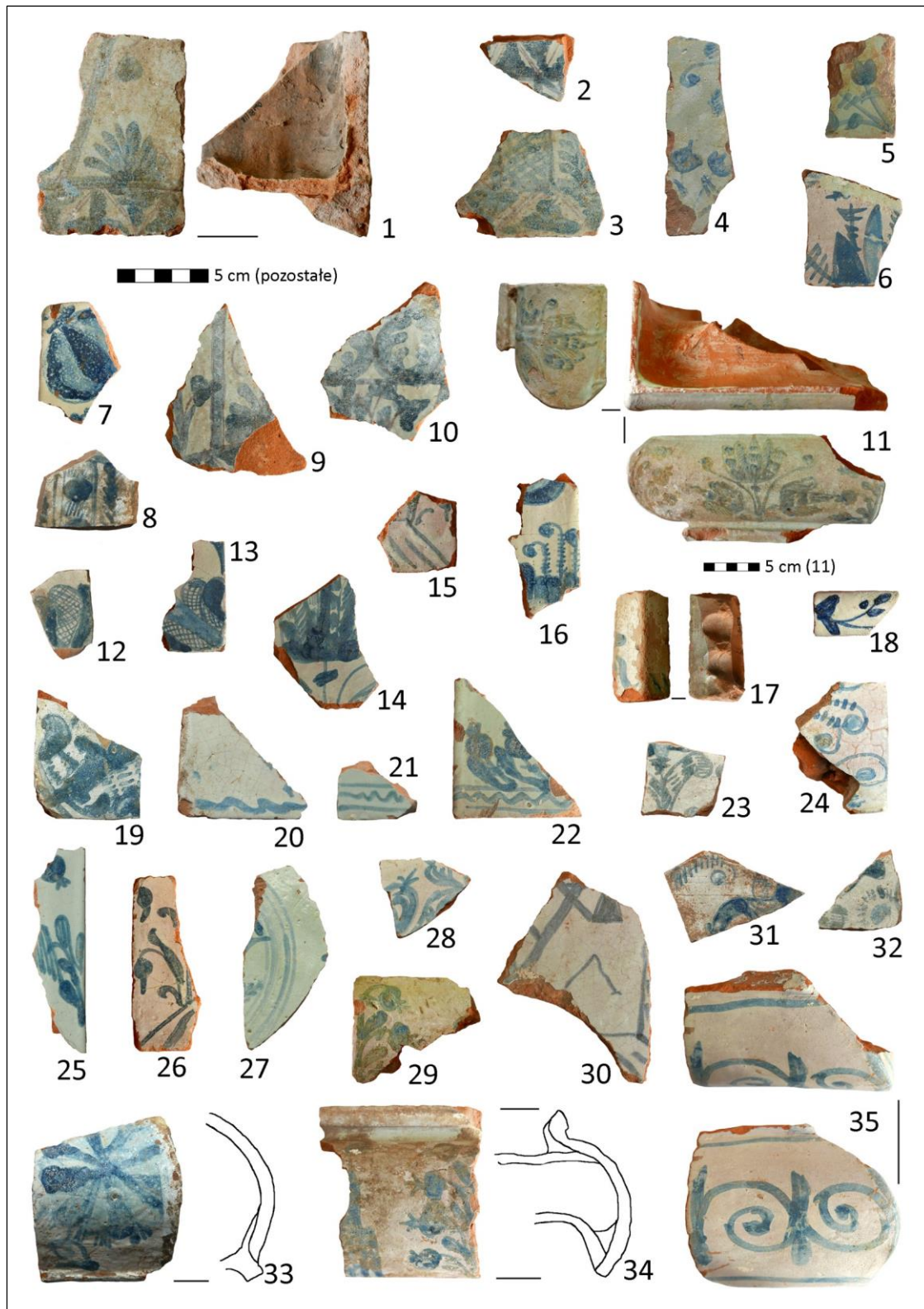
Ryc. 5. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2018 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 5. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2018 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Ryc. 6. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2018 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 6. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2018 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Ryc. 7. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2018 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 7. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2018 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Wewnątrz medalionu znajduje się dwugłowy orzeł. Powierzchnia tego kafla jest bardzo zniszczona, a zielone, nałożone na warstewkę pobiałą szkliwo w wielu miejscach odprysnęło. W heraldyce eksponowanej na kaflach dwugłowy orzeł najczęściej występuje jako herb Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, choć interpretuje się go także jako znak Lubeki (Majewski 2015, s. 253, tam dalsza literatura). Podkreślić należy brak korony, zwykle towarzyszącej tym wizerunkom. Jak na razie nie do końca jasne są związki tego typu wyobrażenia z miejscem, w którym je znaleziono. Analogiczny egzemplarz znaleziony został podczas badań w Czempiniu (Cicha, Wawrzyniak, Werwiński 2016, s. 226, ryc. 12: 3).

Jeden narożnik, bez ograniczającej lico ramki, zdobiony jest motywem kontynuacyjnym opartym na podwójnej łamanej wstędze (ryc. 5: 14). W przestrzeni pomiędzy wstęgami wpisane są kwiaty goździka i gałązki roślinne. Tego typu motywy znane są z ul. Maształarskiej w Poznaniu (Zisopulu-Bleja 2013, s. 178, Tabl. 7: 1; 12: 5, 7).

Inny tego rodzaju ornament, tym razem z licem posiadającym ramkę, to wstęga dekorowana płycinami, w towarzystwie stylizowanych liści przypominających skrzydła oraz palmety (ryc. 5: 19-20).

Nie do końca jasną funkcję posiada szkliwiony na zielono kafel w formie wąskiej listewki zdobionej ulistnionym pędem roślinnym (ryc. 5: 21), z dołączoną prostopadłą, także szkliwioną, płaszczyzną.

Niektórych ułamków nie da się połączyć z konkretnym, rozpoznany motywem. Należą tu przede wszystkim drobne fragmenty z dekoracją roślinną, zachowaną jedynie częściowo (ryc. 5: 13, 15). Warto wspomnieć, że po raz kolejny (Poklewska-Kozieł 2012, s. 165, 166, ryc. 3: 4-6) odnotowano obecność egzemplarza z pędem pokrytym z pierzastymi listkami (ryc. 5: 18), tym razem nieszkliwionego.

Kafel wieńczący w formie koronki, mocowany za pomocą znajdującej się z tyłu listwy, pokryty został białym kryjącym szkliwem w przypadku tła i niebieskim – reliefu (ryc. 6: 6). Ten zestaw barw jest charakterystyczny dla końca XVII w. (Dąbrowska 1987, s. 135).

Dużą część zbioru stanowią XVIII-wieczne kafle o dekoracji malowanej niebieską lub fioletową farbą na białym tle (niekiedy o lekkim odcieniu seledynowym lub kremowym). Wśród nich wystąpiły egzemplarze wypełniające środkowe i narożne ze

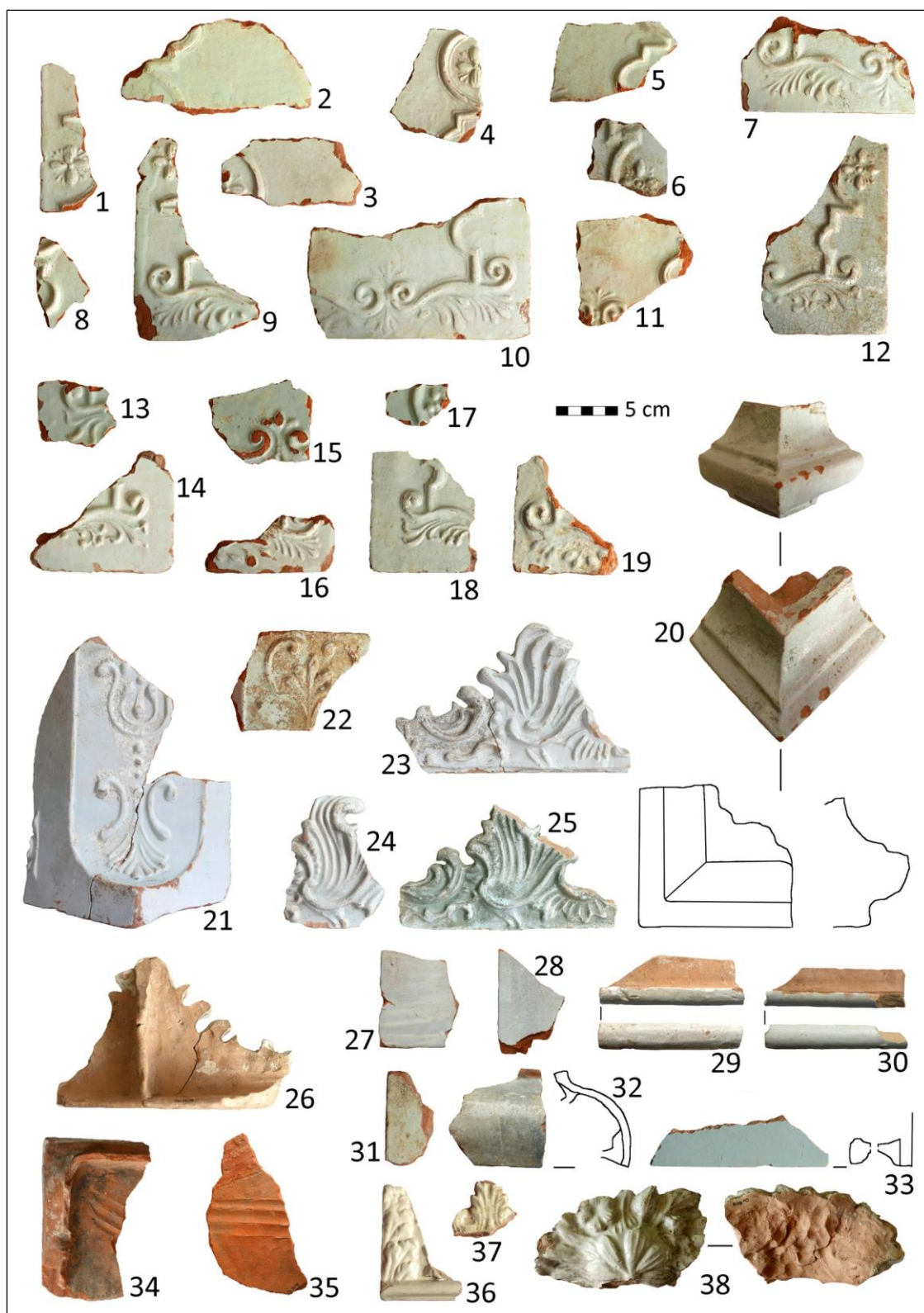
zredukowaną do listwy karbowanej palcami komorą (ryc. 7: 17), gzymsowe środkowe (ryc. 7: 11, 33-34) i narożne (ryc. 7: 35) w formie wypukłego półwałka oraz listewki osłaniające spoiny między poszczególnymi kaflami w bryle pieca (ryc. 7: 18). Warto wspomnieć, że u kilku egzemplarzy stwierdzono wykonywanie płytki licowej i komory z dwóch mas, różniących się jakością, gorszą rzeczą jasną w przypadku komór (ryc. 7: 13-14).

Kafle zachowane są fragmentarycznie, trudno więc odtworzyć którykolwiek z wzorów. Przeważają wątki roślinne w postaci różnego typu kwiatów umieszczonych na ulistnionych gałązkach, buketów (ryc. 7: 11), makówek (ryc. 7: 7), chabrów lub goździków (ryc. 7: 33). Towarzyszą im linie proste i faliste. Na jednym z ułamków wyobrażono postać ludzką (ryc. 7: 31). Wystąpiły motywy medalionu z ptaszkiem (ryc. 7: 27) i budynku z wieżyczkami (ryc. 7: 34) znane już wcześniej z Owińsk (Poklewska-Kozieł 2012, s. 162, 3: 7-9).

Drugą grupę stanowią kafle ze znanym z odkryć z 2015 r. ornamentem pustego kartusza. Niektóre są dodatkowo zdobione kwiatkami czy stylizowanymi listkami. Pokrywa je biała polewa, czasami o odcieniu seledynowym, kremowym czy żółtym. Występują wśród nich kafle wypełniające środkowe (ryc. 9: 1-19) i narożne ze ściętym narożnikiem i konchą (ryc. 6: 11; 8: 21-22). Na tylnej powierzchni płytki licowej nosiły niekiedy ślady przeciągnięć kilkoma palcami na etapie formowania kafla w matrycy (ryc. 8: 34-35).

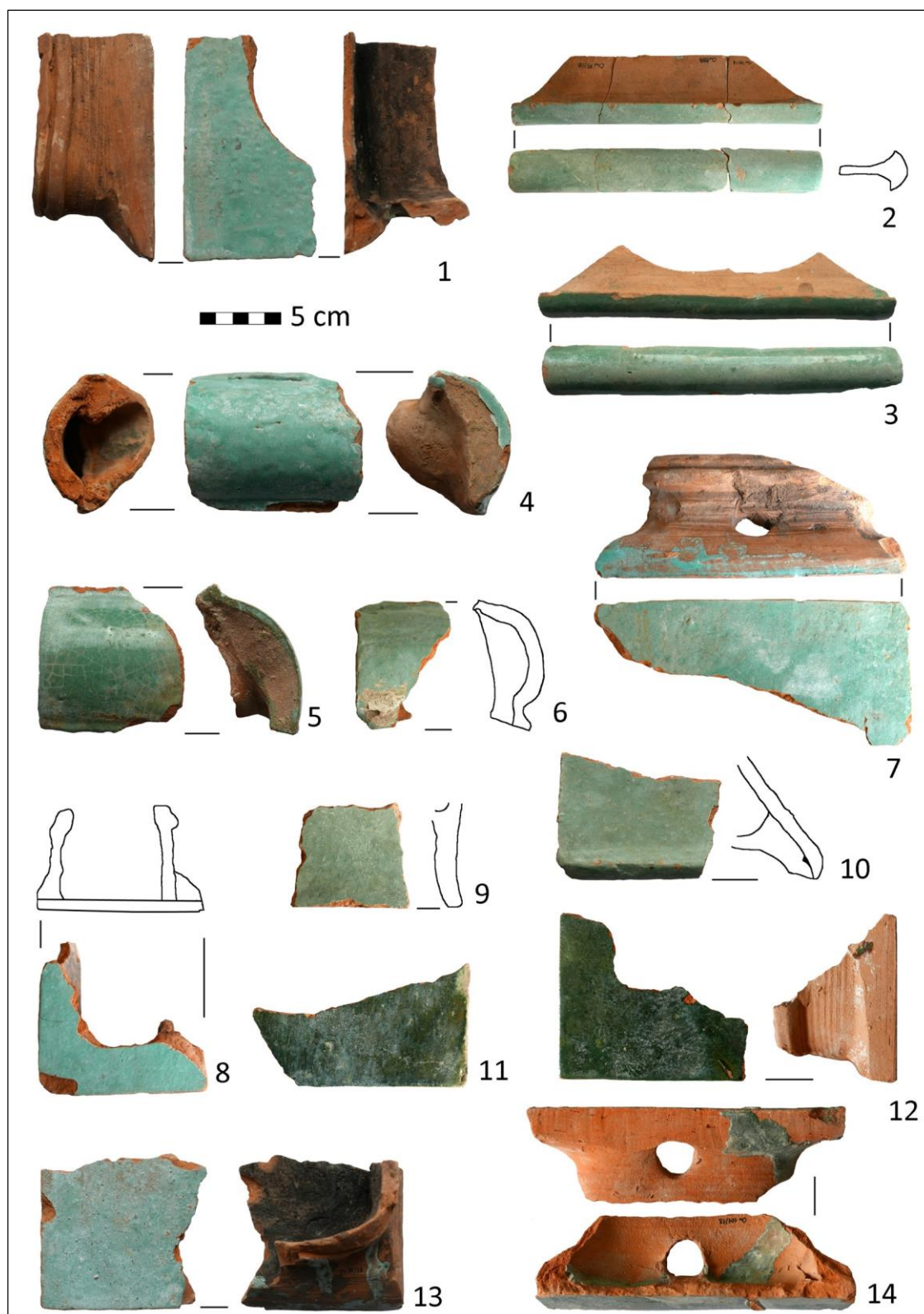
Fantazyjnymi formami charakteryzują się kafle wieńczące z ornamentem muszlowym (ryc. 8: 23-25). Na tylnej powierzchni lica (oprócz poziomej, służącej do mocowania listwy) znajdują się też pionowe listwy wzmacniające (ryc. 8: 26). Jeden z egzemplarzy wieńczących zdobi palmeta (ryc. 8: 37), a inny – motyw kwiatowy (ryc. 8: 38). Na jego odwrocie widoczne są ślady ugniatania palcami kolejnych warstw gliny.

Pewna partia kafla wypełniających i gzymsowych w formie półwałka posiadała także lico płaskie, pozbawione ornamentu. Pokrywało je niezbyt dobre jakościowo szkliwo białe (ryc. 8: 27-28), ale także o odcieniu kremowym (ryc. 8: 31) lub szarawym (ryc. 8: 32). Wystąpiły także listewki do osłaniania spoin (ryc. 8: 29-30). W całości zachował się profilowany kafel gzymsowy narożny (ryc. 8: 20), a fragmentarycznie – niezdobiony dodatkowo kafel wypełniający narożny ze ściętym narożnikiem i konchą (ryc. 6: 10).

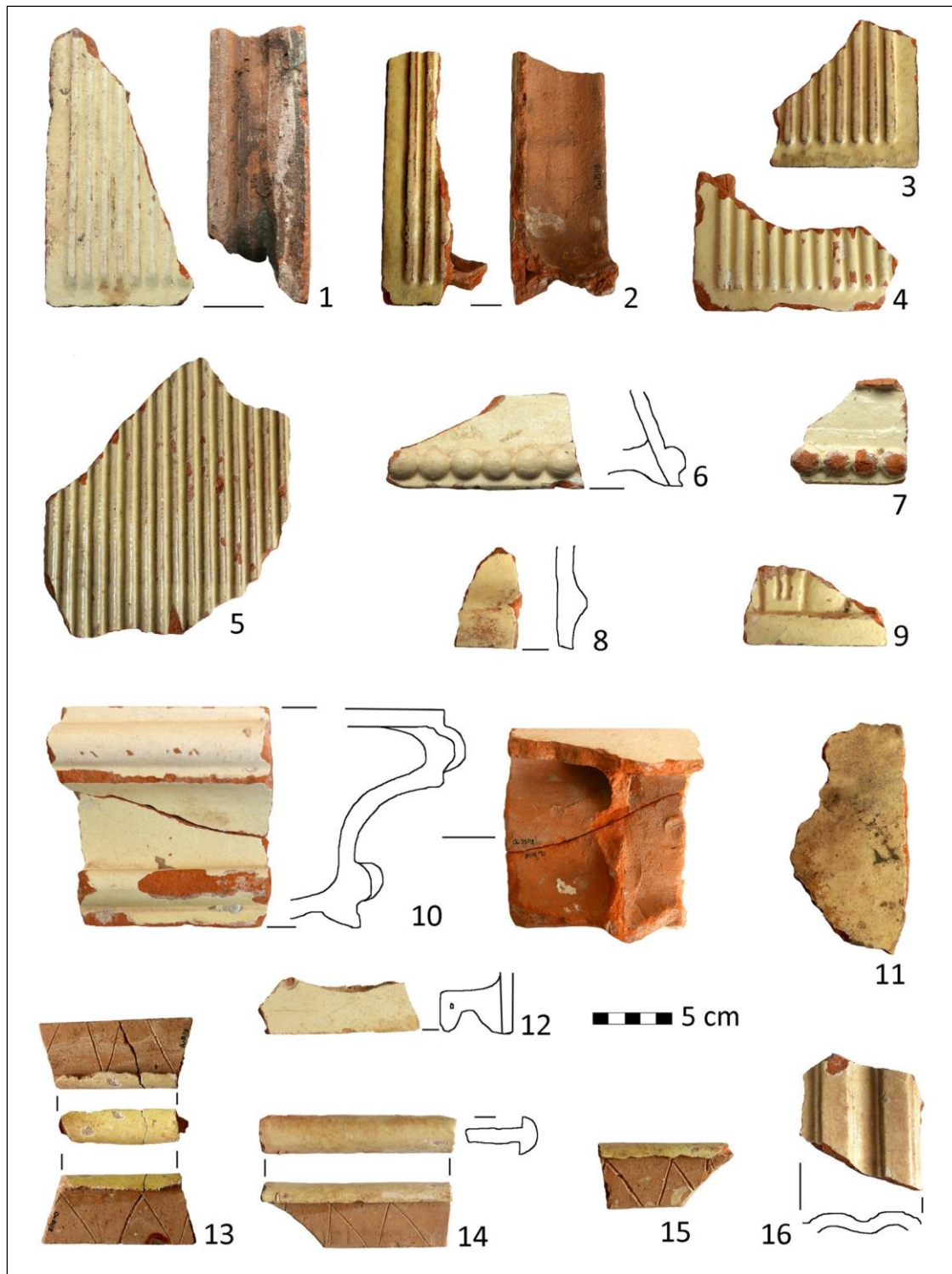
Ryc. 8. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2018 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 8. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2018 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Ryc. 9. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2018 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 9. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2018 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Ryc. 10. Owińska, gm. Czerwonak. Wybór fragmentów kafli z badań w 2018 r. (fot. M. Poklewska-Koziełł)

Fig. 10. Owińska, Czerwonak commune. A selection of tile fragments from excavations in 2018 (photo by M. Poklewska-Koziełł)

Kolejny duży zespół charakteryzuje się brakiem ornamentu i seledynowym kryjącym szklivem. W jego skład wchodzi kafle wypełniające (ryc. 9: 1,

7, 13, 14), w tym o zmniejszonej szerokości, dopasowanej do potrzeb konstrukcyjnych urządzenia (ryc. 9: 8). W ich komorach występują otwory wy-

konane palcem. Kafle gzymsowe posiadają formę wypukłego półwałka (ryc. 9: 4, 6). Stwierdzono także obecność listewek osłaniających spoiny między kaflami (ryc. 9: 2-3). Dwa kafle mają nietypowo ukształtowane lico – lekko wklęsłe (ryc. 9: 9) i pochylone ukośnie (ryc. 9: 10).

Kilka kaflów – także o gładkim licu – pokrywa szkliwo w odcieniu butelkowej zieleni. Wystąpiły wśród nich kafle wypełniające (ryc. 9: 11-12) i gzymsowe w formie półwałka (ryc. 9: 5).

Z okresem tym wiązać można prawdopodobnie także dwa egzemplarze tzw. ślepe. Są to nieszkliwiony kafel wypełniający o gładkim licu (ryc. 6: 4) oraz gzymsowy w kształcie wypukłego ćwierćwałka (ryc. 6: 5). Umieszczano je w bryle pieca w miejscach niedostępnych dla oczu mieszkańców.

Z końca XVIII-początku XIX w. pochodzą fragmenty charakterystycznych kaflów z licem dekorowanym reliefowo ukształtowanymi „organkami” (ryc. 10: 1-5), które pokryte są jasnożółtym szkliwem na pobiale. Kafle tego typu znane są z Poznania (Wawrzyniak 2003, s. 213; Antowska-Gorączniak, Poklewska-Kozieł 2015, s. 189, ryc. 16: 11; Wolff 2018, s. 151). Takie samo szkliwo występuje na kaflach o gładkim licu (ryc. 10: 11, 12), jak również na kaflu gzymsowym górnym (ryc. 10: 10) oraz listewkach osłaniających spoiny (ryc. 10: 13-15). Dwa kafle gzymsowe(?), o licu ukośnie profilowanym do wewnątrz posiadają u dołu rząd wydutych półkul (ryc. 10: 6-7). Jeden z drobnych fragmentów obrzeży charakteryzuje się „żeberkiem” (ryc. 10: 8). Inny posiada zapewne bogatsze zdobienie, być może roślinne, sugerowane przez częściowo widoczną „przewiązkę” (ryc. 10: 9). Ostatni z ułamków posiada lico uformowane w kanelury (ryc. 10: 16), podobnie jak kafle z ul. Stawnej (Wawrzyniak 2003, s. 213, ryc. 20: 2; Wolff 2018, s. 151) i Ostrowa Tumskiego (Antowska-Gorączniak, Poklewska-Kozieł 2015, s. 189, ryc. 16: 10) w Poznaniu.

PODSUMOWANIE

Analizowany zbiór kaflów jest zróżnicowany, choć zdecydowanie dominują egzemplarze nowożytne.

Najstarszy horyzont związany z wytwórczością kaflarską reprezentują ułamki egzemplarzy naczyńowych, garnkowych lub miskowych. Nieliczne ułamki zdobione są ornamentami o cechach późnogotyckich oraz renesansowych. Nieco więcej wyrobów łączyć można z wytwórczością XVII stulecia. Najliczniej reprezentowane są natomiast kafle z XVIII w. i młodsze. Sytuacja ta odzwierciedla stan wiedzy na temat najstarszej architektury klasztoru – o wyglądzie założenia przed przebudową Pompeo Ferrariego z lat 1723-1729 właściwie niewiele wiadomo (Matyaszczyk 2004, s. 654-657). Znalezione kaflony XV-XVII-wiecznych stanowią pozostałości pieców, a więc wyposażenia wnętrza z tamtego okresu, informując nas o istnieniu w klasztorze takich udogodnień. Z kolei piece XVIII-wieczne i nieco młodsze mogły ulec zniszczeniu w trakcie XIX-wiecznych, bądź późniejszych adaptacji skasowanego i przekształconego w 1820 r. na zakład psychiatryczny klasztoru.

Co prawda materiał kaflowy jest dość mocno rozdrobniony, jednak dzięki znajomości okazów lepiej zachowanych z innych stanowisk wielkopolskich możliwa jest identyfikacja wielu z motywów zdobniczych. Stan zachowania nie pozwala wciąż na podjęcie próby rekonstrukcji wyglądu brył pieców ani określenia ich liczby w poszczególnych okresach, zwłaszcza najdawniejszych. Już dziś możemy natomiast stwierdzić, że piece funkcjonujące we wnętrzach klasztoru cysterek w Owińskich nie różniły się pod względem dekoracji od innych wielkopolskich urządzeń tego typu. Panować musiała zatem znaczna standaryzacja wytwórczości, skoro w obiektach świeckich i kościelnych spotykamy identyczne wyroby.

Adres Autorki:

dr Magdalena Poklewska-Kozieł
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
ul. Wodna 27 – Pałac Górków
61-781 Poznań
e-mail: magdalena.poklewska@muzarp.poznan.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7942-6706>

LITERATURA:

ANTOWSKA-GORĄCZNIK O., POKLEWSKA-KOZIEŁŁ M.

- 2015 *Późnośredniowieczne i nowożytnie kafle z badań archeologicznych prowadzonych w rejonie ul. Posadzego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 2010-2011*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 16, s. 161-199.

BIELEC-MACIEJEWSKA B.

- 2015 *Kafle i piece kaflowe w Toruniu (XIV-XX wiek)*, Toruń.

BŁASZCZYK W.

- 1973 *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady św. Gortarda na Starym Mieście w Poznaniu*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, Vol. XXIII (1972), s. 120-191.

CICHA A., WAWRZYŃIAK P., WERWIŃSKI M.

- 2016 *Z badań nad dawnym Czempiniem*, [w:] *Archeologia miast wielkopolskich*, red. J. Goszczyńska, H. Machajewski, A. Skrzeczyńska, M. Błażejewska Poznań, s. 213-234.

DĄBROWSKA M.

- 1987 *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
1994 *Piec z początku XVII wieku. Opracowanie i projekt rekonstrukcji dla Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Kronika Zamkowa”, nr 1/29, 2/30, s. 15-29.

DĘBSKA I., POKLEWSKA-KOZIEŁŁ M., SIKORSKI A.

- 2012 *Odciski tkanin na ceramice budowlanej i kaflach z badań przy ul. Posadzego 5*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. VII, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań, s. 131-145.

GRYGIEL R.

- 1996 *Dzieje rezydencji*, [w:] *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, red. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź, s. 11-284.

JANIAK T.

- 2003 *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno.

KLUNDER H., KOWALCZUK A., PAWLAK P.

- 2008 *Dwór staropolski w Gądkach, pow. Poznań*, [w:] *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, red. H. Machajewski, Poznań, s. 237-244.

ŁASZKIEWICZ A.

- 1997 *Kafle i piece kaflowe z dworu na kopcu w Krajowie pod Mosiną, woj. poznańskie*, Poznań.

MAJEWSKI M.

- 2015 *Renesansowe kafle zachodniopomorskie. Studium z historii ogrzewania wnętrz mieszkalnych*, Stargard-Szczecin.

MALINOWSKA M.

- 1961 *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953-1954*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, red. W. Hensel, Wrocław-Warszawa, s. 7-137.

MASEŁKOWSKA-STĘPNIK E.

- 1996 *Analiza kafli piecowych z Góry Przemysława w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 3, s. 220-236.

MASEŁKOWSKA-STĘPNIK E., STĘPNIK T.

- 1995 *Późnośredniowieczne i nowożytnie kafle z Grodziska Wlkp., gm. loco, woj. poznańskie – przyczynek do badań nad historycznym kaflarstwem wielkopolskim*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 3, s. 239-243.

MATYASZCZYK D.

- 2004 *Kościół i klasztor Panien Cysterek w Owińskich w świetle źródeł*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej. Materiały z siódmej Międzynarodowej Konferencji Cystersologów odbytej z okazji 800. rocznicy fundacji opactwa cysterek w Trzebnicy. Trzebnica 18-21 września 2002 r.*, red. A. M. Wyrwa, A. Kiełbasa, J. Swastek, Poznań, s. 648-682.

MAZGA A., SIKORSKI A., WENZEL J.

- 2009 *Piecowisko za murem Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 15, s. 337-351.

PIĄTKIEWICZ-DERENIOWA M.

- 1977 *Materiał kaflowy*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum 18-19 października 1973*, red. W. Błaszczak, Poznań, s. 193-205.

POKLEWSKA-KOZIEŁŁ M.

- 2011 *Kafle z badań przy ul. Gdańskiej 1 w Poznaniu w 2010 r.* (maszynopis niepublikowanego opracowania).
2012 *Kafle z badań archeologicznych na terenie klasztoru cysterek w Owińskich, gm. Czerwonak, pow. poznański, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13, s. 161-168.

POKLEWSKA-KOZIEŁŁ M., WENZEL J.

- 2012 *Kafle z badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 2006 i 2009/2010 na posesji przy ulicy Ks. I. Posadzego 5 na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. VII, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań, s. 105-129.

POSPIESZNA B.

- 2007 *Piece i kafle gdańskie w XVIII wieku*, [w:] *Średniowieczne i nowożytnie kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok, s. 161-174.

PRZEWOŻNA K.

- 1972 *Badania wykopaliskowe w Poznaniu, ul. Szewska 17/18, w 1960 r.*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, vol. XXII (1971), s. 172-183.

STOLPIAK B.

- 2019 *Badania archeologiczne w dawnym klasztorze cysterek w Owińskich (gm. Czerwonak)*, „Renowacje i Zabytki”, nr 4 (72), s. 62-71.

STOLPIAK B., ŚWIERCZ T., OLEJNICZAK D.

- 2018 *Owińska, gm. Czerwonak – dawny klasztor cysterek. Badania archeologiczne w latach 2011-2016*, [w:] *Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2013-2017*, red. J. Wierzbicki, Poznań, s. 289-302.

WAWRZYŃIAK P.

- 1998 *Rupiecie sprzed wieków, czyli zespół kafli piecowych z kamienicy nr 95/96 przy Starym Rynku*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 1, s. 86-94.
- 2003 *Kafle piecowe w zbiorach byłej Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ Sp. z o.o. w Poznaniu*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 6, s. 189-217.
- 2005 *Kafle piecowe z ul. Posadzego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, s. 407-416.

WOLFF P.

- 2018 *Kafle*, [w:] *Średniowieczny system obronny miasta Poznania. Fragment odcinka północnego. Wyniki badań archeologicznych*, red. P. Pawlak, Poznań, s. 139-174.

ZISOPULU-BLEJA K.

- 2003 *Kafle piecowe*, [w:] *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych przy budowie no-*

wej strażnicy na terenie Straży Pożarnej przy ulicy Masztalarskiej 3 w Poznaniu, cz. 1, Analiza archeologiczna, Poznań (maszynopis w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

- 2008 *Kafle z badań wykopaliskowych na terenie Pałacu Górków w Poznaniu* (<https://nowa.muzarp.poznan.pl/pl/kafle-z-badan-wykopaliskowych-na-terenie-palacu-gorkow-w-poznaniu>, dostęp 17.04.2019 r.).
- 2011 *Czas rozpalić piec*, Poznań (folder wystawy).
- 2013 *Kafle*, [w:] *Średniowieczny system obronny miasta Poznania. Odcinek północno-zachodni. Wyniki badań archeologicznych*, red. P. Pawlak, Poznań, s. 163-210.

ŻAK J.

- 1959 *Badania przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa-Wrocław, s. 81-129.

ŻEMIGAŁA M.

- 1998 *Nowożytnie kafle piecowe z Kalisza na podstawie znalezisk z terenu zamkowego*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, nr 40, s. 97-204.

Anna Wrzesińska, Jacek Wrzesiński

WYNIKI PRAC ANTROPOLOGICZNYCH W KRYPTACH KLASZTORU OO. FRANCISZKANÓW W POZNANIU

RESULTS OF ANTHROPOLOGICAL INVESTIGATION IN THE CRYPTS OF THE FRANCISCAN MONASTERY IN POZNAŃ

Abstrakt: W kryptach klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu podczas prowadzonych prac remontowo-budowlanych, w związku z adaptacją tych pomieszczeń na prezentację Makiety Grodu Poznańskiego, po obniżeniu poziomu posadzki do głębokości około 90 cm odsłonięto w warstwach gliny skupiska luźnych kości ludzkich, dwa duże ossuaria i ziemię z gruzem, żużlem, kości zwierzęcymi i ceramiką kuchenną.

Słowa kluczowe: Poznań, kościół oo. franciszkanów w Poznaniu, krypty, ossuaria, skupiska, ekspertyza antropologiczna, materiał zabytkowy

Abstract: In the vaults of the Franciscan Monastery in Poznań during construction works connected with adapting this space to the presentation of the mock up of Poznań Stronghold after lowering the floor level to a depth of about 90 cm the concentration of human bones, two large ossuary and debris, slag, animal bones and pottery were unearthed.

Key words: Poznań, the Church of Franciscan in Poznań, vaults, ossuary, concentrations, anthropological analysis, artefacts

Prace remontowo-budowlane prowadzone w roku 2008 w kryptach klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu (ryc. 1-2) były związane z adaptacją tych pomieszczeń na prezentację Makiety Grodu Poznańskiego autorstwa Krzysztofa Przybyła. Makieta jest uzupełnieniem istniejącej już Makiety Miasta Poznania, którą można zwiedzać codziennie w podziemiach klasztoru oo. franciszkanów na Wzgórzu Przemysława (wejście od ul. Ludgardy).

Do przygotowywanych kolejnych krypt wchodzono od pomieszczeń pralni klasztoru, usytuowanej również w dawnych podziemiach. Prace budowlano-remontowe polegały na zdjęciu (rozkuciu) grubej posadzki cementowej, wylanej w latach 70. XX w. i obniżeniu poziomu nowej posadzki do głę-

Ryc. 1. Kościół oo. franciszkanów przy ul. Franciszkańskiej w Poznaniu (fot. J. Wrzesiński)

Fig. 1. The Church of Franciscan at Franciszkańska Street in Poznań (photo by J. Wrzesiński)

Ryc. 2. Klasztor oo. franciszkanów od ul. Ludgardy w Poznaniu (fot. J. Wrześciński)

Fig. 2. The Monastery of Franciscan in Poznań.
View at Ludgarda Street (photo by J. Wrześciński)

bokości około 90 cm. Po zdjęciu grubej warstwy betonu w partiach środkowych odsłonięto ziemię przemieszaną z gruzem budowlanym, współczesnymi odpadami żużla z pieców grzewczych wymieszanymi z odpadami pokonsumpcyjnymi (kości zwierzęce) i fragmentami uszkodzonych naczyń kuchennych. Bezpośrednio przy murach występowała warstwa gliny wymieszana z luźno występującymi kośćmi ludzkimi lub ich skupiskami (ossuaria). Ossuaria te powstały w trakcie starszych prac budowlanych i miały za cel uprzątnięcie kości ludzkich z określonego miejsca oraz przeniesienie ich do wspólnego (wspólnych?) dla wszystkich miejsc pochówku. W skupiskach tych nie mieszały się kości ludzkie ze zwierzęcymi, jak i nie mieszała się z nimi ceramika naczyniowa. Archeologicznie stwierdzono, że kości ludzkie na całej badanej powierzchni krypt są na złożu wtórnym. Podczas prac w kryptach nie zarejestrowano żadnego pochówku *in situ*. Jednak w ostatnich dniach badań, w trakcie przegłębiania skraju partii południowej (wkop pod instalację napowietrzającą), na głębokości 1,30 m odsłonięto fragment narożnika wieka trumny, której jednak nie eksplorowano.

Mimo, że stwierdzono zgodności anatomiczne pewnych partii szkieletów, zwłaszcza zakopanych w glinie (są to fragmenty pochówków opisane od numeru 1 do 6), to wszystkie skupiska były wynikiem wtórnego przełożenia szczątków ludzkich, zarówno w wyniku późniejszych prac porządkowych w kryptach, jak i prowadzonych tu robót adaptacyjno-budowlanych. Nie zarejestrowano trumien, epitafiów czy chociażby tkanin pochodzących od pochowanych tu osób. Cały materiał to

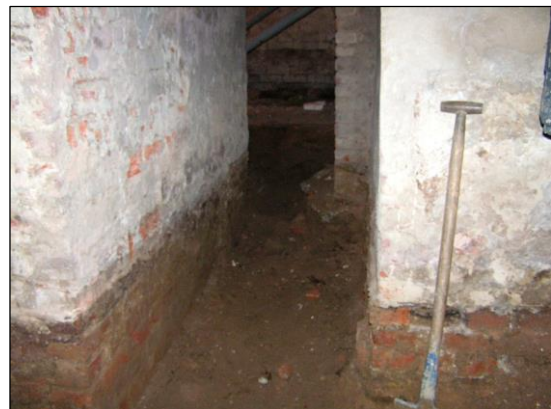

Ryc. 3. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu.
Prace budowlane w kryptach – murowana ściana ossuarium nr 1 (fot. J. Wrześciński)

Fig. 3. The Church of Franciscan in Poznań.
Construction work on the vaults – the brick wall of ossuary no. 1 (photo by J. Wrześciński)

tylko i wyłącznie całkowicie zeszkieletowane już szczątki ludzkie przenoszone w kolejne miejsca depozycji albo zakopane w ziemi, albo, jak w przypadku największego ossuarium nr 1, zamurowane ścianą (ryc. 3).

Prowadzone prace budowlane pozwoliły obniżyć poziom na całej powierzchni badanych krypt, odsłonić wilgotne mury ścian i filarów (ryc. 4) oraz usunąć całą zbędną ziemię.

Ryc. 4. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Prace budowlane w kryptach: odsłanianie filarów (fot. J. Wrześciński)

Fig. 4. The Church of Franciscan in Poznań.
Construction work on the vaults – the recovery of pillars (photo by J. Wrześciński)

Prace antropologiczne wykonano na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Udział antropologa podczas prac remontowo-budowlanych pozwolił przebadać i uporządkować znajdujące się w podziemiach szczątki ludzkie.

W pierwszym etapie badań zastosowano metodę polegającą na dokładnym segregowaniu materiału i opisie lepiej zachowanych fragmentów. Materiał masowy, tj. kości i ceramikę, poddano wstępnej ocenie tzw. grubymi metodami, to jest pod kątem oddzielenia kości ludzkich od kości zwierzęcych. Rozpoznano tylko nieprzepalone fragmenty kości zwierzęcych. Dominowały szczątki świni, kozy i owcy oraz ptactwa. Mniej wystąpiło odpadów kostnych krów. Rozpoznano silnie zniszczone ułamki naczyń glinianych zarówno glazurowanych, jak i kamionkowych, nieliczne niewielkie fragmenty kafli. Wystąpiło potłuczone szkło butelkowe. Wśród fragmentów naczyń glinianych znaleziono znaczną liczbę den garnków całkowicie toczonych oraz charakterystyczne uchwyty i stożkowate nóżki patelni-trójkątów. Naczynia ceramiczne i szkło pochodziły z wieków XIX-XX; były wrzucane i celowo zakopywane w środkowych partiach krypt, wyraźnie wskazując na taki sposób pozbywania się śmieci. Czas ich deponowania jest trudny do ustalenia. Prace z lat 70. ubiegłego stulecia spowodowały powtórne wkopanie w te miejsca także żużli z pieca oraz żelaznych okuć drzwi, garnków emaliowanych, gwoździ itp. śmieci współczesnych. Prace te naruszyły również górne partie skupisk kości ludzkich zdeponowanych tam wcześniej, powodując ich przemieszanie z całą zawartością zakopywanych śmieci (ryc. 5). W jednej z bocznych krypt były porzucane niepotłuczone współczesne butelki szklane w dobrym stanie.

Dopiero w następnym etapie prac można było przeprowadzić podział i rozsortowanie całego odsłanianego luźnego ludzkiego materiału kostnego. Prace prowadzono zgodnie z metodyką badań archeologicznych i antropologicznych dla szczątków ludzkich. Ich zakres obejmował przeprowadzenie selekcji tylko dla kości ludzkich. Wydzielono oddzielnie kości czaszki i żuchwy oraz kości szkieletu postkranialnego. Rozkładano i zliczano poszczególne rodzaje kości (ryc. 6-8), oddzielnie kości kończyn górnych i dolnych, oddzielnie kości kręgosłupa, pasa barkowego i miednicznego. Na tej podstawie określono liczbę osobników, dokonano określenia płci oraz przybliżonego wieku w chwili śmierci. W przypadku lepiej zachowanych kości wykonano pomiary. Przeprowadzone prace pozwoliły przebadать i uporządkować znajdujące się w podziemiach liczne szczątki ludzkie. Okazało się, że wewnątrz krypt wypełniały kości kilkuset zmarłych różnej płci pochowanych w różnym wieku. Ko-

Ryc. 5. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Skupisko kości ludzkich (fot. J. Wrzesiński)

Fig. 5. The Church of Franciscan in Poznań. The concentration of human bones (photo by J. Wrzesiński)

Ryc. 6. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Selekcja kości ludzkich (fot. J. Wrzesiński)

Fig. 6. The Church of Franciscan in Poznań. The selection of human bones (photo by J. Wrzesiński)

Ryc. 7. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Selekcja kości ludzkich (fot. J. Wrzesiński)

Fig. 7. The Church of Franciscan in Poznań. The selection of human bones (photo by J. Wrzesiński)

Ryc. 8. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Selekcja kości ludzkich (fot. J. Wrześciński)

Fig. 8. The Church of Franciscan in Poznań. The selection of human bones (photo by J. Wrześciński)

Ryc. 9. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Po ekspertyzie kości ludzkie przełożono do skrzyń (fot. J. Wrześciński)

Fig. 9. The Church of Franciscan in Poznań. The human bones after the analyses were put into chests (photo by J. Wrześciński)

ści były przemieszane, przysypane ziemią z gruzem budowlanym i fragmentami cegieł.

Klasztor oo. franciszkanów usytuowany jest na Wzgórzu Przemysława i datowany na przełom XVII i XVIII wieku. Kościół pod wezwaniem św. Antoniego Padewskiego wraz z klasztorem i przyległymi budynkami tworzy unikatowy barokowy obiekt sakralny. Po wcześniejszych lokacjach zabudowań klasztornych i po perypetiach samego zakonu w maju 1668 roku położono kamień węgielny pod budowę kościoła dedykowanego św. Antoniemu. Budowę kościoła zakończono w 1698 roku, a rozpoczęte w 1671 roku prace budowlane zabudowań klasztornych w zasadniczym zrębie zakończono w roku 1696. Jednak różnego rodzaju prace uzupełniające, związane z przebudową i rozbudową, trwały aż do lat 40. XVIII wieku (Jank 2006; Kurzawa 2006; Kronika Reformatów Poznańskich 2006).

Krypty klasztoru były miejscem pochówków wielu poznańskich rodów w XVIII i początkach XIX wieku. Pochówki analizowane w trakcie prac to w dominującej liczbie zapewne pochówki ludzi świeckich. Rozpoznano liczne szczątki dzieci, zarówno najmłodszych, jak i zmarłych w wieku starszym. Odnotowano pochówki osób młodocianych oraz osób dorosłych, zarówno kobiet, jak i mężczyzn, a także szkielety osobników dojrzałych i starców. Pochowani osobnicy byli w różnej kondycji zdrowotnej. Wśród szczątków mężczyzn nie można wykluczyć pochówków duchownych. Jednak identyfikacja przy tym stanie zachowania szczątków (na złożu wtórnym) i przy braku po-

chówków *in situ* pozbawionych jakichkolwiek atrybutów jest niemożliwa. Ludzki materiał kostny został oddzielony i po wykonaniu ekspertyz złożony w zastępczych skrzyniach sosnowych (ryc. 9), które umieszczono w pomieszczeniu krypty po zakończeniu prac remontowo-budowlanych.

Ekspertyza antropologiczna i opracowanie szczątków ludzkich pochodzących z krypt klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu zostały wykonane zgodnie z zaleceniami wypracowanymi w poznańskim ośrodku antropologicznym. Materiał kostny opracowano według metod powszechnie stosowanych w antropologii (Piontek 1999). Płeć osób, do których należały kości, określono na podstawie cech diagnostycznych obserwowanych na czaszkach i miednicy, analizując cechy uważane za dymorficzne (Strzałko, Henneberg 1975). Ustalając wiek w chwili śmierci, stosowano metody rekomendowane dla badań szkieletów osób dorosłych (Piontek 1999). Wiek dorosłych określono w odniesieniu do stanu zaawansowania rozwoju lub inwolucji szkieletu, abrazji zębów lub stopnia uformowania zawiązków i wyrzynania się kolejnych zębów. Wiek szkieletów dziecięcych oceniono głównie na podstawie uformowania zawiązków zębów i wyrzynania się kolejnych zębów, a w przypadku ich braku opierano się na ogólnej wielkości fragmentów kostnych, stosując skale opracowane przez A. Florkowskiego i T. Kozłowskiego (1994). Kości mierzono według techniki martinowskiej (Martin, Saller 1957). Wysokość ciała osobników wyliczono z pomiarów kości długich metodą K. Pearsona (Strzałko 1971). Analiza antropologiczna

dotyczyła przede wszystkim określenia płci osobników dorosłych, struktury zgonów i rekonstrukcji przyżyciowej wysokości ciała. Zastosowano 6-stopniową skalę oceny wieku: *Infans I* (dzieciństwo młodsze od 0 do około 6-7 lat), *Infans II* (dzieciństwo starsze od 6 do 12-14 lat), *Juvenis* (wiek młodzieńczy od 14 do 20-22 lat), *Adultus* (wiek dorosły od 22 do 30-35 lat), *Maturus* (wiek dojrzały od 35 do 50-55 lat), *Senilis* (wiek starczy powyżej 55 lat). Kategorie te są wydzielane ze względu na relacje, jakie zachodzą pomiędzy nasilaniem się zmian rozwojowych w organizmie człowieka a wiekiem biologicznym osobnika. Wiek w chwili śmierci dzieci i osobników młodocianych oznaczono w przybliżeniu do dwu lat (Florkowski, Kozłowski 1994). Pomiar i opisy wykonano i obliczono według R. Martina i K. Sallera (1957). Średnią przyżyciową wysokość ciała obliczono metodą L. Manouvriera oraz M. Trotter i G.C. Gleser (Strzałko 1971).

Do charakterystyki morfologicznej czaszek wybrano siedemnaście cech pomiarowych. Z wartości pomiarów wyliczono średnie charakterystyki ośmiu cech ilorazowych (wskaźników). Stosując klasyfikację poszczególnych wskaźników zalecaną przez R. Martina (1957), scharakteryzowano kształty czaszek męskich i żeńskich. Do oceny przyżyciowej wysokości i budowy ciała wykorzystano dwanaście cech pomiarowych kości kończyn górnych i dolnych (Strzałko 1971).

Do opracowania wykorzystano metody statystyki matematycznej. Obliczono podstawowe charakterystyki statystyczne tj.: średnie arytmetyczne ($\bar{x}$) i odchylenia standardowe (S), a także podano zakresy zmienności każdej cechy min-max. Indywidualne wartości poszczególnych cech metrycznych zostały podane osobno dla szkieletów męskich i żeńskich w tabelach 1-4, 9 i 10. Charakterystyki statystyczne zamieszczono w tabelach 5-8.

Ocenę warunków życia i stanu zdrowia pochowanych osób oparto zarówno na częstości występowania próchnicy zębów (dobry wskaźnik higieny i możliwości żywieniowych), jak i na opisie zmian paleopatologicznych zaobserwowanych na kośćcu (Gładykowska-Rzeczycka 1989).

INWENTARZ KOSTNY – OPIS I POMIARY

Stwierdzono duże rozczłonkowanie szczątków, a ich niekompletność bez wątpienia wynika z usunięcia trumien z pomieszczeń krypt. Towarzyszyło

temu z pewnością rozdzielanie szczątków zmarłych i wyniesienie ich poza obręb pierwotnego miejsca pochówku. Nie można też wykluczyć, że przynajmniej część materiału kostnego pochodzi spoza krypt klasztoru. Zastanawia zupełny brak elementów trumien czy sztuki funeralnej (tylko w skupisku 2A wystąpiły pojedyncze przedmioty brązowe). Stan taki wynikał prawdopodobnie z potrzeby uprzątnięcia pomieszczeń, ale może też z kilkukrotnego przemieszczania szczątków.

Nie zarejestrowano *in situ* żadnego kompletnego pochówku. Materiał kostny wystąpił w postaci luźnych ułamków kostnych z różnych partii szkieletu i należał do różnych osobników. Tylko w kilku przypadkach udało się uchwycić części anatomicznie pasujące do siebie, co sugeruje zakopanie fragmentu „ciała” zmarłego. Na przykład kości prawej kończyny dolnej z fragmentem prawej miednicy z panewką stawową — pochówek 6. Wystąpiły pojedyncze kości długie dzieci, wśród których najmłodszym było kilkutygodniowe niemowlę, a także kości kobiet oraz mężczyzn w różnym wieku, wśród których najstarszy osobnik miał powyżej 70 roku życia. Przeprowadzona ekspertyza antropologiczna pozwoliła ustalić, że w krypcie znaleziono niekompletny ludzki materiał szkieletowy należący do nie mniej niż około 150 osób.

Ossuarium nr 1. Kości dobrze zachowane

Czaszki

W wyniku ekspertyzy rozpoznano kości 27 osobników: dziewięciorga dzieci, dwunastu kobiet, trzech mężczyzn i trojga osobników dorosłych. Rozpoznano czaszki i ich fragmenty:

Kompletna czaszka (ryc. 10), ciężka, o grubej kości, ma cechy budowy typowej czaszki męskiej. Zaznaczone wały nadoczodołowe, pochylone czoło, wałowate oczodoły (nie stwierdzono porowatości *cribra orbitalia*), duże, masywne wyrostki sutkowe, kresy karkowe wybitne. Czaszka w *norma verticalis* jest klinowata *sphenoides latus* (Malinowski, Bożiłow 1997, s. 223). Główne szwy czaszkowe zobliterowane miernie i silnie. Uzębienie stałe szczęki niekompletne. Starcie koron mierne 2°-3° i silne 3°-4°. W szczęcie zobliterowane częściowo po stronie lewej zębodoły drugiego i trzeciego zęba trzonowego i pierwszego zęba trzonowego po stronie prawej. Na pierwszym zębie trzonowym lewym duże ognisko próchnicy. W szczęcie toczył się stan zapalny w przyzębiu, obustronnie przy trzonowcach

Ryc. 10. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Czaszki męska i żeńska z ossuarium nr 1 (fot. J. Wrześciński)

Fig. 10. The Church of Franciscan in Poznań. The masculine skull and female one from ossuary no. 1 (photo by J. Wrześciński)

rozwijały się torbiele okołokorzeniowe. Widoczne jest obniżenie pozostałych wyrostków zębodołowych — paradontoza. Nie stwierdzono *hypoplazji* szkliwa, a stwierdzono złamanie przegrody nosa (w prawo), wygojone. Pomiary czaszki w tabeli 1, wartości wskaźników czaszki w tabeli 2.

Czaszka należy do osobnika dojrzałego zmarłego w wieku późny *Maturus II*, tj. około lub powyżej 50 roku życia, płci męskiej. Z pomiarów wskaźników (tab. 2) wynika, że mężczyzna ten miał głowę krótką (krótkoczaszkowy), średnio wysoką, o szerokiej twarzy, szerokim czole, wysokich oczodołach i szerokim nosie. Charakteryzował się dużą pojemnością mózgowiczaszki, wg L. Manouvriera wynosiła ona 1.577,8 cm³.

Kompletna czaszka (ryc. 10). W narysie z góry (*norma verticalis*) okrągła, o kształcie *spheroides verus* (Malinowski, Bożiłow 1997, s. 222). Kości czaszki delikatne o słabej rzeźbie. Główne szwy czaszkowe częściowo bądź słabo obliterowane. Górny brzeg oczodołu ostry, czoło gładkie, proste z wyraźnymi guzami czołowymi. Wyrostki sutkowe małe i krótkie. Kresy karkowe zaznaczone słabo. Stwierdzono słabe zmiany w budowie szkliwa zębów siecznych i kłów (*hypoplazja* szkliwa) oraz niewielkie zmiany w stropie obu oczodołów w postaci przerostu struktur gąbczastych (tzw. *cribra orbitalia*). Zmiany te są określane stresami wieku dziecięcego wynikającymi z niedożywienia i przebytych chorób. *Hypoplazję* wywołuje niedożywienie w trakcie formowania się szkliwa, a porowatość stropu oczodołów (*cribra orbitalia*) to skutek przerostu śródkościa jako reakcji

na anemię wywołaną przez niedobór żelaza (Kozak, Krenz 1993, s. 376). Powodować je może brak tego pierwiastka w pożywieniu, infekcje pasożytnicze, m.in. robaczycą czy utrata krwi (Gładkowska-Rzeczycka 1989, s. 23, 24). W szczęce uzębienie stałe, niekompletne. Za życia niewyrżnięte trzecie zęby trzonowe. Zęby duże, białe i słabo starte 1°, 2°. Pomiary czaszki przedstawiono w tabeli 3 i 4.

Czaszka należy do osobnika dorosłego zmarłego w wieku *Adultus*, tj. około 30-35 roku życia, płci żeńskiej. Z pomiarów wskaźników czaszki (tab. 4) wynika, że kobieta miała głowę krótką (nadkrótkoczaszkowy), wysoką, o szerokiej twarzy, średnio szerokim czole, wysokich oczodołach i szerokim nosie. Charakteryzowała się średnią pojemnością mózgowiczaszki, wg L. Manouvriera wynosiła ona 1.427,5 cm³.

Luźne sklepienie czaszki. W narysie z góry (*norma verticalis*) o kształcie owalnym *ovoides verus* (Malinowski, Bożiłow 1997, s. 224). Kości bardzo delikatne i gładkie. Szwy czaszkowe jeszcze otwarte. Górny brzeg oczodołu ostry, czoło z wyraźnymi guzami czołowymi. Czaszka należy do młodocianego osobnika zmarłego w wieku *Juvenis*, płci żeńskiej. Nie stwierdzono porowatości oczodołów *cribra orbitalia*.

Luźne sklepienie czaszki. W narysie z góry (*norma verticalis*) o kształcie owalnym *ovoides acutus* (Malinowski, Bożiłow 1997, s. 224). Kości delikatne, o słabej rzeźbie. Główne szwy czaszkowe silnie obliterowane. Górny brzeg oczodołu ostry, czoło gładkie, proste z wyraźnymi guzami czołowymi. Czaszka należy do osobnika dojrzałego zmarłego w wieku co najmniej *Maturus*, płci żeńskiej. Nie stwierdzono porowatości oczodołów *cribra orbitalia*.

Fragment sklepienia czaszki o kształcie owalnym, w narysie z góry (*norma verticalis*) kształt owalny *ovoides verus* (Malinowski, Bożiłow 1997, s. 224). Kości delikatne, o słabej rzeźbie. Szew strzałkowy silnie zobliterowany. Górny brzeg oczodołu ostry, czoło gładkie, proste z wyraźnymi guzami czołowymi. Czaszka należy do osobnika dojrzałego zmarłego w wieku co najmniej *Maturus*, płci żeńskiej. Nie stwierdzono porowatości oczodołów *cribra orbitalia*.

Fragment sklepienia czaszki, o kształcie okrągłym. W narysie z góry (*norma verticalis*) kształt okrągły *spheroides verus* (Malinowski, Bożiłow 1997, s. 222). Kości delikatne, o słabej rzeźbie. Szwy czaszkowe zobliterowane. Czaszka należy do

Tabela 1. Pomiary czaszki wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 1. Cranial measurements according
to R. Martin, K. Saller (1957)

Pomiar	Wartość [mm]
ciężki części mózgowej	g-op (1)
	eu-eu (8)
	ft-ft (9)
	ba-b (17)
ciężki części twarzowej	n-pr (48)
	n-ns (55)
	zy-zy (45)
	mf-ek (51)
	sbk-spa (52)
	apt-apt (54)
obwody i łuki	obw.poz. (23)
	po [^] po (24)

Tabela 2. Wskaźniki czaszki wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 2. Cranial indicators according to R. Martin, K. Saller (1957)

Wskaźnik	Wartość
szerokościowo-długościowy	81,5
wysokościowo-szerokościowy Hrdlički-Kóčki	86,1
twarzą górną wg Kollmanna	46,6
oczodołowy	86,4
nosa	57,7
wysokościowo-szerokościowy	95,8
wysokościowo-długościowy	78,2
czołowo-szerokościowy	70,5

osobnika zmarłego w wieku późny *Maturus II*, tj. około lub powyżej 50 roku życia, płci żeńskiej.

Fragment cienkiej kości czołowej z ostrą krawędzią oczodołu osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis*, płci żeńskiej. Nie stwierdzono porowatości oczodołów *cribra orbitalia*.

Fragment delikatnej kości czołowej z zachowanymi brzegami oczodołów o ostrej krawędzi. Czoło gładkie, należy do dorosłej kobiety. Nie stwierdzono porowatości oczodołów *cribra orbitalia*.

Fragment delikatnej kości czołowej z ostrą krawędzią oczodołu. Czoło gładkie, należy do dorosłej kobiety.

Fragment kości skroniowej, ciemieniowej i potylicznej strony prawej, osobnika młodocianego, zmarłego w wieku *Juvenis*, płci żeńskiej.

Luźny fragment kości ciemieniowej i skroniowej dorosłego osobnika.

Luźny fragment kości ciemieniowej i skroniowej innego dorosłego osobnika.

Wyróżniono również luźne kości skroniowe należące aż do sześciu osobników: trzy prawe o delikatnych i krótkich wyrostkach sutkowych należące

Tabela 3. Pomiary czaszki wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 3. Cranial measurements according
to R. Martin, K. Saller (1957)

Pomiar	Wartość [mm]
ciężki części mózgowej	g-op (1)
	eu-eu (8)
	ft-ft (9)
	ba-b (17)
ciężki części twarzowej	n-pr (48)
	n-ns (55)
	zy-zy (45)
	mf-ek (51)
	sbk-spa (52)
	apt-apt (54)
obwody i łuki	obw.poz. (23)
	po [^] po (24)

Tabela 4. Wskaźniki czaszki wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 4. Cranial indicators according to R. Martin, K. Saller (1957)

Wskaźnik	Wartość
szerokościowo-długościowy	88,4
wysokościowo-szerokościowy Hrdlički-Kóčki	82,3
twarzą górną wg Kollmanna	48,4
oczodołowy	87,5
nosa	53,1
wysokościowo-szerokościowy	87,6
wysokościowo-długościowy	77,5
czołowo-szerokościowy	66,4

do trzech dorosłych kobiet, dwie: prawa i lewa kość skroniowa z wyrostkami sutkowymi dużymi i maszynymi dwu mężczyzn dorosłych i ułamek kości skroniowej lewej dorosłego osobnika

Kości czaszki dzieci — wystąpiły: dwie łuski kości ciemieniowych, łuska kości czołowej z krawędzią obu oczodołów, u obydwu stwierdzono zmiany przerostowe *cribra orbitalia* (w prawym silniejsze — silna zmiana przerostowa w sklepieniu oczodołu to wynik stresu, wywołanego okresowymi brakami w prawidłowym żywieniu i przebytymi chorobami w dzieciństwie — Kozak, Krenz, 1993, s. 376) i uszkodzona łuska kości potylicznej jednego małego dziecka, niemowlęcia zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 3-6 miesięcy życia. Należące do innych dzieci osiem kości czołowych luźnych bądź z uszkodzoną twarzoczaszką, bądź fragmentem kości sklepienia. W oczodołach aż siedmiorga dzieci stwierdzono zmiany przerostowe *cribra orbitalia*. Wiek dzieci ustalono na *Infans I*, tj. sześćro dzieci nie starszych niż 2-3 lata, a dwoje dzieci powyżej trzeciego roku życia.

Rozpoznano niewielką kość skroniową lewą małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*.

Żuchwy

Oddzielnej analizie poddano luźne żuchwy, w tym żuchwy dziecięce. Wydzielono żuchwy bądź ich fragmenty należące do 34 osobników: siedmiorga dzieci, 17 kobiet i 10 mężczyzn.

Dla żuchw osobników dorosłych wykonano pomiary: wysokość spojenia żuchwy (id-gn), szerokość kłykciowa żuchwy (kdl-kdl), szerokość kątowna żuchwy (go-go), szerokość gałęzi prawej i lewej żuchwy (szer. gał.).

Wystąpiły:

- 1) Trzon z uzębieniem tylko pierwszych mlecznych siekaczy niemowlęcia zmarłego około 1. roku życia, *Infans I*;
- 2) Żuchwa z kompletem zębów mlecznych dziecka 2-letniego, *Infans I*;
- 3) Trzon z kompletem zębów mlecznych dziecka 2-letniego, *Infans I*;
- 4) Żuchwa z uzębieniem tylko mlecznym dziecka 3-4-letniego, *Infans I*;
- 5) Żuchwa z zębami mlecznymi (pierwszy stały ząb jeszcze w zawiązku) dziecka w wieku 4-5 lat, *Infans I*;
- 6) Żuchwa z zębami mlecznymi (pierwszy stały ząb się wyrzyna) dziecka w wieku 5-6 lat, *Infans I*;
- 7) Żuchwa z zębami mlecznymi i pierwszymi stałymi zębami — trzonowym M1 (wyrzniętym) i siecznymi I1 (wyrzynającymi się) — dziecka w wieku 7 lat, *Infans II*;
- 8) Typowa żuchwa żeńska, o prostych, gładkich kątach i małych głowach. Zęby stałe od siecznych do drugich zębów przedtrzonowych I1-P2 obustronnie, starcie zębów silne, za życia zobliterowane zębodoły wszystkich zębów trzonowych. Kobieta zmarła w wieku *Maturus/Senilis* (pomiary: id-gn 24 mm, kdl-kdl 123 mm, go-go 88 mm, szer. gał. 28/27 mm);
- 9) Żuchwa żeńska z zębami stałymi od siecznych do drugich zębów przedtrzonowych I1-P2 obustronnie i prawy drugi trzonowiec o starciu 5°, starcie pozostałych zębów mierne 2°-3°, za życia zobliterowane zębodoły pozostałych zębów trzonowych. Kobieta zmarła w wieku *Maturus* (pomiary: id-gn 28 mm, kdl-kdl 126 mm, go-go 87 mm, szer. gał. 24/24 mm);
- 10) Żuchwa żeńska, kompletne uzębienie stałe, ostatnie zęby trzonowe M3 wyrzynające się, stopień starcia guzków słaby 1° i 1°-2°. Kobieta zmarła w wieku wczesny *Adultus I*, tj. około 22-25 lat (pomiary: id-gn 28 mm, kdl-kdl 116 mm, go-go 89 mm, szer. gał. 29/28 mm);
- 11) Żuchwa żeńska z zębami stałymi od siecznych do drugich zębów przedtrzonowych I1-P2 obustronnie i lewym trzecim zębem trzonowym o słabym starciu (w przyzębiu stan zapalny), starcie pozostałych zębów słabe i mierne, za życia zobliterowane zębodoły pozostałych zębów trzonowych. Kobieta zmarła w wieku *Adultus/Maturus* (pomiary: id-gn 24 mm, kdl-kdl 119 mm, go-go 93 mm, szer. gał. 29/29 mm);
- 12) Fragment lewej gałęzi żuchwy z drugim i pierwszym zębem trzonowym oraz drugim i pierwszym zębem przedtrzonowym. Zęby jasne, ładne, słabo starte. Kobieta zmarła w wieku *Adultus* (pomiary: szer. gał. -/28 mm);
- 13) Fragment trzonu i lewej gałęzi żuchwy, zęby przednie wypadły po śmierci, zębodoły otwarte, zębodoły wszystkich trzonowców za życia zobliterowane. Kobieta zmarła w wieku *Maturus* (pomiary: id-gn 28 mm);
- 14) Fragment lewej gałęzi żuchwy z drugim zębem trzonowym — ognisko próchnicy w koronie, starcie 2° — i zobliterowanym zębodołem pierwszego zęba trzonowego. Kobieta zmarła w wieku *Adultus/Maturus*;
- 15) Żuchwa żeńska, uzębienie stałe, po stronie lewej całkowicie zobliterowane zębodoły wszystkich trzonowców, po stronie prawej obliteracja jeszcze trwa, w przyzębiu stan zapalny. Pozostałe zęby silnie starte. Kobieta zmarła w wieku *Maturus/Senilis* (pomiary: id-gn 27 mm, kdl-kdl 128 mm, go-go 98 mm, szer. gał. 29/28 mm);
- 16) Żuchwa żeńska z zębami stałymi od siecznych do drugich zębów przedtrzonowych I1-P2 obustronnie, lewy trzeci ząb trzonowy o silnym starciu, za życia zobliterowane zębodoły pozostałych zębów trzonowych. Kobieta zmarła w wieku *Maturus* (pomiary: id-gn 29 mm, kdl-kdl 126 mm, go-go 100 mm, szer. gał. 34/34 mm);
- 17) Żuchwa żeńska z uzębieniem stałym, po stronie prawej od pierwszego zęba trzonowego po drugi ząb przedtrzonowy po stronie lewej. Zębodoły pozostałych zębów trzonowych zobliterowane. Zęby jasne o słabym starciu koron 2° i miernym dla M1 starciu 4°. Kobieta zmarła w wieku *Adultus/Maturus* (pomiary: id-gn 27

- mm, kdl-kdl 115 mm, go-go 93 mm, szer. gał. 26/26 mm);
- 18) Żuchwa żeńska, kompletne uzębienie stałe, za życia niewyrznięte obustronnie ostatnie zęby trzonowe M3, stopień starcia guzków mierny 2°-3°. Zęby duże, lecz barwy żółtej, na siekaczach silna *hypoplazja* szkliwa. Kobieta zmarła w wieku wczesny *Maturus I* (pomiar: id-gn 30 mm, kdl-kdl 121 mm, go-go 96 mm, szer. gał. 28/30 mm);
 - 19) Prawa część żuchwy z uzębieniem od siekaczy po drugie trzonowce. Trzeci trzonowy ząb za życia niewyrznięty. Zęby jasne, duże i ładne, słabo starte. Kobieta zmarła w wieku *Adultus* (pomiar: id-gn 31 mm, szer. gał. 31/- mm);
 - 20) Prawa część żuchwy i fragment trzonu z uzębieniem od siekaczy po drugie trzonowce. Trzeci trzonowy ząb za życia niewyrznięty. Zęby jasne, duże, brak starcia guzków, na siekaczach silna *hypoplazja* szkliwa. Kobieta zmarła w wieku młodocianym *Juvenis* (pomiar: id-gn 27 mm, szer. gał. 28/- mm);
 - 21) Żuchwa żeńska, kompletne uzębienie stałe, za życia zobliterowane obustronnie zębodoły po pierwszym zębie trzonowym i drugim zębem przedtrzonowym M1 P2. Zęby trzonowe trzecie i drugie M3 M2 mają stopień starcia koron 3°-4°. Kobieta zmarła w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 32 mm, kdl-kdl 121 mm, go-go 101 mm, szer. gał. 30/32 mm);
 - 22) Żuchwa żeńska, dobiega końca silny proces zapalny w przyzębiu, przyżyciowo wypadły wszystkie zęby, a zębodoły są zobliterowane. Kobieta zmarła w wieku *Senilis*, powyżej 70 roku życia (pomiar: id-gn 26 mm, kdl-kdl 120 mm, go-go 92 mm, szer. gał. 25/26 mm);
 - 23) Żuchwa żeńska, kompletne uzębienie stałe, wszystkie zęby trzonowe. Stopień starcia zębów słaby 1°-2°. Kobieta zmarła w wieku *Adultus* (pomiar: id-gn 29 mm, kdl-kdl 115 mm, go-go 97 mm, szer. gał. 29/28 mm);
 - 24) Typowa żuchwa żeńska z zębami stałymi od siecznych do drugich zębów trzonowych I1-M2 obustronnie, brak starcia guzków i za życia niewyrznięty trzeci ząb trzonowy M3 obustronnie. Kobieta zmarła w wieku *Juvenis/Adultus* (pomiar: id-gn 28 mm, kdl-kdl 120 mm, go-go 94 mm, szer. gał. 27/27 mm);
 - 25) Żuchwa typowo męska, kształtu pięciokątnego ostrołukowatego, masywna o miernej rzeźbie kątów a dużych głowach. Uzębienie niekompletne, tylko zęby sieczne obustronnie i prawy kieł, starcie koron silne. Brak pozostałych zębów, za życia zębodoły całkowicie już zobliterowane. Mężczyzna zmarł w wieku *Senilis* (pomiar: id-gn 31 mm, kdl-kdl 133 mm, go-go 118 mm, szer. gał. 35/37 mm);
 - 26) Żuchwa męska, uzębienie niekompletne, zęby stałe, za życia zobliterowane zębodoły — prawy drugi i trzeci ząb trzonowy M3 M2 i lewe wszystkie zęby trzonowe M3 M2 M1. Stopień starcia guzków pozostałych zębów mierny 3°. Na zębach złogi kamienia nazębnego, paradontoza. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 34 mm, kdl-kdl 131 mm, go-go 108 mm, szer. gał. 26/27 mm);
 - 27) Żuchwa męska o wybitnej rzeźbie, szeroka i masywna. Uzębienie kompletne, zęby stałe, o słabym stopniu starcia guzków 1°, 2°. Mężczyzna zmarł w wieku *Adultus* (pomiar: id-gn 34 mm, kdl-kdl 139 mm, go-go 105 mm, szer. gał. 29/28 mm);
 - 28) Żuchwa męska, uzębienie niekompletne, zęby stałe, za życia zobliterowane zębodoły — prawy pierwszy i drugi ząb trzonowy M1 M2 i tu stan zapalny w przyzębiu. Zęby jasnożółte, drobne. Wrostki zębodołowe obniżone — paradontoza. Stopień starcia guzków mierny 3°. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 28 mm, go-go 104 mm, szer. gał. 33/34 mm);
 - 29) Żuchwa męska, silne stłoczenie siekaczy, stan zapalny w przyzębiu i zmiany zapalne na wewnętrznej (językowej) powierzchni trzonu, obustronnie na wysokości zębów przedtrzonowych i trzonowych w postaci licznych kostnych wypustek i ropni. Uzębienie jest niekompletne, zębodoły strony prawej M1 P2 P1 są zobliterowane, w zębodołach drugich i trzecich trzonowców tkwią sine, martwe korzenie. Silny stopień starcia koron. Mężczyzna zmarł w wieku późny *Maturus II* (pomiar: id-gn 28 mm, kdl-kdl 124 mm, go-go 101 mm, szer. gał. -/29 mm);
 - 30) Fragment trzonu żuchwy męskiej, uzębienie niekompletne, zęby stałe, za życia zobliterowane zębodoły — prawy pierwszy trzonowy M1. Zęby sieczne o starciu przednim, stopień starcia guzków mierny 3°. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 31 mm);

- 31) Żuchwa męska, uzębienie kompletne, wszystkie zęby stałe. Starcie zębów silne, stopień 4°, a M1 4°-5°. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 27 mm, kdl-kdl 135 mm, go-go 110 mm, szer. gał. 31/31 mm);
- 32) Żuchwa męska, uzębienie kompletne, zęby stałe. Stopień starcia guzków mierny 3°-4°. Słaba hypoplazja szkliwa siekaczy i kłów. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 32 mm, kdl-kdl 127 mm, go-go 108 mm, szer. gał. 31/- mm);
- 33) Żuchwa męska, uzębienie stałe kompletne, zęby jasne, słabe zmiany próchniczne w pierwszym i drugim zębie trzonowym M1 M2. Siekacze silnie stłoczone, słaba hypoplazja szkliwa, kamień nazębny i paradontoza. Starcie zębów słabe, stopień 2°. Mężczyzna zmarł w wieku *Adultus* (pomiar: id-gn 33 mm, kdl-kdl 124 mm, go-go 111 mm, szer. gał. 38/35 mm);
- 34) Żuchwa męska, uzębienie niekompletne, zęby stałe, za życia zobliterowane obustronnie zębodoły pierwszego i drugiego zęba trzonowego M1 M2. Pozostałe zęby tkwią w zębodołach. Zęby małe, słaba hypoplazja szkliwa, kamień nazębny i paradontoza. Stopień starcia guzków słaby i mierny 2°-3°. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 32 mm, kdl-kdl 127 mm, go-go 103 mm, szer. gał. 35/34 mm).

Kości tułowia

Kości kręgosłupa niekompletne. Stwierdzono stosunkowo niewiele kości kręgów. Wydzielono tylko dwa kręgi szczytowe — pierwsze kręgi szyjne — i jeden krąg obrotowy — drugi krąg szyjny. Rozpoznano kilka innych, dalszych kręgów szyjnych, kilkanaście tylko kręgów piersiowych i lędźwiowych. Należą do różnych osobników dorosłych, a tylko trzy kręgi piersiowe i jeden lędźwiowy można przypisać dzieciom zmarłym w wieku *Infans I* i dziecku zmarłemu w wieku *Infans II*. Jeden krąg lędźwiowy o niezakończonych procesach kostnienia — osobnikowi młodocianemu *Juvenis*. Na powierzchniach trzonów kręgów piersiowych i lędźwiowych nie stwierdzono istotnych zmian zwyrodnieniowych czy degeneracyjnych. Są niewielkie zmiany typowe dla wieku dojrzałego i starczego w postaci wyrosły kostnych i guzków Schmorla, lecz dotyczą one tylko kilku osobników. U jednego zale-dwie stwierdzono wyraźne zmiany w postaci bloku

kostnego — dziewięć kręgów piersiowych th2-10 tworzy blok w odcinku piersiowym z silnym patologicznym skrzywieniem kręgosłupa do tyłu — hyperkifoza piersiowa. Zmiany te o podłożu zapalnym powodują usztywnienie kręgosłupa i trudności w prawidłowym poruszaniu. Kości krzyżowe: należą do sześciorga osobników dorosłych, w tym trzech kobiet. Zmiany nie są duże, tylko niewielkie ubytki i drobne wyrosła na brzegach trzonów, a powierzchnie uchowate porowate i guzowate. Zmiany te pojawiają się wraz z wiekiem u osobników dojrzałych. Żebra: kilkadziesiąt żeber dorosłych osobników i kilka dziecięcych. Mostek: wydzielono tylko jeden trzon dorosłego osobnika.

Kości kończyn górnych

Zachowały się aż 22 obojczyki — dwanaście prawych i dziesięć lewych. Dla jednego osobnika, kobiety, zestawiono prawy i lewy obojczyk (pomiar: dł. P/L 136/137). Pozostałe są pojedyncze. Uznano: cztery jako żeńskie (pomiar: dł. P — 129 mm; 128 mm), a szesnaście jako męskie (pomiar: P — 152 mm; 161 mm; 162 mm; 164 mm; 170 mm; L — 140 mm; 141 mm; 148 mm; 155 mm; 158 mm; 159 mm). Nie zaobserwowano żadnych większych zmian chorobowych bądź urazów, jest tylko większa masywność męskich obojczyków i niewielkie porowatości powierzchni na końcach kilku z nich. Jeden męski lewy obojczyk ma wygojone złamanie trzonu, ze skróceniem długości. Łopatki: wydzielono fragmenty 32 łopatek — 20 prawych i 12 lewych. Trzy prawe należą do dzieci, dwoje z nich zmarło w wieku 4-6 lat *Infans I* (pomiar: dł. 72 mm i 74 mm), trzecia należy do dziecka zmarłego w wieku 6-9 lat *Infans I/Infans II* (pomiar: dł. 91 mm; za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 84, tab. 12). Pozostałe łopatki należą do osobników dorosłych. Nie udało się zestawzić prawych z lewymi. Brak widocznych zmian chorobowych. Kości ramieniowe: zachowało się 88 kości — 47 prawych i 41 lewych. Dla sześciorga osobników udało się zestawzić kości prawe z lewymi. Należą one do: dziecka zmarłego w wieku 4-6 lat, *Infans I* (trzony o niezakończonych kostnieniach, pomiar: dł. 152 mm/150 mm); dziecka zmarłego w wieku 10-12 lat, *Infans II* (pomiar: dł. 193 mm/196 mm); jednego osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis*, dwóch dorosłych kobiet i jednego dorosłego mężczyzny. Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do dzieci dziewięć prawych (zmarłe w wieku *Infans I*: 0-3 mies., 3-6 mies., 0,5-1 rok, 2-4 lata, 2-

4 lata, 4-5 lat, 4-6 lat, 5-6 lat — pomiar: dł. 71 mm, 77 mm, 97 mm, 127 mm, 129 mm, 143 mm, 156 mm, 158 mm i dziecko zmarłe w wieku *Infans II*: 12-14 lat — pomiar: dł. 214 mm) i pięć lewych (dzieci zmarłe w wieku *Infans I*: 1-2 lata, 1-2 lata, 2-3 lata, 4-6 lat — pomiar: dł. 106 mm, 109 mm, 120 mm, 155 mm i dziecko zmarłe w wieku *Infans II*: 10-12 lat — pomiar: dł. 196 mm; za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 73, tab. 1), do osobników młodocianych trzy prawe i jedno lewe (pomiar: dł. 247 mm — *Juvenis* 16-18 lat), do żeńskich 11 prawych i 10 lewych, do męskich 18 prawych i 19 lewych. Pomiary kości osobników dorosłych zestawiono w tabelach 5 i 6. Kości łokciowe: zachowały się 64 kości — 25 prawych i 39 lewych. Dla siedmiorga osobników udało się zestawić kości prawe z lewymi. Należą one do osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis*, dwóch dorosłych kobiet i czterech dorosłych mężczyzn. Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do dzieci trzy prawe (dwoje zmarłych w wieku *Infans I*: 4-5 lat, 6-7 lat — pomiar: dł. 113 mm, 138 mm i zmarłe w wieku *Infans II*: 12-13 lat — pomiar: dł. 167 mm) i dwa lewe (zmarłe w wieku *Infans I*: 1-2 lata — pomiar: dł. 91 mm i drugie *Infans II*: 12 lat — pomiar: dł. 165 mm), do osobników młodocianych jedna prawa i dwie lewe (pomiar: dł. 200 mm — *Juvenis* 16 lat; za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 75, tab. 3), do osobników żeńskich pięć prawych i 12 lewych, do męskich dziewięć prawych i 16 lewych. Pomiary kości zestawiono w tabelach 5 i 6. Stwierdzono wygojony stan po wielokrotnym złamaniu kości prawej dorosłego mężczyzny oraz dwa przykłady silnych zmian zapalno-infekcyjnych trzonu kości o podłożu chorobowym. Są też rejestrowane zmiany degeneracyjne na powierzchniach stawowych. Kości promieniowe: zachowało się 78 kości — 38 prawych i 40 lewych. Dla dwanaściorga osobników udało się zestawić kości prawe z lewymi. Należą one do dziecka zmarłego w wieku 4-6 lat, *Infans I* (trzony o niezakończonych kostnieniach, pomiar: dł. 111 mm/111 mm), do osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis*, do siedmiu dorosłych kobiet i trzech dorosłych mężczyzn. Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do dzieci dwie prawe (dziecko zmarłe w wieku *Infans I*: 0-3 mies., pomiar: dł. 58 mm i drugie *Infans II*: 9-12 lat, pomiar: dł. 151 mm) i jedna lewa (dziecko zmarłe w wieku *Infans II*: 10-12 lat, pomiar: dł. 156 mm; za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 74, tab. 2), do osobników młodocianych trzy prawe (pomiar: dł. 184

mm, 190 mm, 192 mm — *Juvenis*: 14-16 lat, 16 lat, 16 lat) i dwa lewe, do żeńskich sześć prawych i dziewięć lewych, do męskich piętnaście prawych i szesnaście lewych. Pomiary kości zestawiono w tabelach 5 i 6. U kilku tylko osobników dorosłych stwierdzono zmiany degeneracyjne w postaci przesunięcia powierzchni stawowej główki, obkostnienia czy obniżenie powierzchni. Stwierdzono jeden przykład stanu zapalnego górnego odcinka kości. U jednego mężczyzny trzon lewy miał wygojone złamanie, u kobiety na dolnej nasadzie kości obserwowano stan po złamaniu kości w nadgarstku i złą organizację krwotoku, co spowodowało usztywnienie kości w stawie. Kości rąk stwierdzono tylko w kilkunastu przypadkach i są mało typowe elementy palców i nadgarstka.

Kości kończyn dolnych

Kości miedniczne wystąpiły w liczbie 42 — 18 prawych i 24 lewe. Analiza pozwoliła ustalić ich przynależność do co najmniej trzydziściorga siedmiorga osobników. Dla czterech zestawiono prawe i lewe kości. Są to: dziecko zmarłe w wieku *Infans II*, 9-12 lat (para małych miedniczek, tj. kości biodrowych o niezakończonym procesie kostnienia, o szerokości P104/L104 mm), osobnik młodociany, dorosła kobieta (zmiany na powierzchni spojenia łonowego odpowiadają fazie wieku *Adultus*) i jeden dorosły mężczyzna (zmiana na powierzchni spojenia łonowego odpowiada fazie wieku *Maturus*). Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do dzieci jedna prawa (dziecko zmarłe w wieku *Infans II*, 7-9 lat — kość biodrowa o szerokości 94 mm) i dwie lewe (dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, 1-2 lata — kość biodrowa o szerokości 60 mm; drugie *Infans II*, 12-14 lat — kość łonowa o szerokości 55 mm; za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 80-81, tab. 8-9); do osobników młodocianych dwie prawe i jedna lewa, do osobników żeńskich sześć prawych (zmiany na powierzchni spojenia łonowego odpowiadają fazie wieku *Maturus*, *Maturus/Senilis*) i dwie lewe (w wieku *Maturus*, *Maturus/Senilis*), do męskich pięć prawych (w wieku *Adultus/Maturus*, *Maturus*) i 15 lewych (zmiany na powierzchni spojenia łonowego odpowiadają fazie wieku *Maturus/Senilis*, *Senilis*). Na kościach obserwuje się typowe dla wieku zmiany degeneracyjne, wyrosła kostne wokół powierzchni uchwytych, obkostnienie w panewkach. Zmiany nie są duże. Kości udowe: zachowało się 85 kości — 43 prawe i 42 lewe.

Tabela 5. Pomiary kości pozaczaszkowych osobników męskich z ossuarium nr 1 w kryptach klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 5. Measurements of the extracranial bones of male specimens from ossuary no. 1 in the crypts of the Franciscan monastery in Poznan according to R. Martin, K. Saller (1957)

Kość	Pomiar	Wartość [mm]	
		prawa	lewa
ramieniowa	długość największa (1)	330, 348, 339, 335, 339, 343	344, 336, 334, 336
	najmniejszy obwód (7)	69, 73, 68, 71, 69, 74	72, 68, 69, 64
łokciowa	długość największa (1)	256, 243, 267, 248, 278, 263, 271, 261, 255, 257	275, 261, 245, 263, 242, 258, 259, 264, 269, 270, 257, 253, 260
	najmniejszy obwód (3)	46, 44, 41, 38, 48, 42, 38, 41, 39, 37	41, 36, 40, 40, 43, 40, 38, 38, 42, 38, 40, 40, 41
promieniowa	długość największa (1)	233, 232, 257, 233, 222, 241, 249, 259, 233, 242, 242, 233, 240, 222, 231, 250, 238, 237, 243, 264	234, 229, 255, 230, 237, 234, 244, 253, 229, 222
	najmniejszy obwód (3)	36, 40, 44, 43, 48, 45, 42, 54, 46, 42, 40, 43, 42, 48, 48, 38, 43, 46, 46, 43, 50	44, 46, 48, 48, 49, 49, 48, 45, 46, 48
udowa	długość największa (1)	455, 502, 466, 469, 465	458, 442, 467, 466, 467
	obwód w środku trzonu (8)	91, 104, 95, 89, 103	91, 95, 94, 100, 98
piszczelowa	długość największa (1a)	346, 374, 357, 394, 413, 371, 365, 394, 390, 387, 346	394, 344, 374, 375, 345, 419, 377, 341, 405, 410, 355, 373, 386, 420
	obwód trzonu (10b)	80, 80, 83, 79, 92, 80, 77, 81, 88, 81, 79	82, 80, 85, 70, 71, 89, 77, 76, 96, 94, 79, 85, 83, 93
strzałkowa	długość największa (1)	369, 352, 367, 370, 383, 357, 395, 379	372, 352, 390, 356, 352, 375, 366, 360, 364, 362, 409
	najmniejszy obwód (4a)	42, 34, 36, 37, 37, 34, 38, 55, 43	38, 41, 46, 42, 37, 34, 42, 43, 44, 34, 38, 41

Tabela 6. Pomiary kości pozaczaszkowych osobników żeńskich z ossuarium nr 1 w kryptach klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 6. Measurements of the extracranial bones of female specimens from ossuary no. 1 in the crypts of the Franciscan monastery in Poznan according to R. Martin, K. Saller (1957)

Kość	Pomiar	Wartość [mm]	
		prawa	lewa
ramieniowa	długość największa (1)	305, 317, 317, 313, 317, 315, 314, 300, 319	323, 303, 304, 313, 302, 293, 301, 309, 312, 300, 321
	najmniejszy obwód (7)	56, 63, 63, 60, 58, 60, 60, 54, 57, 63	62, 60, 58, 62, 51, 55, 58, 58, 50, 51, 62
łokciowa	długość największa (1)	295, 242, 237, 231	232, 218, 222, 227, 241
	najmniejszy obwód (3)	33, 29, 34, 37	32, 31, 32, 36, 30
promieniowa	długość największa (1)	208, 212, 220, 221, 208, 210, 209, 204	217, 189, 227, 212, 220, 219, 222, 217
	najmniejszy obwód (3)	38, 36, 40, 38, 34, 40, 41, 40	39, 38, 37, 36, 37, 39, 39, 37
udowa	długość największa (1)	420, 397, 429, 435, 423	420, 428, 433
	obwód w środku trzonu (8)	90, 82, 81, 83, 80	82, 74, 83
piszczelowa	długość największa (1a)	347, 330, 329	350, 354, 339, 342
	obwód trzonu (10b)	61, 75, 70	63, 65, 67, 63
strzałkowa	długość największa (1)	343, 332, 344, 348, 326, 345, 348	333, 343, 340, 332, 341
	najmniejszy obwód (4a)	39, 35, 36, 37, 37, 37, 32, 34	34, 34, 38, 34, 39

Dla dziesięciorga osobników udało się ze zestawień kości prawe z lewymi, są to: dwoje dzieci (dziecko zmarłe w wieku 4-5 lat, *Infans I* — trzony o nieza-

kończonych procesach kostnieniach, pomiar: dł. 193 mm/190 mm i silna zmiana pokrzywica; dziecko zmarłe w wieku 9-10 lat, *Infans II* — pomiar: dł. 251 mm/251 mm), jeden osobnik młodociany zmarły w wieku *Juvenis*, cztery dorosłe ko-

biety i trzech dorosłych mężczyzn. Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do dzieci 14 prawych (dzieci zmarłe w wieku *Infans I*: 0-3 mies., 3-6 mies., 0,5-1 rok, 1-2 lata, 12 lat, 2 lata, 4-5 lat, 4-5 lat, 6-7 lat — pomiar: dł. 70 mm, 87 mm, 99 mm, 121 mm, 132 mm, 142 mm, 196 mm, 201 mm i dzieci zmarłe w wieku *Infans II*: 8-9 lat, 10-12 lat, 12-14 lat — pomiar: dł. 250 mm, 272 mm, 298 mm) i siedem lewych (dzieci zmarłe w wieku *Infans I*: 1-2 lata, 4-5 lat, 5-6 lat, 6-7 lat, 6-7 lat — pomiar: dł. 136 mm, 188 mm, 194 mm, 211 mm, 217 mm i dzieci zmarłe w wieku *Infans II*: 10-12 lat, 11-12 lat — pomiar: dł. 272 mm, 279 mm; za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 76, tab. 4), do osobników młodocianych dwa prawe i jedna lewa (pomiar: dł. 368 mm — *Juvenis* 16 lat), do żeńskich osiem prawych i cztery lewe, do męskich dziewięć prawych i 20 lewych. Pomiary kości zestawiono w tabelach 5 i 6. Na obu kościach małego dziecka i na prawej kości dorosłej kobiety zaobserwowano silne pałkowate wygięcia trzonów powstałe w wyniku zmian porzwywicznych wywołanych brakiem witaminy D (Gładkowska-Rzeczycka 1989, s. 23, 24). Niedobór witaminy D jest jedną z przyczyn zaburzeń gospodarki wapienno-fosforowej. W materiale osobników dorosłych stwierdzono głównie zmiany degeneracyjne górnych odcinków kości udowych. Na kości prawej dojrzałego mężczyzny zmiany były wybitne, towarzyszyły im silne obkostnienia i obwałowania głowy, skostnienia przyczepów mięśniowych i więzadeł. U innego mężczyzny na kości lewej stwierdzono silny stan chorobowy trzonu, ubytki kostne, rozrzedzenie struktur i ścienienie kości (podobne zmiany zaobserwowano na lewej kości piszczelowej), co wskazuje na stan chorobowy dolnej lewej kończyny tego samego mężczyzny. Kości piszczelowe: zachowało się 70 kości lub ich fragmentów — 29 prawych i 41 lewych. Dla ośmiu osobników udało się zestawić kości prawe z lewymi, jest to jedno dziecko (zmarłe w wieku 1-2 lata, *Infans I* — trzony o niezakończonych procesach kostnieniach, pomiar: dł. 109 mm/110 mm), trzy kobiety i czterech mężczyzn. Pojedyncze kości zaliczono: do dzieci pięć prawych (dzieci zmarłe w wieku *Infans I*: 0-3 mies., 4-6 lat, 6-9 lat — pomiar: dł. 69 mm, 161 mm, 192 mm — i dzieci zmarłe w wieku *Infans II*: 9-12 lat, 12-14 lat — pomiar: dł. 229 mm, 240 mm) i trzy lewe (dziecko zmarłe w wieku *Infans I*: 1-2 lata — pomiar: dł. 113 mm pozostałe uszkodzone; za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 77, tab. 5), do osobników młodocianych

nych trzy prawe i dwie lewe, do żeńskich pięć prawych i dziewięć lewych, do męskich osiem prawych i 19 lewych. Pomiary kości zestawiono w tabelach 5 i 6. Na kości lewej mężczyzny stwierdzono silny stan chorobowy trzonu i górnej nasady, są to ubytki kostne i rozrzedzenie struktur (podobne zmiany zaobserwowano na lewej kości udowej). Na lewym trzonie innego dorosłego mężczyzny stwierdzono silny stan zapalny trzonu, w postaci znacznego obrzmienia i deformacji. Struktura kostna jest porowata. Na kości prawej stan trzonu jest jeszcze silniej obrzmiały z jednoczesnym skrzywieniem tej kości. Kość jest uszkodzona, lecz skrzywienie nie jest dośrodkowe (?). W obu kościach toczył się silny stan zapalno-infekcyjny. Kości strzałkowe: zachowało się 70 kości lub ich fragmentów — 36 prawych i 34 lewe. Dla 10 osobników dorosłych udało się zestawić kości prawe z lewymi, jest to siedem kobiet i trzech mężczyzn. Dla dwóch lewych kości — trzonów o niezakończonym procesie kostnienia, o dł. 112 mm i 169 mm — ustalono, że należą do dzieci w wieku *Infans I*, tj. 1-2 lata i 4-6 lat (za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 78, tab. 6). Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do osobników młodocianych (trzy prawe), do osobników żeńskich (trzy prawe i 10 lewych), do męskich (20 prawych i 21 lewych). Pomiary kości zestawiono w tabelach 5 i 6. Na jednym z trzonów kości lewej, męskiej, stwierdzono obecność wyrośli kostnych w dolnym jego odcinku. Na kolejnych dwóch lewych kościach zarejestrowano silny stan zapalny trzonów, ich porowatość i obrzmienie, połączone z deformacją kości (podobne zmiany zaobserwowano na lewej kości udowej i piszczelowej mężczyzny). Stwierdzono silne zmiany dolnej powierzchni stawowej lewej kości męskiej po urazie w stawie skokowo-goleniowym i w stopie. Na dwóch prawych kościach zaobserwowano silne zmiany zwyrodnieniowe, a na jednym trzonie silne jego obrzmienie o podłożu infekcyjnym. Rzepki: tylko dwie lewe dorosłych osobników, o niewielkim skostnieniu przyczepu mięśnia czworogłowego uda. Nielicznie wystąpiły kości stóp. Rozpoznano 13 kości piętowych — trzy prawe i 10 lewych. Zestawiono tylko dla jednego osobnika — młodej dorosłej kobiety — prawą i lewą kość piętową. Brak kości dzieci. Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do żeńskich (jedną prawą i trzy lewe), do męskich (jedną prawą i sześć lewych). Na męskich kościach silniej zaznaczyły się zmiany zwyrodnieniowe wywołane skostnieniem więzadeł ścięgna piętowego

Tabela 7. Średnie wartości pomiarów kości długich kończyn (w mm) i przyżyciowa wysokość ciała wyliczona metodą Pearsona (w cm) dla serii męskiej z ossuarium nr 1 w kryptach klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu

Legenda: S — odchylenie standardowe; $\bar{x}$ — wartość średnia; min-max — wartości minimalna i maksymalna

Table 7. Mean values of measurements of long limb bones (in mm) and life body height calculated by Pearson's method (in cm) for the male series from the ossuary No. 1 in the crypts of the Franciscan monastery in Poznań

Legend: S - standard deviation; $\bar{x}$ - mean value; min-max - minimum and maximum values.

Pomiar wg Martina		Liczebność		Pomiar P			Pomiar L			[P+L]:2
		P	L	S	$\bar{x}$	min-max	S	$\bar{x}$	min-max	$\bar{x}$
kość ramieniowa	M-1	6	4	6,22	339,0	330-348	4,43	337,0	334-344	338,0
	M-7	6	4	2,42	70,6	68-74	3,30	68,2	64-72	69,4
kość łokciowa	M-1	10	13	10,47	259,9	243-278	9,32	259,6	242-275	259,8
	M-3	10	13	3,65	41,4	37-48	1,87	39,7	36-43	40,5
kość promieniowa	M-1	20	10	11,30	240,0	222-264	10,79	236,0	222-255	238,0
	M-3	21	10	4,15	44,1	36-54	1,72	47,1	44-49	45,6
kość udowa	M-1	5	5	17,89	471,4	455-502	10,74	460,0	442-467	465,7
	M-8	5	5	6,84	96,4	89-104	3,50	95,6	91-100	96,0
kość piszczelowa	M-1a	11	14	21,55	376,0	346-413	27,26	379,8	341-420	377,9
	M-10b	11	14	4,40	81,8	77-92	8,12	82,8	70-96	82,3
kość strzałkowa	M-1	8	11	13,93	371,5	352-395	17,31	368,9	352-409	370,2
	M-4a	9	12	6,57	39,5	34-55	3,81	40,0	34-46	39,7
Wzrost wg L. Manouvriera		60	67	1,78	167,9	165,6-170,5	1,80	167,5	164,4-169,0	167,7
Wzrost wg M. Trotter i G.C. Gleser		60	67	1,99	172,3	169,8-175,0	2,29	171,4	168,5-174,3	171,8

Tabela 8. Średnie wartości pomiarów kości długich kończyn (w mm) i przyżyciowa wysokość ciała wyliczona metodą Pearsona (w cm) dla serii żeńskiej z ossuarium nr 1, w kryptach klasztoru oo. franciszkanów w Poznaniu

Legenda: S — odchylenie standardowe; $\bar{x}$ — wartość średnia; min-max — wartości minimalna i maksymalna

Table 8. Mean values of measurements of long limb bones (in mm) and life body height calculated by Pearson's method (in cm) for the female series from the ossuary no. 1, in the crypts of the Franciscan monastery in Poznań

Legend: S - standard deviation; $\bar{x}$ - mean value; min-max - minimum and maximum values

Pomiar wg Martina		Liczebność		Pomiar P			Pomiar L			[P+L]:2
		P	L	S	$\bar{x}$	min-max	S	$\bar{x}$	min-max	$\bar{x}$
kość ramieniowa	M-1	9	11	6,34	313,0	300-319	9,20	307,3	293-323	310,1
	M-7	10	11	3,13	59,4	54-63	4,60	57,0	50-62	58,2
kość łokciowa	M-1	4	5	29,51	251,2	231-295	8,97	228,0	218-241	239,6
	M-3	4	5	3,30	33,2	29-37	3,39	34,0	31-39	33,6
kość promieniowa	M-1	8	8	6,00	211,5	204-221	11,50	215,3	189-227	213,4
	M-3	8	8	2,38	38,4	34-41	1,16	37,7	36-39	38,1
kość udowa	M-1	5	3	14,49	420,8	397-435	6,55	427,0	420-433	423,9
	M-8	5	3	3,96	83,2	80-90	4,93	79,6	74-83	81,4
kość piszczelowa	M-1a	3	4	10,11	335,3	329-347	6,94	346,2	339-354	340,7
	M-10b	3	4	7,09	68,6	61-75	1,91	64,5	63-67	66,5
kość strzałkowa	M-1	7	5	8,49	340,8	326-348	4,96	337,8	332-343	339,3
	M-4a	8	5	2,16	35,8	32-39	2,48	35,8	34-39	35,8
Wzrost wg L. Manouvriera		36	36	3,07	157,8	154,4-163,0	4,28	155,7	147,2-158,2	156,7
Wzrost wg M. Trotter i G.C. Gleser		36	36	3,59	159,8	155,1-165,0	2,61	158,8	155,0-162,1	159,3

(Achillesa). Kości skokowe w liczbie trzech należą do różnych osobników dorosłych. Pozostałe kości stępu wystąpiły pojedynczo i wszystkie należą do osobników dorosłych. Wśród niewielu, bo tylko kilkunastu kości śródstopia i paliczków wyróżniono

dwie kości śródstopia należące do dwóch osobników dorosłych, o dużych zmianach zwyrodnieniowo-zniekształcających; stwierdzono m. in. silny przerost tkanki kostnej na obwodzie.

Pomiary kości długich kończyn (w mm) zestawiono w tabelach 5 i 6. Średnie wartości pomiarów kości długich kończyn (w mm) i przyżyciową wysokość ciała wyliczoną metodą Pearsona (w cm) dla serii męskiej i żeńskiej z ossuarium nr 1 zestawiono w tabelach 7 i 8.

Na kilku kościach kończyn długich, głównie górnych, tj. kości łokciowej i kości promieniowej, zaobserwowano ślady zazielenienia od tlenków miedzi. Między kośćmi w ossuarium nie wystąpiły żadne przedmioty brązowe.

Ossuarium nr 2. Kości połamane

Czaszki

W wyniku ekspertyzy rozpoznano czaszki i ich fragmenty należące do sześciorga osobników: trojga dzieci i trojga dorosłych osobników, w tym dwóch mężczyzn. Wydzielono tylko ułamki kości sklepienia o różnej ich grubości i obliteracji szwów czaszkowych dwóch dorosłych mężczyzn, jeden zmarł w wieku *Adultus* tj. około 25-30 roku życia, szwy czaszkowe częściowo zrosnięte; drugi zmarł w wieku *Maturus*, tj. około 40 roku życia. Wydzielono kilka mało typowych kości część twarzowej i kości podstawy czaszki innego dorosłego osobnika. Wyróżniono również luźne kości czołowe, ciemieniowe i małą kość skroniową lewą należące do dwojga małych dzieci zmarłych w wieku *Infans I*, tj. 0-6 mies., 0-1 rok i jednego dziecka starszego zmarłego w wieku *Infans II*, 10-12 lat. W kości czołowej starszego dziecka, z zachowaną krawędzią obu oczodołów, w obydwu oczodołach stwierdzono zmiany przerostowe *cribra orbitalia* (w prawym silniejsze — silna zmiana przerostowa w sklepieniu oczodołu to wynik stresu, wywołanego okresowymi brakami w prawidłowym żywieniu i przebytymi chorobami w dzieciństwie; Kozak, Krenz 1993, s. 376).

Żuchwy

Analizie poddano luźne żuchwy. Wydzielono żuchwy bądź ich fragmenty należące do pięciorga osobników: trojga dzieci, jednej kobiety i jednego mężczyzny. Wykonano pomiary.

- 1) Fragment gałęzi żuchwy dziecka 5-6 lat, *Infans I*, z trzonem z uzębieniem mlecznym, wyrzynający się pierwszy ząb stały;
- 2) Żuchwa dziecka 6-7 lat, *Infans I*, z kompletnym mlecznym uzębieniem i obustronnie wyrzniętymi pierwszymi stałymi trzonowcami;

- 3) Kompletna żuchwa z częściowo jeszcze mlecznym uzębieniem i wyrzniętymi już za życia obustronnie: stałym zębem trzonowym i wszystkimi stałymi siekaczami. Trwa proces wyrzynania się drugiego zęba trzonowego. Żuchwa należy do starszego dziecka 10-12-letniego, *Infans II*;
- 4) Fragment żuchwy żeńskiej, niekompletne uzębienie stałe, pośmiertnie większość zębów wypadła, a zębodoły są otwarte, stopień starcia guzków słaby 2°; kobieta zmarła w wieku *Adultus* (pomiary: id-gn 25 mm);
- 5) Żuchwa typowo męska, uzębienie prawie kompletne, za życia niewyrznięte były jeszcze trzecie zęby trzonowe M3 obustronnie, zęby o słabym stopniu starcia guzków 1°, 2°. Mężczyzna zmarł w wieku wczesny *Adultus I*, tj. około 22-25 roku życia (pomiary: id-gn 30 mm, go-go 107 mm, szer. gał. 33/30 mm).

Kości tułowia

Kości kregostupa są niekompletne i jest ich niewiele. Wydzielono nieliczne kręgi szyjne (6), piersiowe (4) i lędźwiowe (8), należące zarówno do dzieci zmarłych w wieku *Infans I* i dziecka w wieku *Infans II*. Pojedyncze kręgi osobników młodocianych zmarłych w wieku *Juvenis*. Kręgi kilku osobników dorosłych. Kości krzyżowe: tylko pojedynczy fragment kości osobnika dorosłego. Żebra: kilka żeber dorosłych osobników i pojedyncze dzieci. Tylko na dwóch stwierdzono zmiany zwyrodnieniowe na guzkach. Mostek: jednego dorosłego osobnika; trzon połączony kostnie z rękojęcią.

Kości kończyn górnych

Zachowało się 13 obojczyków — trzy prawe i 10 lewych. Do dziecięcych należy lewy (o dł. 93 mm, dziecko zmarłe w wieku 7-8 lat *Infans II*). Pozostałe należą do: jednego osobnika młodocianego, pięciu kobiet (pomiary L: dł. 118 mm, 120 mm, 120 mm, 121 mm; P: 138 mm) i sześciu mężczyzn (pomiary L: dł. 146 mm, 147 mm, 156 mm, 170 mm; P: 149 mm, 156 mm). Łopatki: wydzielono tylko fragment łopatki (L) dorosłej kobiety, fragment łopatki (L) dorosłego mężczyzny i cztery łopatki dziecięce — dwie prawe (pomiar: dł. 103 mm, 107 mm, dzieci zmarłych w wieku 9-12 lat, 10-12 lat, wiek *Infans II*) i dwie lewe (pomiar: dł. 100 mm, 107 mm, dzieci w wieku 9-10 lat, 10-12 lat, wiek *Infans II*). Kości ramieniowe: zachowało się tylko 13 kości — siedem prawych i sześć lewych. Należą

one do dziecka zmarłego w wieku 4-6 lat, *Infans I* (trzony o niezakończonych kostnieniach, pomiar P: dł. 156 mm), do dziecka zmarłego w wieku 12-13 lat, *Infans II* (pomiar L: dł. 210 mm), do trzech osobników młodocianych zmarłych w wieku *Juvenis* (pomiar P: dł. 245 mm — wiek 16-18 lat), do dwóch dorosłych kobiet (pomiar P: dł. 279 mm, obw. 57 mm — wzrost od 148,8 do 151,5 cm; L obw. 61 mm) i sześciu dorosłych mężczyzn (pomiar P: dł. 331 mm, obw. 68 mm — wzrost od 167,2 do 172,3 cm; P obw. 70 mm; L dł. 350 mm, obw. 71 mm — wzrost od 174,4 do 178,2 cm). Kości łokciowe: zachowało się też 13 kości — dziewięć prawych i cztery lewe. Należą one do pięciorga dzieci, dwoje zmarło w wieku *Infans I* (pomiar P: dł. 99 mm, 119 mm, wiek 2-3 lata i 4-5 lat), a troje w wieku *Infans II* (pomiar P: dł. 149 mm, 177 mm, 182 mm — wiek 7-9 lat, 12-14 lat, 13-14 lat). Jedna kość należy do osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis*, jedna do dorosłej kobiety (pomiar L: dł. 236 mm, obw. 33 mm — wzrost od 157,5 do 158,5 cm) i sześć do dorosłych mężczyzn (pomiar P: dł. 252 mm, obw. 38 mm — wzrost od 164 do 167,2 cm; dł. 259 mm, obw. 40 mm — wzrost od 166 do 170 cm; pomiar L: dł. 272 mm, obw. 38 mm — wzrost od 171,1 do 174 cm; obw. 40 mm). Kości promieniowe: zachowało się 12 kości — pięć prawych i siedem lewych. Należą one: do 3 starszych dzieci zmarłych w wieku *Infans II* (pomiar: dł. P 164 mm, L 140 mm, 165 mm — wiek 12-14 lat, 7-10 lat, 12-14 lat), do osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis*, 18-20 lat (pomiar L: dł. 217 mm). Pozostałe pojedyncze kości zaliczono: do żeńskich jedną lewą (pomiar: dł. 238 mm, obw. 43 mm — wzrost od 165 do 167,5 cm), do męskich cztery prawe i trzy lewe (pomiar P: dł. 257 mm, obw. 48 mm — wzrost od 172,5 cm do 176 cm; dł. 237 mm, obw. 45 mm — wzrost od 165 do 168,8 cm; pomiar L: dł. 250 mm, obw. 52 mm — wzrost od 169,1 do 173,5 cm; obw. P 53 mm). Wśród kości rąk stwierdzono tylko kilka kości palców.

Kości kończyn dolnych

Kości miedniczne bądź ich fragmenty wystąpiły w liczbie sześciu — cztery prawe i dwie lewe. Analiza pozwoliła ustalić, że wszystkie należą do różnych osobników. Cztery fragmenty, w tym dwie kości biodrowe o wymiarach: P 70×64 mm i L 111×99 mm należą do dzieci w wieku 2-4 lata, wiek *Infans I* i 9-12 lat, wiek *Infans II*, a trzy kości kulszowe

prawe, o szer. 70 mm, 72 mm i 77 mm należą do dzieci w wieku 10-12 lat, 10-12 lat i 12-14 lat, wiek *Infans II*. Fragment dużego lewego talerza biodrowego należy do dorosłego mężczyzny. Kości udowe: zachowało się tylko fragmentarycznie 11 kości — pięć prawych i sześć lewych. Zły stan ich zachowania uniemożliwił wykonanie większości pomiarów. Wśród kości dzieci rozpoznano dwie prawe i pięć lewych trzonów (pomiar: dł. P 149 mm; L 91 mm, 141 mm, 156 mm, 201 mm, 297 mm — wiek P 2-3 lata; L 0-6 mies., 18-24 mies., 2-4 lata, 4-6 lat, wiek *Infans I* i 12-14 lat, wiek *Infans II*). Do kobiecych zaliczono dwa prawe trzony (pomiar: obw. 75 mm, 80 mm), a dwie następne kości uznano za męskie, prawą i lewą (pomiar: P obw. 86 mm; L obw. 94 mm). Kości piszczelowe: zachowało się 12 kości — siedem prawych i pięć lewych. Dla jednego małego dziecka zmarłego w wieku *Infans I*, udało się zestawzić kości prawe z lewymi (pomiar: dł. 73/74 mm, wiek 3-6 mies.). Rozpoznano kolejnych siedem kości (cztery prawe i trzy lewe) dzieci zmarłych w wieku *Infans I* lub *Infans II* (pomiar: dł. P 99 mm, 172 mm, 210 mm; L 79 mm, 132 mm, 167 mm, 199 mm — wiek P 0,5-1 rok, 6-7 lat, 8-10 lat; L 0,5-1 rok, 2-4 lata, 4-6 lat, 7-9 lat). Wystąpił też fragment prawej kości piszczelowej osobnika młodocianego zmarłego w wieku około 16-18 lat w wieku *Juvenis*. Pozostałe dwie kości należą do osobników dorosłych, są to prawa (obw. 82 mm) i lewa (obw. 85 mm) kości męskie. Kości strzałkowe: zachowało się 13 kości — pięć prawych i osiem lewych. Dwie lewe kości należą do małych dzieci zmarłych w wieku *Infans I* (pomiar: dł. 120 mm, 135 mm — wiek 2-3 lata, wiek 2-4 lata). Pozostałe pojedyncze okazy zaliczono: do żeńskich dwie prawe (pomiar: dł. 350 mm, obw. 35 mm — wzrost od 160,2 do 162,2 cm; obw. 33 mm) i dwie lewe (pomiar: dł. 319 mm, obw. 36 mm — wzrost od 152,2 do 153 cm; obw. 34 mm), do męskich trzy prawe (pomiar: dł. 362 mm, obw. 40 mm — wzrost od 166 do 168,8 cm; dł. 376 mm, obw. 40 mm — wzrost od 169 do 172 cm; obw. 43 mm) i trzy lewe (pomiar: dł. 403 mm, obw. 45 mm — wzrost od 179,8 do 181,2 cm; obw. 41 mm; obw. 42 mm). Jest jeszcze fragment trzonu lewej kości osobnika dorosłego. Rzepki: tylko dwie lewe dorosłych kobiet. Nielicznie wystąpiły kości stóp. Rozpoznano trzy kości piętowe, wszystkie prawe — dwie męskie, jedna żeńska. Brak kości dzieci. Na męskich zaznaczyły się zmiany zwyrodnieniowe wywołane

skostnieniem więzadeł ścięgna piętowego (*Achillesa*). Są jeszcze cztery kości śródstopia, co najmniej dwojga osobników dorosłych oraz kilka paliczków stóp osobników dorosłych.

Z eksplorowanego materiału kostnego z ossuarium nr 2 wyjęto pierwotnie będący w układzie anatomicznym fragment szkieletu jednego dorosłego osobnika. Kości leżały wzdłuż ściany i zostały opisane jako pochówek 1. Odsłonięto: prawą i lewą kość piszczelową (pomiar: dł. L 370 mm, obw. 78 mm), lewą (uszkodzoną) kość udową (pomiar: obw. 96 mm), lewy talerz biodrowy, kość krzyżową zrośniętą z ostatnim kręgiem lędźwiowym L5 (przykład sakralizacji), wszystkie pozostałe cztery kręgi lędźwiowe od L1 do L4 oraz trzy ostatnie kręgi piersiowe Th10, Th11, Th12. Wystąpiła jeszcze na biodrze lewa kość łokciowa (pomiar: dł. 280 mm, obw. 41 mm). Kości mają budowę masywną, czytelną rzeźbę i wyraźnie zaznaczone przyczepy mięśniowe. Należą do dorosłego mężczyzny. Obok sakralizacji ostatniego kręgu lędźwiowego — przyczyny wady postawy — zaobserwowano tylko niewielkie zmiany na kręgosłupie i w głównych stawach, typowe dla osobnika dojrzałego. Analizowane kości to fragment szkieletu dojrzałego osobnika zmarłego w wieku *Maturus*, płci męskiej, o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 171,2 cm (wzrost wysoki), a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 175 cm (wzrost wysoki). Mężczyzna był wysokorosły.

Skupisko 1A

Kości z różnych partii szkieletu silnie uszkodzone mechanicznie, należące do kilku osobników w różnym wieku.

Kości dzieci: jeden fragment kości czaszki dziecka *Infans I*; prawa gałąź żuchwy z sześcioma mlecznymi zębami dziecka *Infans I*, tj. około 1-1,5 lat; obie kości prawego podudzia: trzon prawej kości piszczelowej o długości 232 mm i prawej kości strzałkowej o długości 210 mm tego samego osobnika — starszego dziecka zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 10-12 roku życia.

Kości osobnika młodocianego *Juvenis*: kręgi piersiowy i kręgi kości krzyżowej.

Kości osobników dorosłych: ułamek sklepienia czaszki o grubości 5 mm dorosłego osobnika i innego dorosłego osobnika — fragment obu kości ciemieniowych, lewa kość skroniowa z dużym, masywnym wyrostkiem sutkowym i fragment kości

potylicznej ze szwem strzałkowym już zobliterowanym. Czaszka należy do co najmniej dojrzałego mężczyzny zmarłego w wieku *Maturus*. Ze szkieletu pozaczaszkowego wydzielono tylko fragment prawej łopatki, a z kości kończyn są tylko silnie uszkodzone fragmenty dwóch różnych trzonów kości udowych (obw. L 93 mm; P 98 mm) i fragment prawej kości piszczelowej (obw. 77 mm).

Z eksplorowanego materiału kostnego ze skupiska nr 1A wyjęto pierwotnie będący w układzie anatomicznym fragment szkieletu osobnika dorosłego. Kości zostały opisane jako pochówek 2. Odsłonięto fragment szkieletu strony lewej dojrzałego mężczyzny: kości lewego przedramienia — kość łokciową (pomiar: dł. 273 mm, obw. 44 mm) i kość promieniową (pomiar: dł. 249 mm, obw. 43 mm), trzy ostatnie kręgi piersiowe, kręgi lędźwiowe i fragment kości krzyżowej, trzy żebra, fragment lewej kości miednicznej, lewą kość udową (pomiar: dł. 464 mm, obw. 96 mm), lewą rzepekę i obie kości podudzia: lewą kość piszczelową (pomiar: dł. 389 mm, obw. 74 mm) i lewą kość strzałkową (uszkodzoną, pomiar: obw. 42 mm). Kości mają budowę i rzeźbę masywną, wyraźną. Widoczne są zmiany zwyrodnieniowe na powierzchniach kości, jak i w głównych stawach. Należą do dojrzałego lub już starego mężczyzny, zmarłego w wieku jeszcze późny *Maturus II* lub już *Senilis*, o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 170,2 cm (wzrost wysoki), a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 173,7 cm (wzrost wysoki). Mężczyzna był wysokorosły.

Skupisko 1B

Kości silnie uszkodzone mechanicznie; pochodzą z różnych partii szkieletu i należą do kilkunastu różnych osobników, zarówno dzieci, jak i dorosłych.

Kości dzieci: fragment prawej kości kulszowej o szerokości 46 mm dziecka *Infans I*, tj. około 2-3 lat; dwa trzony kości udowych (pomiar: P dł. 229 mm, L dł. 228 mm) dziecka *Infans I*, tj. około 6-7 lat; trzon kości piszczelowej lewej o długości 78 mm dziecka *Infans I*, tj. około 0,5-1 roku i trzon kości strzałkowej lewej o długości 174 mm dziecka *Infans I*, tj. około 6-7 lat.

Kości osobnika młodocianego *Juvenis*: fragment prawej kości miednicznej o zmianach na powierzchni spojenia łonowego wg T. W. Todda w fazie I (odpowiadający wiek to 18-19 lat; za Piontek 1999, s. 168, ryc. 148).

Kości osobników dorosłych: uszkodzona część twarzowa czaszki żeńskiej z gładką kością czołową i ostrą krawędzią oczodołów. Kość sklepienia połamana, cienka. Szwy czaszkowe słabo i miernie zarośnięte. Czaszka należy do kobiety zmarłej w wieku wczesny *Maturus I*, tj. około lub powyżej 35 roku życia. Dwa fragmenty żuchwy męskiej. Silne zmiany zapalne na odcinku zębów przedtrzonowych i trzonowych w postaci licznych ropni i cyst torbieli. Za życia po stronie prawej wypadły dwa trzonowce; stwierdzono tu silne obrzmienie i deformację powierzchni trzonu. Pozostałe uzębienie kompletne, zęby stałe o słabym stopniu starcia guzków 1°, 2°. Obustronnie za życia niewyrżnięte jeszcze ostatnie zęby trzonowe M3. Stwierdzono słabą *hypoplazję* szkliwa siekaczy i słabe obniżenie wyrostków zębodołowych, paradontozę. Mężczyzna zmarł w wieku *Adultus* (pomiar: id-gn 25 mm, szer. gał. 29/29 mm). Z kości kręgosłupa jest fragment pierwszego kręgu szyjnego C1 i pojedynczy fragment kręgu piersiowego. Fragment kości krzyżowej i 12 fragmentów żeber różnych osobników. Fragment lewego obojczyka żeńskiego. Cztery kości miedniczne: trzy lewe (kobiety, mężczyzny i dorosłego osobnika) i jedna prawa, męska o zmianach na powierzchni spojenia łonowego wg T.W. Todda w fazie IX (odpowiadający wiek to 45-50 lat; za Piontek 1999, s. 168, ryc. 148). Pojedynczo wystąpiły: rękojeść mostka, prawa rzepka z niewielkimi obkrostnieniami (kobieca), dwie kości piętowe (prawa kobieca, lewa męska), cztery kości śródstopia oraz kilka paliczków dwu rzędów.

Kości kończyn silnie uszkodzone, rozpoznano tylko: kości ramieniowe czterech osobników: jedna prawa, kobieca (pomiar: dł. 302 mm, obw. 57 mm — wzrost od 156,8 do 159,2 cm), trzy lewe (obw. 63 mm). Do sześciorga osobników zaliczono fragmenty kości promieniowych: dwa są prawe (pomiar: dł. 252 mm, obw. 44 mm, męska — wzrost od 169,7 do 174,2 cm), cztery lewe (pomiar: dł. 248 mm, obw. 44 mm, męska — wzrost od 168,2 do 172,6 cm; obw. 49 mm). Do czterech osobników należą fragmenty kości łokciowych: dwa prawe (pomiar: dł. 264 mm, obw. 36 mm, męska — wzrost od 168,1 cm do 171,8 cm; obw. 43 mm), dwa lewe (pomiar: dł. 230 mm, obw. 35 mm, żeńska — wzrost od 155,1 do 156,5 cm; obw. 49 mm). Do dziesięciorga osobników zaliczono fragmenty kości udowych. Dla dwóch mężczyzn dopasowano kości prawe z lewymi. Są to: pomiar 1) P dł. 454 mm, obw. 96 mm; L dł. 456 mm, obw. 94 mm — wzrost

od 167,9 do 169,8 cm, średni; pomiar 2) P dł. 469 mm, obw. 100 mm; L dł. 468 mm, obw. 98 mm — wzrost od 170,4 do 172,9 cm, wysoki. Pozostałe luźne kości udowe to trzy prawe (obw. 91 mm, 95 mm) i siedem lewych (obw. 81, 88 i 90 mm). Do siedmiorga osobników zaliczono wydobyte fragmenty kości piszczelowych. Zestawiono prawą i lewą kość tego samego mężczyzny: pomiar: P dł. 365 mm, obw. 74 mm; L dł. 368 mm, obw. 77 mm — wzrost od 166,3 do 170,9 cm, średni. Pozostałe luźne kości to cztery prawe (obw. 65, 83 i 84 mm) i dwie lewe (obw. 85 mm). Do dziewięciorga osobników przypisano fragmenty kości strzałkowych. Nie zestawiono pary kości jednego osobnika. Są cztery kości prawe (obw. 37, 38, 39 i 41 mm) i pięć kości lewych (pomiar: dł. 319 mm, obw. 28 mm, żeńska — wzrost od 152,1 do 153 cm; dł. 342 mm, obw. 31 mm, żeńska — wzrost od 158,4 do 159,8 cm; obw. 40 i 41 mm).

Skupisko 1C

Wśród nielicznego luźnego materiału kostnego wyjęto pierwotnie będący w układzie anatomicznym fragment szkieletu dorosłego osobnika i część szkieletu dziecka. Kości zostały opisane jako pochówek 3 i pochówek 4. Bezpośrednio wzdłuż muru odsłonięto fragment prawej strony szkieletu dorosłego mężczyzny: z pasa barkowego prawą łopatkę i prawy obojczyk o długości 144 mm, prawą kość ramieniową (pomiar: dł. 269 mm, obw. 43 mm), liczne fragmenty żeber strony prawej, prawie cały kręgosłup: cztery kręgi szyjne (C1, C2, C5, C6), dziesięć kręgów piersiowych (blok kostny th1-2, kręgi: th3, th4, th5, th8, th9, th10, th11, th12), wszystkie kręgi lędźwiowe (L1, L2, L3, L4, L5) i kość krzyżową, kości prawego przedramienia, czyli kość łokciową (pomiar: dł. 269 mm, obw. 43 mm) i uszkodzoną kość promieniową (pomiar: obw. 40 mm), fragment talerza biodrowego prawego z tkwiącą w panewce stawowej kością udową (pomiar: dł. 456 mm, obw. 87 mm). Kości szkieletu postkranialnego są budowy masywnej, o wyjątkowej rzeźbie, silne, duże i ciężkie. Zmiany spojenia łonowego typu IX lub X (wiek 45-50 lat lub powyżej; Piontek 1999, s. 168, ryc. 148). W głównych stawach stwierdzono silne zmiany zwyrodnieniowo-degeneracyjne. Bardzo silne zmiany wystąpiły w kręgosłupie i dotyczą nie tylko niekształconych powierzchni stawowych, silnie wklęsłych trzonów czy obecności na powierzchniach trzonów, głównie dolnych, pojedynczych guzków

Schmorla. Jest też blok kostny dwóch pierwszych kręgów piersiowych — blok Th1-2. Struktura trzonów tych kręgów ma cechy osteoporozy przerostowej ze strefą sklerotyczną w miejscu ich połączenia. Zmiany te doprowadziły do przemieszczeń, co spowodowało skrzywienie w zajęтым odcinku. Zaobserwowano również w stawie biodrowym i kolanowym silne zmiany reumatyczne, wywołane zwyrodnieniem chrząstek stawowych bioder i kolan. Szkielet opisany jako pochówek 3 należy do mężczyzny zmarłego w wieku późny *Maturus II*, tj. powyżej 50 roku życia, o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 168 cm (wzrost średni), a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 171,9 cm (wzrost wysoki). Szkielet opisany jako pochówek 4 wystąpił wzdłuż przy szkielecie mężczyzny. Jest to tylko fragment czaszki z lewym ramieniem. Zarejestrowano dwa fragmenty kości sklepienia i kości czołowej z krawędzią oczodołu prawego, w nim zmiana przerostowa *cribra orbitalia*. Jest kompletna żuchwa z pełnym uzębieniem mlecznym i toczącym się przyżyciowo obustronnie wyrzynaniem się pierwszego stałego zęba M1. Są kości pasa barkowego lewego — fragment delikatnej łopatki i obojczyka o długości 75 mm. Są cztery fragmenty małych delikatnych żeber oraz trzon lewej kości ramieniowej o długości 172 mm. Szkielet należy do małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 5-6 lat (za Florkowski, Kozłowski 1994, s. 73, tab. 1).

Kości luźne wystąpiły nad pochówkami i należą prawdopodobnie do młodej kobiety. Są to: prawy obojczyk o długości 134 mm, prawa kość ramieniowa (pomiar: dł. 317 mm, obw. 66 mm — wzrost od 161 do 164,5 cm) i ułamki żeber.

Skupisko 1D

Mechanicznie uszkodzone kości kilkudziesięciu osobników, głównie dorosłych (jest tylko jedna kość dziecięca), zmarłych w różnym wieku. Kości są z różnych partii szkieletu, lecz dominują kości długie kończyn.

Czaszki

Brak kompletnej czaszki. Wystąpiły tylko fragmenty trojga dorosłych osobników:

- 1) Kość czołowa i uszkodzone kości sklepienia czaszki o cechach budowy męskiej, w oczodołach silne zmiany przerostowe *cribra orbitalia*. Czaszka krótka, szeroka i niska. Pomiar: ft-ft

98 mm. Szwy czaszkowe na zachowanych odcinkach silnie zarośnięte. Czaszka należy do dojrzałego osobnika zmarłego w wieku późny *Maturus II*, tj. powyżej 50 roku życia, płci męskiej;

- 2) Fragment sklepienia z odcinkiem kości czołowej, z krawędzią prawego oczodołu. Czaszka o cechach budowy żeńskiej, krótka, owalna. W oczodole brak zmian przerostowych. Fragmenty szwów czaszkowych rejestrowane są słabo bądź miernie. Czaszka należy do dorosłej kobiety zmarłej w wieku *Adultus/Maturus*, tj. około 30-40 lat;
- 3) Fragment sklepienia czaszki, kształtu jajowatego (?). Pomiar: ft-ft 100 mm. Szwy czaszkowe całkowicie zarośnięte. Czaszka o grubej kości, ciężka, należąca do starego mężczyzny zmarłego w wieku *Senilis*, tj. powyżej 70 roku życia.

W skupisku 1D rozpoznano fragmenty pięciu żuchw:

- 1) Kompletna żuchwa dorosłej kobiety z zębami stałymi, od siecznych do drugich zębów trzonowych I1-M2, obustronnie za życia niewyrzynięte ostatnie zęby trzonowe M3. Starcie guzków mierne — 3°. Na siekaczach zmiany w budowie szkliwa — *hypoplazja*. Kobieta zmarła w wieku wczesny *Maturus I* (pomiar: id-gn 30 mm, kdl-kdl 123 mm, go-go 97 mm, szer. gał. 27/28 mm);
- 2) Żuchwa męska, zęby M3 obustronnie za życia niewyrzynięte, lewy ząb M2 wypadł za życia, a obliteracja zębodołu jeszcze się toczyła. Starcie pozostałych zębów słabe — stopień 1°-2°. Mężczyzna zmarł w wieku *Adultus/Maturus* (pomiar: id-gn 29 mm, kdl-kdl 127 mm, go-go 111 mm, szer. gał. 29/30 mm);
- 3) Fragmenty żuchwy męskiej, uzębienie niekompletne, zęby stałe, za życia zobliterowane już zębodoły wszystkich zębów trzonowych i po stronie prawej drugiego zęba przedtrzonowego. Pozostałe zęby silnie starte, w większości wypadły pośmiertnie. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus/Senilis* (pomiar: id-gn 30 mm, szer. gał. 31/32 mm);
- 4) Uszkodzona żuchwa męska, uzębienie niekompletne, zęby stałe, za życia trwała jeszcze obliteracja pierwszego zęba trzonowego po stronie lewej, pozostałe trzonowce i przedtrzonowce wypadły za życia, a ich zębodoły już były

zobliterowane. Po stronie prawej zobliterowane wszystkie zębodoły po zębach trzonowców M1, M2, M3. W zębodołach prawego pierwszego i drugiego przedtrzonowca tkwią martwe brunatne korzenie zębów — stan zapalny. Starcie zębów siecznych jest silne — stopień 4°. Mężczyzna zmarł w wieku *Senilis* (pomiar: szer. gał. -/32 mm);

- 5) Uszkodzona gałąź prawa żuchwy męskiej, są zęby M3 i M2, zobliterowany zębodoł po zębie M1. Są oba zęby przedtrzonowe P2 i P1. Starcie zębów jest mierne, stopień 3°-4°. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus*.

Kości szkieletu postkranialnego

Wystąpiły ułamki kilku żeber tylko dorosłych osobników. Z kości kręgosłupa wydzielono dwa drugie kręgi szyjne (C2) dwóch dorosłych osobników, trzy kręgi piersiowe i sześć kręgów lędźwiowych różnych dorosłych osobników. Jednemu osobnikowi dorosłemu, innemu niż w przypadku wymienionych kręgów, można przypisać dwa bloki kostne silnie deformujące kręgosłup (dojrzały lub już stary mężczyzna). Są to: blok kostny czterech kręgów — ostatniego szyjnego i trzech pierwszych piersiowych C7-Th1-2-3 oraz blok kostny trzech kręgów — ostatniego piersiowego i dwóch pierwszych lędźwiowych Th12-L1-2. Obraz zmian wskazuje na uraz i taki stan zrostu po wygojeniu, tj. z deformacją i skrzywieniem kręgosłupa. Wskutek urazu nastąpiły rozległe ubytki w trzonach, zniszczenie zwłaszcza ich przednich części, a znaczny odczyn doprowadził do zlania się kręgów. Kości krzyżowe przypisano do trojga osobników dorosłych — kobiety i dwóch mężczyzn. Mostek: tylko jeden trzon należący do dorosłego osobnika.

Kości kończyn górnych

Silnie uszkodzone. Jeden fragment lewej łopatki dorosłego osobnika i fragmenty trzech łopatek prawych. Rozpoznano fragment obojczyków trojga dorosłych osobników, dwa prawe i lewy o długości 154 mm, męski. Rozpoznano fragmenty 13 kości ramieniowych należące do 12 osobników, w tym jednemu osobnikowi dorosłemu dopasowano kość prawą z lewą. Pięć kości prawych (dorsłych, obw. 62, 64 i 65 mm) i osiem lewych (pomiar: dł. 170 mm — dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, 6-7 lat. Kości łokciowe: wydzielono fragmenty ośmiu kości tylko dorosłych osobników. Dla jednego

osobnika udało się zestawzić prawą kość z lewą. Pozostałe kości: trzy prawe (obw. 64 i 66 mm) i trzy lewe (pomiar: dł. 240 mm, obw. 32 mm — żeńska, wzrost od 158,6 do 160,2 cm, średni; dł. 269 mm, obw. 39 mm — męska, wzrost od 169,2 do 173,8 cm, wysoki). Kości promieniowe: wydzielono fragmenty trzech kości tylko dorosłych osobników. Dla dwojga osobników, kobiety i mężczyzny, udało się zestawzić kości promieniowe z kośćmi łokciowymi: dwie kości prawe (pomiar: dł. 252 mm, obw. 48 mm, męska — wzrost od 169,7 do 174,2 cm, wysoki — można połączyć z prawą kością łokciową) i jedna lewa (pomiar: dł. 241 mm, obw. 32 mm, żeńska — wzrost od 159 do 160,4 cm, średni — można połączyć z lewą kością łokciową). Wśród kości rąk stwierdzono tylko kilka luźnych paliczków należących do osobników dorosłych oraz zrosniętą w stawie (stan zapalny) kość śródręcza z pierwszym paliczkiem.

Kości kończyn dolnych

Kości miedniczne wystąpiły w liczbie pięciu — dwie prawe i trzy lewe. Należą do czterech dorosłych mężczyzn i jednej starej kobiety (o zmianach na powierzchni spojenia łonowego wg T.W. Todda w fazie X, wiek powyżej 50 lat — za Piontek 1999, s. 168, ryc. 148). Kości udowe: wydzielono fragmenty siedmiu kości tylko dorosłych osobników. Dla jednego osobnika udało się zestawzić kość prawą z lewą. Pozostałe kości to: trzy prawe (obw. 83 i 94 mm) i dwie lewe (pomiar: dł. 462 mm, obw. 96 mm, męska — wzrost od 169 do 171,2 cm, wysoki; obw. 87 mm). Kości piszczelowe: wydzielono fragmenty siedmiu kości, jednego osobnika młodocianego i sześciorga dorosłych osobników. Są to: pięć prawych (pomiar: dł. 392 mm, obw. 79 mm, męska — wzrost od 172,1 do 177,5 cm, wysoki; obw. 79 mm) i dwie lewe. Kości strzałkowe: wydzielono fragmenty czterech kości tylko dorosłych osobników: dwie prawe (pomiar: dł. 346 mm, obw. 36 mm, żeńska — wzrost od 159,5 do 161 cm, wysoki; obw. 79 mm) i dwie lewe (obw. 51 mm — kość ma źle zestawione i wygojone złamanie trzonu z silnym miejscowym obkostnieniem). Nielicznie wystąpiły kości stóp. Rozpoznano tylko prawą kość piętową oraz silnie zwyrodniałą i zrosłą ze sobą fragment stopy lewej innego osobnika dorosłego. Kości stępu, tj. wszystkie kości klinowate i kość sześcienna, zrosły się na trwałe z kośćmi śródstopia. Zrost kości i ich zwyrodnienie jest wynikiem

urazu i jego złej organizacji. Nastąpiło usztywnienie kości w miejscu urazu i utrata możliwości zgięcia w tych stawach. Uraz znacznie wpłynął na stawowe połączenie z kością piętową i skokową stopy lewej.

Skupisko 2A

Kości ludzkie luźno zalegały przy ścianach filarów. Wystąpiły silnie uszkodzone drobne ułamki kości z różnych partii szkieletu należące zarówno do osobników dorosłych, jak i do dzieci.

Czaszka

Odsłonięto prawie kompletną czaszkę dorosłego osobnika, do której dopasowano żuchwę. Czaszka w ujęciu z góry ma kształt owalny *ovoides acutus* (Malinowski, Bożiłow 1997, s. 224). Główne szwy czaszkowe częściowo zobliterowane. Budowa czaszki typowa dla czaszek męskich o silnej rzeźbie, zaznaczonych wałach, pochylonym czole, silnych, dużych wyrostkach sutkowych. W lewym oczodole zmiana przerostowa *cribra orbitalia*, w prawym słaba. W szczęcie choroby w przyzębiu, stan zapalny na odcinku od kłów po zęby przedtrzonowe. Trzecie zęby trzonowe obustronnie dopiero wyrżnięte. Pozostałe zęby słabo starte 1°-2°. Żuchwa typowo męska, masywna i szeroka. Stwierdzono silne zmiany zapalne na wewnętrznej, językowej powierzchni zębodołowej trzonu, obustronnie, na odcinku zębów przedtrzonowych i trzonowych w postaci licznych wypustek kostnych. Zęby mają słabo starte guzki koron. Za życia obustronnie wypadły pierwsze zęby trzonowe, a ich zębodoły są już zobliterowane. Zęby duże, białe. Nie stwierdzono *hypoplazji* szkliwa ani kamienia nazębnego. Pomiary czaszki w tabeli 9, wskaźniki czaszki w tabeli 10.

Czaszka należy do dojrzałego osobnika płci męskiej zmarłego w wieku *Maturus*, tj. powyżej 40 roku życia. Analizując wskaźniki czaszki (tab. 10), możemy powiedzieć, że mężczyzna był średnioczaszkowcem, miał głowę średnio wysklepioną, niską o średniej długości, o czole szerokim, oczodołach wysokich i nosie wąskim. Charakteryzował się dużą pojemnością mózgowiczaszki, która wg L. Manouvriera wynosiła 1676,4 cm³, a wg T. Belniak była średnia i wynosiła 1594,9 cm³. Na sklepieniu czaszki ślady zazielenienia tlenkami miedzi.

Z kości czaszki innych osobników wyróżniono niewielkie fragmenty grubej i masywnej kości skle-

Tabela 9. Pomiary czaszki wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 9. Cranial measurements according to R. Martin, K. Saller (1957)

Pomiar		Wartość [mm]
cięciwy części mózgowej	g-op (1)	186
	eu-eu (8)	147
	ft-ft (9)	104
	ba-b (17)	133
cięciwy części twarzowej	n-pr (48)	75
	n-ns (55)	57
	zy-zy (45)	135
	mf-ek (51)	40
	sbk-spa (52)	37
	apt-apt (54)	25
cięciwy żuchwy	gn-id (69)	33
	szer. gał. (71)	35/36
obwody i łuki	obw. poz. (23)	543
	po^po (24)	323

Tabela 10. Wskaźniki czaszki wg R. Martina, K. Sallera (1957)

Table 10. Cranial indicators according to R. Martin, K. Saller (1957)

Wskaźnik	Wartość
szerokościowo-długościowy	79,0
wysokościowo-szerokościowy Hrdlički-Kočki	79,8
twarży górnej wg Kollmanna	55,5
oczodołowy	92,5
nosa	43,8
wysokościowo-szerokościowy	90,4
wysokościowo-długościowy	71,5
czołowo-szerokościowy	70,7

pienia, kości klinowej, kości potylicznej oraz kość szczęki z otwartymi zębodołami po przednich zębach, luźny stały P2, biały i słabo starty. Szew strzałkowy silnie zarośnięty. Inna luźna kość czołowa z zachowaną ostrą krawędzią oczodołu, luźna, gładka kość potyliczna i lewa kość skroniowa z małym, krótkim wyrostkiem sutkowym należą do co najmniej trojga dorosłych osobników, mężczyzny i co najmniej dwóch kobiet. Wydzielono fragment sklepienia o cienkiej kości i wolnych szwach czaszkowych, należący do osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis*.

W skupisku 2A rozpoznano fragmenty sześciu żuchw:

- 1) Żuchwa dziecka z wyrzynającym się jeszcze mlecznym uzębieniem, wiek 2-3 lata, *Infans I*;
- 2) żuchwa dziecka z kompletnym mlecznym uzębieniem i już wyrżniętym pierwszym zębem stałym M1, wiek 6-7 lat, *Infans I*;

- 3) Żuchwa dorosłej kobiety z zębami stałymi od siecznych do drugich zębów trzonowych I1-M2 obustronnie. Za życia wypadł prawy pierwszy trzonowiec, a zębodoł jest już zobliterowany. Starcie guzków słabe, za życia niewyrznięty trzeci ząb trzonowy M3. Kobieta zmarła w wieku *Adultus* (pomiar: id-gn 231 mm, kdl-kdl 122 mm, go-go 91 mm, szer. gał. 25/26 mm);
- 4) Fragment prawej gałęzi żuchwy z fragmentem trzonu, zębodoły otwarte od P1 do I1, zęby pośmiertnie wypadły, trwa obliteracja zębodołów po zębach M1 i M2, zakończona obliteracja zębodołu po zębie M3. Żuchwa typowo żeńska. Kobieta zmarła w wieku co najmniej dojrzałym — *Maturus*.
- 5) Żuchwa o całkowicie zobliterowanych wszystkich zębodołach należąca do starego mężczyzny zmarłego w wieku *Senilis*.
- 6) Żuchwa typowo męska, uzębienie kompletne od siekaczy po drugie zęby trzonowe M2, obustronnie, za życia trzeci ząb M3 niewyrznięty. Starcie w stopniu miernym, 3°-4°. Silne złogi kamienia nazębnego. Mężczyzna zmarł w wieku *Maturus*, tj. około 40 roku życia.

W skupisku wystąpiły fragmenty dwóch kości szczęki dorosłych osobników:

- 1) Szczeka z kompletnym uzębieniem stałym, są wszystkie zęby trzonowe, M3 dopiero nowo wyrznięty. Stopień starcia guzków słaby. Na zębach słaby kamień nazębny. Brak zmian w budowie szkliwa. Kość należy do osobnika zmarłego w wieku *Adultus*, tj. około 25 roku życia.
- 2) Fragment lewej kości szczęki, ząb M3 w trakcie wyrzynania, M2 słabo starty, a M1 wypadł za życia i w zębodole toczył się silny stan zapalny. Siekacze są słabo starte, brak zmian w budowie ich szkliwa. Kość należy do osobnika zmarłego w wieku *Adultus*, tj. około 25 roku życia.

Kości szkieletu postkranialnego

Wystąpiły ułamki siedmiu żeber dorosłych osobników i dwóch żeber dziecięcych. Z kości kręgosłupa wydzielono jeden kręgu szyjny, siedem pierśiowych (o zmianach degeneracyjnych) należących do różnych osobników i cztery kręgi lędźwiowe różnych dorosłych osobników. Zarejestrowano silne zmiany degeneracyjne w obrębie kręgów w postaci zmian przeciążeniowych na kręgach pier-

sioch i lędźwiowych, obniżen trzonów kręgów, skostnienia więzadeł żółtych, a w odcinku lędźwiowym wyraźne osteofity. Na jednym z kręgów silniejsze zmiany są po stronie lewej. Jest jedna delikatna i mała kość krzyżowa żeńska. Mostek: trzy trzony i rękojeść, wszystkie różnych osobników dorosłych.

Kości kończyn górnych

Silnie uszkodzone. Cztery lewe i trzy prawe łopatki: cztery dorosłych osobników (jedna żeńska), a jedna małego dziecka, zmarłego w wieku 3-4 lata, *Infans I* (pomiar: wys. 71 mm). Rozpoznano fragment obojczyka dorosłego mężczyzny i kompletny obojczyk lewy o dł. 142 mm.

Rozpoznano tylko fragmenty dziewięciu kości ramieniowych: trzy prawe (osobnika młodocianego zmarłego w wieku *Juvenis* i dwóch kobiet — pomiar: 278 mm, obw. 53 mm — wzrost od 148 do 151,2 cm, niski; dł. 298 mm, obw. 56 mm — wzrost od 155,9 do 158,5 cm, średni); sześć lewych (dziecka w wieku 12-14 lat, *Infans II* — pomiar: dł. 222 mm, kobiety — pomiar: dł. 296 mm, obw. 59 mm — wzrost od 155,2 do 157,2 cm i cztery kości męskie — pomiar: dł. 315 mm, obw. 70 mm — wzrost od 163,1 do 167,5 cm; dł. 322 mm, obw. 64 mm — wzrost od 165 do 169,8 cm, średni — na trzonie ślad zazielenienia tlenkami miedzi; dł. 336 mm, obw. 70 mm — wzrost od 168,6 do 174,5 cm). Czwarta lewa kość ramieniowa mężczyzny ma złe wygojone złamanie szyjki z silnym przesunięciem głowy na trzon i procesem zapalnym. Nastąpiło silne skostnienie więzadeł i zeszywniające zapalenie stawu oraz deformacja głowy w stawie barkowym połączona z usztywnieniem stawu, a także skrócenie długości ramienia. Fragmenty sześciu kości łokciowych różnych osobników dorosłych: czterech prawych i dwóch lewych. Pomiar zdjęto tylko z jednej męskiej prawej i lewej kości: P dł. 294 mm, obw. 46 mm — wzrost od 183 do 183,5 cm; L dł. 256 mm, obw. 36 mm — wzrost od 165 do 168,8 cm, średni. Tylko cztery prawe kości promieniowe: dziecka w wieku 12-14 lat, *Infans II* (pomiar: dł. 160 mm), dwóch kobiet (pomiar: dł. 216 mm, obw. 45 mm — wzrost od 156,2 do 157,5 cm; dł. 232 mm, obw. 44 mm — wzrost od 162,4 do 165,5 cm) i mężczyzny (pomiar: dł. 274 mm, obw. 49 mm — wzrost od 182,8 do 183,4 cm — można połączyć z kością łokciową). Brak kości rąk.

Ryc. 11. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Przedmioty brązowe ze skupiska 2A po konserwacji (fot. M. Jóźwikowska)

Fig. 11. The Church of Franciscan in Poznań. The bronze items from concentration 2A – after preservation
(photo by M. Jóźwikowska)

Kości kończyn dolnych

Trzy kości miedniczne, wszystkie prawe; fragment talerza biodrowego dorosłego osobnika; prawa kość miedniczna starej kobiety o zmianach na powierzchni spojenia łonowego wg T.W. Todda w fazie X, tj. powyżej 50 roku życia; fragment męskiej kości łonowej o zmianach na powierzchni spojenia łonowego wg T.W. Todda w fazie VII, tj. w wieku 35-39 lat (za Piontek 1999, s. 168, ryc. 148). Kości udowe: wydzielono fragment kości prawej dorosłego osobnika płci męskiej. Wydzielono kości piszczelowe należące do trojga osobników (młodocianego i dorosłych). Kość prawa jest męska (pomiar: dł. 352 mm, obw. 83 mm — wzrost od 163,9 do 167,2 cm, niski i średni. Kości lewe są uszkodzone. Kości strzałkowe: trzy prawe (pomiar: dł. 323 mm, obw. 43 mm, żeńska — wzrost od 153,4 do 154,2 cm: dł. 342 mm, obw. 38 mm, żeńska — wzrost od 158,6 do 159,8 cm, średni) i trzy kości lewe (pomiar: dł. 341 mm, obw. 38 mm, żeńska — wzrost od 158,2 do 159,2 cm, średni — na trzonie ślad zazielenienia tlenkami miedzi). Można uznać, że prawa i lewa kość żeńska pochodzi od tego samego osobnika. Z kości stóp rozpoznano tylko dwie lewe i dwie prawe kości piętowe — na jednej odnotowano silnie skostniałe więzadła ścię-

gna piętowego (*Achillesa*); trzy lewe kości skokowe, dwie kości łódkowate i jedna kość sześcienna, wszystkie różnych osobników dorosłych. Brak kości dzieci. Ponadto zarejestrowano kości śródstopia i kości paliczków osobników dorosłych i jednego starszego dziecka, *Infans II*.

Między kośćmi ludzkimi wystąpiło brązowe owalne okucie trumienne (ryc. 11) o średnicy zewn. 4,5 cm, wewn. 2,2 cm. Wydzielono też siedem brązowych koszulek cekinów trumiennych, a także dwa ozdobne brązowe okucia od obiciówki trumny (ryc. 12).

Luźne kości 2B

Silnie uszkodzone mechanicznie fragmenty ludzkich kości z różnych partii szkieletu należące do kilku osobników dorosłych, osobnika młodocianego i co najmniej trojga dzieci.

Z czaszki jest tylko niewielki fragment grubej kości potylicznej o wybitnej rzeźbie guzowatości zewnętrznej i kres karkowych. Pitylica typowo męska, osobnika dorosłego.

Żuchwy czworga osobników:

- 1) Lewa gałąź żuchwy dziecka 6-letniego, *Infans I* z wyrzniętym pierwszym stałym zębem trzonowym M1 i uzębieniem mlecznym;

Ryc. 12. Kościół oo. franciszkań w Poznaniu. Dwa ozdobne okucia brązowe ze skupiska 2A po konserwacji (fot. M. Józwickowska)

Fig. 12. The Church of Franciscan in Poznań. Two ornamented bronze fittings from concentration 2A – after preservation (photo by M. Józwickowska)

- 2) Fragment prawego trzonu żuchwy żeńskiej z kompletnym stałym uzębieniem. Trwał proces wyrzynania się ostatniego zęba trzonowego M3, brak starcia jego guzków, pozostałe zęby starte słabo. Na siekaczach silne zmiany w budowie szkliwa — *hypoplazja*. Kobieta zmarła w wieku *Adultus*, tj. ok. 22-25 lat (pomiar: id-gn 24 mm);
- 3) Prawa gałąź żuchwy żeńskiej, za życia niewyrzynięty ostatni ząb trzonowy M3, uzębienie stałe kompletne, stopień starcia guzków 2°-3°. W dwóch zębach przedtrzonowych P1 i P2 duże ogniska próchnicy i stan zapalny w przyzębiu. Kobieta zmarła w wieku *Maturus* (pomiar: id-gn 25 mm, szer. gał. 27/- mm);
- 4) Fragment lewej gałęzi żuchwy męskiej, uzębienie stałe kompletne, starcie guzków słabe. Mężczyzna zmarł w wieku *Adultus* (pomiar: szer. gał. -/33 mm).

Z kości kręgosłupa rozpoznano: fragmenty pięciu kręgów piersiowych i trzech kręgów lędźwiowych (o silnych zmianach struktury — zrzesztnienie kości) różnych osobników dorosłych oraz jeden kręg lędźwiowy o niezakończonych procesach kostnienia osobnika młodocianego *Juvenis*, a także osiem żeber dorosłych osobników i ułamek żebra dziecka *Infans I/Infans II*.

Kości pasa barkowego: fragment łopatki osobnika dorosłego; prawe obojczyki trojga osobników dorosłych (żeńskie: dł. 135 i 136 mm i męski dł. 151 mm) i jeden lewy o dł. 144 mm.

Kości kończyn: kości ramienne pięciorga osobników: cztery prawe (dziecka, dł. 112 mm,

wiek 1-2 lata, *Infans I* i dorosłych) i jedna lewa (męska, obw. 65 mm). Kości łokciowe trzech osobników: dwa prawe (dorosłych, obw. 41 i 48 mm) i 1 lewa (dziecka, dł. 75 mm, wiek 0,5-1 rok, *Infans I*). Kości promieniowe dwojga osobników: dwie prawe (męska, pomiar: dł. 234 mm, obw. 43 mm — wzrost od 164 do 167,5 cm, średni; dorosły: obw. 45 mm) i jedna lewa (można połączyć z prawą, ten sam osobnik męski, pomiar: dł. 233 mm, obw. 40 mm — wzrost od 164 do 168 cm, średni). Lewe kości udowe trojga osobników dorosłych (obw. 94 i 95 mm). Fragmenty kości piszczelowych pięciorga osobników: cztery prawe (męska, pomiar: 394 mm, obw. 85 mm — wzrost od 173 do 178 cm, wysoki; i dorosłych: obw. 64 i 78 mm) i lewy trzon piszczeli o niezakończonych kostnieniach osobnika młodocianego *Juvenis*. Fragmenty kości strzałkowych trojga dorosłych osobników: dwie prawe (obw. 36 i 49 mm) i jedna lewa (obw. 31 mm). Kości miedniczne: wydzielono prawe kości dwojga osobników: talerz biodrowy dorosłej kobiety i kość kulszową 45 mm dziecka 4-6 letniego, *Infans I*. Wśród kości stóp wystąpiły: lewa kość piętowa i skokowa o dużej masywności i zmianach zwyrodnieniowych należące do mężczyzny w wieku *Maturus*; fragmenty dwóch prawych kości łódkowatych, kość sześcienna, trzon pierwszej kości śródstopia, trzy dalsze, inne kości śródstopia i paliczki stopy. Wszystkie należą do osobników dorosłych.

Skupisko 2C

Zarejestrowano tylko luźno występujące na złożu wtórnym, przy ścianie filara, kości długie kończyn co najmniej czworga osobników.

Odnotowano tylko kości kończyn dolnych: kości prawej kończyny, kość udowa (pomiar: dł. 435 mm i obw. 86 mm) i piszczelowa (pomiar: dł. 343 mm i obw. 77 mm) tego samego osobnika — dorosłej kobiety wzrostu wysokiego o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 159,4 cm, a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 161,3 cm. Na kości udowej i na kości piszczelowej zaobserwowano zmiany przeciążeniowe typowe przy wykonywaniu określonej czynności bądź pracy. Zarówno przesunięcie powierzchni stawowej głowy kości udowej na powierzchnię szyjki (tzw. powierzchnia Poiriera), jak i stwierdzone na kości piszczelowej przesunięcie ku tyłowi powierzchni stawowych kłykci dowodzą, że zaobserwowana zmiana jest wynikiem częstej pozycji zgięcia i odwodzenia dolnej kończyny.

Innego dorosłego osobnika jest tylko kość udowa lewa (pomiar: dł. 450 mm i obw. 92 mm) mężczyzny o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 167 cm, a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 168,5 cm. Mężczyzna był średniego wzrostu. Kompletne prawe podudzie kolejnego osobnika, tj. kość piszczelowa (pomiar: 438 mm, obw. 83 mm) i kość strzałkowa (obw. 42 mm), należy do dorosłego mężczyzny o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 189 cm, a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 189 cm. Mężczyzna był wybitnie wysokiego wzrostu. Czwartego osobnika mamy tylko lewą kość piszczelową, pomiar: dł. 353 mm, obw. 79 mm. Jest to osobnik męski o średnim wzroście. Przyżyciowa wysokości ciała według metody L. Manouvriera wyniosła 163,8 cm, a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 167,5 cm.

Luźne kości 2D

Nieliczne, lecz silnie połamane kości ludzkie. Kilkanaście drobno połupanych żeber, jedna kość śródstopia i jedna kość śródreżca, osobników dorosłych i jednego dziecka. Kość czaszki dwojga osobników — dzieci. Rozpoznano: kość czołową dziecka *Infans I/Infans II* z krawędzią górną prawego oczodołu, w sklepieniu oczodołu silna zmiana przerostowa *cribra orbitalia* (powstała w wyniku stresu wywołanego okresowymi brakami w prawidłowym żywieniu i przebytymi chorobami w dzieciństwie); dwa ułamki łusek kości ciemieniowych i obie łuski czołowe czaszki niemowlęcia, wiek 0-1 mies., *Infans I*; fragment prawej gałęzi żuchwy dorosłej kobiety o zobliterowanych już ostatnich zębodołach M3 i M2, zęby: M1, P2, P1 starte w stopniu 4°. Kobieta zmarła w wieku *Maturus*.

Kości dzieci: dwa trzony prawych kości ramieniowych o dł. 81 mm dziecka w wieku 0,5-1 roku życia, *Infans I* i o dł. 115 mm dziecka w wieku 1-2 lat, *Infans I*. Dwa trzony prawych kości udowych: o dł. 94 mm dziecka w wieku 0,5-1 roku, *Infans I* i o dł. 249 mm dziecka w wieku 7-9 lat, *Infans II*.

Kości osobników młodocianych: luźna głowa kości ramieniowej nieprzyrośnięta do trzonu, osobnika 18-20 letniego *Juvenis*.

Kości osobników dorosłych: obojczyki czworga osobników dorosłych, trzy lewe (o dł. 157 i 176 mm — męskie, trzeci jest pourazowy, ma wygojone złamanie końca barkowego i jeden prawy po wygojonym złamaniu trzonu; fragmenty łopatek trojga

osobników: dwie prawe i jedna lewa; fragmenty kości ramieniowych siedmiorga osobników: pięć prawych (pomiar: dł. 274 mm, obw. 62 mm — żeński, wzrost od 146 do 150 cm, niski; dł. 319 mm, obw. 63 mm — żeński, wzrost od 161,8 do 165 cm, wysoki; dł. 384 mm, obw. 66 mm — męski, wzrost od 188 do 188,6 cm, wysoki; dł. 388 mm, obw. 73 mm — męski, wzrost od 189 do 190 cm, bardzo wysoki; obw. 59 mm) i dwa lewe (pomiar: dł. 314 mm, obw. 58 mm — żeński, wzrost od 159,8 do 163,2 cm, wysoki; dł. 358 mm, obw. 69 mm — męski, wzrost od 177,7 do 180,8 cm, wysoki); kości łokciowe dwojga osobników: prawa męska (pomiar: dł. 296 mm, obw. 44 mm — wzrost od 183,5 do 185 cm, wysoki) i lewa żeńska (pomiar: dł. 231 mm, obw. 44 mm — wzrost od 155,6 do 156,5 cm, średni); kości promieniowe dwojga osobników: jedna prawa męska (pomiar: dł. 249 mm, obw. 42 mm — wzrost od 168,6 do 173 cm, wysoki) i dwie lewe (pomiar: dł. 226 mm, obw. 44 mm — żeński, wzrost od 159,5 do 162 cm, wysoki; dł. 250 mm, obw. 39 mm — męski, wzrost od 168,8 do 173,5 cm, wysoki — można połączyć z kością prawą tego samego osobnika męskiego; na trzonie kości lewej ślad zazieelenienia tlenkami miedzi). Wydzielono fragmenty czterech kości udowych, różnych osobników: dwóch prawych (pomiar: dł. 430 mm, obw. 86 mm — żeński, wzrost od 158,6 do 160,2 cm, wysoki) i dwóch lewych (pomiar: 472 mm, obw. 97 mm — męski, wzrost od 171 do 173,8 cm, wysoki; obw. 87 mm); fragment jednej kości piszczelowej lewej o obw. 89 mm; fragmenty trzech różnych kości strzałkowych: dwóch prawych (obw. 48 mm) i jednej lewej męskiej (pomiar: dł. 413 mm, obw. 46 mm — wzrost od 182,5 do 183 cm, wysoki).

Pochówek 5

Przy ścianie filara na głębokości 70 cm od posadzki, na złożu wtórnym odsłonięto fragment prawej kończyny dolnej. Kości anatomicznie osadzone w stawie kolanowym. Noga wystąpiła bezpośrednio przy ścianie, ułożona wzdłuż. Obie kości prawego podudzia, piszczelowa (pomiar: dł. 394 mm, obw. 76 mm) i strzałkowa (uszkodzona) oraz kompletna kość udowa prawa (pomiar: dł. 478 mm, obw. 91 mm). Wrzucony tu wtórnie fragment kończyny należał do mężczyzny zmarłego w wieku *Maturus/Senilis*, o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 172,8 cm, a 176,6 cm według metody M. Trotter i G.C. Gleser. Mężczyzna był wysokiego wzrostu. Choro-

Ryc. 13. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu.
Pochówek 6 – zmiany chorobowe (fot. J. Wrześciński)

Fig. 13. The Church of Franciscan in Poznań.
Skeleton no. 6 – the lesions (photo by J. Wrześciński)

Ryc. 14. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu. Materiał
masowy XIX- i XX-wieczny (fot. J. Wrześciński)

Fig. 14. The Church of Franciscan in Poznań. The 19th and 20th
century artefacts (photo by J. Wrześciński)

Ryc. 15. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu.
Przedmioty szklane (fot. J. Wrześciński)

Fig. 15. The Church of Franciscan in Poznań.
The glass items (photo by J. Wrześciński)

Ryc. 16. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu.
Stożkowate nóżki patelni-trójnogów (fot. J. Wrześciński)

Fig. 16. The Church of Franciscan in Poznań. The conical
feet of tripod-pans (photo by J. Wrześciński)

roby zwyrodnieniowe obserwowane w stawie kolanowym i biodrowym mężczyzny są typowymi chorobami wieku starczego i konsekwencją starzenia się organizmu.

Pochówek 6

Przy ścianie krypty na głębokości 80 cm od podszki, na złożu wtórnym odsłonięto fragment prawej kończyny dolnej, pierwotnie będący w układzie anatomicznym. Kości leżały wzdłuż ściany. Odsłonięto osadzoną w prawej panewce stawowej — fragment kości miednicznej — kość udową prawą, „połączoną” wzdłuż z obiema kośćmi prawego podudzia. Wystąpiło też siedem dolnych żeber strony prawej. Wszystkie kości należą do jednego osobnika. Stwierdzony stan zapalny obu kości podudzia, kości strzałkowej i piszczelowej (choroba

zapalna?; ryc. 13) prawdopodobnie o podłożu bakteryjnym, możliwe, że wywołany również przez wirusy, pierwotniaki i pasożyty (Gładykowska-Rzeczycka 1989, s. 23). Kości charakteryzują się bardzo silną deformacją będącą wynikiem silnej infekcji. Największe zmiany obserwujemy na trzonie strzałkowym, który jest obrzmiały, nalany i całkowicie zniekształcony przez stan chorobowy. Pomiar kości strzałkowej: dł. 395 mm, obwód w miejscu obrzmienia trzonu 98 mm. Kość piszczelowa około połowy trzonu, na wysokości najsilniejszych zmian trzonu strzałkowego, jest również obrzmiała, a struktura trzonu jest naruszona i porowata. Pomiar kości: obwód trzonu w miejscu zapalnym, tzw. obrzmienia — 123 mm. Nie wykonano pomiaru długości — kość uszkodzona. Kość udowa nie ma istotnych zmian struktury trzonu w wyini-

Ryc. 17. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu.
Uchwyty patelni-trójnogów (fot. J. Wrzeński)

Fig. 17. The Church of Franciscan in Poznań.
The handles of tripod-pans (photo by J. Wrzeński)

Ryc. 18. Kościół oo. franciszkanów w Poznaniu.
Zbiór kafli piecowych (fot. J. Wrzeński)

Fig. 18. The Church of Franciscan in Poznań. The collection
of stove tiles (photo by J. Wrzeński)

ku choroby. Obserwujemy natomiast na niej silne zmiany zwyrodnieniowe, które obejmują głowę kości i panewkę stawową kości miednicznej.

Obraz zmian jest typowy dla długotrwałego procesu niszczenia chrząstek; doprowadzenie do silnych zmian zwyrodnieniowych na głowie kości; zniekształcenie jej wypustkami wyrosły kostnych, pogrubieniem brzegów i zeszlifowanie. Podobne zmiany nastąpiły w panewce (skostniałe obrąbki stawowe, porowatość i zeszlifowanie). Ten stan spowodował, że głowa kości udowej została uwięziona w tak zniekształconej panewce (ryc. 13). Pomiar kości udowej: dł. 482 mm i obwód w środku trzonu 94 mm. W kończynie zarówno w stawach biodrowym i kolanowym, jak i skokowo-goleniowym są także inne zmiany zwyrodnieniowe w postaci licznych porowatości w powierzchni bocznej i na brzegu przednim — zmiany artretyczne. Na strzałce, na jej dolnej powierzchni stawowej, stwierdzono silne obkostnienie pola więzozrostu piszczelowo-strzałkowego i silne wgłębienie powierzchni stawowej kostki. Zmiany te wpłynęły na zwyrodnienie w stawie skokowo-goleniowym prawym. Kości mają budowę masywną, czytelną rzeźbę i wyraźnie zaznaczone przyczepy mięśniowe. Fragment prawej kości miednicznej o zmianach na powierzchni spojenia łonowego wg T.W. Todda w fazie X, tj. powyżej 50 roku życia (za Piontek 1999, s. 168, ryc. 148). Pozwala to stwierdzić, że analizowane kości prawej kończyny dolnej to fragment szkieletu osobnika starego, zmarłego w wieku *Senilis*, o przyżyciowej wysokości ciała wynoszącej według metody L. Manouvriera 174,5 cm,

a według metody M. Trotter i G.C. Gleser 176,9 cm. Mężczyzna był wysokiego wzrostu.

Przeprowadzona ekspertyza antropologiczna pozwoliła ustalić, że w krypcie znaleziono niekompletny ludzki materiał szkieletowy należący do nie mniej niż około stu pięćdziesięciorga osobników.

OPIS MATERIAŁU ZABYTKOWEGO

W trakcie prac zgromadzono kilkaset różnych ułamków przedmiotów kultury materialnej z okresu XIX i XX wieku (ryc. 14). Pochodziły one przede wszystkim z warstw śmietnikowych wkopanych w duże pomieszczenia centralne krypt. Najliczniej reprezentowane były ułamki toczonych naczyń glinianych i destrukty kości zwierzęcych. Wystąpiły również fragmenty szkła — głównie butelkowego (ryc. 15) oraz kilka ułamków kafli piecowych. Wśród naczyń dominują naczynia jednostronnie glazurowane. Odnaleziono wylewy garnków i garnuszków, dzbanków oraz fragmenty pokrywek (10 fragm.); ułamki brzuśców (113 fragm.) naczyń szklanych barwy brązowej lub zielonej; ułamki kilku talerzy (8 fragm.) i kufli (3 fragm.). Wydzielono liczny zbiór ułamków glazurowanych bezbarwnie lub na jasnozielono bądź brązowo — krawędzi patelni i brzuśców garnków. Wśród tych naczyń większość stanowią fragmenty wylewów (87 fragm.), asymetrycznych uch (41 fragm.) i den (98 fragm.) garnków oraz nogi (21 fragm.) i uchwyty (24 fragm.) od patelni-trójnogów (ryc. 16-17). Kilkanaście ułamków dużych naczyń to po-

zostałości garnków kamionkowych. Zbiór kafli piecowych tworzą dwa ułamki kołnierzy komór oraz sześć ułamków płytek licowych (ryc. 18). Najciekawszy jest pozyskany fragment środkowego kafla gzymsowego. Kafel zdobi ornament reliefowy z motywem roślinno-geometrycznym z jasnoniebieską glazurą. W trakcie prac pozyskano także ułamki szkła. Były to fragmenty spatynowanego szkła butelkowego o zielonkawej barwie. Podsumowując, możemy powiedzieć, że zebrane materiały są jednorodne chronologicznie i należy je datować na czasy nowożytne. Żaden z odsłanianych poziomów nie zawierał starszych artefaktów. Zabytki znalazły się na złożu wtórnym.

Adresy Autorów:

mgr Anna Wrzeńska
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
Pracownia Antropologiczna
Dziekanowice 32
62-261 Lednogóra
e-mail: przyroda.aw@lednica.pl
ORCID: 0000-0003-0603-356X

mgr Jacek Wrzeński
Rezerwat Archeologiczny Gród w Grzybowie
Oddział Muzeum Pierwszych Piastów
na Lednicy
Grzybowo 10A
62-300 Września
e-mail: jaled@wp.pl
ORCID: 0000-0003-1255-6295

LITERATURA:

FLORKOWSKI A., KOZŁOWSKI T.

- 1994 *Ocena wieku szkieletowego dzieci na podstawie wielkości kości*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 57, z. 1-2, s. 71-86.

GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA J.

- 1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach polskich*, Gdańsk.

JANK T.

- 2006 *Franciszkański konwent i kościół św. Antoniego na Wzgórzu Przemysła w Poznaniu* [w:] *Franciszkanie konwentualni i klaryski w Wielkopolsce od XIII do XIX wieku. Katalog wystawy*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno, s. 175-184.

KOZAK J., KRENZ M.

- 1993 *Występowanie cribra orbitalia i hypoplazji szkliwa w średniowiecznej populacji Kołobrzegu* [w:] *Człowiek w czasie i przestrzeni*, red. J. Gładkowska-Rzeczycka, Gdańsk, s. 376-380.

KRONIKA REFORMATÓW POZNAŃSKICH

- 2006 *Kronika Reformatów poznańskich*, oprac. J. Wiesiołowski, S.B. Tomczak OFM, G.A. Wiśniowski OFM, Poznań.

KURZAWA Z.

- 2006 *Wypożyczenie kościoła franciszkanów w Poznaniu*, [w:] *Franciszkanie konwentualni i klaryski w Wielkopolsce od XIII do XIX wieku. Katalog wystawy*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno, s. 185-194.

MALINOWSKI A., BOŻEŁOW W.

- 1997 *Podstawy antropometrii. Metody, techniki, normy*, Warszawa-Lódź.

MARTIN R., SALLER K.

- 1957 *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart.

PIONTEK J.

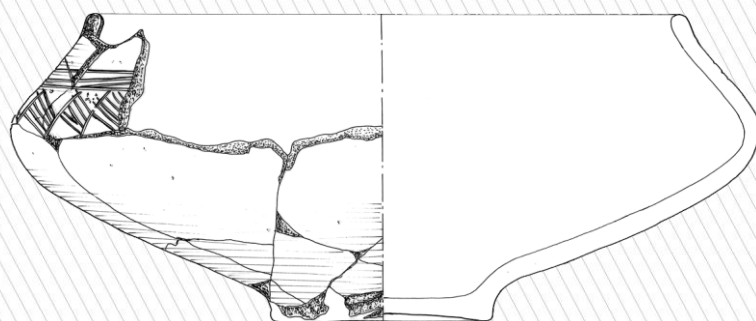
- 1999 *Biologia populacji pradziejowych*, Poznań.

STRZAŁKO J.

- 1971 *Metody rekonstrukcji wzrostu człowieka na podstawie pomiarów szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 37, z. 2, s. 295-314.

STRZAŁKO J., HENNEBERG M.

- 1975 *Określanie płci na podstawie szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 41, z. 1, s. 105-126.

CZĘŚĆ 2 | SPRAWOZDANIA Z BADAŃ TERENOWYCH

Piotr Leżański

WYNIKI BADAŃ WYKOPALISKOWYCH PRZEPROWADZONYCH NA STANOWISKU NR 3 W MIEJSCOWOŚCI KOBYLNIKI, GM. KOŚCIAN, POW. KOŚCIAŃSKI, WOJ. WIELKOPOLSKIE

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION CONDUCTED ON KOBYLNIKI, SITE 3, KOŚCIAN COMMUNE, KOŚCIAN COUNTY, WIELKOPOLSKIE VOIVODESHIP

Abstrakt: Stanowisko nr 3 w miejscowości Kobylniki (AZP 60–24/10), pow. kościański, woj. wielkopolskie, w związku z położeniem na trasie planowanej budowy drogi ekspresowej S5, zostało zbadane wykopaliskowo w 2018 roku. W trakcie prac terenowych na łącznej powierzchni 70 arów zarejestrowano pozostałości osady kultury pucharów lejkowatych (faza IIIB), osady z wczesnej epoki żelaza (faza łużycko-pomorska) oraz ślad użytkowania obszaru w okresie nowożytnym. Żadna z osad pradziejowych nie została rozpoznana w całości i należy się spodziewać dalszego występowania zabytków poza obszarem badań.

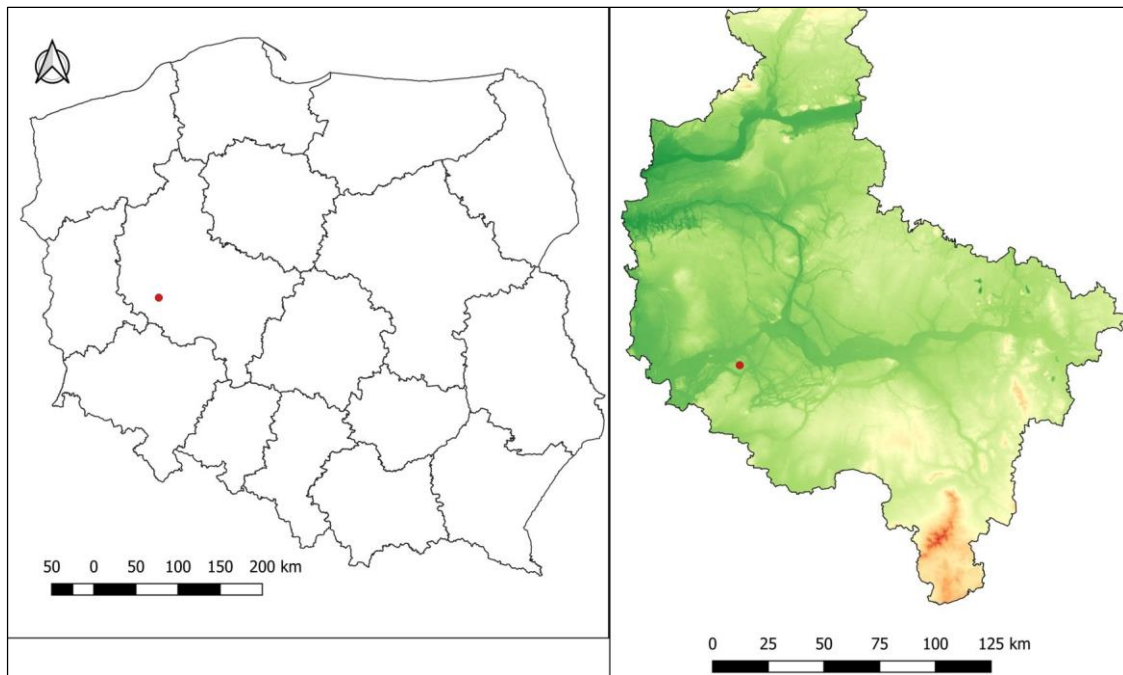
Słowa kluczowe: neolit, wczesna epoka żelaza, kultura pucharów lejkowatych, cykl łużycko-pomorski, osada

Stanowisko nr 3 w miejscowości Kobylniki (AZP 60–24/10), gm. Kościan, pow. kościański, woj. wielkopolskie (ryc. 1) odkryte zostało w 2008 roku przez A. Sobuckiego w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach programu AZP. Na podstawie pozyskanych znalezisk wyróżniono wtedy: osadę kultury pucharów lejkowatych (dalej KPL), ślad osadniczy kultury amfor kulistych lub kultury ceramiki sznurowej, osadę kultury łużyckiej, ślad osadniczy z późnego średniowiecza oraz

Abstract: Kobylniki, site 3 (AZP 60–24/10), Kościan county, Wielkopolskie voivodeship (Greater Poland) was excavated in 2018 due to planned construction of express road S5. During field work on a combined area of 70 are, a settlement tied to Funnel Beaker culture (IIIB phase), Early Iron Age settlement (Lusatian-Pomeranian phase) and marks of terrain usage in Modern Period were registered. None of the primeval settlements were fully excavated, more relics are expected to be found beyond examined area.

Keywords: Neolith, Early Iron Age, Funnel Beaker Culture, Lusatian-Pomeranian Cycle, settlement

ślad osadniczy z okresu nowożytnego. W kwietniu i maju 2018 roku, w związku z położeniem stanowiska na trasie planowanej budowy drogi ekspresowej S5, przeprowadzone zostały wyprzedzające badania archeologiczne, których wykonawcą było konsorcjum w składzie: Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Pracownia Archeologiczna i geologiczna Sp. z o.o. z Zielonej Góry oraz APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna. Pracami terenowymi kierował mgr W. Ochociński.

Ryc. 1. Kobylniki, pow. kościański, stan. 3. Położenie stanowiska na tle kraju i województwa (opr. P. Leżański)

Fig. 1. Kobylniki, Kościół county, site 3. Site placement in the country and voivodeship (elaborated by P. Leżański)

Obszar objęty badaniami zlokalizowany jest w obrębach dwóch wsi – Kobylniki oraz Ponin, w odległości ok. 700 m na południe od pierwszej z wymienionych oraz ok. 550 m w kierunku północno-zachodnim od drugiej. W ujęciu fizyczno-geograficznym teren ten mieści się w ramach Równiny Kościańskiej, położonej w północnej części Pojezierza Leszczyńskiego (Kondracki 2011, s. 153, 154).

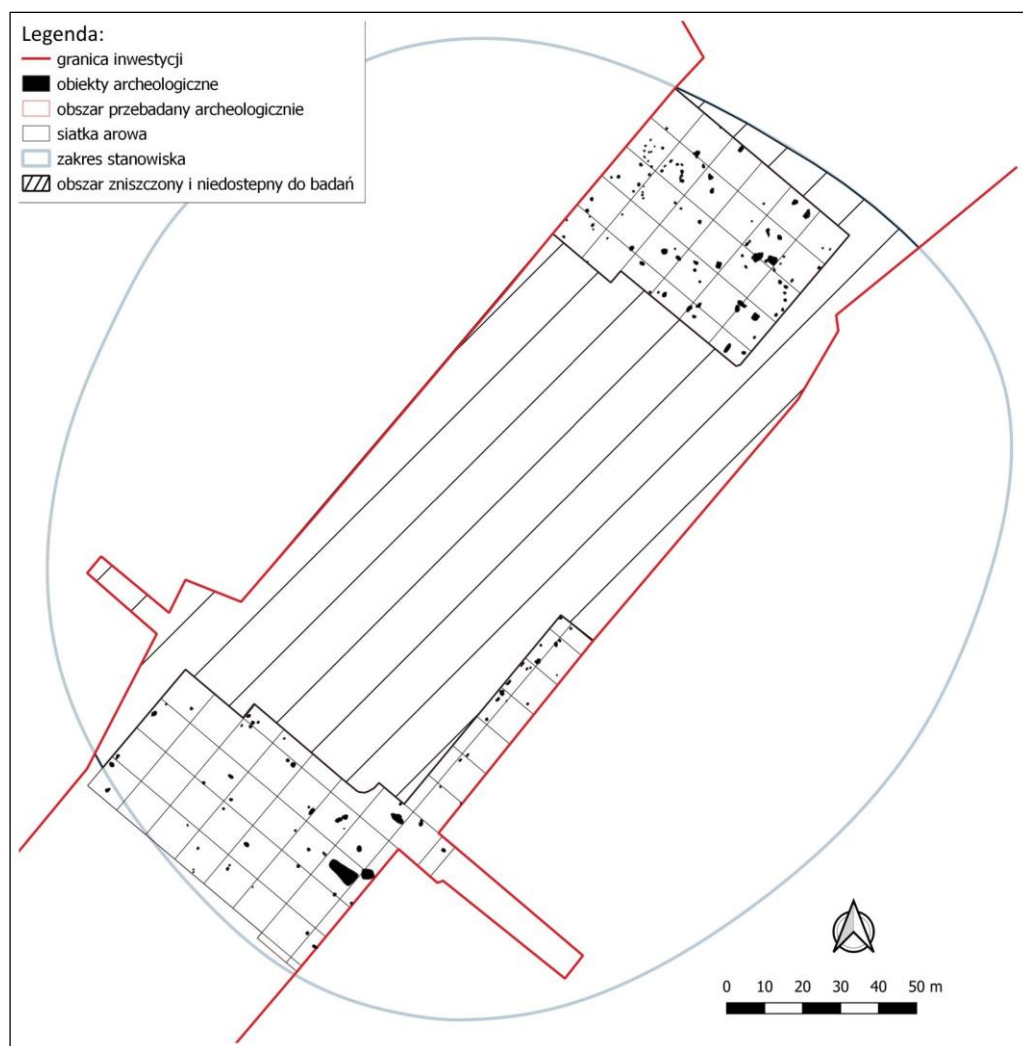
Stanowisko zlokalizowane jest na skraju rynny subglacjalnej i rozciąga się od jej krawędzi do dna. Duża część stoku i tym samym stanowiska uległa zniszczeniu w wyniku eksploatacji, nieaktywnej w momencie rozpoczęcia badań, żwirowni. Podłoże geologiczne tworzą głównie piaski i żwiry, a w wyżej położonych częściach również gliny żwłowe i piaski gliniaste. W momencie rozpoczęcia badań na terenie tym, poza pozostałościami żwirowni, znajdowały się pola uprawne i nieużytki.

Prace terenowe obejmowały część stanowiska o powierzchni 70 arów znajdującą się w kolizji z planowaną inwestycją. Obszar badań podzielony był na dwie części o powierzchniach 28,3 oraz 41,7 ara, co wynikało ze zniszczeń spowodowanych przez wspomnianą żwirownię i konieczności wytyczenia wykopów badawczych po jej dwóch stronach (ryc. 2). Odkryto łącznie 163 obiekty nieruchome oraz zawierającą liczne zabytki ruchome warstwę,

roboczo określoną jako „warstwa kulturowa”. Pozyskano 810 fragmentów ceramiki naczyniowej, 186 wytworów krzemiennych, 31 brytek polepy oraz 2 zabytki kamienne.

Na podstawie zarejestrowanego materiału źródłowego ustalono, że w trakcie badań odsłonięto relikty osady KPL oraz osady z okresu wczesnej epoki żelaza, dodatkowo odsłonięto jeden obiekt związany z wykorzystaniem omawianego obszaru w okresie nowożytnym (XIX/XX wiek). Pozostałe fazy wyróżnione w oparciu o wcześniejsze znaleziska powierzchniowe nie zostały potwierdzone. Rozprzestrzenienie obiektów związanych z wymienionymi osadami (ryc. 3), wskazuje, że żadna z nich nie została wyeksplorowana w całości i należy oczekiwać dalszego występowania pozostałości osadnictwa pradziejowego poza obszarem objętym badaniami.

Chronologia poszczególnych obiektów oraz warstwy kulturowej określona została w oparciu o pozyskane z nich zabytki ruchome, a w pojedynczych przypadkach na bazie zachodzących przesłanek stratygraficznych. Stopień zniszczenia stanowiska nie pozwolił na dokładne rozpoznanie sytuacji planigraficznej, a stosunkowo niewielka liczba obiektów o pewnym datowaniu uniemożliwiła wyróżnienie cech wypełnisk, które można by uznać za charakterystyczne dla danej fazy zasiedlenia, przez

Ryc. 2. Kobylniki, pow. kościański, stan. 3. Zasięg stanowiska oraz zakres przeprowadzonych badań (opr. P. Leżański)

Fig. 2. Kobylniki, Kościan county, site 3. Site range and excavated area extent (elaborated by P. Leżański)

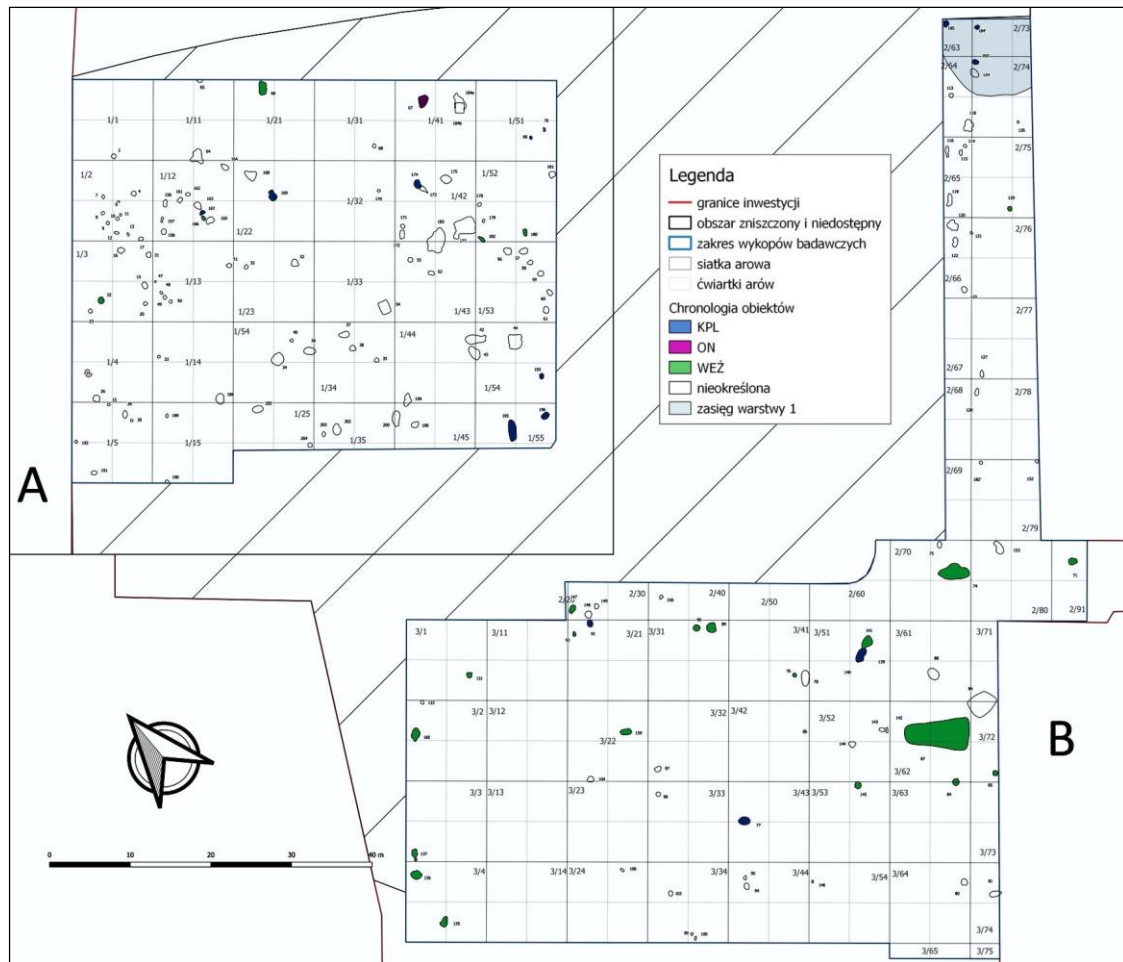
co przy datowaniu zrezygnowano ze stosowania tych przesłanek. W tej sytuacji chronologia większości obiektów nieruchomych (124) nie została określona ze względu na brak zawartości kulturowej mogącej wskazywać na ich związek z daną fazą użytkowania badanego obszaru.

Niezależnie od chronologii, ogół zarejestrowanych obiektów nieruchomych należy uznać za osadnicze. Wyróżniono przede wszystkim różnego rodzaju jamy, które najogólniej można określić jako gospodarcze, oraz dołki posłupowe. Dwa obiekty uznano za potencjalne pozostałości półziemianek, przy czym tylko w jednym przypadku możliwe było powiązanie obiektu tego typu z konkretną fazą użytkowania badanego obszaru (wczesną epoką żelaza). Odstroniono także jedno palenisko, którego chronologia nie została jednak określona.

Wskazać należy, że większość obiektów cechowała się niewielką głębokością (nieprzekraczającą 25 cm), co wskazuje, że w momencie odkrycia były one w mniejszym lub większym stopniu zniszczone, a w niektórych przypadkach zachowały się jedynie ich części spągowe.

OSADNICTWO KPL

Z najstarszą fazą użytkowania stanowiska powiązano 13 obiektów nieruchomych oraz warstwę kulturową. Inwentarz zabytków ruchomych składa się z 489 fragmentów naczyń ceramicznych, dwóch zabytków kamiennych (żarno i rozcieracz) oraz większości, jeżeli nie wszystkich, pozyskanych zabytków krzemiennych.

Ryc. 3. Kobylniki, pow. kościański, stan. 3. Plan zbiorczy obiektów archeologicznych: A – wykop w północno-wschodniej części stanowiska; B – wykop w południowo-zachodniej części stanowiska (opr. P. Leżański)

Fig. 3. Kobylniki, Kościan county, site 3. The plan of archaeological features: A – excavation in NE part of the site; B – excavation in SW part of the site (elaborated by P. Leżański)

Relikty osadnictwa KPL skoncentrowane były przede wszystkim w centralnej części stanowiska, w ramach pasa o długości ok. 15 m i szerokości ok. 11 m. Zakres tego obszaru od trzech stron ograniczony był zasięgiem prowadzonych badań, co się wiązało z jego przyleganiem do granic planowanej inwestycji oraz granic dawnej zwirowni. W ramach tego obszaru zarejestrowano 3 obiekty nieruchome oraz warstwę kulturową, z której pozyskano większość zabytków ruchomych związanych z omawianym okresem. Pozostałe obiekty występowały przeważnie pojedynczo i były mocno rozproszone w pozostałych częściach stanowiska.

W ramach warstwy kulturowej, poza licznymi ułamkami ceramiki i zabytkami krzemiennymi, zarejestrowano rozciągające się na linii wschód–zachód skupienie kamieni o wymiarach ok. 3,5×1 m (ryc. 4). W skupieniu tym znajdowało się żarno

oraz rozcieracz, jednak większość spośród tworzących je kamieni nie nosiła śladów intencjonalnej obróbki. Strukturę tą wstępnie określić można jako skład surowca kamiennego wykorzystywanego przy różnych czynnościach gospodarczych, co nawiązuje do podobnie interpretowanych obiektów znanych m.in. z pobliskiego stanowiska nr 45 w Kiełczewie, pow. kościański (Stempin 1995, s. 17), czy też stanowiska nr 5 w Szczuczynie, pow. szamotulski (Prinke i in. 2002; Wierzbicki 2013, s. 216).

W zbiorze zabytków ceramicznych związanych z opisywaną fazą przeważają fragmenty naczyń średniościennych tj. o grubości ścianki mieszczącej się w przedziale 7–9 mm. Podstawową domieszką stosowaną do schudzania masy ceramicznej był szamot, przeważnie o wielkości ziaren między 0,5 a 1 mm. W niewielkim odsetku fragmentów naczyń

Ryc. 4. Kobylniki, pow. kościański, stan. 3. Warstwa kulturowa w trakcie eksploracji oraz skupisko kamieni w jej obrębie.
Strzałka wskazuje żarno (fot. K. Zbróg)

Fig. 4. Kobylniki, Kościan county, site 3. The cultural layer during exploration and stone cluster in its range.
An arrow points to the quern (photo by K. Zbróg)

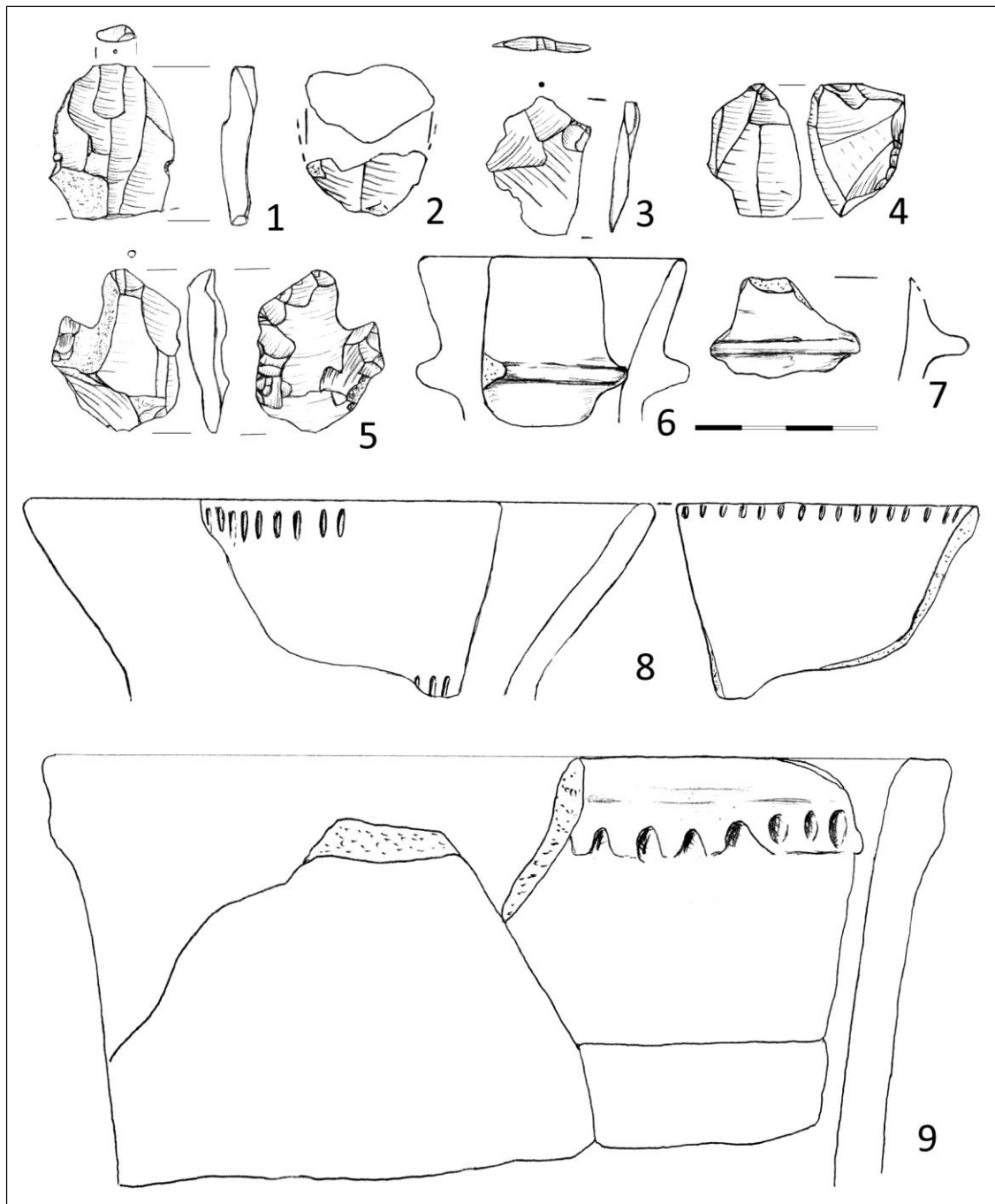
wraz z szamotem występował piasek i/lub drobny tłuczeń mineralny, w 1 przypadku zaobserwowano obecność pozostałości domieszki roślinnej.

W inwentarzu wyróżniono 28 krawędzi naczyń, 2 fragmenty uch oraz 1 całe i 3 fragmenty den. Większość materiału charakteryzuje się silnym rozdrobnieniem uniemożliwiającym dokładniejsze przedstawienie jakie formy naczyń były używane. Wskazać należy, że zabytki pozyskane z obiektów cechują się lepszym stanem zachowania niż okazy zarejestrowane w warstwie. Na podstawie bardziej charakterystycznych i pojedynczych, większych części naczyń można jedynie zasygnalizować obecność flasz z kryzą (ryc. 5: 6, 7), pucharów lejkowatych (ryc. 5: 8), mis oraz grubościennych naczyń ogólnie określanych jako „zasobowe”. W przypadku ostatnich z wymienionych spotykane są okazy charakteryzujące się obecnością horyzontalnej listwy plastycznej, zazwyczaj zdobionej odciskami palcowymi, która jest umiejscowiona poniżej wylewu (ryc. 5: 9). Cecha ta jest spotykana w innych inwentarzach KPL i często wiąże się z dużymi naczyniami w typie garnków lub pucharów (np. Prinke 2010, ryc. 14: 3, ryc. 17: 6–16; Wierzbicki 2013, tabl. XXV).

Wydzielono 17 fragmentów naczyń ornamentowanych, na których wyróżniono łącznie 20 wątków

zdobniczych występujących w strefach: podkrawędnej zewnętrznej, podkrawędnej wewnętrznej nachodząc na strefę nakrawędną oraz brzuscowej. Wśród wątków znajdują się: wspomniane wyżej listwy plastyczne; słupki pionowe występujące samodzielnie (ryc. 5: 8) lub w połączeniu z „zygzakami” (ryc. 6: 1–3); samodzielnie występujące „zygzaki” w układzie zdwojonym, ustawione tak, że przypominają romby, niemal ikсы (ryc. 6: 4) horyzontalne linie ryte; guzek plastyczny; drabinka szczebelkowa lub rząd słupków – rozróżnienie nie jest możliwe ze względu na brak pewności co do orientacji ornamentu na fragmencie brzuśca.

Inwentarz zabytków krzemiennych składa się ze 186 okazów, z których większość zarejestrowano w trakcie eksploatacji warstwy kulturowej. Z wypełnisk obiektów nieruchomych pozyskano 25 okazów. Struktura surowcowa zbioru wskazuje, że wytwórczość krzemieniarska bazowała na lokalnie występującym narzutowym krzemieniu bałtyckim. Surowiec ten, pod kątem technicznym i użytkowym, cechuje się stosunkowo niską jakością na co wskazują często obserwowane zanieczyszczenia masy krzemionkowej oraz liczne pęknięcia zabytków niemające charakteru termicznego. Odzwierciedleniem tego problemu jest wysoki udział różnego rodzaju okruchów, czyli nieokreślonych ty-

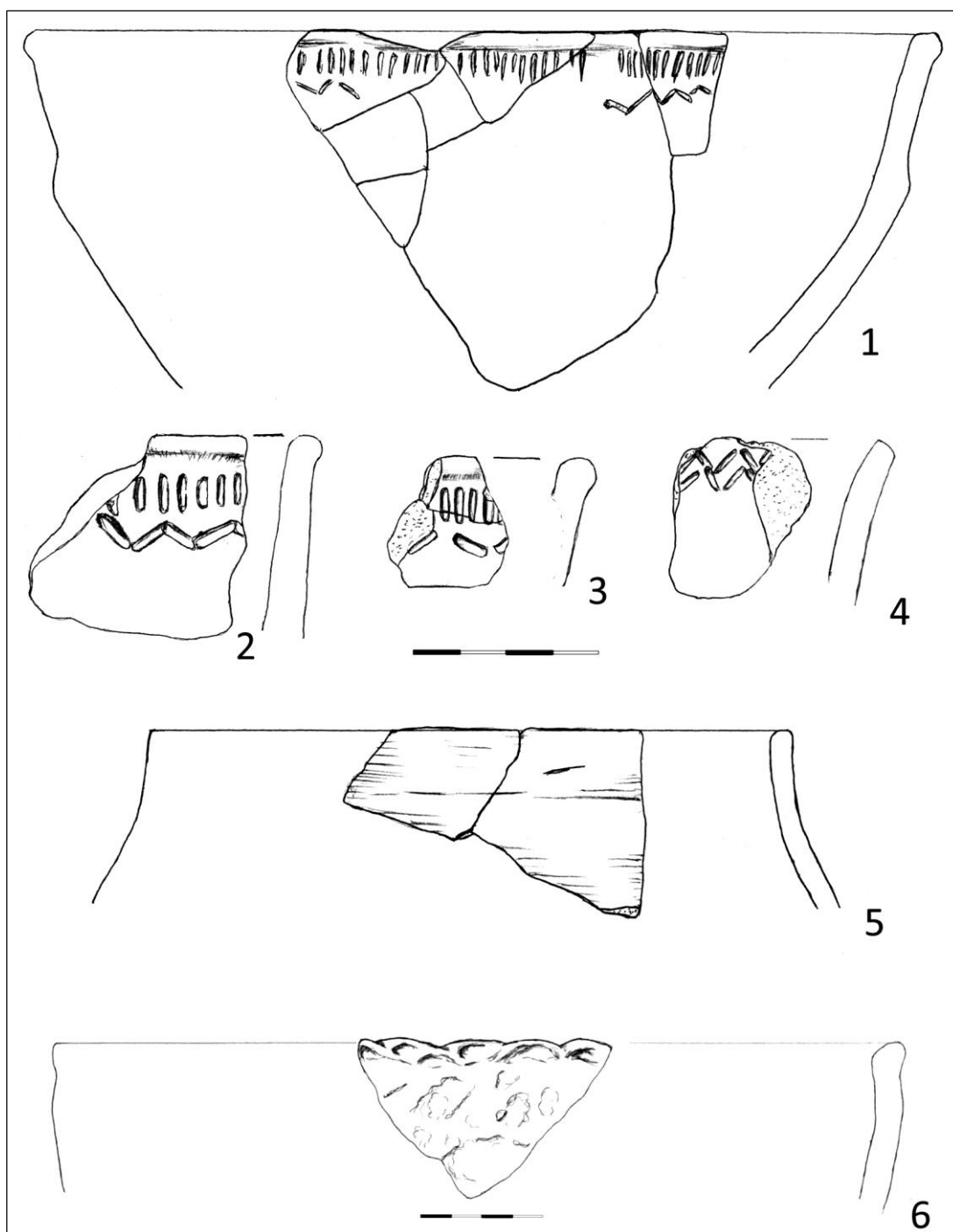
Ryc. 5. Kobylniki, pow. kościański, stan. 3. Wybór zabytków KPL. 1, 3 – ob. 184; 6, 8, 9 – ob. 183; 2, 4, 5, 7 – warstwa kulturowa (rys. P. Leżański)

Fig. 5. Kobylniki, Kościan county, site 3. Selection of TBK relics. 1, 3 – feature 184; 6, 8, 9 – feature 183; 2, 4, 5, 7 – cultural layer (drawn by P. Leżański)

policznie fragmentów zabytków oraz fragmentów kongrecji surowca, których ze względu na kontekst zalegania nie można jednoznacznie uznać za naturalną domieszkę podłoża.

Najliczniej reprezentowaną grupę zabytków krzemiennych tworzą okazy związane z techniką łuszczeniową. Eksploatacja wiórowa potwierdzona

jest przez pojedyncze zabytki takie jak: szczątkowy rdzeń (ryc. 5: 4) i fragmenty jednopiętowych rdzeni wiórowych (ryc. 5: 2), świeżaki (ryc. 5: 3) oraz fragment narzędzia wiórowego (ryc. 5: 1). Trzecim nurtem pozyskania półsurowca była eksploatacja odłupkowa, na której stosowanie wskazuje obecność rdzeni odłupkowego i wiórowo-odłupkowego.

Ryc. 6. Kobylniki, pow. kościański, stan. 3. Wybór zabytków KPL (1–4) oraz fazy łużycko-pomorskiej (5–6).

1, 2 – ob. 183; 3, 4 – warstwa kulturowa; 5, 6 – ob. 71 (rys. P. Leżański)

Fig. 6. Kobylniki, Kościan county, site 3. Selection of TBK relics (1–4) and Lusatian-Pomeranian phase (5–6).

1, 2 – feature 183; 3, 4 – cultural layer; 5, 6 – feature 71 (drawn by P. Leżański)

Narzędzia stanowią niewielką część omawianego zbioru i są to przede wszystkim retuszowane odłupki, zarówno łuszczeniowe (ryc. 5: 5), jak i „tradycyjne”. Do grupy tej zaliczone zostały również okazy, na których zaobserwowano nieintencjonalny tzw. retusz użytkowy. Na wyszczególnienie

zasługuje tu przede wszystkim proksymalny fragment mediolitycznego wióra, na którego prawej krawędzi występuje ciągły mikroretusz tego typu (ryc. 5: 1).

W ujęciu chronologicznym relikty osadnictwa KPL na stanowisku w Kobylnikach można łączyć

z fazą IIIB. W zbiorze zabytków ceramicznych wyróżniono szereg elementów (m.in. zdobienie wstrefie podkrawędnej wewnętrznej, motyw zdwojonego zygzaka tworzącego romby/iksy), które nawiązują do cech wymienionych przez J. Wierzbickiego (2013, s. 119–123) jako typowe dla tej fazy rozwoju KPL na obszarze środkowej Wielkopolski. W przypadku krzemieni można wskazać, że zarówno na poziomie ogólnej struktury inwentarza, jak i na poziomie cech technologicznych niektórych zabytków, szczególnie związanych z eksploatacją wiórową, mieszczą się one w kanonie krzemieniarstwa KPL (por. Balcer 1983; Domańska 1995; 2013).

OSADNICTWO ŁUŻYCKO-POMORSKIE

Z drugą fazą osadnictwa pradziejowego na stanowisku nr 3 w Kobylnikach powiązano 25 obiektów nieruchomych oraz składający się z 323 okazów zbiór ułamków ceramicznych, którego liczebność zredukowano blisko o połowę w wyniku wyklejania fragmentów pochodzących z tych samych naczyń.

Relikty osadnictwa z omawianego okresu występowały głównie w południowej, wyżej położonej części badanego obszaru. Nie tworzyły zwartej i jednolitej koncentracji – były raczej nierównomiernie rozmieszczone przy północno-wschodniej, północno-zachodniej oraz południowo-zachodniej granicy wykopu badawczego i w pewnym sensie otaczały stosunkowo pusty obszar, na którym znajdowały się pojedyncze obiekty o nieokreślonej chronologii (ryc. 3).

Na wyróżnienie zasługuje przede wszystkim obiekt nr 87, który ze względu na trapezowaty kształt na stropie oraz pokaźne rozmiary (niemal 25 m² powierzchni) wstępnie uznany został za pozostałość półziemianki o nieokreślonej funkcji. Z dwuwarstwowego wypełniska pozyskano zaledwie 8 fragmentów ceramiki pochodzących z tego samego naczynia (prawdopodobnie misy). W obiekcie licznie występowały kamienie o zróżnicowanej wielkości. Nie tworzyły one układu, który można uznać za regularny, nie ma jednak wątpliwości, że ich obecność wiązała się z czynnikami antropogenicznymi.

W zbiorze zabytków ceramicznych przeważają fragmenty naczyń średniościennych. Podstawową

domieszką jest różnobarwny tłuczeń kamienny o zróżnicowanej granulometrii, któremu w większości przypadków towarzyszy mika, a rzadziej również szamot. W 3 przypadkach dodatkowo zaobserwowano pozostałości domieszki roślinnej.

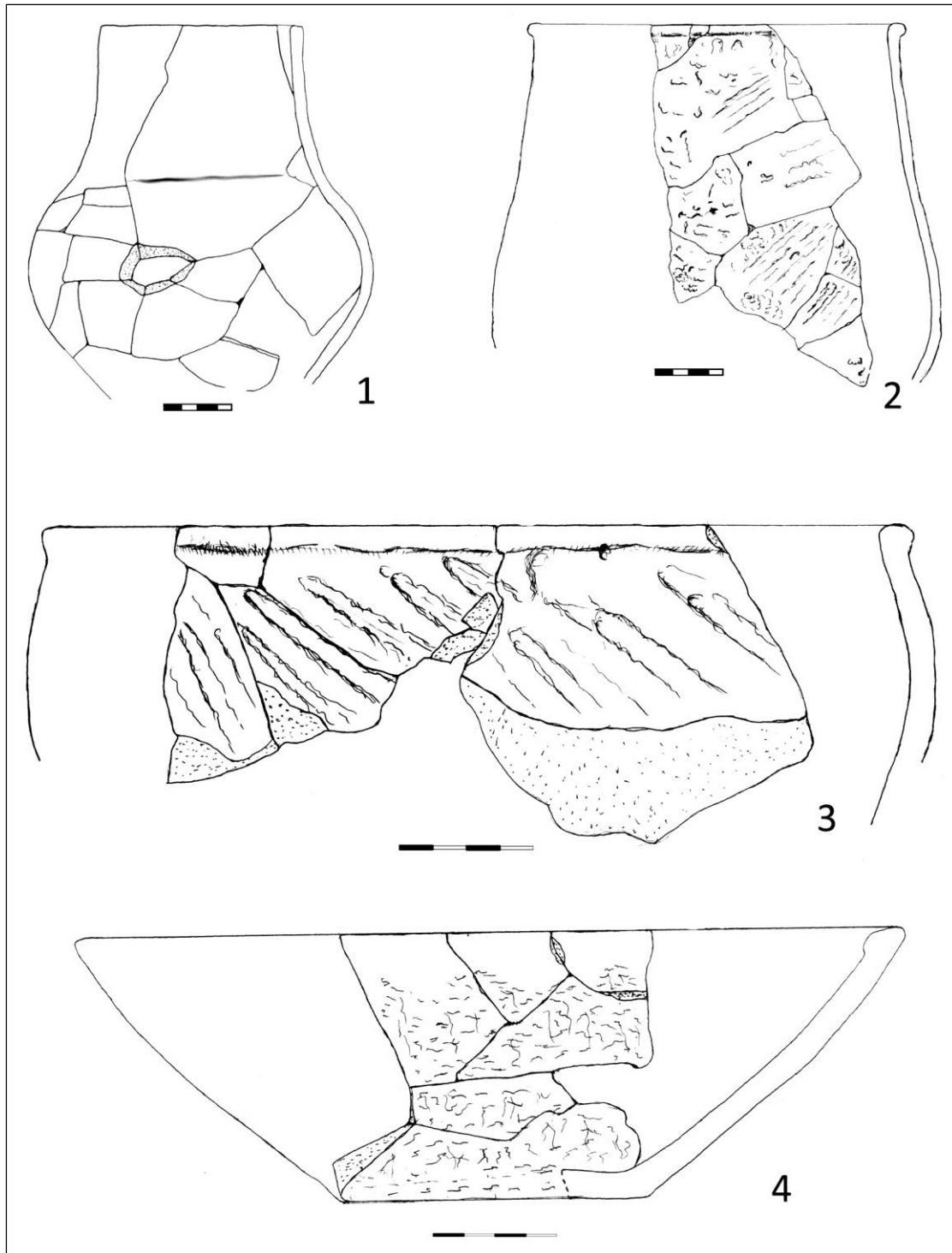
Wydzielono 20 fragmentów krawędzi, 1 fragment ucha oraz 6 fragmentów den naczyń. Ogólnie można wskazać, że zabytki z omawianej fazy cechują się mniejszym stopniem rozdrobnienia niż materiał KPL. W inwentarzu wyróżniono: fragmenty chropowaconych garnków o jajowatych brzuścach i niewyodrębnionych szyjkach (ryc. 7: 2, 3); misy, w tym dwie o brzegach podwiniętych do środka (ryc. 7: 4); dużą część amfory/naczynia wazowego (ryc. 7: 1); fragment talerza.

Zdobienie zaobserwowano na 5 fragmentach naczyń. Do wydzielonych wątków zdobniczych zaliczają się: odciski palcowe występujące pod krawędzią talerza oraz na brzuścu innego, nieokreślonego typologicznie naczynia; linia horyzontalna połączona ze słupkami diagonalnymi; guzek plastyczny; krawędź karbowana „szczypaniem” (ryc. 6: 6).

Charakterystyka skrótkowo przedstawionych wyżej materiałów pozwala na umiejscowienie omawianej fazy zasiedlenia w ramach okresu halsztackiego, ze wskazaniem na okres HaD. Zabytki ceramiczne mieszczą się w kanonie stylu późnołużyckiego, a pojedyncze okazy, takie jak np. karbowana krawędź, czy też misy z wylewami podwiniętymi do środka, nawiązują do form spotykanych również na stanowiskach wiązanych z kulturą pomorską (Szamałek 2006, ryc. 11: 3; 15: 5). Sytuacja ta pozwala na wstępne powiązanie omawianego materiału z I etapem łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej (fazą łużycko-pomorską), datowaną właśnie na okres HaD (Kaczmarek 2005, s. 160; Szamałek 2006, s. 58).

PODSUMOWANIE

Na zakończenie należy wskazać, że materiał źródłowy zarejestrowany w trakcie badań wykopaliskowych na stanowisku nr 3 w Kobylnikach cechuje się mocno ograniczoną wartością poznawczą. Wynika to z faktu, iż badaniami objęta została część stanowiska silnie zniszczona w wyniku użytkowania żwirowni, a także z ograniczenia zasięgu badań do granic planowanej inwestycji. Na podstawie dyspersji reliktyw osadniczych można wskazać, że

Ryc. 7. Kobylniki, pow. kościański, stan. 3. Wybór zabytków fazy łużycko-pomorskiej. 1, 2, 4 – ob. 71; 3 – ob. 89 (rys. P. Leżański)

Fig. 7. Kobylniki, Kościan county, site 3. Selection of relics of Lusatian-Pomeranian phase. 1, 2, 4 – feature 71; 3 – feature 89 (drawn by P. Leżański)

pozostałości obu osad pradziejowych odsłonięte zostały jedynie częściowo i należy się spodziewać dalszego występowania zabytków ruchomych i nieruchomych – KPL w kierunku południowo-wschod-

nim, łużycko-pomorskich w kierunku południowo-wschodnim i północno-zachodnim od przebadanego obszaru. Biorąc pod uwagę, że są to niezniszczone części stanowiska, można przypuszczać, iż

zalegający tam materiał cechuje się znacznie większym potencjałem badawczym, niż opisany w niniejszej pracy.

INFORMACJE DODATKOWE

W przypadku wybranych zabytków ruchomych ze stanowiska 3 w Kobylnikach wykonana została trójwymiarowa dokumentacja przy użyciu fotogrametrii. Wizualizacje są dostępne do wglądu pod adresem: <https://skfb.ly/ozNFw> (ostatni dostęp 4.11.2022).

PODZIĘKOWANIA

Autor pragnie serdecznie podziękować dr Annie Rembisz-Lubiejewskiej z Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku, za udzielenie cennych wskazówek dotyczących materiałów z wczesnej epoki żelaza.

Adres Autora:

Piotr Leżański
ul. Reknicka 7
83-050 Kolbudy
e-mail: piotr.lezanski@gmail.com
ORCID: : 0000-0002-0604-6515

LITERATURA:

BALCER B.

- 1983 *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków Gdańsk-Łódź.

DOMAŃSKA L.

- 1995 *Geneza krzemieniarstwa kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, Łódź.
2013 *Krzemieniarstwo horyzontu klasycznowióreckiego kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, Łódź.

KACZMAREK M.

- 2005 *Uwagi o wczesnej fazie kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 159-182.

KONDRACKI J.

- 2001 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

PRINKE D.

- 2010 *Osadnictwo ludności kultur wstęgowych i kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Głuchowie, woj. wielkopolskie. Część I. Analiza kulturowo-chronologiczna ceramiki*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 46, s. 43-105.

PRINKE D., PRZYBYŁ A., CHACHLIKOWSKI P., KABACIŃSKI J.

- 2002 *Obiekt kultury pucharów lejkowatych (39) w Szczuczynie, gm. Szamotuły, stan. 5 – na tle wstępnych wyni-*

ków badań stanowiska wielokulturowego, [w:] *Badania archeologiczne ziemi szamotulskiej*, cz. I, red. H. Machajewski, R. Pietrzak, Poznań, s. 7-44.

STEMPIN A.

- 1995 *Osada ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku Kiełczewo 45, gm. Kościan, woj. leszczyńskie – analiza źródeł nieruchomych i materiału ceramicznego*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 3, s. 13-29.

SZAMAŁEK K.

- 2006 *Zagadnienie ciągłości zasiedlenia w cyklu łużyckim i okresie łużycko pomorskiej transformacji kulturowej w świetle badań na wschodniowielkopolsko-kujawskim odcinku gazociągu tranzytowego*, [w:] *Z badań nad osadnictwem młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, red. W. Blajer, Kraków, s. 35-62.

WIERZBICKI J.

- 2013 *Wielka kolonizacja, społeczności kultury pucharów lejkowatych w dorzeczu środkowej Warty: koniec V-poł. III tys. BC*, Poznań.

Kamila Frątczak, Karol Zbróg

WYNIKI RATOWNICZYCH BADAŃ WYKOPALISKOWYCH NA STANOWISKU NR 30 W TARGOWISKU, POW. LESZCZYŃSKI

RESULTS OF RESCUE EXCAVATIONS AT SITE NO. 30 IN TARGOWISKO, LESZNO COUNTY

Abstrakt: Artykuł prezentuje wstępne wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie budowy drogi ekspresowej S5 Poznań-Wrocław. Prace te wykonała firma APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna na zlecenie Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Poznaniu. Zbadano powierzchnię 73,74 ara, odkryto 234 nieruchome obiekty archeologiczne odpowiadające dwóm pradziejowym horyzontom użytkowania tego obszaru. Pierwszy związany prawdopodobnie z kulturami epoki kamienia, reprezentowany był przez luźny materiał krzemienisty. Drugi związany z ludnością kultury przeworskiej, do którego przyporządkowano 37 obiektów oraz zbiór ceramiki i nielicznego żużla żelaznego.

Słowa kluczowe: badania ratownicze, kultura przeworska, osadnictwo, piece dymarskie

Abstract: The article presents preliminary results of rescue excavations conducted during constructions of S5 Poznań-Wrocław expressway. Excavations were conducted by APB THOR Sp. z o.o. from Gniezno and contracted out by Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad, Oddział Poznań. On the site the area of 73,74 ares was excavated and 243 archaeological features were found. These features corresponding with two chronological horizons. The first one is probably tied with the Stone Age and represented by scattered flint materials. The latter one is tied with Przeworsk Culture, represented by 37 features and an assemblage of pottery and a few iron slags.

Key words: rescue excavations, Przeworsk culture, settlement, bloomeries

WSTĘP

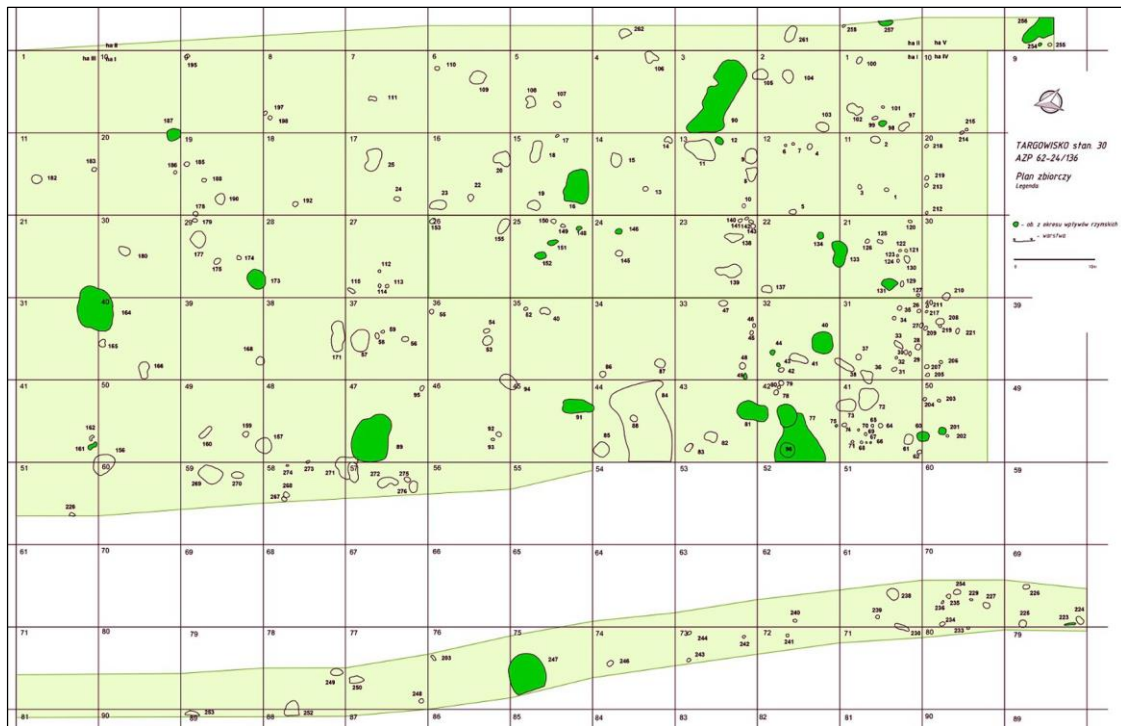
Stanowisko nr 30 (AZP 62-24/136) w Targowisku zostało odkryte w 2018 r. podczas prospekcji terenowej prowadzonej w ramach nadzoru archeologicznego wykonywanego podczas prac związanych z budową drogi ekspresowej S5 relacji Poznań-Wrocław. Badania archeologiczne przeprowadzone na obszarze 73,74 ara trwały od marca do maja 2018 roku.

Zadanie wykonania przedmiotowych badań przekazano konsorcjum archeologicznemu w skła-

dzie Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (lider), Pracownia Archeologiczna i Geologiczna Sp. z o.o. z Zielonej Góry oraz APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna.

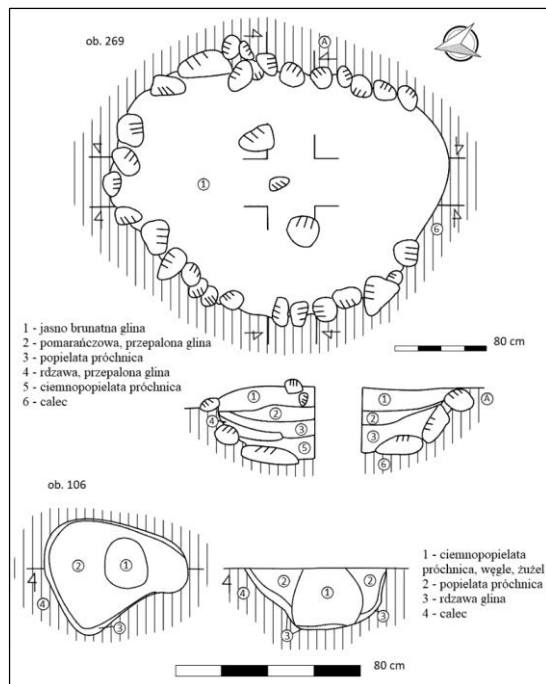
LOKALIZACJA I OPIS PRAC BADAWCZYCH

Krajobraz terenu objętego badaniami tworzą wysoczyzny morenowe, rynnowe doliny oraz równiny denudacyjne. Najbliższym ciekim wodnym

Ryc. 1. Targowisko, pow. leszczyński, stan. 30. Rozplanowanie obiektów archeologicznych

Fig. 1. Targowisko, Leszno county, site 30. The dispersion of archaeological features

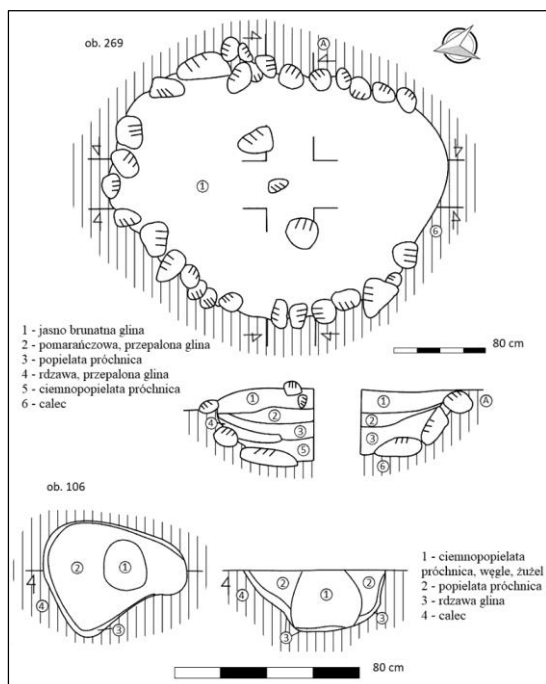
Ryc. 2. Targowisko, pow. leszczyński, stan. 30. Obiekt 269 – piec, obiekt 106 – piec dymarski, kultura przeworska

Fig. 2. Targowisko, Leszno county, site 30. Feature 269 – furnace, feature 106 – foundry furnace, Przeworsk culture

o charakterze nizinnej potoku piaszczystego jest Samica. Teren objęty badaniami znajduje się przy krawędzi wysoczyzny oraz stoku doliny rzecznej. Wysoczyzna położona jest na poziomie 105–109 m n.p.m., a dno doliny na poziomie ok. 80 m n.p.m. Podłoże jest gliniasto-piaszczyste i gliniaste. Teren stanowiska zajmuje płaszczyznę o nachyleniu w kierunku zachodnim, opadającą o ok. 1,6 m na każde 100 m. Teren badań został wyznaczony na obszarze inwestycji, uprzednio odhumusowanym przez wykonawcę prac budowlanych. W trakcie prac ratowniczych zarejestrowano 234 obiekty nieruchome, z czego w przypadku 197 chronologia nie została ustalona (ryc. 1). Wyróżniono dwa horyzonty chronologiczne. Osadnictwo kultury przeworskiej reprezentuje 37 obiektów, 500 fragmentów naczyń ceramicznych, 2 bryłki polepy oraz 8 kości zwierzęcych. Najstarszy horyzont pradziejowy reprezentują 3 wytwory krzemienne, które stanowią jedyną pozostałość po penetracji terenów stanowiska przez ludność innych, wcześniejszych kultur.

NEOLIT

Jak wspomniano, z okresu neolitu pochodzą 3 przedmioty wykonane z krzemienia narzutowego, z czego dwa pozyskano z hałdy, a jeden zalegał w obiekcie nr 134. Pierwszy z nich to wierzchołkowy fragment odłupka o proporcjach wiórowych, ze stromym retuszem na prawej krawędzi oraz korą na górnej stronie; drugi to rylec węglowy, wielonegatywowy, wykonany z odłupka, retuszowany na prawej krawędzi; trzeci (odkryty w ob. nr 134) to retuszowany okruch negatywowy, z retuszem nieciągłym, zlokalizowany na jednej krawędzi. Narzędzie to pozyskano z obiektu kultury przeworskiej i nie można jednoznacznie stwierdzić, czy jest on znaleziskiem wtórnym, czy elementem wytwórczości krzemieniarskiej tego ugrupowania.

Ryc. 2. Targowisko, pow. leszczyński, stan. 30. Obiekt 269 – piec, obiekt 106 – piec dymarski, kultura przeworska

Fig. 2. Targowisko, Leszno county, site 30. Feature 269 – furnace, feature 106 – foundry furnace, Przeworsk culture

KULTURA PRZEWORSKA

W trakcie badań na stanowisku nr 30 odsłonięto 37 obiektów związanych z kulturą przeworską – 12 jam o nieznanym celu, 10 dołków posłupowych, 2 ogniska, 8 ziemianek, 4 kotlinkowe piece dymarskie oraz pojedynczy piec wapienniczy. Obiekty te, poza jednym wyjątkiem, wystąpiły w rozproszeniu,

głównie w obrębie południowej części stanowiska (ryc. 1).

Jamy o nieokreślonej funkcji stanowiły najliczniej występującą grupę na badanym stanowisku – 11. Były one zróżnicowane pod względem rozmiarów i kształtów, co było zapewne związane z ich odmiennymi funkcjami. Z jam pozyskano 225 fragmentów naczyń ceramicznych oraz 6 ułamków kości zwierzęcych. W rzutach poziomych miały one kształt owalny lub nieregularny. Ich długości wynosiły od 0,8 do 2,7 m, a szerokości wahały się w granicach od 0,3 do 2,04 m. Profile jam były najczęściej wanienkowate, w dalszej kolejności nieregularne i nieckowate, sporadycznie trójkątne. Głębokości jam oscylowały w przedziale od 0,1 do 1,2 m. Większość mieściła się w granicach do 0,4 m.

Dołki posłupowe to obiekty, których wymiary nie przekraczały 55 cm średnicy. Na badanym stanowisku wyróżniono ich 10. Charakteryzowały się owalnym zarysem, nieckowatym profilem i głębokościami w granicach od 0,06 do 0,25 m. Z dołków posłupowych pozyskano 148 fragmentów naczyń ceramicznych.

Paleniska/ogniska – na stanowisku w Targowisku wyróżniono pojedyncze palenisko i ognisko związane z osadnictwem ludności kultury przeworskiej. Oba obiekty były nieregularne w zarysie i wanienkowate w profilu. Wymiary paleniska wynosiły 2,2×2,3 m, a głębokość 0,3 m; natomiast ogniska 1,8×1,1 m i 0,36 m głębokości. Wypełniska obu obiektów stanowiła intensywna próchnica o barwie popielato-czarnej z licznymi wtrętami spalenizny. Łącznie pozyskano z nich 7 ułamków ceramiki.

Piece dymarskie, w liczbie 4, w planie miały kołisty bądź nieregularny kształt. Ich długości mieściły się w zakresie od 0,7 do 1,2 m, a szerokości od 0,85 do 1 m. W profilu były kształtu wanienkowatego lub nieckowatego, o głębokości oscylującej między 0,2 a 0,34 m. Zewnętrzne ścianki, otaczające kotlinkę tworzyła warstwa gliny barwy pomarańczowej, ze śladami intensywnego przepalenia, grubości 0,05–0,07 m. Wewnątrz znajdowała się intensywna, czarna próchnica nasyciona spalenizną z drobnymi fragmentami żużla (ryc. 2). Ruchomy materiał zabytkowy (7 fragmentów ceramiki) rejestrowano w górnych partiach obiektów.

Piec nr 269 (ryc. 2), zinterpretowany jako pozostałość pieca wapienniczego. W planie miał kształt owalny o wymiarach 3,1×2 m. W profilu nieckowaty, o głębokości maksymalnej 0,6 m. Posiadał

Ryc. 3. Targowisko, pow. leszczyński, stan. 30.

Wybór zabytków ceramicznych kultury przeworskiej. 1 – obiekt 44; 2 – obiekt 89; 3 – obiekt 16; 4 – obiekt 12

Fig. 3. Targowisko, Leszno county, site 30.

The examples of Przeworsk culture pottery. 1 – feature 44; 2 – feature 89; 3 – feature 16; 4 – feature 12

konstrukcję kamienną w postaci czteropoziomowego wieńca wykonanego z kamieni polnych znacznych rozmiarów. Wypełnisko budowało pięć warstw w układzie horyzontalnym. Pierwszą stanowiła mocno zbita, ciężka glina o barwie żółto-pomarańczowej; drugą przepalona ceglata polepa z wtrąceniami spalenizny; trzecia była zbudowana z brunatno-szarej próchnicy o dużej intensywności, przemieszanej z gliną lekką; czwarta składała się z przepalonej ceglastej gliny. Ostatnią, piątą warstwę tworzyła czarna, intensywna próchnica. Na każdym poziomie rejestrowano liczne przemycia wapienne związane z prażeniem tego surowca.

Ziemiańki, w liczbie 8, to pozostałości dużych obiektów (mieszkalnych i gospodarczych) częściowo zagłębionych w grunt. W planie miały kształt prostokątny, rzadziej nieregularny bądź owalny. Ich długości mieściły się w granicach od 2,8 do 9 m, a szerokości od 1,2 do 5 m. W profilu miały kształt nieregularny, jedynie w pojedynczych przypadkach wanienkowaty i nieckowaty. Głębokości

ziemiańek oscylowały pomiędzy 0,25 a 1,2 m. Pozyskano z nich łącznie 59 ułamków ceramiki.

W trakcie omawianych badań archeologicznych odkryto łącznie 500 fragmentów naczyń glinianych należących do inwentarza ludności kultury przeworskiej. W większości były to formy średniościenne (6-10 mm) – 332 okazy, w następnej kolejności grubościennne (powyżej 10 mm) – 145. Liczba ułamków cienkościennych (do 6 mm) wyniosła 23.

W analizowanym zbiorze wystąpiły nieliczne wątki zdobnicze. Dominuje ornament paznokciowy pokrywający brzusce naczyń bez widocznego układu (ryc. 3: 1) oraz linie ryte (ryc. 3: 2). Rzadko występował ornament dołków palcowych.

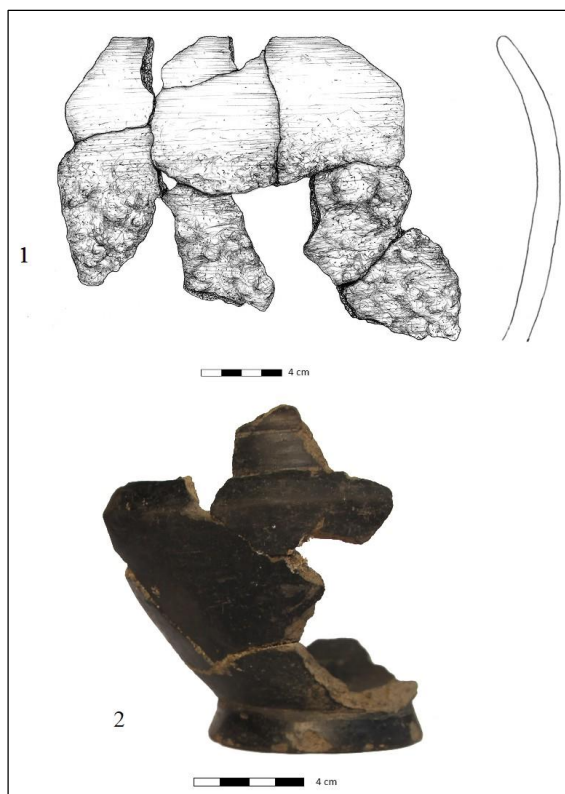
W badanym zespole zarejestrowano 64 wylewy, 23 dna oraz 413 brzuśców. Znaczne rozdrobnienie materiału uniemożliwiło pełną rekonstrukcję form naczyń, w wyniku czego możliwe jest jedynie zasygnalizowanie obecności niektórych ich typów. Wyodrębniono dwa fragmenty dwóch naczyń wazowatych (ryc. 4: 2); części garnków (dominujące) od-

Ryc. 4. Targowisko, pow. leszczyński, stan. 30.

Przykłady typowych naczyń kultury przeworskiej.
1 – naczynie o formie jajowatej; 2 – naczynie wa-
zowate

Fig. 4. Targowisko, Leszno county, site 30.

The examples of Przeworsk culture vessels:
1 – egg-form vessel; 2 – vase-form vessel

miany jajowatej (ryc. 4: 1) i o esowatym profilu z wychylonym na zewnątrz wylewem (ryc. 3: 4) oraz pojedynczy kubek (ryc. 3: 3).

W trakcie prac wykopaliskowych na stanowisku nr 30 natrafiono także na dwa niewielkie fragmenty polepy (z obiektów nr 8 i 269). Były to okazy barwy jasno ceglastej, wypalone z gliny schudzonej domieszką organiczną w postaci sietki roślinnej, na co wskazują puste przestwory w strukturze przełamu. Nadto, w czterech obiektach (nr 60, 106, 151, 201) odnotowano także żuźle żelazne, będące pozostałościami po procesie wytopu tego surowca.

Podczas badań archeologicznych natrafiono na 9 fragmentów kości zwierzęcych, spośród których 7 ułamków należało do bydła (z czego dwa nosiły ślady gryzienia przez psy). Pozostałych dwóch nie można było określić gatunkowo ze względu na stan zachowania.

PODSUMOWANIE

Datowanie osady ludności kultury przeworskiej odkrytej na stanowisku nr 30 w Targowisku zostało oparte na analizie materiału ceramicznego. Z dużą ostrożnością można założyć, że początki omawianego osiedla sięgają fazy A₃ młodszego

okresu przedrzymskiego, co potwierdza brak tendencji do facetowania wylewów, rzadkie zdobienie naczyń poza licznymi ornamentami palcowymi i paznokciowymi, obecność w inwentarzu waz o ostro profilowanych brzuścach oraz czernionej ceramiki stołowej. Prawdopodobnie osadnictwo na omawianym obszarze trwało do późnego okresu wpływów rzymskich (Bohr 2014, s. 169).

Analiza dyspersji obiektów nieruchomych upoważnia do stwierdzenia, że zbadana część osiedla miała charakter produkcyjny związany z wytopem żelaza z rud darniowych.

Adresy Autorów:

mgr Kamila Frątczak
e-mail: kam.fratczak@wp.pl

mgr Karol Zbróg
e-mail: karol@njz.pl

LITERATURA:

- BOHR M.
2014 *Zabytki ruchome kultury przeworskiej*, [w:] *Obozowska, osady, wsie*, red. M. Masojć, Wrocław, s. 159-234.

Andrzej Smaruj

RATOWNICZE BADANIA WYKOPALISKOWE W DĄBRÓWCE SŁUPSKIEJ, GM. SZUBIN, STAN. 38 – KOMUNIKAT Z BADAŃ

THE RESCUE EXCAVATION AT DĄBRÓWKA SŁUPSKA, SZUBIN COMMUNE, SITE 38 – PRELIMINARY REPORT

Abstrakt: W związku z budową drogi ekspresowej S5 w roku 2017 przeprowadzono ratownicze badania wykopaliskowe w m. Dąbrówka Słupska, pow. żniński, stan. 38. Na powierzchni 197 arów zarejestrowano 249 obiektów archeologicznych oraz warstwę kulturową. Były to pozostałości osad ludności KPL i KAK, a także 3 groby popielnicowe ludności kultury łużyckiej.

Obiekty oraz warstwę kulturową z okresu neolitu odkryto w północnej części stanowiska. Były to głównie jamy osadnicze oraz dołki posłupowe. Chronologia osiedli została ustalona w oparciu o cechy stylistyczne ceramiki. Osada KPL funkcjonowała w późnej fazie rozwoju tej kultury, zaś naczynia KAK odpowiadają fazie IIb (3250/3100-2800/2700 BC).

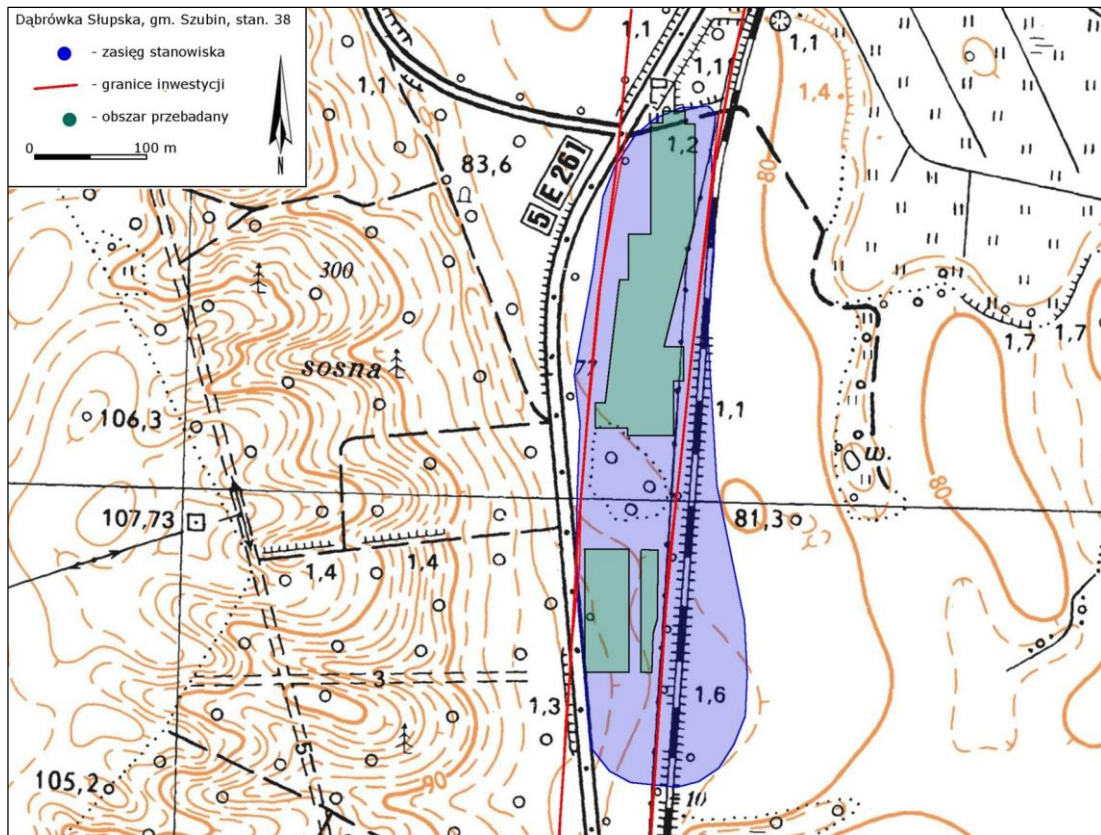
W południowej partii stanowiska zarejestrowano 3 silnie zniszczone groby ciałopalne ludności kultury łużyckiej. Groby wyposażone były jedynie w ceramikę naczyniową, w liczbie od 1 do 3 naczyń. Pochówki zlokalizowane były w odległości około 100 metrów od siebie, przez co trudno uznać to miejsce za regularne cmentarzysko. Chronologia tych obiektów ustalona została na przedział między IV okresem epoki brązu, a okresem halsztackim C.

Słowa kluczowe: osada, kultura pucharów lejkowatych, kultura amfor kulistych, kultura łużycka, grób popielnicowy

Abstract: During construction of S5 expressway in year 2017 at site 38 in Dąbrówka Słupska, Żnin county, the rescue excavation was carried out. On the area of 197 ares, 249 archaeological features and the cultural layer were registered. The remains of the TRB culture and Globular Amphora culture settlements and three urn graves of the Lusatian culture were unearthed. The features and the cultural layer from the Neolithic period were discovered in the northern part of the site. These were mainly utility pits and postholes. The chronology of the settlements was determined based on the stylistic of pottery. Therefore, the TRB culture settlement existed at late stage of this culture and the Globular Amphora culture vessels correspond to phase IIb (3250/3100-2800/2700 BC).

In the southern part of the site, three strongly destroyed cremation burial of the Lusatian culture population were registered. The burials were equipped only with pottery – from 1 to 3 vessels. The graves were located at a distance of about 100 meters from each other – so it is difficult to determine this place as a regular cemetery. The chronology of these features was established from the 4th period of the Bronze Age to the Hallstatt C period.

Key words: settlement, Funnel Beaker culture, Globular Amphora culture, Lusatian culture, urn grave

Ryc. 1. Dąbrówka Słupska, gm. Szubin, stan. 38. Zasięg stanowiska oraz lokalizacja wykopów badawczych na mapie topograficznej (oprac. A. Smaruj)

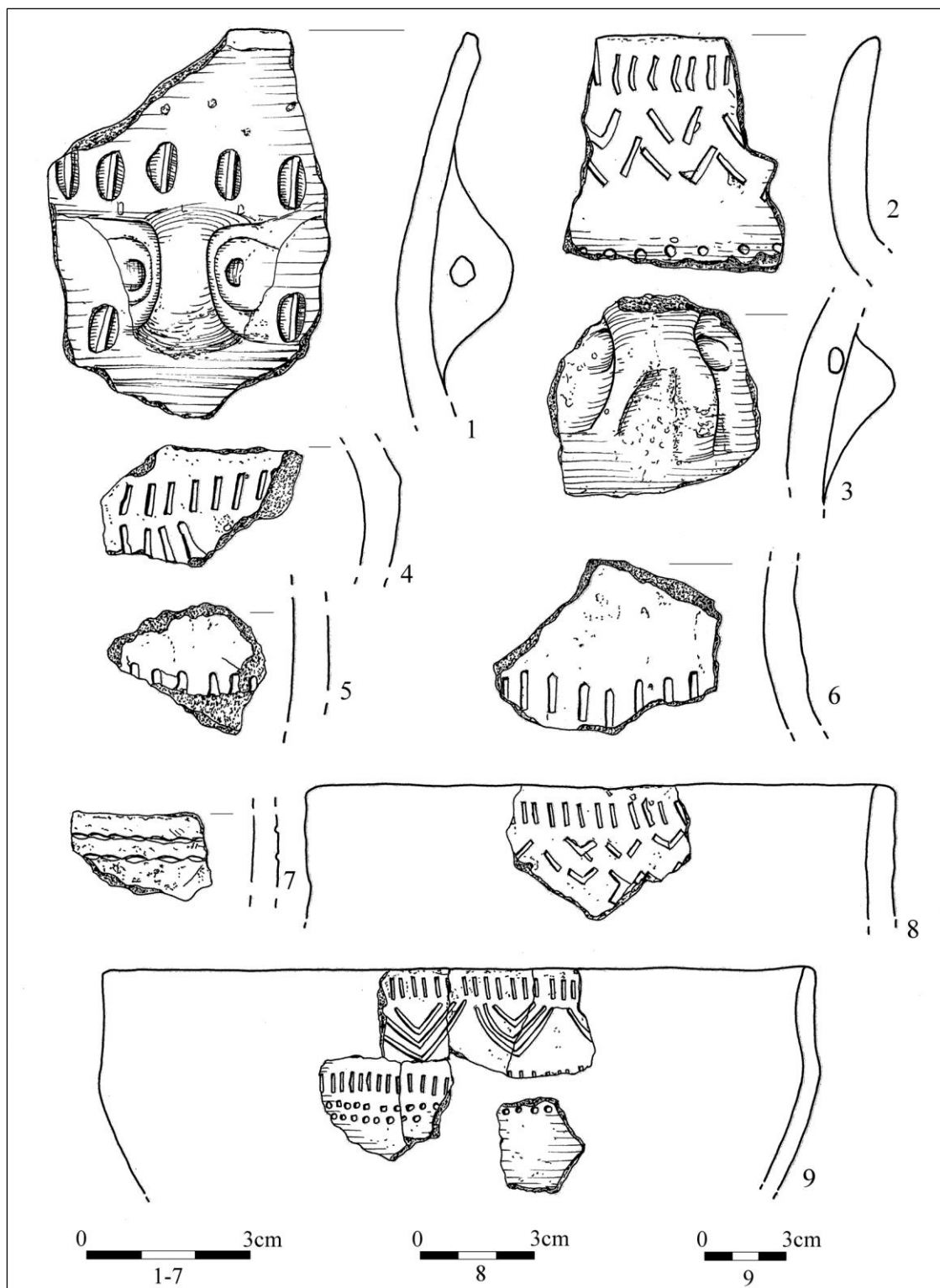
Fig. 1. Dąbrówka Słupska, Szubin commune, site 38. Range of the site and location of research excavations on the topographic map (elaborated by A. Smaruj)

W terminie od 22 września do 3 listopada 2017 roku przeprowadzono archeologiczne badania wykopaliskowe na stanowisku nr 38 (AZP 34–40/59) w Dąbrówce Słupskiej, gm. Szubin, pow. nakielski, woj. kujawsko-pomorskie. Zleceniodawcą zadania była Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Bydgoszczy, zaś wykonawcą prac konsorcjum Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna. Przedmiotowe badania wykonano w związku z budową drogi ekspresowej S5 na odcinku Nowe Marzy – Bydgoszcz – granica województwa kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego. Niniejszy komunikat powstał na podstawie opracowania autorstwa Szymona Nowaczyka i Andrzeja Smaruja (2018).

W rezultacie przeprowadzonych badań ratowniczych rozpoznano relikty osiedli z okresu neolitu oraz groby ludności kultury łużyckiej. Ponadto na stanowisku znaleziono też pojedyncze zabytki pochodzące ze schyłkowego paleolitu oraz późnego średniowiecza.

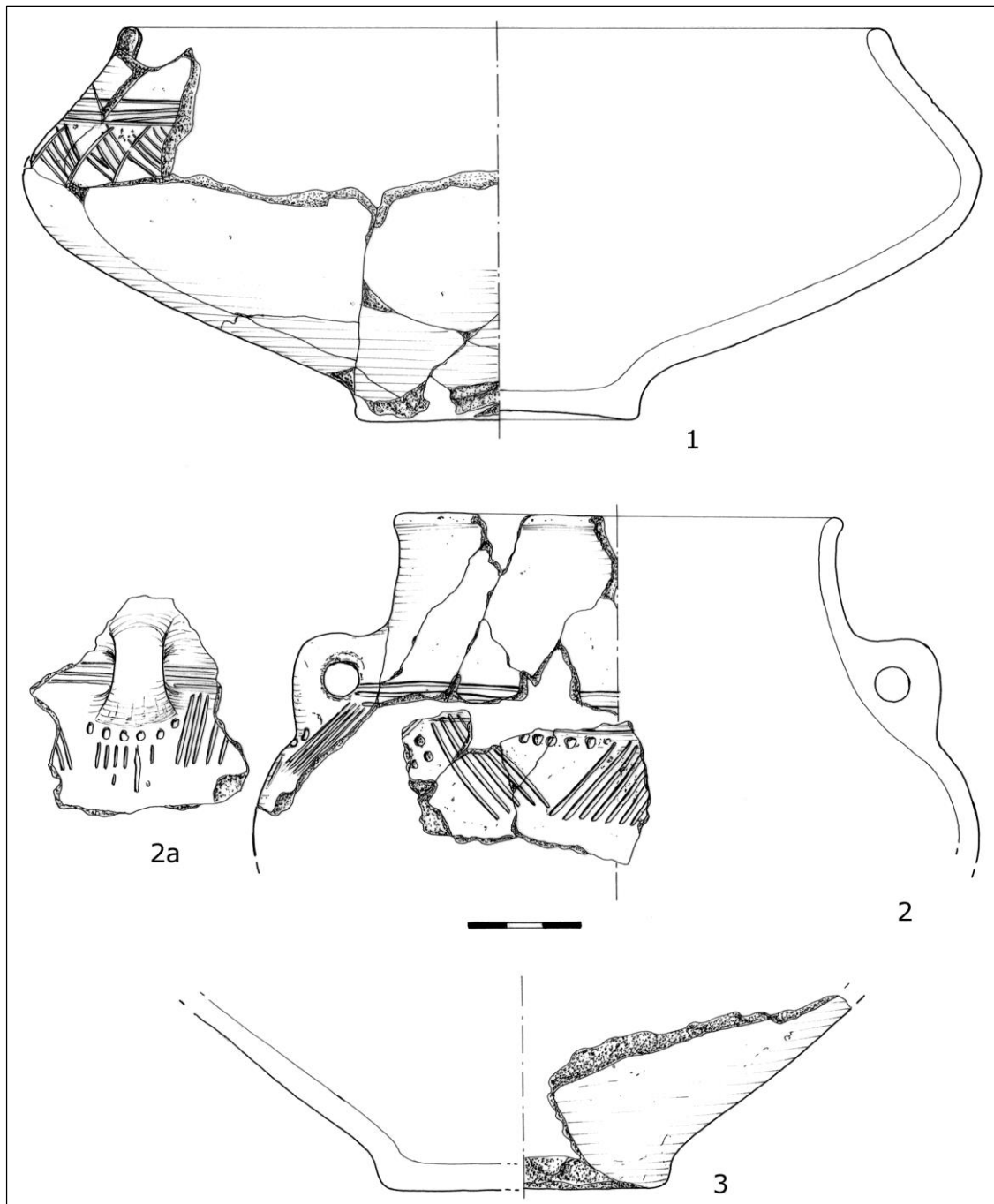
Wieś Dąbrówka Słupska znajduje się w północno-wschodniej części Pojezierza Żnińsko-Mogiłęńskiego (Solon i in. 2018, s. 170), na krawędzi rozległej rynny glacialnej, którą wykorzystuje rzeka Gąsawka. Obszar ten charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu, gdzie obok form wklęsłych występują też wały, pagórki i równiny akumulacyjne. Stanowisko nr 38 położone jest w odległości około 600 m na południowy wschód od zabudowań wsi, na rozległej terasie. Sąsiaduje ono od wschodu z dużym przegłębieniem pierwotnie wypełnionym wodą, a obecnie zmeliorowanym i przekształconym w tereny uprawne.

Stanowisko nr 38 odkryto podczas prac ziemnych prowadzonych w trakcie budowy drogi ekspresowej S5. Joanna Abramów, pełniąca nadzór archeologiczny, zarejestrowała obecność dwóch grobów popielnicowych oraz kilkanaście fragmentów ceramiki naczyniowej ludności kultury łużyckiej i z okresu średniowiecza. W wyniku interwencji konserwatorskiej prace budowlane zostały wstrzymane, obiekty zabezpieczono, a obszar stanowiska

Ryc. 2. Dąbrówka Słupska, gm. Szubin, stan. 38. Wybór ceramiki KAK. 1 – ob. 124; 2 – ob. 136; 3 – ob. 228; 4-6, 8 – ob. 243; 7, 9 – warstwa kulturowa (rys. Ż. Grajek)

Fig. 2. Dąbrówka Słupska, Szubin commune, site 38. Selection of KAK ceramics. 1 – feature 124; 2 – feature 136; 3 – feature 228; 4-6, 8 – feature 243; 7, 9 – cultural layer (drawn by Ż. Grajek)

Ryc. 3. Dąbrówka Słupska, gm. Szubin, stan. 38. Wyposażenie grobu nr 3. 1-3 – glina (rys. Ż. Grajek)

Fig. 3. Dąbrówka Słupska, Szubin commune, site 38. Equipment of the grave No. 3. 1-3 – clay (drawn by Ż. Grajek)

został wskazany jako wymagający przeprowadzenia archeologicznych badań wykopaliskowych. Na podstawie dyspersji zabytków do badań przeznaczono obszar 197 arów po obu stronach niewielkiego obniżenia.

W efekcie prac ratowniczych rozpoznano powierzchnię 197 arów rejestrując warstwę kulturo-

rową i 249 obiektów archeologicznych (w tej grupie są 3 ciałopalne groby popielnicowe), w tym 54 datowanych zabytkami ruchomymi. Pozyskano 635 fragmentów ceramiki naczyniowej, 674 przepalone kości ludzkie, 1 przepaloną kość zwierzęcą i 10 zabytków krzemiennych – między innymi dłuto, odłupek pochodzący z siekiery, drapacz i liściak.

NEOLIT

W trakcie badań na stanowisku nr 38 w Dąbrówce Słupskiej z 41 obiektów, warstwy kulturowej i doczyszczania powierzchni wykopu pozyskano 371 fragmentów ceramiki o cechach neolitycznych oraz 2 wytwory krzemienne. Zbiór ten jest niejednorodny kulturowo, w związku z czym wydzielono w nim dwa nurty odpowiadające kulturze pucharów lejkowatych (dalej KPL) i kulturze amfor kulistych (dalej KAK). Źródła archeologiczne związane z osadnictwem tych ugrupowań skupiają się w północnej i wschodniej części odkrywki badawczej i częściowo sąsiadują ze sobą; co więcej w obiekcie nr 125 zalegała zarówno ceramika KPL jak i KAK. W tej części stanowiska odnotowano te 8 innych obiektów zawierających zabytki ruchome, które w oparciu o technikę wykonania łączyć można z okresem pradziejów.

Zasiedlenie obszaru badań przez społeczności KPL poświadczane jest przez obecność 9 obiektów nieruchomych. Podstawą takiego datowania jest zalegający wewnątrz nich materiał zabytkowy w postaci 23 fragmentów ceramiki naczyniowej i dwóch krzemieni. Na podstawie analizy ceramiki można stwierdzić, że osadnictwo KPL na omawianym stanowisku reprezentuje późny etap rozwoju tej kultury, a jego specyfika kulturowa została ukształtowana w wyniku wpływu różnokierunkowych oddziaływań – „badeńskich” i „mątewskich”.

Najlicniejsza grupa źródeł związana jest z funkcjonującą tu w pradziejach osadą społeczności KAK. Były to 32 obiekty nieruchome oraz warstwa kulturowa, z których pochodzi 308 ułamków naczyń glinianych. Dalsze 44 fragmenty ceramiki KAK pozyskano w trakcie doczyszczania powierzchni wykopu badawczego.

Pozyskany w trakcie badań zespół ceramiczny datować można na horyzont klasycznoamforowy, ze wskazaniem na fazę IIb, która w chronologii bezwzględnej zawiera się w przedziale od około 3250/3100 do 2800/2700 BC (Szmyt 1996, s. 26, 27; 2000, s. 300, 314).

EPOKA BRĄZU

W toku przeprowadzonych badań wykopaliskowych odkryto 3 ciałopalne groby ludności kultury łużyckiej datowane w szerokim przedziale od IV

okresu epoki brązu po HaC. W obiektach tych zalegały wyłącznie naczynia gliniane (łącznie 216 ułamków) i przepalone szczątki ludzkie (674 fragmenty kości).

Określenie szczegółowych reguł związanych z grzebaniem zmarłych, spoczywających w Dąbrówce Słupskiej, stan. 38 jest bardzo utrudnione z kilku powodów. Przede wszystkim odkryte obiekty były w znacznym stopniu zniszczone za sprawą głębokiej orki. W przypadku 2 grobów (nr 1 i 3) stopień zniszczenia był tak duży, że trudno ustalić, które z pojemników glinianych pełniły funkcje urn. Wątpliwości nie budzi jedynie interpretacja naczyń z grobu nr 2, w którym zalegały przepalone szczątki ludzkie.

Ze względu na ubóstwo inwentarza chronologię obiektów ustalono na podstawie tylko jednej kategorii źródeł – ceramiki naczyniowej. Taki stan rzeczy nie umożliwia jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy groby powstały w tym samym czasie, czy też jest to efekt grzebania zmarłych przez kilka lub kilkadziesiąt lat. Na podstawie cech stylistycznych naczyń z grobu nr 3 ustalono jego chronologię na V EB, zaś groby 1 i 2 datuje się w szerokich ramach czasowych od IV EB po HaC. Sądząc po organizacji przestrzeni grzebalnej (groby dzieli pas około 100 m pustki) oraz ich umiejscowieniu w obrębie stoku o niewielkiej ekspozycji, miejsce to trudno uznać za cmentarzysko. Możliwe więc, że w Dąbrówce Słupskiej pochowano osoby, które z jakichś względów nie mogły zostać złożone w obrębie miejsca uznawanego przez ówczesną społeczność za cmentarz. Podobne zjawiska w kontekście grobów występujących na osadach „łużyckich” opisała Justyna Żychlińska (2011).

Przytaczane tutaj badania, były pierwszymi od wielu lat regularnymi pracami wykopaliskowymi, prowadzonymi na szeroką skalę w tej części powiatu nakielskiego, przez co w znaczący sposób przyczyniły się do poszerzenia naszej wiedzy o pradziejach tego regionu.

Adres Autora:

dr Andrzej Smaruj

Rogowo

e-mail: a.smaruj@wp.pl

ORCID: 0000-0002-0096-4833

LITERATURA:

NOWACZYK S., SMARUJ A.

- 2018 *Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w Dąbrówce Słupskiej, gm. Szubin, stan. 38 (AZP 41-35/138) w związku z budową drogi ekspresowej S5 na odcinku Nowe Marzy-Bydgoszcz–granica województwa kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego* (maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy).

SOLON J., BORZYSZKOWSKI J., BIDEŁASIK M., RICHLING A., BADORA K., BALON J., BRZEZIŃSKA-WÓJCIK T., CHABUDZIŃSKI Ł., DOBROWOLSKI R., GRZEGORCZYK I., JODŁOWSKI M., KISTOWSKI M., KOT R., KRĄŻ P., LECHNIO J., MACIAS A., MAJCHROWSKA A., MALINOWSKA E., MIGOŃ P., MYGA-PIĄTEK U., NITA J., PAPIŃSKA E., RODZIK J., STRZYŻ M., TERPIŁOWSKI S., ZIAJA W.

- 2018 *Physico-geographical mesoregions of Poland: verification and adjustment of boundaries on the basis of con-*

temporary spatial data, „Geographia Polonica”, vol. 91, Issue 2, s. 143–170.

SZMYT M.

- 1996 *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach, Poznań.*
2000 *Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Ch.*, [w:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy-gazociągu tranzytowego*, t. III, Kujawy, cz. 4, red. A. Koško, Poznań.

ŻYCHLIŃSKA J.

- 2011 *Kilka uwag na marginesie badań stosunków społecznych ludności „łużyckiej”*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. XVI, s. 299–311.

Michał Bonk

WYNIKI RATOWNICZYCH BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH W NIETAŹKOWIE, STAN. 16, GM. ŚMIGIEL, POW. KOŚCIAŃSKI, WOJ. WIELKOPOLSKIE W 2018 ROKU

RESULTS OF RESCUE EXCAVATIONS CONDUCTED IN NIETAŹKOWO, SITE 16, ŚMIGIEL COMMUNE, KOŚCIAN COUNTY, WIELKOPOLSKA VOIVODSHIP IN 2018

Abstrakt: W artykule przedstawiono wyniki ratowniczych badań archeologicznych na stanowisku nr 16 w Nietązkowie, pow. kościański. Prace badawcze przeprowadzono w obrębie kolizji stanowiska z projektowaną drogą ekspresową S5. W Nietązkowie odkryto pozostałości osadnictwa nowożytnego.

Słowa kluczowe: ratownicze badania archeologiczne, droga ekspresowa S5, nowożytność, ceramika ceglasta

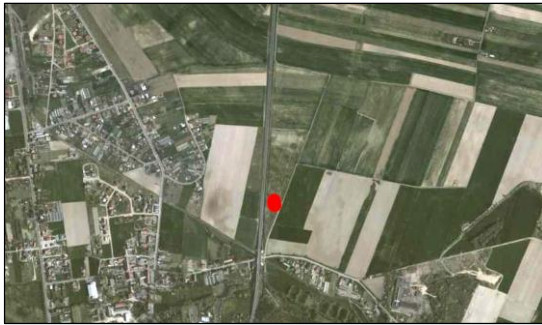
Abstract: The article presents the results of rescue excavation conducted at site no. 16 in Nietązkowo. The examined area collided with the expressway S5 project (relation Wronczyn – Radomicko). Archaeologists discovered the remains of Modern time settlement.

Keywords: rescue archaeology, modern period, brick pottery

Stanowisko nr 16 (AZP 61-24/134) w Nietązkowie zostało odkryte w 2008 roku przez Artura Sobuckiego podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. W wyniku opisywanej prospekcji terenowej wyznaczono w tym miejscu ślad osadniczy z epoki kamienia (1 drapacz krzemienny), ślad osadniczy kultury łużyckiej (3 fr. ceramiki), ślad osadniczy pradziejowy (2 fr. ceramiki), ślad osadniczy z wczesnego średniowiecza (3 fr. ceramiki) oraz punkt osadniczy z późnego średniowiecza (6 fr. ceramiki). Powierzchnię stanowiska oszacowano na 50 arów.

Zgodnie z systemem regionalizacji fizycznogeograficznej w układzie dziesiętnym (Kondracki 2002; Solon i in. 2018, s. 170) jest ono położone na obszarze mikroregionu Równiny Kościańskiej. Kraina ta to bezjeziorna wysoczyzna morenowa od

północy ograniczona Pradolina Warciańsko-Odrzańską, od zachodu doliną rzeki Samicy. Na osi zachód – wschód przez środek regionu przebiega Obra. Powierzchnia mikroregionu wynosi około 560 km², a wysokości bezwzględne wahają się w przedziale od 70 do 80 m. n.p.m. Teren ten pokrywają głównie gleby brunatnoziemne, sprzyjające rozwojowi rolnictwa (Kondracki 2002, s. 256). W związku z projektowaną drogą ekspresową S5 relacji Poznań – Wrocław na odcinku Wronczyn – Radomicko, którą to inwestycję realizuje Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad, Oddział w Poznaniu, podjęto badania wykopaliskowe na obszarze 20 arów wchodzących w kolizję ze wspomnianą inwestycją (ryc. 1). Prace archeologiczne przeprowadzone zostały w 2018 roku przez Konsorcjum Badawcze w składzie: Fundacja Uni-

Ryc. 1. Nietążkowo, pow. kościański, stan. 16. Położenie stanowiska, skala 1:10 000 (źródło: Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad, Oddział w Poznaniu; oprac. M. Bonk)

Fig. 1. Nietążkowo, Kościan county, stan. 16. Site location, scale 1:10 000 (after: Generalna Dyrekcja dróg Krajowych i Autostrad, Oddział w Poznaniu; elaborated by M. Bonk)

wersytetu im. Adama Mickiewicza z Poznania, Pracownia Archeologiczna i Geologiczna Sp. z o.o. z Zielonej Góry oraz APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna. Kierownikiem badań był mgr Witold Ochociński.

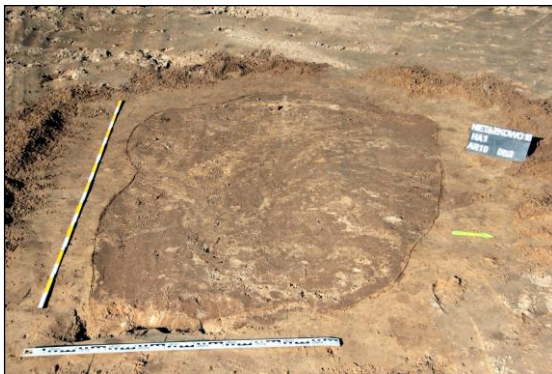
W efekcie prac badawczych zarejestrowano 11 obiektów nieruchomych, spośród których 4, na podstawie zawartości kulturowej przypisano okresowi nowożytnemu. Pozostałe 7 obiektów z po-

wodu braku materiału zabytkowego uznano za nieokreślone kulturowo i chronologicznie (Ochociński, Zbróg, Frątczak 2018, s. 4).

Stan zachowania obiektów był dobry, nie odnotowano współczesnych wkopów, które mogłyby zniszczyć ślady wcześniejszego osadnictwa. Tym wszystkim obiektom nowożytnym przypisano rolę jam o nieoznaczonych funkcjach osadniczych. Największa spośród nich o kształcie owalnym, wymiarach 172×104 cm i miąższości maksymalnej wynoszącej 52 cm, oznaczona nr 2 (ryc. 2), zawierała dwuwarstwowe wypełnisko złożone z poziomu brunatnej próchnicy przewarstwionej szarozółtym piaskiem z wtrętami pomarańczowej gliny; jej drugi poziom budowała brunatna próchnica. W profilu kształtu nieckowatego (ryc. 3), zawierała fragment nowożytnego kafła piecowego (ryc. 4: 5).

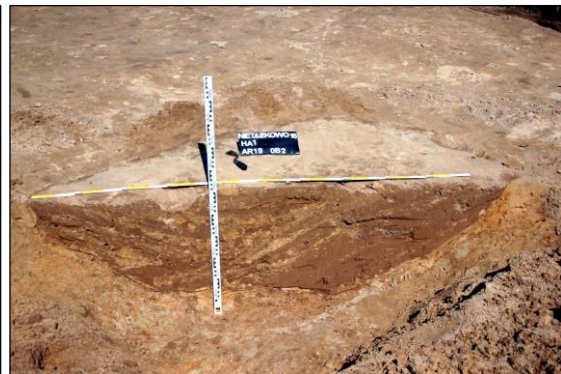
W jamie kształtu owalnego nr 5 o wymiarach 74×104 cm i miąższości dochodzącej do 24 cm odkryto jednorodne wypełnisko złożone z ciemnobrązowej próchnicy. Kształt profilu był nieckowaty. Natrafiono w niej na 4 ułamki ceramiki naczyńowej (ryc. 4: 1-4).

Duży, owalny obiekt nr 6 o wymiarach 128×140 cm i miąższości 24 cm składał się z pojedynczej warstwy ciemnobrązowej próchnicy. Odkryto w nim

Ryc. 2. Nietążkowo, pow. kościański, stan. 16. Nowożytny obiekt nr 2 – rzut (fot. W. Ochociński)

Fig. 2. Nietążkowo, pow. Kościan county, stan. 16. Modern time feature nr 2 – the plan (photo by W. Ochociński)

Ryc. 3. Nietążkowo, pow. kościański, stan. 16. Nowożytny obiekt nr 2 – profil (fot. W. Ochociński)

Fig. 3. Nietążkowo, Kościan county, stan. 16. Modern time feature nr 2 – the cross-section (photo by W. Ochociński)

2 fragmenty naczyń ceramicznych (ryc. 4: 6, 7). W profilu był kształtu nieckowatego.

Ostatnia jama nr 8 kształtu, owalnego o wymiarach 58×32 cm i miąższości 30 cm budowała wypełnisko jednowarstwowe złożone z ciemnobrązowej próchnicy o profilu nieckowatym. W wypełnisku tego obiektu odnaleziono 2 ułamki naczyń glinianych (ryc. 4: 8, 9).

Pozyskany zbiór ceramiki liczący zaledwie 8 fragmentów poddano analizie opartej na metodzie badania nowożytnych zespołów ceramicznych wypracowanej przez Jerzego Józefa Kruppé (1967, s. 48–61). Na tej podstawie stwierdzono, że całość omawianego materiału należy do grupy ceramiki ceglastej (Bonk 2018, s. 9). Surowcem wytwórczym omawianej kategorii technologicznej była glina ze

Ryc. 4. Nietążkowo, pow. kościański, stan. 16. Zdjęcia zabytków.
1-4 – ob. 5; 5 – ob. 2; 6-7 – ob. 6; 8-9 – ob. 8
(fot. K. Zbróg)

Fig. 4. Nietążkowo, Kościan county, stan. 16. Artefacts.
1-4 – feature 5; 5 – feature 2; 6-7 – feature 6;
8-9 – feature 8 (photo by K. Zbróg)

lazista, która wypalana w podwyższonej temperaturze z dopływem powietrza uzyskiwała barwy oscylujące wokół intensywnej pomarańczy a odcieniami żółci (Dziubek 1998, s. 131). Wszystkie fragmenty charakteryzują się jednobarwnym przełamem, co świadczy o wysokiej jakości wypale.

Materiał ceramiczny pochodzący ze stanowiska nr 16 w Nietążkowie jest w większości reprezentowany przez elementy wylewów w liczbie 5 okazów (66%). Drugą kategorię, co do liczebności stanowiły brzuśce reprezentowane przez 2 ułamki (22%), pojedynczy fragment przypisano partii przydennej (12%). Biorąc pod uwagę powierzchnie czerepów – 4 elementy (50%) przypisano do ceramiki nieszkliwionej (biskwit, ceramika zgrzebna), a dalsze 4 (50%) do ceramiki szkliwionej.

Fragment z zachowanym śladem białej polewy odnotowano w obiekcie nr 8 (ryc. 4: 8), zaś w przypadku obiektu nr 5 natrafiono na 3 ułamki z pozostałościami czarnej polewy (ryc. 4: 1, 3, 4). Fragmentaryczność zachowanego materiału ceramicz-

nego nie pozwala na odwzorowanie form naczyń, z których pochodziły.

W analizowanej grupie dominują ścianki średniościenne (4), liczące od 4 do 7 mm, które stanowią 50% całego zbioru. W 2 przypadkach odnotowano fragmenty naczyń ze ściankami grubościennymi (powyżej 7 mm) – 25% zbioru. Kolejne 2 fragmenty uznano za cienkościennie – przekrój ścianek liczący poniżej 4 mm (25%).

Ułamki naczyń wytworzonych z ceramiki ceglastej są szeroko rozpowszechnione na nowożytnych stanowiskach archeologicznych w całej Polsce. Z najbliższej okolicy badanego Nietążkowa, zabytki takie pochodzą między innymi ze stanowiska nr 56 w Zbrudzewie, pow. śremski (Pawlak 2011, s. 168) oraz z Lubinia, pow. kościański, stan. nr 1 (Kurnatowska 1992, s. 170). Z innych przykładów niewchodzących w granice historycznej Wielkopolski można podać stanowisko nr 4 w Świętajnie, pow. szczycieński (Maciszewski, Sieńkowska 2017, s. 55, 56) lub stanowisko nr 4 w Łysokaniach, pow. wielicki (Sztzyber 2014, s. 283).

W obiekcie nr 2 odnaleziono fragment przedmiotu ceramicznego z jednostronnie białą powierzchnią i z zachowanym śladem przezroczystej polewy na bielonej stronie wytworu (ryc. 4: 5). Zabytek ten to ułamek kafla piecowego zdobionego ornamentem roślinnym. Ze względu na fragmentaryczność zachowania nie można dokładnie określić jego typu. Równie problematyczne jest stwierdzenie dokładnej chronologii artefaktu. Wykonany jest on z gliny żelazistej nadającej mu charakterystyczną ceglastą barwę przełamu. Odnaleziony zabytek ma liczne analogie na nowożytnych stanowiskach w całym kraju. Z terenu południowej Wielkopolski wytwory takie pochodzą między innymi ze wspomnianego wyżej stanowiska nr 56 w Zbrudzewie (Pawlak 2011). Ze stanowisk zlokalizowanych w innych częściach Polski warto wymienić: Orłowo, stan. 3, pow. nowodworski (Dobrzyński, Piątkowska 2016, s. 31), Władysławowo, stan. 1, pow. elbląski, woj. warmińsko-mazurskie (Dobrzyński, Piątkowska 2017b, s. 23, 24), czy Rakowiska stan. 2, pow. nowodworski, woj. pomorskie (Dobrzyński, Piątkowska 2017a, s. 35).

Zamykając powyższą charakterystykę i opis odkryć dokonanych na stanowisku nr 16 w Nietążkowie należy stwierdzić, że odsłonięto i wyeksplorowano zaledwie 11 obiektów archeologicznych zakwalifikowanych jako jamy o bliżej nieokreślonych

funkcjach osadniczych. W trakcie tych prac pozyskano także bardzo nieliczny zbiór ułamków ceramiki liczący 9 fragmentów, z czego 8 stanowiło części naczyń glinianych, a pojedynczy element pochodził z kafła piecowego. Analiza zabytków jednoznacznie wskazała, iż całość pozyskanego materiału ceramicznego należy łączyć z okresem nowożytnym, bez możliwości bliższego sprecyzowania zakresu chronologicznego. Należy jednak podkreślić, że pozyskane źródła, choć bardzo skromne,

rzucają nowe światło na dzieje osadnictwa nowożytnego w okolicach Kościana.

Adres Autora:

mgr Michał Bonk
APB THOR Sp. z o.o.
al. W. Reymonta 21
62-200 Gniezno
e-mail: m.bonk@apbthor.pl

LITERATURA:

BONK M.

- 2018 *Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 16 w Nietążkowie, gm. Śmigiel, powiat kościański, województwo wielkopolskie na trasie planowanej drogi ekspresowej S5 na odcinku Wronczyn – Radomicko* (archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu Delegatury w Lesznie).

DOBRYŃSKI M., PIĄTKOWSKA K.

- 2016 *Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku Orłowo 3, (AZP 14-48/7), gm. Nowy Dwór Gdański, pow. nowodworski, woj. pomorskie* (archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku).
- 2017a *Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku Rakowiska 2, (AZP 15-49/9), gm. Nowy Dwór Gdański, pow. nowodworski, woj. pomorskie* (archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku).
- 2017b *Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku Władysławowo 1, (AZP 16-50/44), gm. Elbląg, pow. elbląski, woj. warmińsko-mazurskie* (archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie Delegatury w Elblągu).

DZIUBEK E.

- 1998 *Ceramika naczyniowa z zamku rycerskiego w Sadłowie, gm. Rypin, woj. włocławskie. Informacje wstępne*, „Acta Universitatis Lodzensis Folia Archaeologica” 22, s. 121-146.

KONDRACKI J.

- 2002 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

KRUPPÉ J.

- 1967 *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

KURNATOWSKA Z.

- 1992 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Lubiniu, gm. Krzywiń, woj. leszczyńskie, w 1990 i 1991 roku*,

„Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, s. 159-172.

MACISZEWSKI I., SIENKOWSKA U.

- 2017 *Analiza materiału ceramicznego, Świątajny IV Opracowanie wyników badań archeologicznych*, [w:] *Ratownicze badania archeologiczne w obrębie inwestycji „Budowa drogi ekspresowej S7”*, red. R. Maciszewski, I. Maciszewski, Raszyn, s. 52-56.

OCHOCIŃSKI W., ZBRÓG K., FRĄTCZAK K.

- 2018 *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku nr 16 w Nietążkowie, gmina Śmigiel, powiat kościański* (archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu Delegatury w Lesznie).

PAWLAK P.

- 2011 *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2010 roku na stanowisku 56 w Zbrudzewie, gm. Śrem*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 12, s. 147-178.

SOLON J., BORZYSZKOWSKI J., BIDŁASIK M., RICHLING A., BADORA K., BALON J., BRZEZIŃSKA-WÓJCIK T., CHABUDZIŃSKI Ł., DOBROWOLSKI R., GRZEGORCZYK I., JODŁOWSKI M., KISTOWSKI M., KOT R., KRAŻ P., LECHNIO J., MACIAS A., MAJCHROWSKA A., MALINOWSKA E., MIGOŃ P., MYGA-PIĄTEK U., NITA J., PAPIŃSKA E., RODZIK J., STRZYŻ M., TERPIŁOWSKI S., ZIAJA W.

- 2018 *Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, „Geographia Polonica”, vol. 91, iss. 2, s. 143-171.

SZTYBER A.

- 2014 *Materiały średniowieczne i nowożytnie*, [w:] *Wyniki badań na wielokulturowym stanowisku 4 w Łysokaniach, gm. Klaj, pow. wielicki*, red. R. Naglik, P. Włodarczak, Kraków, s. 279-294.

Kamilla Waszczuk, Daniel Żychliński, Piotr Pachulski, Robert Prawniczak,
Andrzej Smaruj, Artur Rewekant, Michał Bonk

WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ CMENTARZA EWANGELICKIEGO W ROGOWIE-ŁAZISKACH, POW. ŻNIŃSKI, WOJ. KUJAWSKO-POMORSKIE, STAN. 15 (AZP 45-34/113)

PRELIMINARY REPORT OF RESEARCH CONDUCTED ON EVANGELICAL CEMETERY AT ROGOWO-ŁAZISKA, ŻNIN COUNTY, VOIV. KUJAWSKO- POMORSKIE, SITE 15 (AZP 45-34/113)

Abstrakt: Ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzu ewangelickim zlokalizowanym w ramach stanowiska nr 15 w Rogowie-Łaziskach przeprowadzono w związku z budową drogi ekspresowej S5. Na powierzchni 13,2 ara ujawniono 296 jam grobowych, z których pozyskano szczątki 274 osób. W większości grobów natrafiono na pozostałości trumien – stylizowane nogi, uchwyty i okucia. W trakcie prac pozyskano także elementy garderoby (guzik, części umundurowania, obuwie skórzane), biżuterię (srebrny kolczyk, 2 obrączki, naszyjnik srebrny), monety, przedmioty osobiste (okulary, grzebień) oraz dewocjonaalia (krzyżyki, książeczki z psalmami, papierowe pamiątki). Szczątki dawnych mieszkańców Rogowa, po przeprowadzeniu analizy antropologicznej, zostały pochowane na cmentarzu ewangelicko-augsburskim.

Słowa kluczowe: cmentarz ewangelicki, badania ratownicze, trumny, ozdoby, dewocjonaalia

Abstract: The rescue excavations at evangelical cemetery located in area of site no. 15 in Rogowo-Łaziska were conducted in connection of S5 expressway construction. At the area of 13,2 ares 296 graves were unearthed and the remains of 274 persons were acquired. In most of graves the remains of coffins were noticed – stylized legs, handles and fittings. During the archaeological works acquired the clothing items (buttons, parts of uniforms, leather shoes), jewellery (silver earring, 2 rings, silver necklace), coins, personal items (glasses, combs) and devotional articles (crosses, book of psalms, paper souvenirs). The remains of the evangelical inhabitants of Rogowo, after anthropological analysis, were buried in the Evangelical-Augsburg cemetery.

Key words: evangelical cemetery, rescue excavations, coffins, ornaments, devotional articles

INFORMACJE WSTĘPNE

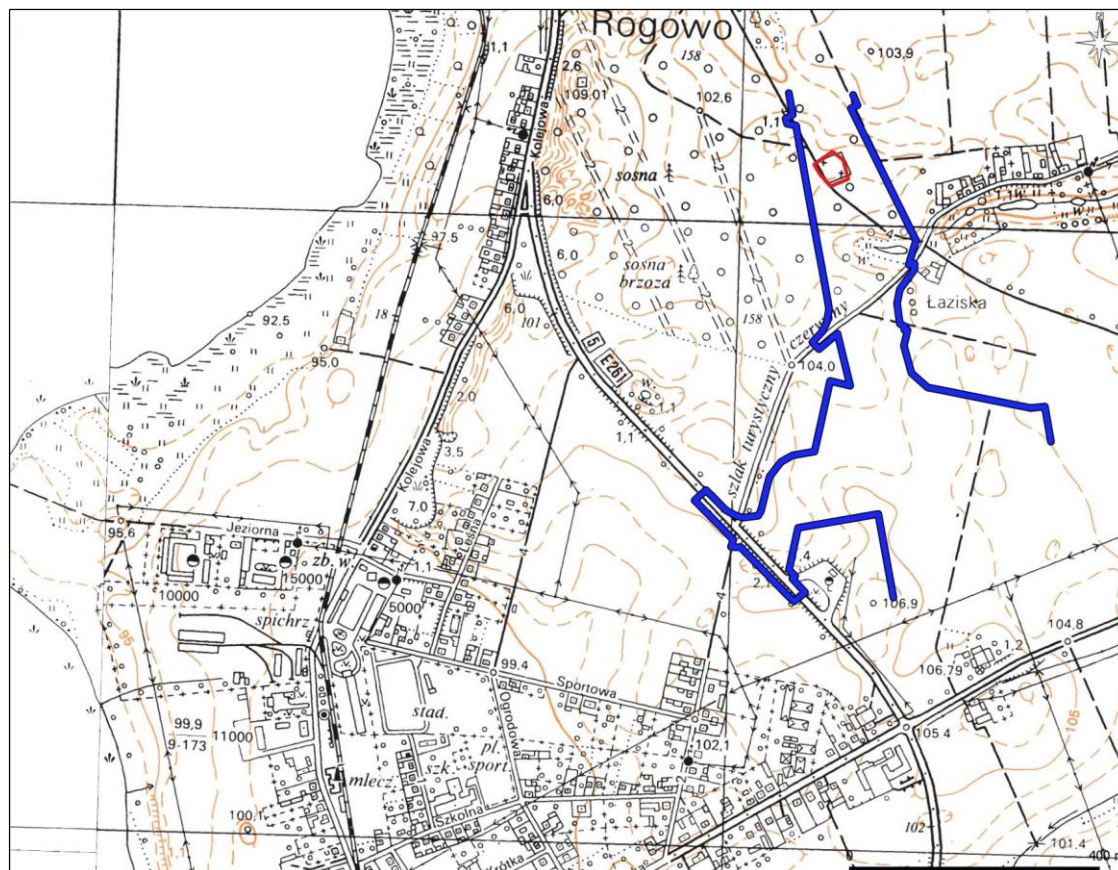
Ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzu ewangelickim zlokalizowanym w ramach stanowiska nr 15 w Rogowie-Łaziskach, gm. Rogowo

przeprowadzono w związku z budową drogi ekspresowej S5 w terminie od marca do maja 2017 roku. Zleceniodawcą wzmiankowanych prac była Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad, Oddział w Bydgoszczy, a zrealizowało je konsorc-

cjum naukowe Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza z Poznania i APB THOR Sp. z o.o. z Gniezna. Badaniami kierowali mgr Piotr Pachulski i mgr Andrzej Smaruj.

Teren stanowiska położony był około 2 km na północny wschód od obecnego centrum miejscowości Rogowo, w obrębie jej przysiółka o nazwie Łaziska. Zajmował lekko pofałdowany teren na

kulminacji stoku, który kilkaset metrów dalej w kierunku zachodnim opadał ku dolinie Jeziora Rogowskiego. W kierunku cmentarza prowadziła droga polna, odchodząca od szosy z Rogowa do Grochowisk. Przed rozpoczęciem badań porastały go blisko 60-letnie sosny, będące częścią drzewostanu gospodarczego nadleśnictwa Gołąbki (ryc. 1).

Ryc. 1. Rogowo-Łaziska, pow. żniński, stan. 15. Lokalizacja obszaru badań (oprac. K. Waszczuk)

Fig. 1. Rogowo-Łaziska, Żnin county, site 15. Location of excavation area (elaborated by K. Waszczuk)

Nie istnieją żadne przekazy pisane na temat przynależności opisywanego cmentarza. Najprawdopodobniej należał on do społeczności ewangelicko-unijnej zamieszkującej Rogowo i najbliższe okolice. Tutejsza parafia od 1875 roku znajdowała się we wsi Mittelwalde (Mięcierzyn). Gmina ta miała obejmować wsie leżące na pograniczu parafii gnieźnieńskiej, józefowskiej, trzemeszeńskiej i żnińskiej. Nabożeństwa początkowo odprawiano w miejscowej szkole. W 1881 r. siedziba parafii została przeniesiona do Rogowa, z czym wiązało się również wzniesienie świątyni. Akt jej budowy zatwierdzono w 1883 r, a prace budowlane trwały

w latach 1887-1889 (Szczepaniak 2010, s. 104). Po 2 wojnie światowej budynek kościoła nie był już przez nikogo użytkowany, dzwon przekazano miejscowemu kościołowi katolickiemu, a w 1960 r. rozpoczęto jego rozbiórkę (Szczepaniak 2010, s. 105).

Parafia ewangelicka w Rogowie posiadała cmentarze w Rogówku, Czewujewie i Bożacinie, jednak o nekropolii w Łaziskach, źródła pisane nie wspominają.

Przed rozpoczęciem badań teren stanowiska był zadrzewiony i zaśmiecony. Na powierzchni widoczne były jedynie pozostałości naziemnych obstacków grobowych. Wydzielono 26 tego typu kon-

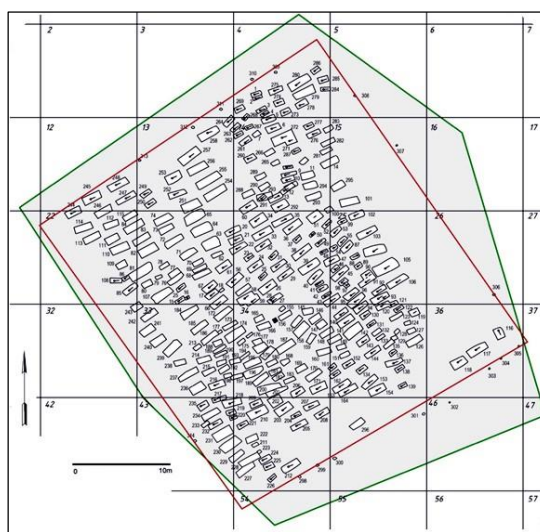
strukcji, na podstawie czego założono, że ich liczba odzwierciedla w przybliżeniu liczbę pochówków. Usunięcie warstwy humusu doprowadziło jednak do radykalnej zmiany wniosków na ten temat. W stropie skały macierzystej wyróżniono łącznie 314 jednostek stratygraficznych, które zinterpretowano jako obiekty archeologiczne. Ponadto na całym obszarze zalegała warstwa cmentarna, o miąższości od 5 cm przy skrajach cmentarza do 45 cm w jego części centralnej. Była ona zbudowana z jasno żółtego i pomarańczowego, sypkiego piasku przemieszanego z niewielką domieszką jasno szarej próchnicy. Powstała ona z pewnością w rezultacie użytkowania cmentarza. Funkcjonował on na podłożu piaszczystym, miejscami zwartym, jednak w głównej mierze luźnym i sybkim. W przeszłości, zarówno podczas kopania grobów, wprowadzania kolejnych konduktów pogrzebowych, jak i wizyt bliskich na grobach, podłoże podlegało dynamicznym zmianom (brak utwardzonych traktów pieszych), co uwarunkowało jego antropogeniczny charakter. W przestrzeniach między grobami natrafiono na luźne kości ludzkie, ułamki cynowych, ozdobnych okuć trumiennych oraz stosunkowo dobrze zachowaną papierową pamiątkę, co jednoznacznie kwalifikuje to nawarstwienie jako antropogeniczne tzw. nekrosol (Domańska, s. 325, 326). W spągu tejże warstwy widoczne były zarysy obiektów. Wydzielono 296 jam grobowych, z czego 7 zawierało pochówki podwójne. W 29 jamach nie znaleziono szczątków ludzkich, pomimo, że zarówno pod względem formy, jak i lokalizacji wpisywały się w układ cmentarza. Zarejestrowano również obecność dołków posłupowych, pozwalających odtworzyć zasięg ogrodzenia.

UKŁAD PRZESTRZENNY

Cmentarz dłuższą krawędzią przylegał do przebiegającej tu z południowego wschodu na północny zachód drogi gruntowej, pochówki ludzkie natomiast orientowano prostopadłe do niej (ryc. 2). Zasięg nekropolii w Łaziskach oszacowano dzięki analizie rozplanowania dołków posłupowych. Ustalono, że przypominała ona prostokąt o wymiarach 40×33 m (obejmowała więc ok. 13,2 ara). Główne wejście znajdowało się zapewne od strony traktu. Dodatkową wskazówką na ten temat jest widoczna na mapie z 1893 r. ścieżka, odchodząca

z głównego gościńca Rogowo-Łaziska, skracająca drogę w kierunku cmentarza.

Pochówki rozlokowane były na całej wygradzonej przestrzeni w dość regularnych 11 rzędach (ryc. 2). Na terenie cmentarza występowała tylko pojedyncza warstwa szkieletów, nakładanie się dwóch jam grobowych stwierdzono tylko jednokrotnie. Nie zaobserwowano istnienia strefowości koncentracji grobów osób określonej płci czy wieku, wydaje się raczej, że elementem decydującym o ich lokalizacji były więzy rodzinne.

Ryc. 2. Rogowo-Łaziska, pow. żniński, stan. 15. The plan cmentarza. Kolor zielony – zakres badań; kolor czerwony – przebieg ogrodzenia

(rys. M. Wołoszyńska-Far, oprac. K. Waszczuk)

Fig. 2. Rogowo-Łaziska, Żnin county, site 15. Plan of the cemetery. Green – the range of excavation; red – the line of the fence (drawn by M. Wołoszyńska-Far, elaborated by K. Waszczuk)

W obrębie przestrzeni cmentarza wydziela się ponadto niewielki punkt centralny, wolny od pochówków. Prawdopodobnie należy się tu dopatrywać miejsca posadowienia krzyża, którego obecność była elementem charakterystycznym cmentarzy ewangelickich (ryc. 2). W tym miejscu znajdował się niewielki betonowy postument o kwadratowym przekroju poziomym, o wymiarach 40×40 cm, ze śladami osadzenia żeliwnego detalu. Część metalowa nosi ślady odcięcia lub odłamania. Zachowała się jedynie jej baza w kształcie trapezu, zakończona dookolnym gzymsem o soczewkowatym przekroju.

Charakter i wygląd ogrodzenia cmentarnego są trudne do odtworzenia. W części dołków posłupo-

Ryc. 3. Rogowo-Łaziska, pow. żniński, stan. 15. Betonowa obstawa grobu (fot. A. Smaruj)

Fig. 3. Rogowo-Łaziska, p Żnin county, site 15. The concrete construction of the grave (photo by A. Smaruj)

Ryc. 4. Rogowo-Łaziska, pow. żniński, stan. 15. Standardowy układ zwłok w grobie (fot. A. Smaruj)

Fig. 4. Rogowo-Łaziska, Żnin county, site 15. The standard arrangement of the body in the grave (photo by A. Smaruj)

wych zachowały się ślady drewna, co może świadczyć o jego drewnianej konstrukcji, natomiast informacje miejscowych mieszkańców mówią o istnieniu tu zdobionego, kutego ogrodzenia, które w czasach powojennych zostało przywłaszczone przez osobę prywatną.

FORMY POCHÓWKÓW

Część grobów, jak już wyżej wspomniano wyposażona była w naziemne obstawy, wykonane w różnych technikach, co zapewne warunkowane było stopniem zamożności ich fundatorów. Na cmentarzu znajdowało się 26 obstaw zachowanych w całości lub szczątkowo. W tym miejscu należy zaznaczyć, że wyposażone w nie były głównie pochówki z pierwszego (zapewne najstarszego) rzędu (ryc. 3). W pozostałych częściach cmentarza nie tworzyły one tak wyraźnych skupisk.

W 117 grobach wystąpiły pozostałości trumien prostokątnych lub trapezowatych. Były w nie wyposażone pochówki ludzi ze wszystkich grup wiekowych, łącznie z wcześniakami i małymi dziećmi.

Ryc. 5. Rogowo-Łaziska, pow. żniński, stan. 15. Ozdobny uchwyt trumny (fot. K. Waszczuk)

Fig. 5. Rogowo-Łaziska, Żnin county, site 15. The decorative coffin handle (photo by K. Waszczuk)

UŁOŻENIE ZMARŁYCH

Zmarli składani byli w linii północny wschód-południowy zachód (ryc. 4), z głowami skierowanymi na południe. Jedynymi wyjątkami były groby nr 35 i 198 gdzie głowy były skierowane na północ oraz pochówek półrocznego dziecka (grób nr 116), którego wkop został zorientowany w osi prostopadłej do ogólnie przyjętej na cmentarzu, przy czym głowę dziecka skierowano na północny zachód. W odniesieniu do tego ostatniego obiektu uwagę

zwraca również jego lokalizacja – znajdował się w obrębie niewykorzystanego pasa ziemi, ciągnącego się wzdłuż północnej linii ogrodzenia.

Zwłoki zazwyczaj układane były na wznak. Od tej reguły odbiegały jedynie 3 szkielety, których nogi były zgięte w stawach kolanowych. Ręce zmarłych układano na kilka sposobów: krzyżowano je na piersi, w pasie lub na biodrach, najczęściej jednak położone były wzdłuż ciała.

RUCHOMY MATERIAŁ ZABYTKOWY

Przedmioty znalezione na cmentarzu można podzielić na trzy podstawowe grupy: elementy wystroju trumien, części garderoby oraz dodatki grobowe.

Na ozdoby trumienne składały się: stylizowane nogi (drewniane i żeliwne), dekoracyjne uchwyty (mocowane po 3 po obu stronach trumny – ryc. 5), okucia z blachy cynowej z symbolicznymi wyobrażeniami religijnymi nabijane na wieko, wkręty do wiek trumien w kształcie krzyży, liści lub aniołów. Skrzynie zarówno dzieci, jak i dorosłych zaopatrywano również w różnego typu chwo sty lub frędzle. W jednym przypadku stwierdzono fakt malowania trumny na kolor biały.

Do elementów garderoby zaklasyfikowano guziki (w przeważającej części szklane, koloru białego i czarnego – ryc. 6), części umundurowania (urzędnika służb państwowych i pracownika poczty), obu w ie skórzane (spośród czterech znalezisk tego typu 3 wystąpiły w grobach dziecięcych), propagandowe zapięcia szelek i trudne do precyzyjnej oceny funkcjonalnej metalowe kółko.

Zmarłych wyposażano również w inne przedmioty. Przejawem niezwykle emocjonalnego stosunku do zmarłych dzieci było składanie do ich grobów zabawek lub przedmiotów, z którymi były one związane. Na cmentarzu w Łaziskach, w tym kontekście wystąpiły dwie grzechotki, porcelanowa główka laleczki, porcelanowa miniaturowa filiżanka oraz szklana butelka na mleko. W dwóch dziecięcych grobach znaleziono również koraliki szklane i perłowe.

W pochówkach dorosłych znajdowano elementy biżuterii (srebrny kolczyk, 2 obrączki: srebrna i brązowa, naszyjnik srebrny z kamieniami półszlachetnymi), monety (głównie o nominale od 1 do 10 fenigów), przedmioty osobiste – okulary, grzebień (ryc. 7), portfel oraz trudne do interpretacji na-

kładki na oczy. Te ostatnie znaleziska mogą być przejawem stosowania kosmetyki funeralnej, mającej na celu przygotowanie zwłok do wystawienia.

Wyróżniającą się kategorią dodatków były dewocjonalia. Należały do nich 2 krzyżyki (szklany i żelazny), 3 książeczki z psalmami oraz 5 tzw. „papierowych pamiątek”. Te ostatnie przedmioty miały postać stylizowanego serca, składanego z kilku warstw bardzo dekoracyjnie tłoczonego papieru czerpanego, oklejanego dodatkowo kolorową bibułą i srebrzonego, z wytłaczanym w centrum napisem: „TRENNUNG ist unser LOOS” (niem: *Rozłąka jest naszym losem*).

ANALIZA ANTROPOLOGICZNA

Badania populacji pochowanej na cmentarzu wykazały zdecydowaną przewagę grobów kobiecych nad męskimi. Dotyczyło to wszystkich kategorii wiekowych. Na uwagę zasługiwał również całkowity brak pochówków mężczyzn w wieku 16-20 lat (*Juvenis*).

Struktura wieku przedstawiała się następująco – największe natężenie wymieralności przypadało na kategorię *Infans I* (0-7 lat). Szczątki dzieci stanowiły ponad 40% badanego zbioru. Ponowny wzrost liczby zgonów przypadał na wczesny okres życia dorosłego (*Adultus*, 20-35 lat). Groby ludzi tej kategorii wiekowej stanowiły około 20%. Na uwagę zasługuje relatywnie wysoki udział zmarłych w późniejszych latach życia (*Maturus*, *Senilis* – 29%). Obliczony średni wiek w chwili śmierci osób dorosłych to 41,4 lata.

Średnia wysokość ciała mężczyzn wynosiła 168 cm, a kobiet 152 cm, przy czym indywidualne odchylenia od tych norm były nieznaczne.

Na szczątkach ludzkich obserwowano szereg przypadków schorzeń, takich jak choroby narządu żującego (próchnica), a także zmiany zapalne i degeneratywne szkieletu postkranialnego. Znaleziono również dwie czaszki kobiet (w wieku 17-19 lat i 30-35 lat), noszące ślady przeprowadzonej sekcji zwłok.

PODSUMOWANIE

Brak danych archiwalnych na temat cmentarza utrudnił interpretację jego chronologii i przynależności, częściowo umożliwiły ją jednak wyniki analiz archeologicznych. Stosunkowo równomierne roz-

mieszczenie jam grobowych, jak i zapełnienie nimi niemal całej powierzchni nekropolii wskazują na to, że przestrzeń gospodarowano w sposób planowy i zorganizowany od początku do końca jej użytkowania. Najstarsze monety, w które wyposażono zmarłych, pochodzą z roku 1858, co wskazuje na nieco starszą metrykę cmentarza, niż ustanowienia parafii w Mięcierzynie (1875 r.), a później w Rogowie (1881 r.).

Ryc. 6. Rogowo-Łaziska, pow. żniński, stan. 15. Guziki szklane (fot. K. Waszczuk)

Fig. 6. Rogowo-Łaziska, Żnin county, site 15. The glass buttons (photo by K. Waszczuk)

Najmłodsza moneta znaleziona na cmentarzu pochodzi z roku 1900. Data ta zbiega się z informacją, że od 1906 r. rozpoczął funkcjonowanie nowo założony ewangelicki cmentarz parafialny w pobliskim Rogówku (Szczepaniak 2010, s. 106), być może więc zakończenie funkcjonowania nekropolii w Łaziskach w pierwszych latach XX w. związane było właśnie z zapełnieniem dotychczasowego

Ryc. 8. Rogowo-Łaziska, pow. żniński, stan. 15. Pogrzeb szczątków w Bydgoszczy (fot. R. Nowak)

Fig. 8. Rogowo-Łaziska, Żnin county, site 15. The funeral of the human remains in Bydgoszcz (photo by R. Nowak)

i rozpoczęciem korzystania z nowego miejsca grzebalnego.

Szczątki dawnych mieszkańców Rogowa, po przeprowadzeniu analizy antropologicznej, zostały pochowane zgodnie z obrządkiem na cmentarzu ewangelicko-augsburskim, przy ulicy Zaświat 6 w Bydgoszczy (ryc. 8).

Adresy Autorów:

dr Kamilla Waszczuk
e-mail: k.waszcuk@apbthor.pl
ORCID: 0000-0002-6978-9615

dr Daniel Żychliński
e-mail: d.zychlinski@apbthor.pl

mgr Piotr Pachulski
e-mail: p.pachulski@apbthor.pl

mgr Robert Prawniczak
e-mail: r.prawniczak@apbthor.pl

mgr Michał Bonk
e-mail: m.bonk@apbthor.pl

APB THOR Sp. z o.o.
al. W. Reymonta 21
62-200 Gniezno

dr Andrzej Smaruj
Rogowo
e-mail: a.smaruj@wp.pl
ORCID: 0000-0002-0096-4833

dr Artur Rewekant
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa
w Koninie
Wydział Kultury Fizycznej i Ochrony Zdrowia
ul. ks. Jerzego Popiełuszki 4
62-510 Konin
e-mail: arturrewekant@wp.pl

LITERATURA:

DOMAŃSKA E.

2018 *Nekrohumanistyka*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, nr 4, s. 321-329.

SZCZEPANIAK M.

2010 *Od Skoków do Łaskowa. Z dziejów parafii ewangelicko-unijnych gnieźnieńskiego okręgu kościelnego*, Gniezno.

CZĘŚĆ 3 | Z ŻYCIA ODDZIAŁU WIELKOPOLSKIEGO SNAP

Jacek Wierzbicki

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI ODDZIAŁU WIELKOPOLSKIEGO STOWARZYSZENIA NAUKOWEGO ARCHEOLOGÓW POLSKICH W 2019 ROKU

Rok 2019 był w Stowarzyszeniu Naukowym Archeologów Polskich rokiem wyborczym. Z tego względu Zarząd w składzie wybranym w 2016 roku kierował pracami Oddziału Wielkopolskiego SNAP tylko do maja, ponieważ w trakcie zebrania sprawozdawczo-wyborczego, jakie miało miejsce 29 maja 2019 roku, w składzie Zarządu zaszły istotne zmiany. Prezesem po raz drugi wybrano Jacka Wierzbickiego, wiceprezesami zostali: Artur Sobucki i Daniel Żychliński (ponownie), sekretarzem Aleksandra Maron, skarbnikiem Paulina Suchowska-Ducke, a członkami: Agnieszka Krawczewska i Michał Bonk. Wybrano także częściowo nowy skład Komisji Rewizyjnej, do której weszli Andrzej Krzyszowski, Magdalena Felis i Jarmila Kaczmarek.

W przeciągu roku 2019 do Oddziału Wielkopolskiego wstąpiło dwoje nowych członków, których kandydatury zostały zaakceptowane przez Komisję Kwalifikacyjną i Zarząd Główny SNAP. W efekcie liczba członków Oddziału na koniec roku wynosiła 71 osób, ponieważ z naszego grona odszedł zmarły 15 lutego prof. dr hab. Tadeusz Makiewicz — jeden z członków-założycieli SNAP, były prezes Oddziału w Poznaniu (w latach 1990–1995) i były prezes Zarządu Głównego SNAP (2001–2007).

Aktywność Oddziału koncentrowała się — tak jak i w poprzednich latach — na działalności wydawniczej, organizowaniu konferencji i zebrań naukowych z wykładami. W celu realizacji tych zadań Oddział współpracował z Instytutem Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przekształconym z dniem 1 października 2019 roku w Wydział Archeologii UAM, Wojewódzkim

Urzędem Ochrony Zabytków w Poznaniu, Muzeum Archeologicznym w Poznaniu oraz innymi instytucjami.

DZIAŁALNOŚĆ WYDAWNICZA

Nakładem Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz Urzędu Miejskiego w Kruszwicy wydana została książka pt. *„Od Popiela do Kazimierza Wielkiego. Księga jubileuszowa dedykowana Wojciechowi Dzieduszyckiemu”* (Poznań 2018, format 160×260 mm, 206 ss.). Adresatem księgi jest dr hab. W. Dzieduszycki, prof. IAE, jeden z członków-założycieli oraz Członek Honorowy naszego Stowarzyszenia. Praca ta ukazała się pod redakcją Michała Brzostowicza, Tomasza Kasprowicza, Macieja Przybyła i Jacka Wrzesińskiego (wszyscy są członkami Oddziału Wielkopolskiego).

ORGANIZACJA KONFERENCJI

OW SNAP, reprezentowany przez prof. UG dr hab. Henryka Machajewskiego, był wraz z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Poznaniu i Muzeum Archeologicznym w Poznaniu współorganizatorem konferencji „Archeologia miejsc funeralnych w Wielkopolsce”, która odbyła się w Muzeum Archeologicznym 24 października 2019 roku. Zaprezentowano na niej 16 referatów obejmujących chronologicznie czasy od neolitu po okres II wojny światowej. Ze środków naszego Oddziału wydrukowane zostały zaproszenia na konferencję i reklamujące ją plakaty.

ORGANIZACJA ZEBRAŃ NAUKOWYCH I WYKŁADÓW

6 lutego 2019 roku (środa) miał miejsce otwarty wykład „Procedury badawcze Instytutu Pamięci Narodowej w zakresie poszukiwania, odkrywania oraz identyfikacji mogił i miejsc pamięci”, jaki wygłosili dr Tomasz Borkowski, Naczelnik Wydziału Poszukiwań Biura Poszukiwań i Identyfikacji Instytutu Pamięci Narodowej z Wrocławia, oraz dr n. biol. Dorota Lorkiewicz-Muszyńska z Katedry i Zakładu Medycyny Sądowej Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, którzy przybyli z inicjatywy Agnieszki Krawczewskiej i Agaty Karweckiej. Obecnych było 28 słuchaczy, których problematyka poruszanych spraw, nawiązujących do trudnych momentów w historii Polski, skłoniła do wyjątkowo żywej i długiej dyskusji.

29 maja 2019 roku (środa) odbyło się zebranie sprawozdawczo-wyborcze członków Oddziału Wielkopolskiego SNAP, podsumowujące poprzedni rok działalności oraz całą kończącą się kadencję 2016–2019. Przedstawiono na nim sprawozdania z działalności Oddziału: merytoryczne oraz finansowe. Poza wyborem nowych władz Oddziału na zebraniu wybrano też delegatów na zjazd SNAP w Łodzi (7–8 czerwca 2019 r.), którymi zostali: Agnieszka Krawczewska, Aleksandra Maron, Andrzej Michałowski, Artur Sobucki, Paulina Suchowska-Ducke i Jacek Wierzbicki.

INTERNETOWA WIZYTÓWKA ODDZIAŁU

Od kilku już lat nieprzerwanie działa strona internetowa Oddziału (www.snap.poznan.pl) prowa-

dzona przez Jacka Wierzbickiego. Nowością jest natomiast obecność Oddziału na Facebooku, gdzie pojawił się w sierpniu 2019 roku za sprawą Aleksandry Maron.

SPRAWY ORGANIZACYJNE

31 stycznia 2019 roku w sali posiedzeń Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu odbyła się uroczystość jubileuszu dr hab. Wojciecha Dzieduszyckiego, prof. IAE. Jednym z wielu miłych punktów tego wydarzenia było wręczenie jubilatowi, przez Jacka Wrześcińskiego, członka Zarządu Głównego SNAP, tytułu Honorowego Członka SNAP.

Niezależnie od zebrań ogólnych wszystkich członków Oddziału Wielkopolskiego SNAP odbyły się trzy posiedzenia Zarządu: pierwsze 29 maja 2019 r., poprzedzające zebranie sprawozdawczo-wyborcze członków Oddziału, drugie 5 września (obecni byli wszyscy członkowie Zarządu poza P. Suchowską-Ducke i M. Bonkiem, obecna była także przedstawicielka Komisji Rewizyjnej — Magdalena Felis) oraz trzecie — 12 grudnia 2019 r. (obecni byli wszyscy członkowie Zarządu poza M. Bonkiem i D. Żychlińskim, zabrakło też przedstawiciela Komisji Rewizyjnej).

Adres Autora:

dr hab. Jacek Wierzbicki, prof. UAM
Wydział Archeologii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
e-mail: jacwierz@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7475-7741

Jacek Wierzbicki

XXI KONFERENCJA SPRAWOZDAWCZA „BADANIA ARCHEOLOGICZNE NA NIZINIE WIELKOPOLSKO-KUJAWSKIEJ 2013-2017”¹

Genezy poznańskich konferencji sprawozdawczych, znanych aktualnie pod wspólną nazwą „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej”, można dopatrywać się już w 1977 roku, kiedy to w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu odbyła się sesja „Ziemie nadwarciańskie w pradziejach i średniowieczu w świetle badań terenowych 1975–1976” (Wierzbicki 2018, s. 9). Jednak pierwsza konferencja zaliczana do tego cyklu miała miejsce dopiero w maju 1984 roku. Była to „Konferencja Sprawozdawcza Poznańskiego Środowiska Archeologicznego – sezon 1983”, zorganizowana również w Muzeum Archeologicznym. Kolejna, pod nieco zmodyfikowaną nazwą: Konferencja sprawozdawcza „Wielkopolski sezon archeologiczny – 1984”, odbyła się w czerwcu 1985 roku, ale dopiero następna – zorganizowana w lutym 1986 roku – jako pierwsza otrzymała numer kolejny i przeszła do historii pod mianem III Konferencji sprawozdawczej „Wielkopolski sezon archeologiczny – 1985”.

Losy następnych tego rodzaju spotkań były zmienne i zależały od szeregu różnych czynników. Bywało, że sześć kolejnych organizowanych było regularnie rok po roku (w latach 1990–1995), a niekiedy zdarzał się rok lub dwa lata przerwy (w latach 1988–1989, 1996, 1999–2000, 2003, 2007, 2009, 2011–2012). Były też niekonsekwencje w ich numeracji. Po konferencjach III i IV (w latach 1986 i 1987) zaprzestano ich oficjalnego numerowania i powrócono do tego dopiero przy okazji XII Konferencji w 1998 roku.

XX Konferencję sprawozdawczą „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej

2010–2012” zorganizowano w dość nietypowym terminie, bo w grudniu 2013 roku. Mimo, że od poprzedniej, jaka odbyła się w kwietniu 2010 roku, minęły ponad trzy lata, to zgłoszono na nią jedynie 22 referaty – niewiele w porównaniu do 52 w 2010 roku, czy do rekordowych 89 referatów na XIII Konferencji w 2001 roku (Wierzbicki 2018, tab. 1). Ten brak zainteresowania ze strony wielkopolskiego środowiska archeologicznego udziałem w tego rodzaju forum wymiany informacji prawdopodobnie można uznać za dowód wyczerpania się formuły tych konferencji sprawozdawczych w ówczesnym kształcie. Prawdopodobnie to też było główną przyczyną, że mimo upływu kolejnych lat brakowało chętnych do podjęcia na nowo trudu organizacji tych konferencji, choć od czasu do czasu z różnych stron pojawiały się głosy wyrażające taką potrzebę.

Oficjalnie apel o podjęcie działań w celu powrotu do regularnej organizacji konferencji sprawozdawczych z cyklu „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej” został zgłoszony przez dr. Artura Różańskiego podczas zebrania organizacyjnego członków Oddziału Wielkopolskiego Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich (SNAP), jakie miało miejsce 7 grudnia 2017 roku w gościnnym Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. Trzeba tu dodać, że Oddział Wielkopolski (wcześniej Oddział w Poznaniu) był współorganizatorem tych spotkań archeologów poczynawszy od XIV Konferencji w 2002 roku.

Pomysł reaktywacji konferencji sprawozdawczych spotkał się z dużym zainteresowaniem wśród członków SNAP. Dlatego już 21 grudnia 2017 roku

¹ Niniejsze sprawozdanie powstało w grudniu 2018 roku.

doszło do spotkania przedstawicieli Zarządu Okręgu Wielkopolskiego SNAP (A. Różański, J. Wierzbicki) z dyrektorem Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, prof. dr hab. Marzeną Szmyt. M. Szmyt odniosła się bardzo życzliwie do naszych planów i uznała za oczywiste, że Muzeum będzie, tak jak i poprzednio, miejscem odbywania się planowanej konferencji. Kolejne spotkanie organizacyjne odbyło się 5 stycznia 2018 roku również w gabinecie dyrektora Muzeum Archeologicznego, ale tym razem w gronie poszerzonym o Jolantę Goszczyńską, Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i dr. Łukasza Pospieszego, jako przedstawiciela Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, bowiem od samego początku oczywistym było dla wszystkich, że w przygotowaniu do XXI Konferencji powinni zaangażować się przedstawiciele wszystkich działających na terenie Poznania instytucji archeologicznych (Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Instytut Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu, Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu, Oddział Wielkopolski Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne).

Na tym spotkaniu ustalono, że najbardziej odpowiednim terminem odbycia konferencji będą dwa dni – 12 i 13 kwietnia oraz podjęto decyzję, że główną organizatorką z ramienia Muzeum będzie mgr Aleksandra Maron, a wspierać ją będzie mgr Marta Sierant, natomiast Oddział Wielkopolski SNAP i Instytut Archeologii UAM w gronie organizatorów reprezentować będzie J. Wierzbicki. Ponadto zebrani zgodnie uznali, że niezbędne będzie opublikowanie tekstów wszystkich wystąpień zaprezentowanych podczas konferencji w formie osobnego tomu materiałów pokonferencyjnych i zobowiązali się do jego wspólnego sfinansowania.

W wyniku podjętych wkrótce działań już 19 stycznia 2018 roku rozesłano zaproszenia do udziału w konferencji do wszystkich archeologów prowadzących badania wykopaliskowe na obszarze Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej oraz do osób zainteresowanych archeologią tego regionu. Mimo krótkiego terminu, jaki wyznaczono zainteresowanym na przesłanie deklaracji (do 20 lutego), do

udziału w konferencji zgłoszono ogółem 51 wystąpień, w tym 25 dwudziestominutowych referatów, 26 dziesięciominutowych komunikatów oraz dodatkowo 4 postery. Wydaje się więc, że wznowienie w nieco zmienionej formule tych konferencji było zgodne z oczekiwaniami i zapotrzebowaniem całego wielkopolskiego środowiska archeologicznego.

Wśród zgłoszonych wystąpień pod względem chronologicznym znaczna większość związana była z okresami średniowiecza i nowożytnym (15) oraz wczesnego średniowiecza (14). Bardzo licznie reprezentowany był też okres wpływów rzymskich (15). Natomiast słabo zaznaczone były najstarsze okresy: epoka kamienia, epoka brązu i wczesna epoka żelaza (razem 6 referatów).

XXI Konferencja sprawozdawcza „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2013–2017” rozpoczęła się zgodnie z planem 12 kwietnia (czwartek) w Muzeum Archeologicznym. Po krótkim oficjalnym otwarciu oraz po referacie wprowadzającym J. Wierzbickiego pt. „40 lat tradycji konferencji sprawozdawczych »Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej« 1977–2018” nastąpił podział na dwie sekcje: kultur pradziejowych i wczesnego średniowiecza. Po południu tego dnia odbyła się sekcja posterowa, a po niej miało jeszcze miejsce na dziedzińcu Muzeum uroczyste otwarcie wystawy zatytułowanej „Kto był królem, kto nie był królem – władcy starożytnej Mezopotamii”. Drugiego dnia konferencji, 13 kwietnia (piątek), odbyły się obrady sekcji późnego średniowiecza i czasów nowożytnych.

Mimo różnych obiektywnych ograniczeń konferencja spełniła pokładane w niej nadzieje. Pozwoliła zaprezentować na szerokim forum specjalistów wyniki różnorodnych prac prowadzonych w ramach archeologicznych badań systematycznych, ratowniczych i sondażowych, zarówno w obrębie miast, jak i na obszarach wiejskich, przygotowanych łącznie przez 79 autorów. Tematyka poszczególnych wystąpień obejmowała pełen zakres chronologiczny od paleolitu (dr hab. Iwona Sobkowiak-Tabaka: „Społeczności łowiecko-zbierackie w zachodniej Wielkopolsce”) do czasów nowożytnych (mgr Michał Górny: „Badania pól bitewnych z okresu powstania styczniowego w powiecie konińskim”). Referowano rezultaty badań wykopaliskowych o celach *stricte* naukowych (np. dr hab. Andrzej Michałowski i in.: „Wyniki badań na stan.

Ryc. 1. Otwarcie konferencji – w pierwszym rzędzie siedzą: dr Łukasz Pospieszny (Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu), prof. dr hab. Hanna Kóčka-Krenz (dyrektor Instytutu Archeologii UAM), mgr Jolanta Goszczyńska (Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków), prof. dr hab. Małgorzata Szmyt (dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu), mgr Marta Świtoń (kierownik Wydziału ds. zabytków archeologicznych Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu)

Ryc. 2. Obrady sekcji wczesnego średniowiecza w sali dydaktycznej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Referat wygłasza mgr Paweł Pawlak

37 w Mirosławiu, gm. Ujście, pow. piliński, woj. wielkopolskie”) oraz typowo ratowniczych (np. mgr Andrzej Krzyszowski: „Wyniki badań archeologicznych na trasie budowy linii elektrycznej wysokiego napięcia relacji Bydgoszcz – Piła, w obrębie woj. wielkopolskiego”). Zgodnie z zasadniczą ideą konferencji sprawozdawczych relacjonowano głównie najnowsze odkrycia (np. mgr Artur Sobucki: „Osada kultury przeworskiej w Oblączkowie, stan. 7, gm. Września, pow. wrzesiński, woj. wielkopolskie. Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2017 roku” lub mgr Artur Dębski i in.: „Dotychczasowe wyniki badań na stanowisku Poznań nr 3 — plac Kolegiacki (sezony 2016–2018)”), ale także i nowe interpretacje dawnych badań (dr hab. Maciej Kaczmarek: „Cmentarzysko ciałopalne w Nadziejewie, pow. średzki – podsumowanie wyników XIX i XX-wiecznych eksploracji”). Na XXI Konferencji znalazło się nie tylko miejsce dla przedstawienia rezultatów klasycznych archeologicznych badań wykopaliskowych (np. mgr Teresa Krysztofiak: „Kościół grodowy w Gieczu (Giecz – Grodziszczko, stan. 1) – wyniki prac archeologicznych przeprowadzonych w latach 2016 i 2017”) czy badań nieinwazyjnych (np. mgr Krzysztof Gorczyca, mgr Katarzyna Schellner: „Grobowce megalityczne na pograniczu powiatów konińskiego i mogileńskiego” lub dr Józef Bednarczyk i in.: „Archeologiczne badania rozpoznawcze z użyciem wykrywacza metali na Kujawach w latach 2013–2017”), ale nawet wydarzeń o tle rabunkowym (mgr Romualda Bartkowiak: „Amatorskie poszukiwania zabytków w pradolinie Noteci”)!

Sukces konferencji nie byłby pełny, gdyby nie to, że zgodnie z planami organizatorów udało się wydać drukiem tom materiałów pokonferencyjnych (Wierzbicki [red.] 2018), co nastąpiło 21 listopada 2018 roku. Cały nakład (300 sztuk) został rozdysponowany bezpłatnie. Każdy autor otrzymał dwa egzemplarze, niezależnie od liczby oddanych do druku artykułów, a pozostałe rozdzielono proporcjonalnie pomiędzy instytucje, które pokryły koszty druku (Instytut Archeologii UAM, Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu). Dzięki wymianie międzybibliotecznej trafią one do wielu ośrodków naukowych w kraju i za granicą.

Już w wysłanym 19 stycznia zawiadomieniu o organizacji konferencji zawarta została informa-

cja, że wszystkie referaty i komunikaty będą wydrukowane we wspólnym wydawnictwie, o ile ich teksty zostaną dostarczone najpóźniej do 31 maja, a nieprzysłanie materiałów do tego czasu będzie traktowane jako rezygnacja z ich druku. Niestety, nawet mimo mało rygorystycznego potraktowania tego terminu w wydanym tomie nie znalazły się z różnych przyczyn teksty wszystkich wystąpień przedstawionych w czasie konferencji. Stało się tak przede wszystkim ze względu na jej szeroki zakres chronologiczny, obejmujący aż pięć sezonów badań, część sprawozdań z prac wykopaliskowych została już wcześniej złożona do druku w innych miejscach. W kilku innych przypadkach autorzy referatów nie byli w stanie dotrzymać wyznaczonych reżimów czasowych i przygotować ich wersji odpowiednich do publikacji. Mimo to uważam, że przygotowane wydawnictwo wystarczająco oddaje spektrum różnych typów aktywności archeologów pracujących na terenie Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej. Wyraźnie dominują badania ratownicze koncentrujące się w obrębie ośrodków miejskich, z czego wynika przewaga zagadnień związanych z okresami średniowiecza i nowożytnym. Jest to konsekwencją określonej polityki finansowania nauki przez państwo z jednej strony, a z drugiej ze zmieniających się poglądów na temat form ochrony dziedzictwa archeologicznego.

Powrót po pięciu latach przerwy do organizacji konferencji sprawozdawczych „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej” można ocenić jako niewątpliwý sukces wszystkich zaangażowanych w to osób i instytucji, w tym także SNAP. Mam wielką nadzieję, że tak długa przerwa w ich odbywaniu już się więcej nigdy nie powtórzy i na kolejnej — XXII Konferencji — spotkamy się w 2020 roku, by realizować te same dwa najistotniejsze cele, jakie przed laty stawiali przed sobą organizatorzy pierwszych tego typu spotkań – informacyjno-naukowy i integrujący wielkopolskie środowisko archeologiczne.

Adres Autora:

dr hab. Jacek Wierzbicki, prof. UAM
Wydział Archeologii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61–614 Poznań
e-mail: jacwierz@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7475-7741

LITERATURA:

WIERZBICKI J.

- 2018 *40 lat tradycji konferencji sprawozdawczych „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej” 1977-2018*, [w:] *Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2013-2017*, red. J. Wierzbicki, Poznań, s. 9-18.

WIERZBICKI J. (RED.)

- 2018 *Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2013-2017*, Poznań.

Michał Krueger, Violeta Moreno Megías

SPRAWOZDANIE Z MIĘDZYNARODOWEJ KONFERENCJI PT. „INTERDISCIPLINARY STUDIES ON POTTERY FROM THE IBERIAN PENINSULA”

W dniach 27-28 czerwca 2019 roku w Instytucie Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu odbyła się międzynarodowa konferencja o tytule „Interdisciplinary Studies on Pottery from the Iberian Peninsula”. Celem konferencji była dyskusja nad aktualnymi kierunkami badań archeologicznego materiału ceramicznego z Półwyspu Iberyjskiego. O ile w ubiegłych latach w Instytucie Archeologii organizowane były seminaria i gościnne wykłady na temat archeologii starożytnej Iberii, to konferencja stanowiła pierwsze spotkanie integrujące badaczy zachodniej części basenu Morza Śródziemnego pochodzących z różnych ośrodków naukowych. W trakcie dwudniowych obrad wygłoszono piętnaście referatów prezentujących różne podejścia badawcze umożliwiające uzyskanie nowych informacji dotyczących nie tylko cech fizycznych ceramiki, ale także refleksję nad społecznym funkcjonowaniem wyrobów ceramicznych w starożytności.

Konferencję utworzyła prof. dr hab. Hanna Kóćka-Krenz, dyrektor Instytutu Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, która powitała zebranych i życzyła owocnych obrad.

Pierwszy referat o tytule „Avance del estudio petrográfico de las cerámicas decoradas de Peña Negra I (Crevillent, Alicante) (925-725/700 cal BC)” (*Postępy w analizie petrograficznej ceramiki dekorowanej z Peña Negra I [Crevillent, Alicante] [925-725/700 cal BC]*) wygłosił prof. Alberto Lorrio (Alicante). Przedstawiono w nim wyniki analiz petrograficznych próbek pobranych z naczyń pochodzących ze schyłkowego okresu epoki brązu i stwierdzono ścisłe zależności między formami naczyń a technologią wyrobu.

Przedmiotem drugiego referatu pt. „Las cerámicas grises en contextos de los siglos VIII-VI a.C.: los casos de Herna/Peña Negra y La Fonteta” (*Ceramika szara z VIII-VI w. p.n.e.: przypadek Herna/Peña Negra i La Fonteta*) przedstawionego przez prof. Mariano Torresa (Madryt) był kontekst archeologiczny specyficznych wyrobów ceramiki szarej, której początki należy wiązać z kolonizacją fenicką.

W kolejnej pracy autorstwa dr Evy Miguel Gascón i prof. Jaume Buxeda i Garrigós (Barcelona) pt. „Patrones de consumo de los productos fenicios en el Noreste de la Península Ibérica” (*Modele konsumpcji produktów fenickich w północno-wschodniej części Półwyspu Iberyjskiego*) analizowano tytułowy problem z perspektywy archeometrii i statystyki.

Dr Dirk P. Mielke (Berlin) wspólnie z dr Sonją Behrendt wygłosili referat pt. „Chemical Analysis of Phoenician Pottery from the Iberian Peninsula” (*Analiza chemiczna ceramiki fenickiej z Półwyspu Iberyjskiego*) stanowiący podsumowanie wieloletniego projektu analiz archeometrycznych ceramiki fenickiej z Iberii.

Kolejna praca zatytułowana „A New Archaeometric Project on Western Andalusian Pottery in the Late Prehistory and Early Protohistory” (*Nowy projekt badań archeometrycznych ceramiki z zachodniej Andaluzji*) przedstawiona przez dra Michała Kruegera i mgr Martę Krueger (Poznań) prezentowała główne założenia projektu badawczego wieloaspektowych analiz ceramiki z południowo-zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego z końca epoki brązu i z początków epoki żelaza, a także pierwsze wyniki analiz osadów organicznych z ceramiki ze stanowiska Setefilla.

Dr Violeta Moreno Megías (Poznań) wygłosiła referat o tytule „The New and the Old Technology. Petrography for the transition between Bronze Age and Iron Age in SW Iberian Peninsula” (*Stara i nowa technologia. Petrografia ceramiki z epoki brązu i żelaza w południowo-zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego*), w którym przedstawiła wstępne wyniki analiz petrograficznych próbek ceramiki z Andaluzji z kluczowego dla rozwoju starożytnego Tartessos okresu przełomu epoki brązu i żelaza.

Mgr Krzysztof Belicki (Warszawa) zajął się w referacie pt. „Salted Fish from Gadir – Production and Trade” (*Solone ryby z Gadir – produkcja i handel*) problematyką dystrybucji amfor typu Maña Pascual A4, charakterystycznej formy, w której transportowano solone ryby z Kadyksu.

Referat dra Samuela Sardà Seuma (Barcelona) pt. „Altillos, alacenas y cocinas: almacenamiento de grandes conjuntos de vajilla en la protohistoria del NE de Iberia” (*Przechowywanie dużych zespołów ceramiki w okresie protohistorycznym w północno-wschodniej Iberii*) dotyczył pomieszczeń budowli iberyjskich, w których gromadzono ceramikę. Na podstawie analizy kontekstu archeologicznego autor interpretował znaczenie symboliczne poszczególnych typów ceramiki oraz praktyki społeczne związane z konsumpcją żywności.

Mgr Alba Castellano (Lleida) wygłosiła referat pt. „Influencias mediterráneas documentadas en la llanura occidental del Noreste de la Península Ibérica. Revisión de materiales y nuevas aportaciones” (*Wpływy śródziemnomorskie na równinie zachodniej w północno-wschodniej części Półwyspu Iberyjskiego. Rewizja materiałów i nowe postępy w badaniach*), traktujący o kontaktach handlowych między społecznościami lokalnymi obecnej północnej Katalonii a Fenicjanami i Grekami, które można śledzić m. in. dzięki ceramice.

Dr María Rosa Pina Burón (UNED) przedstawiła pracę zatytułowaną „El comercio de vino itálico en los distritos mineros de la vertiente norte de Sierra Morena (provincia de Ciudad Real) en el periodo tardorrepblicano. Nuevas evidencias a partir del registro anfórico” (*Handel winem italskim w rejonach górniczych w północnej części Sierra Morena [provincia Ciudad Real] w okresie późnorepublikańskim. Nowe źródła związane z amforami*). Autorka poddała szczególnej analizie mechanizmy wymiany dóbr w zamian za wino.

Czwartkową sesję zamknął referat lic. Bartłomieja Walkowskiego (Poznań) pt. „Greeks in the Iberian Peninsula: State of the art and research perspectives” (*Grecy na Półwyspie Iberyjskim: stan badań i perspektywy*) podsumowujący badania w zakresie obecności greckich produktów ceramicznych w Iberii.

Następnego dnia wygłoszono cztery referaty związane z kontaktami pomiędzy Półwyspem Iberyjskim a światem zewnętrznym. Sesję zainaugurowała praca dra Dirka Brandherma (Belfast) pt. „Achronological dilemma revisited: Greek and Phoenician potsherds between East and West” (*Nowe spojrzenie na chronologiczny dylemat: greckie i fenickie fragmenty ceramiki między Wschodem a Zachodem*), w której zrewidowano poglądy na temat różnic w chronologii w różnych częściach basenu Morza Śródziemnego.

Dr Mohamed El Mhassani (Rabat) przedstawił pracę zatytułowaną „La circulación de la cerámica entre el Marruecos Antiguo y la Península Ibérica” (*Wymiana ceramiki między Marokiem w starożytności a Półwyspem Iberyjskim*). Autor wyróżnił szereg typów ceramiki z Półwyspu Iberyjskiego od neolitu aż po epokę żelaza, które zostały odkryte w Maroku, co jest dowodem na intensywne kontakty między tymi regionami.

Referat dr Gabrielli Sciortino (Palermo) pt. „Dashing Dishes: analysing Phoenician plates in funerary contexts of 8th-7th centuries BCE in Sicily and in the South of Iberian Peninsula” (*Gotowe dania: analizując fenickie talerze w kontekstach grobowych z VIII-VII w. p.n.e. na Sycylii i na Półwyspie Iberyjskim*) zaprezentowany został w postaci wideokonferencji i traktował o społecznym znaczeniu kultury materialnej w społecznościach fenickich zachodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Mgr Aleksandra Chołuj (Warszawa) przedstawiła wyniki międzynarodowego projektu realizowanego wspólnie z naukowcami z Hiszpanii. Tytuł przedstawionego referatu to „Contactos comerciales de la Región de Murcia con el mundo mediterráneo en la Antigüedad” (*Kontakty handlowe regionu Murcji ze światem śródziemnomorskim w starożytności*).

Sesję pierwszego dnia prowadził dr Raimon Gralls i Fabregat (Moguncja), natomiast drugiego dr Violeta Moreno Megías (Poznań). Po każdym referacie miała miejsce dyskusja, a na koniec każdej

sesji był również czas przewidziany na zadawanie pytań. Obrady toczyły się w języku angielskim oraz hiszpańskim.

Należy mieć nadzieję, że konferencja stanie się wydarzeniem cyklicznym. Pożądane jest nie tylko zintegrowanie środowiska zajmującego się ceramiką z różnych perspektyw badawczych, lecz przede wszystkim dyskusja o kierunkach badań, zaletach i ograniczeniach poszczególnych metod wywodzących się z kręgu nauk ścisłych, a zaadaptowanych przez archeologię. To co wymaga szczególnej refleksji, to podstawy teoretyczne prowadzonych analiz. Wykorzystywanie nowoczesnych metod nie powinno być bowiem celem samym w sobie, lecz służyć poszerzaniu wiadomości o funkcjonowaniu ceramiki w społecznościach starożytnych od momentu pozyskania gliny na wyrób naczyń, aż po jego wyłączenie z obiegu kulturowego.

Po obradach uczestnicy udali się na zwiedzanie zamku gołuchowskiego, oddziału zamiejscowego Muzeum Narodowego w Poznaniu. Po salach muzealnych gości oprowadziła dr Inga Głuszek, kustosz Galerii Sztuki Starożytnej MNP. Uczestnicy konferencji mieli okazję poznać historię kolekcji i rzecz jasna wspomniały wazy gołuchowskie, nie tylko greckie, z których znany jest Gołuchów, ale również fenickie, włoskie, cypryjskie i rzymskie.

Wielką pomocą przy organizacji konferencji wykazali się nowo wypromowani absolwenci i studenci archeologii: mgr Anna Rybarczyk, lic. Bartłomiej Walkowski i Maria Michalak. Organizatorem konferencji był Instytut Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Niektóre z referatów przedstawionych na konferencji opublikowano w książce pt. „The Iberian Peninsula in the Iron Age through Pottery Studies” (Oxford, 2022).

Adresy Autorów:

dr Michał Krueger
Wydział Archeologii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
e-mail: krueger@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0002-2607-2825

dr Violeta Moreno Megías
Grupo de Investigación
‘De la Turdetania a la Bética’, HUM-152
Departamento de Prehistoria y Arqueología
Facultad de Geografía e Historia
Universidad de Sevilla
e-mail: vmoreno1@us.es
ORCID: 0000-0002-1176-4220

